ABC CERTIFIED
مهراڻ
نمبر 2 2017/3ع
سنڌي ادبي بورڊ

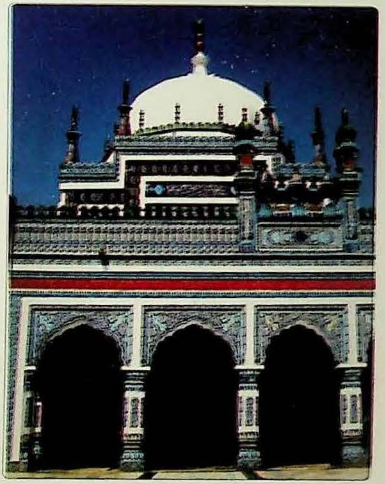

هيءَ جا لات ”لطيف“ جي

سَدائِين سَفَرِ ۾ رَمَنِ مَتي راهَ ۾
پُرَنِ پورَبَ پَندَ ڏي، مَنجهِ مَوالِي ماهَ ۾
جن اَلَکَ سين آگاهَ ۾، هَلو! تَکِيا پَسُون تِنِ جاءِ

نِکرُ ناهِ کُلهي کَري، هو مَ هُوندَنِ جيئَن،
لاهُوتي، لَطِيفُ چئي، هُونِ نہ آديسي ايئَن،
سي کاپڙي کيئَن، جي ڏارِينِ تَعَلُّقُ تِرَ جيترو؟

(سُر رامکلي)

***

سامي هميشہ سفر ۾ ئي رهن ۽ پنهنجي مارگ تان هلندا ئي هلن. اُهي بيخود بيراڳي ديسان ديس گهمندا، آتمڪ ديس (روحاني ولايت) ڏانهن هلندا ئي رهن. جنجي سائينءَ سان سڃاڻپ آهي، تن جا هلو تہ آستان ڏسون!

تون ”ناه“ (نيستي) ڪلهي ڪري (سان ڪٽي) نڪر ۽ هستيءَ يا سمر وارن وانگر نہ ٿيءُ. لاهوتي ۽ آديسي فقير اهڙي نموني نہ هوندا آهن (هستي يا خودي سان نہ ڪٽندا آهن). اُهي ڪاپڙي ڪئن چئبا، جن جو رتيءَ جيترو بہ جهان سان لاڳاپو آهي؟

(”شاه جو رسالو“ ڪلياڻ آڏواڻي تان ورتل)

سائين سدائين
ڪرين
مٽي سنڌ
سڪار
دوست
دلدار
عالم سڀ
آباد ڪرين
شاهه لطيف

غزل

توکي جيءُ جيءُ جيءُ چوان
تون ئي چئه توسان ڪيئن الان
توسان جنم جنم جو
سات آ جيجي
سو مان ڪيئن ڇنان
توکي جيءُ جيءُ......

تنهنجيون وستيون تنهنجيون بستيون
شل ايئن ئي وسنديون رهن
تنهنجي ڪينجهر تنهنجي منڇر
ڪارونجهر ڪشمور جيئن
توتان گهور وڃان تو لاءِ جيئان مران
توکي جيءُ جيءُ......

سنڌ سنڌ تي يا ڪنڌ تي
پلَ ڪات هزارين هلن
ته به توکي ها توکي
پوءِ بي جيءُ جيءُ جيءُ چون
پلا ڪيئن مڙان ايڏا ڪيس ڏسان
توکي جيءُ جيءُ......

تن جا ته اي "تبسم"
چو نه ڪنڌ ڪپي ڇڏجن
جي ڪائي ڌرتيءَ جو
ڌرتيءَ ڄاپڻ سان وڙهن
تن سان چو نه وڙهان
ڪاتن سان کُهان
توکي جيءُ جيءُ......

(عبدالغفار تبسم)

ٽماهي
مهراڻ
ABC CERTIFIED

[سنڌي ادبي بورڊ جو ٽِماهي علمي، ادبي ۽ ثقافتي دستاويز]

جلد 67 — اپريل- سيپٽمبر 2017ع — نمبر 2-3

سرپرست
مخدوم جميل الزمان
صوبائي وزير روينيو کاتو، حڪومت سنڌ
چيئرمين، سنڌي ادبي بورڊ

نگران
الهڏنو وگهيو
سيڪريٽري، سنڌي ادبي بورڊ

ايڊيٽر (انچارج)
ثمينہ ميمڻ

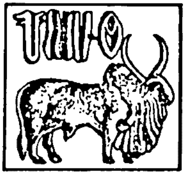

سنڌي ادبي بورڊ
جام شورو، سنڌ

ٽماهي مهراڻ

(Regd No. NS-20)

سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، سنڌ

The "Mehran" Quarterly
Vol: 67, No 2-3/2017
(Established in 1955)

- An age old leading journal of Scholarship in Sindhi Language, Acknowledged in all Literary circles of Pakistan and Abroad.
- Contemporary Creative writings, History, Civilization Education, Music, Folklore, Archaeology, Lexicography, General Culture of Sindh and Translations from world Literature are the main topics of Material Usually Published in this Periodical.

- Published by *SINDHI ADABI BOARD*

- Publication Cortact:

Editor, 'Mehran' Quarterly
Sindhi Adabi Board,
Jamshoro Sindh, Pakistan
Tele: 022-2907074
022-9213425
Fax: 022-9213422
(E.mail: sindhiab@yahoo.com
Website: www.sindhiab.com
www.sindhiadabiboard.org

Subscription contact:
Manager
Sindhi Adabi Board's Kitab Ghar
Tilak Incline Hyderabad,
Sindh, Pakistan
Telephone: (022) 2633679

خريداريءَ لاءِ رابطو:
مئنيجر، سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ

ساليانو چندو: چار سؤ روپيا   فون نمبر: 022-2633679   في پرچو: هڪ سؤ روپيا

Printed and Published by Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Sindh University New Campus, Jamshoro, Sindh, Pakistan.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

بسم الله الرحمٰن الرحيم

سوچ -لوچ

دادي ليلان وتي هرچنداڻي جو وڇوڙو

سنڌ جي بهادر عظيم عورت ناليواري تعليمي ماهر، سماجي خدمتگذار ۽ سنگيت جي ڄاڻ رکندڙ دادي ليلان وتي هرچنداڻي حيدرآباد جي هيرآباد واري رهائشگاهه ۾ 102 ورهين جي ڄمار ۾ 13- سيپٽمبر 2017ع تي گذاري ويئي.

سنڌ ڄائي دادي انهن شخصيتن مان هڪ آهي، جن جي ضرورت ملڪ، قوم، ٻولي، ادب ۽ تاريخ سميت پوري سماج کي هوندي آهي.

سنڌ ڄائي دادي ليلان جو جنم 20- ڊسمبر 1916ع حيدرآباد ۾ ٿيو. داديءَ جو والد هوتچند 1922ع ۾ پهرئين حيدرآباد جي ننڍڙي علائقي ڇوٽڪي گهٽيءَ ۾ رهائش پذير هو، پوءِ هيرآباد ۾ پنهنجو گهر ٺاهيو، ورهاڱي وقت سندس پائر ته انديا هليا ويا، پر پاڻ سنڌ ڌرتي نه ڇڏيائين. داديءَ جو گهراڻو تعليم جي زيور سان آراسته هئڻ سان گڏ موسيقيءَ سان پڻ چاهه رکندڙ هو.

دادي ليلان ٽئن سالن جي ڄمار ۾ ڳائڻ شروع ڪيو ۽ ستن سالن جي ڄمار ۾ هارمونيم جي پڻ سکيا حاصل ڪئي.

دادي ليلان ڳلي ٻائي پرائمري اسڪول حيدرآباد مان ڇهه درجا پاس ڪيا ۽ نورمحمد هاءِ اسڪول مان مئٽرڪ ڪئي. 1940ع ۾ بي.اي جو امتحان گورنمينٽ ڪاليج ڪاري موريءَ مان پاس ڪيو.

سنگيت جي ڄاڻ رکڻ ڪري ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد ۾ 35 رپين جي ماهوار پگهار تي استاد مقرر ٿي. دادي ڪجهه عرصو ميران اسڪول حيدرآباد جي پرنسپال پڻ مقرر ٿي، دادي مختلف ضلعن جي اسڪولن جي ڊپٽي انسپيڪٽر جا فرض پڻ سرانجام ڏنا.

داديءَ نياڻين جي تعليم لاءِ پڻ تمام گهڻو جاکوڙيو ۽ مختلف شهرن ۾ اسڪول کولرايا. دادي ليلان تعليم بابت ڪيترائي ڪتاب لکيا، ڏنو وڃي ته دادي گهڻ پاسائين شخصيت جي مالڪ هئي.

داديءَ جو ڪردار مثالي آهي. داديءَ ننڍي ڪنڌ ۾ ورهاڱو ٿيندي پنهنجي اکين سان ڏٺو، پاڻ گهٽين ڏکيائين کي منهن ڏنائين.

دادي ليلان 1975ع ۾ سنڌ اسيمبليءَ ۾ پهرين هندو عورت پارليامينٽرين پڻ بڻي. داديءَ کي تعليمي خدمتن سرانجام ڏيڻ تي صدارتي ايوارڊ پڻ مليو. دادي عورتن جي حقن لاءِ هميشه پاڻ پتوڙيو، انهيءَ سلسلي ۾ حيدرآباد ۾ قائم ”ليڊيز ڪلب“ ۾ سندس خدمتون يادگار آهن.

دادي پڄن، لوليون ۽ لوڪ گيت به ڳائيندي هئي. جيجي زرينه بلوچ ۽ سنڌ جي پلوڙ نالياري فنڪاره روبينه قريشي جي هوءَ استاد هئي. شاهه، سچل، سامي جي ڪلام ۽ ٻين وڏن شاعرن جي شاعريءَ کي پنهنجي آواز ۾ ڳايائين، هوءَ ڪلاسيڪي راڳ جي پڻ ماهر هئي.

دادي ليلان جي وڇوڙي تي سڄي سنڌ سوڳوار آهي، داديءَ جون رسمون سندس حيدرآباد ۾ هيرآباد واري رهائشگاهه تي ادا ڪرڻ کان پوءِ سندس مڙهه کي بدين اسٽاپ ويجهو قائم مسڻ وٽ اگني سنسڪار ڪيو ويو.

داديءَ جي علمي ادبي ۽ سماجي، خدمتن کي محبت ۽ عزت مان سان لکيو ۽ ڳايو ويندو. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته دادي ليلان جي انهن علمي، ادبي ۽ سماجي خدمتن کي ضرور فروغ ملڻ گهرجي ته جيئن سندن خدمتن کان نئين نسل کي آگاهي، اُتساهه ۽ رهنمائي حاصل ٿئي. اسان جو هي ادارو دادي ليلان وتي هرچنداڻيءَ جي وڇوڙي تي سندن پونيئرن سان ڏک ۾ برابر جو شريڪ آهي.

ثمينه ميمڻ
ايڊيٽر (انچارج) ”مهراڻ“

◙

چوليون

اوهان جو ساٿ، اسان جو ساٿ
- تنوير عباسي 9
- ثريا سوز ڏيپلائي 10

تحقيق
- لسانيات جي روشنيءَ ۾ 'بيت' ۽ ان جي وزن جو اڀياس
- ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو 13
- قرآن مجيد جي تفسير جي تاريخ ۽ علامه مولانا محمد ادريس ڏاهريءَ جو تفسير "احسن البيان في تفسير القرآن"
- رسول بخش ٻگهيو 26
- سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ عورتن جو حصو
- ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ 48
- سنڌ ۾ ترخان قبيلي جي حڪومت
- ڊاڪٽر ممتاز ڀٽو 60
- جواهر القرآن
[مترجم: علامه محمد هدايت علي نجفي تارڪ]
- ڊاڪٽر علي اڪبر "اسير" قريشي 86
- سنڌ جي ماڳن ۽ شهرن بابت سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتابن جو سرسري جائزو
- ڊاڪٽر محمد ادريس السندي 91
- نماز جي مسئلن بابت سنڌي عالمن جون تصنيفون
- حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري 115
- سما دؤر جو هڪ نامور امير سپهه سالار ۽ سياستدان ڄام بايزيد سمو
- محمد پنهل ڏهر 125
- حيدرآباد (علم و ادب جو مرڪز)
- مرزا ڪاظم رضا بيگ 133

شاعري
- امداد حسيني 141
- نياز پنهور 142
- بيخود بلوچ 143
- جبار تاثير سومرو 144
- امين ڀٽو 145
- غلام محمد ڀٽي 146
- آصف اصغر پنڌ 147
- علي منصور/ابراهيم ملاح 148
- فقير ڪرم علي اسراڻ 149
- ڪوثر هالائي/سجاد گل پنڌ 150
- مرزا دبير/عثمان ڪوسو 151
- مگريو مستقيم بازيدپوري 152

ڪهاڻيون
- تخليق جو موت (چونڊ ڪهاڻي)
- خيرالنساء جعفري 155
- موهن جو دڙو
- ايوب عمراڻي 165
- نمبر ون
- ڊاڪٽر ممتاز ڀٽو 175

- پاڇا
- بهادر ٽالپر 180
- ضَرَبَ
- ثمينه ميمڻ 183

متفرق

- ڊاڪٽر ايڇ.ٽي سورلي- سنڌ جو مُحسن
- نفيس احمد شيخ 189
- پندرهين صدي هجريءَ ۾ شاهه عبداللطيف
ڀٽائيءَ جي رسالي ۽ سوانح جو وڏو محقق ۽ شارح
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
- عبدالقادر ڪوسو 195
- ڊاڪٽر پريم پرڪاش
- ڊاڪٽر سنڌيا چندر ڪندناڻي 200
- سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جو محسن حميد سنڌي
- نظير ملڪاڻي 207
- سنڌيءَ جو بيمثال شاعر- مشتاق ٻاگاڻي
- رڪيل موراني 214
- الهورايو سليم ڳاڙهوي هڪ فقير صفت
انسان ۽ سهڻو سخنور
- اسدالله "عاجز" سومرو ڳاڙهوي 218
- محسن ڪڪڙائي
- سليم چنا 222
- سنڌي ادب کي شاهوڪار ڪندڙ ڪتاب
"قلمَ جا وارث" (تبصرو)
- رڪيل موراني 225
- اڇوتي ذات جا ڏيئا جلايون
امير بخاريءَ جي شاعريءَ تي تبصرو
- عبدالحئي پٽو 228
- سنڌي زبان جو پهريون سفرنامو عرف
زيارت نامو
- سيد عادل عباس رضوي 230

ريسرچ لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

تنوير عباسي

(جنم: 7 ڊسمبر 1934ع - وفات: 26 نومبر 1999ع)

غزل

او تنوير اڃا ٻه گهٽائي جيئڻ لاءِ سهارا آهن،
گل اڃا ٻي سرها آهن دوست اڃان ٻي پيارا آهن.

آءُ رڻن جو رولو آهيان منهنجا رستا نيارا آهن،
جن تي ڪوئي پيرو ناهي سي ئي منهنجا چارا آهن.

هيءُ جي گل ۾ مڪڙيون آهن هيءُ جي چنڊ ستارا آهن،
ڪنهن منڙي جو مظهر آهن ڪنهن پياري جا اشارا آهن.

جن سان اونده ۾ ٻي جهلڪا ڏئي تي جهرمر جوت سدائين،
هيٺ زمين تي ٿورا ماڻهو اُي ۾ ڪي ئي تارا آهن.

آءُ ازل ڪان وينو آهيان وات ۾ ايئين نبڻ وڃائي،
ڇڻ منهنجا محبوب هتان هاڻي ئي گذرڻ وارا آهن.

مون ڪي تنهنجي اکڙين مان ڪا جوت امرتا جي تي جهلڪي،
ٿاتل جا هيراڪ انهي جي لاءِ ٿيا هي متارا آهن.

هڪڙو ڪمرو اهڙو جنهن جي هرهڪ ڪنڊ ۾ ڇارا آهن،
جت ماڻهو ناهن اُت ڪوريئڙن جا وارا نيارا آهن.

ثريا سوز ڏيپلائي

(جنم: 25 نومبر 1945ع - وفات: 14 سيپٽمبر 2004ع)

غزل

سيني اندر سُور سوين،
پنهنجا پنهنجا پُور سوين.

جن کي سمجهيو هئوسين پنهنجو،
تن کان مليا ناسُور سوين.

توهان نهاريو خوش ٿي وياسين،
ڏک لهي ويا سُور سوين.

گهائينديون ڇا کنهن جون گهوريون،
اسان سٺا آهن گهَور سوين.

اوهان جي هوندي کهڙي اونداهه،
پکڙي پيا آهن نُور سوين.

◙

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

رسول بخش گچيرائي

ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ

ڊاڪٽر ممتاز ڀٽو

ڊاڪٽر علي اڪبر ”اسير“ قريشي

ڊاڪٽر محمد ادريس السندي

حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري

محمد پنهل ڏهر

مرزا ڪاظم رضا بيگ

سنڌوماٿر جي تهذيب دنيا جي قديم ترين ۽ متمدن تهذيبن مان هڪ آهي. سنڌ جي ڌرتيءَ هيٺان اڄ به هزارين ۽ لکين سال پراڻين تهذيبن جا آثار لڪل آهن، جيڪي آثارِ قديمه جي ماهرن، محققن ۽ پارکن جي نظرن جا منتظر آهن. سنڌ هوندي به برصغير جو هڪ وڏو تهذيبي خطو رهي آهي، جنهن جي گواهيءَ لاءِ اهي آثار ۽ اهڃاڻ ئي ڪافي آهن جيڪي هن وقت تائين ٿيل کوٽائين جي نتيجي ۾ دنيا جي اکين اڳيان آيا آهن.

سنڌ جي مختلف علائقن ۾ تاريخ کان گهڻو اڳ واري دور ۽ پٿر واري دور سان تعلق رکندڙ اوزار پڻ هٿ آيا آهن. هينري ڪزنس لکيو آهي ته "تاريخ کان اڳ جي تمام پراڻي دور سان لاڳاپيل پٿر جي پوئين دور سان واسطو رکندڙ پٿر جا اوزار جهڙوڪ: ڏنگريون (Cores) ۽ پاسڙا (Flakes) جن مان پهرين کي مڏاءِ پوئين کي تکي ڌار وارا اوزار سڏيو ويندو آهي. پٿر جا اهڙا اوزار سنڌوماٿريءَ، خاص ڪري سکر ۽ روهڙيءَ جي آسپاس، نمولائتي چُونَ جي پٿر مان ملندڙ چقمقي پاهڻ مان نهيل مليا آهن. هي احوال ڪلڪتي جي تاريخ کان اڳ وارن آثارن بابت نهيل ميوزيم جي ڪئٽالاگ مان ورتو ويو آهي. سنڌ ۾ سکر ۽ روهڙيءَ جي آسپاس چقمقي پٿر مان نهيل ڏنگرين (Cores) ۽ پاسڙن (Flakes) جا ڪي نمونا مليا آهن، جيڪي نمولائتي پٿر مان جڙيل آهن. انهن مان گهڻيون ڏنگريون ٽن کان ڇهن انچن تائين ڊگهيون آهن. ڪجهه نديون پر وڏيڪ ڊنگائتيون ۽ موزون ڏنگريون، سکر وٽان سنڌو درياءَ جي پيٽ مان لڌيون ويون آهن.

احسان دانش

ڪتاب: سنڌوسڀيتا جو عظيم ورثو- موهن جو دڙو ص 14 تان کنيل

تحقيق

ڊاڪٽر الطاف حسين جوکيو

لسانيات جي روشنيءَ ۾ 'بيت' ۽ ان جي وزن جو اڀياس

سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ ۾ بيت چڱي جڳهه والاريندڙ ۽ قديم صنف آهي، جيڪا ٻن صنفن جي ميل سان مختلف مرحلا طئي ڪري موجوده صورت اختيار ڪري چڪي آهي. هن پيپر ۾ لسانيات جي روشنيءَ ۾ 'بيت' لفظ جي معنيٰ ۽ گهاڙيٽي جي وزن بابت اڀياس ڪرڻ مقصود آهي.

انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا موجب: "سنڌي شاعريءَ جي سڀني صنفن ۾، بيت قديم-ترين صنف آهي، جيڪا هزارين سال اڳ موجود هئي. قديم دور ۾ ڌرم ڪرم جي سکيا لاءِ، گهٽي انداز ۾ پانشالائون هونديون هيون، جن ۾ 'پروهت' ڌرمي سکيا جا ٻول، سکيا وٺندڙن کي گهٽو ڪري زباني ياد ڪرائيندا هُئا. اُهي ٻول يا جملا ۽ اشلوڪ ڪهڙي نالي سان سڏيا ويندا هئا ۽ انهن جو گهاڙيٽو ڪهڙو هو؟ سا خبر ناهي. البت موجوده لفظ 'بيت'، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ٻين جي بقول اصل ۾ عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي، جيڪو سنڌ ۾ عربن جي حڪومت واري زماني (1050ع -7122ع) ۾ عام مروج ٻن سٽن واري شعر لاءِ استعمال ٿيڻ لڳو. اُن کان اڳ، ٻن سٽن واري شعر کي اشلوڪ، سوتر، سورٺو يا دوهو چيو ويندو هوندو، حالانڪ 'اشلوڪ' ۾ ٻن سٽن واري پابندي لازمي نہ هوندي آهي ۽ وڌيڪ سٽون پڻ هونديون آهن، جڏهن تہ سوتر ۾ هڪ سٽ ٿيندي آهي. بيت بابت ٻي راءِ اها آهي تہ اُهو، دوهي ۽ سورٺي جي ميل مان ٺهيو آهي. اوائلي بيت ٻن سٽن جو هو ۽ بعد ۾ ان ۾ سٽن جي واڌ ايندي وئي.

بهرحال، بيت پنهنجي ساديءَ سٽاءَ جي مسلسل استعمال جي ڪري، نہ فقط پنهنجي وجود کي قائم رکيو، پر سنڌي شاعريءَ جي اوسر ۽ عروج لاءِ بہ نهايت مؤثر ذريعو بڻيو .واديءَ سنڌ جي ٻولي، سموري واديءَ ۾ ڏار ڏار لهجن ۾ ورهايل هئي، جنهن ۾ موجوده سنڌ، پنجاب، بلوچستان، ڪڇي-گنداواهہ، لس ٻيلي، مڪران، سرائڪي پٽيءَ ديراجات جون ٻوليون: مارواڙ، ميواڙ، جيسلمير، بيڪانير، هرياڻا، ڪشمير، داردستان، گجرات، ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جون ٻوليون شامل ڪري سگهجن ٿيون .ماضيءَ کان، اڄ تائين بيت طويل سفر ڪري اسان تائين پهتو آهي. انهيءَ سفر ۾ مختلف ٻولين ۽ اُنهن جي سماج مان بيت جو گذر ٿيو ۽ اهو جدا جدا تهذيبي ۽ ڌرمي متن جي تعليمي روين کان متاثر ٿيو، ڪيترين ئي فڪري ڌارائن مان سيراب ٿيندي، مڪمل طرح جملي رعنائين، سهڻاين ۽ خوبين سان سينگاريل، هن وقت اسان جي آڏو موجود آهي." (فهميده، 2009: 510)

- **بيت جي معنيٰ**

سماجي لسانيات موجب ٻوليءَ جي ڪنهن بہ لفظ جي معنيٰ جا ٻہ رخ ٿين ٿا: 1. لغوي/ اکري معنيٰ، 2. سماجي/ اصطلاحي معنيٰ. ان حوالي سان ڊاڪٽر الهداد ٻوهيو ڄاڻائي ٿو تہ: "معنائون ٻہ آهن: هڪ سوچ جو نتيجو آهي ۽ ٻي سوچ کي وڌائي ٿي ۽ جوابي عمل لاءِ مواد پيدا ڪري ٿي. اها معنيٰ، جيڪا سوچ جو نتيجو آهي، سا لغوي معنيٰ ٿي سڏجي، ۽ اها جيڪا سوچ کي مواد ٿي ڏئي، سا اصطلاحي معنيٰ ٿي سڏجي." (ٻوهيو، 1978: 284) ان حوالي سان بيت جي معنيٰ جا بہ ٻہ رخ: لغوي/ اکري ۽ سماجي/ اصطلاحي ٿين ٿا.

جامع لغات سنڌي ۾ لفظ 'بيت' جون هڪ ئي جڳهه تي ٻئي معنائون ڄاڻايل آهن:

بَيتُ ج بَيتَ: ذ [ع بَيتُ ج ابيات] شعر. ٻن تڪن وارو شعر- دوهرو. ٻن کان وڌيڪ ٽُڪن وارو خاص قسم جو سنڌي شعر 'شاهه جا بيت' "جي تو بيت ڀانئيا، سي آيتون آهين" (شاه). عام سنڌي . ڏِگهو نظم جو نثر تي آلاپجي 'نثر ۽ بيت'.

[ع. بَيتُ ج بُيُوت] گهر- جاءِ "جوڙي قلب بيت ربي، انسان ۾ سمايو". (بلوچ، 1960: 434)

لغوي اعتبار کان 'بيت' جي معنيٰ 'گهر' آهي؛ جڏهن تہ سماجي/ اصطلاحي معنيٰ موجب شاعريءَ جي هڪ ڪلاسيڪل صنف، جيڪا 'سورٺي ۽ دوهي' جي ميل سان وجود ۾ آيل هجي.

اڪثر لفظ جڏهن لغوي معنيٰ کان هٽي ڪري سماجي معنيٰ جي صورت ۾ ڪم ايندو آهي تہ ان جي پويان بہ هڪ تاريخ جڙيل هوندي آهي. يعني ڪنهن بہ ٻوليءَ جو ڪو لفظ جڏهن ٻي ٻوليءَ ۾ جاءِ وٺڻ جي ڪوشش ڪندو آهي تہ پوءِ يا تہ شڪل مٽائيندو آهي يا وري معنيٰ ئي تبديل ڪري وٺندو آهي.لفظ جي اهڙي سفر پٺيان بہ هڪ سلسلو هوندو آهي، جنهن تي باضابطہ ڪم ٿيڻ جي گهرج هوندي آهي.

لفظ 'بيت' عبراني ٻوليءَ کان عربي ٻوليءَ ۾ آيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: 'گهر'. (سليم، 1981: 16) هتي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي تہ:

? جڏهن 'بيت' جي معنيٰ 'گهر' آهي تہ پوءِ هڪ شعري صنف کي 'بيت' ڇو ٿو چئجي؟

- **بيت جي صنف بابت:**

بيت ٻن ڪلاسيڪل شعري صنفن سورٺي ۽ دوهي جي ميل مان جڙيل آهي. ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر، ڀارتي جهمٽ مل جي توسل سان لکي ٿو تہ: "پروفيسر جهمٽ مل اهو بہ ثابت ڪيو آهي تہ سنڌي بيت بنيادي طور هندي شعر جي صنف دوها ۽ سورٺا، دوها- سورٺا ميل وغيره مان اسريو آهي." (سوڍر، 1991: 438)

دوها- سورٺا ميل واري اصطلاح جي اڪيڙ هيٺين ريت ڪري سگهجي ٿي:

- **سورٺو**

ڊاڪٽر خان محمد لاڙڪ جي ڇاڻاٽڻ موجب: سورٺو، سورٺ مان ورتل آهي. 'سورٺ' جي معنيٰ 'تلوار جي تيز ڌار'. تلوار جو هڪ پاسو جيڪو وڌيڪ چمڪدار ۽ ڪٽڻ جي نسبت تکو هوندو آهي، تنهن کي 'سورٺ' ڪوٺيو ويو. عام طور سونهن سوڀيا جي نسبت اهڙو نالو رکيو ويندو آهي. ان کان علاوه هڪ راڳڻيءَ جو نالو پڻ آهي.

عام لغتن ۾ هن لفظ جي معنيٰ مٽاڇري ڏنل آهي. چند لغتن مان بنيادي معنيٰ جاچڻ جي ڪوشش ڪجي ٿي:

- **جامع سنڌي لغات موجب:**

سورَٺ: ث. اسم خاص [سن. سوراشٽر = (1) نالو هڪ راڳڻيءَ جو (2) نالو هڪ عورت جو] هڪ راڳڻيءَ جو نالو- مينگهہ راڳ جي هڪ شاخ. راءِ ڏياچ جي زال- هڪ قديم راڻيءَ جو نالو. اولهہ ڀارت جي هڪ علائقي جو نالو. سُورت. ث. صفت. سهڻي- حسين- خوبصورت. (بلوچ: 1985: 1696)

- **سائل ڪوش موجب:**

سورَٺِ: هڪ راڳڻيءَ جو نالو- راءِ ڏياچ جي زال جو نالو. سَوراشٽر ۾ هڪ ضلعي جو نالو.
(سائل: 2009: 331)

- **سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن جي لغت موجب:**

سورٺ = راڳڻيءَ جو نالو. راءِ ڏياچ جي راڻيءَ جو نالو (قلب)، (سورت) = گجرات جي مشهور شهر جو نالو (شا)، (سورت) = سورت شهر ۾ (ڪل)، هڪ راڳڻيءَ جو نالو 'سورٺ راءِ ڏياچ' جي قصي ۾ هڪ ڪردار (بل)، گجرات ۾ ڏکڻ ڪاٺياواڙ جو اڳيون نالو، راڳڻيءَ جو نالو (عڪس)،

سورٺ (هندستان جي گجرات رياست ۾ هڪ مشهور شهر جو نالو) (ب خ) سوراشٽر جو بگڙيل اچار- سورٺ (ش م ا) (فهميده، 2004: 258)

(هيءَ لغت مختلف لغتن مان تحقيق جي بنيادن تي رچيل آهي، ان ڪارڻ ان ۾ مختلف لغتن جا اشارا ڏنل آهن.)

فرهنگ آصفيه موجب:

سورٹھ (ہ)اسم مؤنث: بھیروں راگ کی بھارجا (بھارج) ایک راگنی کا نام جیسے: سورٹھ میٹھی راگنی زن میٹھی گوار - جاڑے میٹھی کالی سیجوں میٹھی نار۔ (دوہا)

(جب کھلی سورٹھ گھتا بولیں گے تو وہاں سرعام۔ علانیہ۔ کھلم کھلا بے باکانہ کہنے سے غرض ہوگی، جیسے: وہ تو کھلی سورٹھ کہتا ہے جسے کچھ کرنا ہو کرے) (دہلوی، 2002: 124)

نوراللغات موجب:

سورٹھ (ہ) مونث۔ ایک راگنی کا نام۔ (نور، 2006: 499)

John Shakespear's Dictionary Urdu- English:

سورٹھ sIrT sorath, s.f. Name of a musical mode, or ragini.

سورٹھا sortaha (sIrTw) s.m. name of a metre in Braj-bhakha. (Shakespear, 1980: 1119)

John T. Platts's Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English:

سورٹھ sIrT sorath, s.f. Name of ragini or musical mode. (Platts, 2003: 697)

لغتن ۾ ڄاڻايل معنائون ان حوالي سان سطحي ڇئي سگهجن ٿيون جو ان لفظ جي بنيادي معنيٰ ڪونہ ٿي حاصل ٿئي. عام طور 'سورٺ' هڪ راڳڻيءَ جو نالو ڄاڻايو ويو آهي.

هڪ دفعي نارو شاهه ڪاليج ۾ ڪجهه ڏينهن سنڌي پڙهائڻ جو موقعو مليو، جتي ڊاڪٽر خان محمد لاڙڪ پرنسپال هو. لاڙڪ صاحب جو 'روضي ڏٽيءَ' جي علمي، ادبي ۽ سياسي بصيرت تي ڪم ڪيل آهي. ساڻس هڪ ڪچهريءَ ۾، ڪنهن ٻئي بزرگ جي حوالي سان، لفظ 'سورٺ' جي بنيادي معنيٰ ٻڌايائين، جيڪا مناسب لڳي؛ پر افسوس جو اهڙي بنيادي معنيٰ ڪٿي بہ ڪونہ ٿي ملي ۽ ان لفظ جي بنيادي معنيٰ تحقيق طلب آهي.

بهرحال، ڊاڪٽر خان محمد لاڙڪ جي ڄاڻائڻ موجب: سورٺي مان مراد 'تلوار جي ڌار واري پاسي جو ڏڪ'. تلوار جو ڏڪ جيئن تہ ڪنهن اسر ڪي ۾ اڌ ڪندو آهي، ان ڪارڻ اهڙي ٻن سٽن تي مبني ڪلاسيڪل صنف جنهن جي اڌ ۾ قافيا هجن، ان کي سورٺو ڪوٺيو ويندو آهي؛ جيئن:

پڙاڏو سوئي **سڏ**، جي ور وائي جو لهين،
هئا اڳهين **گڏ**، پر پٽڻ ۾ ٻہ ٿيا.

سٽر ڪچ **سٽار**، آئون اگهاڙي آهيان،
ڍڪين **ڍڪڻهار**، ڏئي پاند پناهه جو.

مٿين ٻنهي شعرن جي وچ ۾ قافيا: 'سڏ- گڏ ۽ سٽار- ڍڪڻهار' ڪم آيل آهن، جنهنڪري ٻن سٽن واري اهڙي شعري صنف کي 'سورٺو' ڪوٺيو ويو آهي.

دوهو

جامع سنڌي لغات ۾ هن جي معنيٰ هيٺين ريت ڏنل آهي:

❖ **جامع سنڌي لغات:**

دوهو ج دوها: ذ [سن. دو = ٻه] جوڙو- جُٽ- ٻن مصرعن جو شعر- ٻه ٽُڪو بيت. ڏوهيڙو. دوهيڙو. (بلوچ، 1984: 1248)

'دوهو' لفظ 'دو' يعني ٻن مان ورتل آهي. اهڙين ٻن سٽن وارو شعر، جنهن جي آخر ۾ قافيه هجن، تنهن کي دوهو ڪوٺجي ٿو.

مورڪ مور نہ ٻجهڻا، هيڏانهن هوڏانهن **ڪنِ**،
ڪٿر جنين اکين ۾، سي ڪيئن پرين **پسن**.

جاٽايل ٻن سٽن واري شعر ۾ 'ڪن- پسن' جا قافيا آخر ۾ ڪم آندا ويا آهن، جنهن سبب هن شعري صنف کي 'دوهو' ٿو سڏجي.

بيت انهن ٻنهي صنفن جي ميلاپ سان جڙيل آهن. جيئن ماءُ ۽ پيءُ جي ميلاپ سان نوان جسم جنم وٺندا آهن: پوءِ ڪنهن ٻار ۾ پيءُ جون خاصيتون وڌيڪ هونديون آهن تہ ڪنهن ۾ وري ماءُ جي پاسي واريون خصوصيتون سرس هونديون آهن. ائين ئي بيتن مان ڪنهن ۾ سورٺي جون خاصيتون وڌيڪ هونديون آهن تہ ڪنهن ۾ وري دوهي جون خصوصيتون!

خيال خاطر شاهه ڪريم ۽ لطيف سائينءَ جا ٻہ- ٻہ بيت رکجن ٿا، جيڪي قافين جي لحاظ کان ٻہ الڳ ڍنگن جا ٿين ٿا:

- **شاهہ ڪريم جا بيت:**

پائيون جان نہ **ڪجن**، روئي ڌوئي اکڙيون،
جر ڪجر جن اکين ۾، سي ڪيئن پرين **پسن**.

هن بيت ۾ پهرين سٽ سورٺي جي ۽ ٻي سٽ دوهي جي ڏني وئي آهي.

جي جاڳندي من ۾، سُتي پڻ **سيئي**،
من پريان **نيئي**، پڳهيو پاڻ ڳري

هن بيت ۾ پهرين سٽ دوهي جي ۽ ٻي سٽ سورٺي جي ڏني وئي آهي.

- **شاهہ لطيف جا بيت:**

چنڊ چوانءِ **سچ**، جي منيان مُور نہ پائنين،
ڪڏهن اڀرين سنهڙو، ڪڏهن اڀرين **ڳچ**،
جو منهن ۾ ٻرئي **مچ**، پدم پريان جي پير ۾.

مٿين بيت ۾ ٻہ سٽون سورٺي جون آهن، وچ ۾ هڪ سٽ دوهي جي آهي. يعني هڪ بيت ۾ 2 خاصيتون سورٺي جون ۽ هڪ خاصيت دوهي جي!

سيئي سهاڳڻيون، سين ڳچيءَ **هارَ**
پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي، سهسين ڪن **سينگار**،
ڍول تنين جي **ڍارَ**، هيئاهيون هلن جي.

هن بيت ۾ ٻہ لاڳيتيون سٽون دوهي جون آهن، آخري سٽ سورٺي جي آهي.

مٿي جاٽايل چئن نمونن جي بيتن ۾ قافين جي ٻيهڪ مختلف آهي، جنهن تي علم عَروض جي ڄاڻن جا ڪي اعتراض بہ سامهون آيا آهن، خاص ڪري مرزا قليچ بيگ جو! (ڀاوناڻي، 1955: 121)

اصل ۾ هيءُ بيت جي صنف، ٻن صنفن: سورٺي ۽ دوهي جي ميلاپ سان جڙي آهي. شاهه لطيف واري دؤر تائين بيت جي سنواريل شڪل ملي ٿي. شاهه ڪريم جي بيتن ۾ اهڙا ٻه بيت ملن ٿا جيڪي دوهي جي سٽ سان ختم ٿين ٿا؛ ليڪن لطيف سائينءَ جي بيتن ۾ ڪو ٻه اهڙو بيت نـ ٿو ملي، جنهن جو خاتمو دوهي جي سٽ سان ٿيندو هجي، بلڪ هر بيت جو خاتمو سورٺي جي سٽ سان ملي ٿو.

بهرحال، هر بيت ۾ ٻنهي صنفن جون خاصيتون لازمي ٿين ٿيون. ان خاطر جڏهن شاهه لطيف جي بيتن واري گهاڙيٽي جو اڀياس ڪجي ٿو تـ هيٺيان اهم نڪتا سامهون اچن ٿا:

- بيت جي هر سٽ ٻن اڌن (پدن) ۾ رهي ٿي.
- ماترائن پٽاندر قافيي وارو اڌ، ٻئي اڌ کان ننڍو ٿئي ٿو.
- پهرين سٽ اختياري آهي، يعني سورٺي يا دوهي جي ٿي سگهي ٿي.
- ٻين/ وچيون سٽون لازمي طور دوهي جون ٿين ٿيون.
- آخري سٽ لازمي طور سورٺي جي هجي ٿي.

★ **'بيت' لفظ جو 'گهر' کان 'شعر' تائين لاڳاپو**

'لفظ 'بيت' جي لغوي/ اکري معنيٰ 'گهر' آهي. سماجي ٻوليءَ نسبت لفظ 'گهر' مان مراد احاطو يا حدبندي بہ آهي. عام طور تي ڪنهن بہ اکر جي حدبنديءَ کي بہ اکر جو گهر يا خانو ڪوٺيو ويندو آهي. خطاطيءَ جي فن ۾ اکر جي ڊيگهه- ويڪر ۽ قلم جي نوڪ جي ماڻ کي اکر جو گهر يا خانو پڻ چئجي ٿو. مقصد تـ ڪنهن بہ اسم جي جوڙجڪ جي حدبنديءَ کي ان جو گهر ڪوٺيو ويندو آهي. امڪان آهي تـ سورٺي ۽ دوهي جي ميل سان جڙندڙ هڪ نئين صنف کي حدبندي، جوڙجڪ، گهاڙيٽي ۽ ماڻ ماپي جي بنياد تي 'بيت' ڪوٺيو ويو هجي.

- **ڇند وديا جو ماڻ- ماپو**

ڇند وديا موجب بيت جا ڪافي بحر/ گهاڙيتا ٿين ٿا، بيت جي مختلف وزنن بابت جهمٽمل خوبچند ٻاوناڻي صاحب هيٺيان وزن ڄاڻايا آهن:

- **سورٺا دوها ڇند**: سورٺي ۾ 11 + 13 = 24 ماترائون ۽ دوهي ۾ 13 + 11 = 24 ماترائون ڄاڻايل آهن.
- **دڪپال ڇند**: هن ڇند ۾ 12 + 12 = 24 ماترائون هونديون آهن.
- **چوپائي ڇند ۽ مت**: هن ڇند جي هرهڪ سٽ ۾ 15 ماترائون ٿينديون آهن.
- **ڇندرايڻ ڇند**: هن ڇند ۾ 11 + 10 = 21 ماترائون هونديون آهن.
- **ات بروا ڇند**: هن ڇند ۾ 12 + 9 = 21 ماترائون ڄاڻايل آهن.
- **مالتي ڇند**: هن ڇند ۾ ڪل35 کان 40 ماترائون ٿي سگهن ٿيون. (ٻاوناڻي، 1955: 128- 134)

هتي بيت جي وزنن جي وضاحت واري گهيڙ ۾ پوڻ بجاءِ ان جي وزن کي لسانياتي حوالي سان ڏسڻ مقصود آهي، ان ڪارڻ صرف 'آواز جي وزن' تي اڪتفا ڪجي ٿو.

عام طور سورٺا- دوها ميل ڇند ڪم آندو ويندو آهي. هن موجب: قافيي واري اڌ ۾ 11 ماترائون ۽ غير قافيي واري اڌ ۾ 13 ماترائون ٿين ٿيون. هي وزن بيتن ۾ عام طور ڪم آندو ويندو آهي. هتي 'بيت جي وزن جا نمونا' ڏيڻ بجاءِ بيت جي وزن جي ماپ تور جي ڍنگ تي صرف لسانياتي نظر رکجي ٿي.

- **لسانيات موجب ماترا مان مراد آواز جو وزن آهي**

شاعريءَ جي وزن ۾ 'سُرَ (Vowel) ۽ وينجن (Consonant)' جي وڏي اهميت هوندي آهي؛ پوءِ توڙي اها هتان جي مزاج مطابق 'ڇند وديا' هجي يا خليل بن احمد جو بيهاريل 'علم عَروض' چوڻ هجي. انگريزي Prosody جي وزنن ۾ بہ سُرَ توڙي وينجن کي ساڳي اهميت حاصل آهي. جيئن ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جي راءِ کي اهميت آهي تـ: "لسانيات جو مطالعو اديبن، شاعرن، استادن ۽ راڳيندڙ لاءِ

تمام ضروري ۽ اهم آهي.“ (الانا، 2005: 27) اهڙيءَ طرح لسانيات جي نقطهءِ نظر کان لسانيات سان دلچسپي رکندڙن لاءِ شاعريءَ توڙي راڳ جي آوازن جي وزنن جو اڀياس يا مختصر ڄاڻ نهايت ضروري آهي. يعني لسانيات جي ڄاڻوئن لاءِ اهو به ضروري آهي ته هُو شاعريءَ جي وزنن جي اڀياس کي علم لسان ۾ شامل ڪندي، ان کي علمي حيثيت عطا ڪري.

❖ **ڇندَ وديا (ڇند شاستر)**

لفظ ڇند معنيٰ شعر ۽ وديا معنيٰ علم، اصطلاحي معنيٰ موجب: ڪنهن سورٺي يا دوهي جي آوازن جي وزنن جي ماپ تور جو علم. هن علم جو اطلاق گهڻو ڪري سورٺي ۽ دوهي يا هن خطي جي مزاج مطابق صنفن تي ٿيندو آهي. مختصر ته اسان جو بيت، سورٺي ۽ دوهي جي ميلاپ سان وجود ۾ آيل آهي، جنهن جي هر هڪ سٽ 24 ماترائن جي، يعني بيت به پد/ اڌ هجڻ سبب قافيي واري پد/ اڌ جي تور 11 ماترائون ۽ بنا قافيي واري پد جي تور 14 ماترائون ٿيندي آهي.

پارونائي جهمٽمل خوبچندائيءَ جي ڪتاب ’ڇند سڳنڌ‘جي توسل سان ڊاڪٽر شاهنواز سوڍر (1991: 439) دوهي ۽ سورٺي جو وزن ڄاڻايو آهي، جيڪو خيال خاطر ڏئي ڇنڊڇاڻ ڪئي ويندي:

- **دوهي واري سٽ جي وزن جو مثال**

ڇند وديا موجب سورٺي يا دوهي جي ماترائن لاءِ جيڪي نشان ڪم آندا وڃن ٿا تن ۾ هڪ ماترا (ننڍي سر) لاءِ نشاني (^) ابتي انگريزي اکر ’وي‘ جي رکجي ٿي ۽ ڊگهي ماترا (ڊگهي سرَ) لاءِ نشاني (–) ليڪ ٽڪر رکجي ٿو:

24 = 11 + 13

^ _ ^ ^ _ _ _ _ ¦ _ ^ _ ^ ^ _ _ _

سائي صورت عين ڪي، سائي صورت غين،

باقي اڳتي جيڪي مثال ڏنا اٿس، تن جي وزنن ۾ فرق آهي، يعني جيڪڏهن ويهي ماترائون ڳڻجن ته ڪٺل محسوس ٿين ٿيون، جڏهن ته راءِ اها ٿي رکي وئي آهي ته ”ان جو وزن ڪنداسون ته اهو ’ڇند وديا‘ جي ماترائن تي بلڪل پورو رهندو.“ (1991: 439) مثال: ’ويچارا واڍوڙ، سدا شاڪر سور سين‘ (وي + چا + را + وا + ڍو + ڙ = 11 ماترائون: س + دا + شا + ڪ + ر + سو + ر + سين = 12 ماترائون) ان ٻئي اڌ ۾ 13 ڪيئن بيهنديون يا بيهارڻ گهرجي، اهڙي اپٽار ڪونهي. ان مان اندازو ٿئي ٿو ته صرف Cut ۽ Paste وارو ڪم ٿيل آهي. بهرحال، ان ڪم کي سمجهڻ لاءِ اڳتي هلجي ٿو. هن حوالي سان پارونائي جهمٽ مل جو ڪم نهايت پختو ۽ بنيادي ٿيل آهي.

- **ماترا جي معنيٰ ۽ مراد**

ماترا مان مراد آواز جو مقدار يا وزن آهي. ياد رهي ته ڇند وديا جي علم موجب اصطلاح ’پد‘ مان مراد ڪنهن بيت جي سٽ جو اهو اڌ جيڪو پڙهڻ/ چوڻ/ ڳائڻ ۾ تسلسل رکي.

ڇند وديا موجب آوازن جي تور ڪرڻ ويل ’سُر‘ (Vowel) کي ڳڻيو ويندو آهي ۽ ان جي وزن کي ’ماترا‘ ڪوٺيو وڃي ٿو. ياد رهي ته ديوناگري رسم الخط پٽاندر ’ماترائون‘ سُرن (Vowels) کي ئي ڪوٺيو ويندو آهي.

- **ديوناگريءَ ۾ لفظ جي منڍ ۾ ڪم ايندڙ سُر (ماترائون)**

جان پليٽس جيڄاڻايل ٽيبل پٽاندر منڍ ۾ ايندڙ ماترائن جو وچور

اَ	آ	اِ	اِي	اُ	اُو	اي	اِي	او	اَو	اَن	اَه
A	Aw	e	ई	a	å	Ey	EY	Awy	AwY	AN	A:

جان پليٽس جي ڄاڻايل ٽيبل پٽاندر وچوارڙي ڪم ايندڙ ماترائن جي وچوڙ

اُو	اُ	اِي	اِ	اه	ان	اَو	او	اَي	اي	آ	اَ
-U	-u	I	i	:	N	O	o	-Y	-y	w	-

(Platts, 2003: vi)

ديوناگريءَ ۾ مٿيان ڄاڻايل سُر، ماترائون سڏيا آهن؛ جنهن مان اهو ئي خيال اخذ ٿئي ٿو ته ماترا مان مراد 'سُر' (Vowel) جو وزن آهي. ڄاڻايل سُر ماترائن ۾ 'نون گهُٽي' ۽ 'مختفي ه' جو به شمار رهي ٿو.

عربي- سنڌي رسم الخط پٽاندر درسي ڪتابن ۾ صرف هينيان 10 سُر (Vowels) پڙهايا وڃن ٿا، جڏهن ته انهن جا گهُٽا سُر به ٿيندا آهن ۽ ابتدائي ٻارن کي پڙهائڻ گهرجن.

سُر (Vowels) جا ٻه قسم آهن، صاف سُر (Vowels) ٻيا: گهُٽا/ نڪوان سر (Nasal vowels):

صاف سُر	اَ	آ	اِ	اِي	اُ	اُو	اي	اَي	او	اَو
گهُٽا/ نڪوان سُر	اَنْ	آنْ	اِنْ	اِينْ	اُنْ	اُونْ	اونْ	اَونْ	اينْ	اَينْ

يعني، سنڌي ٻوليءَ موجب ٽيبل ۾ ڄاڻايل سُرن (vowels) جو ڪل تعداد 20 ٿئي ٿو: اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اُو، او، اَو، اي، اَي،اَنْ، آنْ، اِنْ، اِينْ، اُنْ، اُونْ، اونْ، اَونْ، اينْ، اَينْ. ان کان علاوه 'مختفي ه' جو به شمار ٿيڻ گهرجي.

- **متحرڪ** (زير، زبر ۽ پيش واري) **اڪر جو وزن**

ڪنهن وينجن يا ان جي اکر کي آيل ننڍي سرَ جي هڪ ماترا ڄاتي ويندي آهي. ننڍي سرَ مان مراد زير، زبر ۽ پيش ورتي وڃي ٿي؛ جيئن:

- اَ، اِ، اُ
  (ا+اَ = اَ، ا+اِ = اِ، ا+اُ = اُ)؛
- بَ، بِ، بُ
  (ب +اَ = بَ، ب +اِ = بِ، ب +اُ = بُ)؛
- تَ، تِ، تُ
  (ت +اَ = تَ، ت +اِ = تِ، ت +اُ = تُ)؛
- سَ، سِ، سُ
  (س +اَ = سَ، س +اِ = سِ، س +اُ = سُ)؛وغيره.

ياد رهي ته لسانيات موجب 'اَ يا بَ' وينجن (Consonant) ۽ سُر (Vowel) پٽاندر پد (Syllable) آهي؛ ليڪن چند وديا موجب هن ۾ وينجن جي ڳڻپ نہ ٿيندي بلڪ سُر ڳڻيو وڃي ٿو. يعني جنهن به وينجن آواز جي اکر تي زير، زبر يا پيش هوندو، ان جي هڪ ماترا (وزن) ورتي ويندي.

چند لفظ مثال ڪارڻ رکجن ٿا:

1) سَڌُ = هن لفظ ۾ ٻه اکر ۽ ٻنهي کي زبرون آهن، ان صورت ۾ 2 ماترائون ڳڻبيون.
2) پِتِ = هن لفظ ۾ ٻه اکر ۽ ٻنهي کي زيرون آهن، ان صورت ۾ 2 ماترائون سمجهبيون.
3) پَسَڻُ = هن لفظ ۾ ٽي اکر ۽ ٽنهي تي زبرون آهن، ان صورت ۾ 3 ماترائون پڙهبيون.

- **ڊگهي توڙي ڌهري سُر** (**حرف علت**) **جو وزن**

ڪنهن وينجن/اکر کي آيل ڊگهي سرَ (ڊگهي توڙي ڌهري سُرَ) جون ٻہ ماترائون ورتيون وينديون آهن. ڊگهي سُر مان مراد 'آ، اي، اِي، اَي، او، اُو، اَو' ورتي ويندي آهي؛ جيئن:

- آ = آ، با، تا، سا
  (ا+آ = آ، ب+آ = با، ت+آ = تا، س+ آ = سا)

- اي = اي، بي، تي، سي
  (ا + اي = اي، ب + اي = بي، ت + اي = تي، س + اي = سي)
- اِي = اِي، بِي، تِي، سِي
  (ا + اِي = اِي، ب + اِي = بِي، ت + اِي = تِي، س + اِي = سِي)
- اَي = اَي، بَي، تَي، سَي
  (ا + اَي = اَي، ب + اَي = بَي، ت + اَي = تَي، س + اَي = سَي)
- او = او، بو، تو، سو
  (ا + او = او، ب + او = بو، ت + او = تو، س + او = سو)
- اُو = اُو، بُو، تُو،سُو
  (ا + اُو = اُو، ب + اُو = بُو، ت + اُو = تُو، س + اُو = سُو)
- اَو = اَو، بَو، تَو، سَو
  (ا + اَو = اَو، ب + اَو = بَو، ت + اَو = تَو، س + اَو = سَو)وغيره.

خيال خاطر اها ڳالهه ورجائجي ٿي تہ لسانيات موجب 'آ يا با' وينجن (Consonant)۽ سُر (Vowel)پٽاندر، پد (Syllable) آهي؛ ليڪن چند وديا موجب هن ۾ وينجن جي ڳڻپ نہ ٿيندي بلڪ ڊگهي ۽ ڌهري سُر کي ڳڻيو وڃي ٿو. يعني جنهن بہ وينجن آواز جي اکر سان حرف علت (Vowel Letter) هوندو، ان جون بہ ماترائون (وزن) ورتيون وينديون.

چند لفظ مثال ڪارڻ رکجن ٿا:

1) ٽاڪو = هن ۾ ٻہ پد (ٽا + ڪو) آهن، 'ٽا' ۾ ڊگهو سُرُ 'آ' آهي ۽ 'ڪو' ۾ ڊگهو سُر 'او' آهي؛ ان صورت ۾ هرهڪ پد جون ٻہ ماترائون ونبيون ۽ ڪل 4 ماترائون ٿينديون.
2) سُوري = هن ۾ ٻہ پد (سُو + ري) آهن، 'سُو' ۾ ڊگهو سُرُ 'اُو' آهي ۽ 'ري' ۾ ڊگهو سُر 'اِي' آهي؛ ان صورت ۾ هرهڪ پد جون ٻہ ماترائون ونبيون ۽ ڪل 4 ماترائون ٿينديون.
3) يَو/ يؤ = هن ۾ هڪ پد (يَو) آهي، 'يَو' ۾ ڌهرو سُر 'اَو' آهي؛ ان صورت ۾ 2 ماترائون ڳڻپ ۾ اينديون.

نون ڳُهڻي (Nasal Vowel) کي آواز جي نسبت سان سرَ ۾ شامل ڪري ڳڻبو، يعني هن جي وينجن طور الڳ سان ڳڻپ نہ ٿيندي؛ ڇوتہ نون ڳُهڻو نہ تہ متحرڪ وينجن آهي ۽ نہ وري ساڪن حالت وارو آواز! هي صرف صورتخطيءَ پٽاندر اکر جي صورت ۾ لکجي ٿو، ليڪن ان جي حيثيت نڪوين سُر (Nasal Vowel) واري آهي. يعني ننڍن ڳُهڻن سرن جي هڪ ماترا ونبي، ۽ ڊگهن ڳُهڻن سرن جون ٻہ ماترائون ونبيون؛ جيئن:

- **ننڍا ڳُهڻا سرَ:**
  - اَنْ، اِنْ، اُنْ
    (ا + اَنْ = اَنْ، ا + اِنْ = اِنْ، ا + اُنْ = اُنْ)؛
  - بَنْ، بِنْ، بُنْ
    (ب + اَنْ = بَنْ، ب + اِنْ = بِنْ، ب + اُنْ = بُنْ)؛
  - تَنْ، تِنْ، تُنْ
    (ت + اَنْ = تَنْ، ت + اِنْ = تِنْ، ت + اُنْ = تُنْ)؛
  - سَنْ، سِنْ، سُنْ

(س +اَنْ = سَنْ، س +اِنْ = سِنْ، س +اُنْ = سُنْ)؛وغيره.

ياد رهي ته لسانيات موجب 'اَنْ يا بَنْ' وينجن (Consonant)۽ نڪوين سُر (Nasal Vowel)پٽاندر، پد (Syllable) آهي؛ ليڪن چند ودوان موجب هن ۾ وينجن جي ڳُٽپ نه ٿيندي بلڪ نڪوين سُر کي ڳُٽيو وڃي ٿو. يعني جنهن به وينجن آواز جي اکر سان نون گهُٽو(Nasal vowel Letter) هوندو، ان جون به ماترائون (وزن) ورتيون وينديون.

چند لفظ مثال طور رکجن ٿا:

1) مُنهنْ = هن ۾ ٻه پد (مُنْ + هُنْ) آهن، 'مُنْ' ۾ نڪوون سُرُ 'اُنْ' آهي ۽ 'هُنْ' ۾ به نڪوون سُر 'اُنْ' آهي؛ ان صورت ۾ هرهڪ پد جي هڪ ماترا وٺبي ۽ ڪل 2 ماترائون ٿينديون.

2) جَنهنْ = هن ۾ ٻه پد (جَنْ + هِنْ) آهن، 'جَنْ' ۾ نڪوون سُرُ 'اَنْ' آهي ۽ 'هِنْ' ۾ نڪوون سُر 'اِنْ' آهي؛ ان صورت ۾ هرهڪ پد جي هڪ ماترا وٺبي ۽ ڪل 2 ماترائون ٿينديون.

3) رَنْگُ = هن ۾ ٻه پد (رَنْ + گُ) آهن، 'رَنْ' ۾ نڪوون سُرُ 'اَنْ' آهي ۽ 'گُ' ۾ صاف سُر 'اُ' آهي؛ ان صورت ۾ هرهڪ پد جي هڪ ماترا وٺبي ۽ ڪل 2 ماترائون ٿينديون.

- **ڊگها گهٽا سُر:**

➢ آنْ، اينْ، اِينْ، اَينْ، اونْ، اُونْ، اَونْ
(ا + آنْ = آنْ، ا + اينْ = اينْ، ا + اِينْ = اِينْ، ا + اَينْ = اَينْ، ا + اُونْ = اُونْ، ا + اَونْ = اَونْ)؛

➢ بانْ، بينْ، بِينْ، بَينْ، بونْ، بُونْ، بَونْ
(ب + آنْ = بانْ، ب + اينْ = بينْ، ب + اِينْ = بِينْ، ب + اَينْ = بَينْ، ب + اُونْ = بُونْ، ب + اَونْ = بَونْ)؛

➢ تانْ، تينْ، تِينْ، تَينْ، تونْ، تُونْ، تَونْ
(ب + آنْ = بانْ، ب + اينْ = بينْ، ب + اِينْ = بِينْ، ب + اَينْ = بَينْ، ب + اُونْ = بُونْ، ب + اَونْ = بَونْ)؛

➢ سانْ، سينْ، سِينْ، سَينْ، سونْ، سُونْ، سَونْ
(س + آنْ = سانْ، س + اينْ = سينْ، س + اِينْ = سِينْ، س + اَينْ = سَينْ، س + اُونْ = سُونْ، س + سَونْ = سَونْ) ...

ياد رهي ته لسانيات موجب 'آنْ يا بانْ' وينجن (Consonant)۽ نڪوين سُر (Nasal Vowel) پٽاندر، پد (Syllable) آهي؛ ليڪن چند ودوان موجب هن ۾ وينجن جي ڳُٽپ نه ٿيندي بلڪ نڪوين ڊگهي سُر کي ڳُٽيو وڃي ٿو. يعني جنهن به وينجن آواز جي اکر سان ڊگهو گهُٽو سُر هوندو، ان جون به ماترائون (وزن) ورتيون وينديون.ڌيان رهي ته نون گهُٽي جي اکر(Nasal vowel Letter) جي الڳ سان ڪابه ڳُٽپ نه ٿيندي.

چند لفظ مثال طور رکجن ٿا:

1) سانْگو = هن ۾ ٻه پد (سانْ + گو) آهن، 'سانْ' ۾ نڪوون سُرُ 'آنْ' آهي ۽ 'گو' ۾ صاف ڊگهو سُر 'او' آهي؛ ان صورت ۾ هرهڪ پد جون ٻه ماترائون وٺبيون ۽ ڪل 4 ماترائون ٿينديون.

2) ڏِينهنْ = هن ۾ ٻه پد (ڏِينْ + هُنْ) آهن، 'ڏِينْ' ۾ نڪوون ڊگهو سُرُ 'اِينْ' آهي ۽ 'هُنْ' ۾ نڪوون ڇوٽو سُر 'اُنْ' آهي؛ ان صورت ۾ ڊگهي نڪوين سُر جون ٻه ۽ ڇوٽي نڪوين سُرجي هڪ ماترا وٺبي ۽ ڪل 3 ماترائون ٿينديون.

3) سُونهنْ = هن ۾ ٻه پد (سُونْ + هَنْ) آهن، 'سُونْ' ۾ نڪوون ڊگهو سُرُ 'اُونْ' آهي، جنهن جون ٻه ماترائون ٿينديون ۽ 'هَنْ' ۾ ڇوٽو نڪوون سُر 'اَنْ' آهي، جنهن جي هڪ ماترا بيهندي؛ ان صورت ۾ ڪل 3 ماترائون ٿينديون.

- **ساڪن وينجن/ اکر جو وزن**

مٿي اهو ڏٺو ويو تہ وينجن (Consonant) تي لاڳو ٿيندڙ صرف ڇوٽا يا ڊگها ۽ ٻهرا سُر (Short, Long Vowels and diphthong) ڳڻپ ۾ آندا پئي ويا. لسانيات پٽاندر وينجن ۽ سُر جي الڳ الڳ ڳڻپ ٿيندي آهي، ليڪن مٿي صرف 'ڇوٽن ۽ ڊگهن صاف توڙي گهُٽن سُرن' کي ماترائن ۾ پاتيو ويو.

اهڙي حالت ۾ جڏهن ساڪن وينجن (Vowel less Consonant) کي ڏسجي ٿو تہ لسانيات موجب ان ۾ صرف 'وينجن' ئي اچي ٿو ۽ ان سان ڪوبہ سُر شامل نہ ٿو رهي. جنهن حالت ۾، چند وديا پٽاندر 'وينجن' ڳڻپ ۾ نہ ٿو اچي، ان صورت ۾ ڳڻڻ نہ کپي: ليڪن ائين ٿئي نہ ٿو.

چندوديا پٽاندر جيئن تہ 'ساڪن وينجن'کنهن ليکي ۾ اچڻ کان رهجيو ٿو وڃي، ان لاءِ هن وديا پٽاندر ساڪن کي 'هڪ ماترا' ۾ ڳڻيو ويندو آهي.

چند لفظ مثال ڪارڻ رکجن ٿا:

1) گهڻٻي = هن ۾ بہ پد (گهڻ + ٻي) آهن، 'گهڻ' ۾ هڪ سُرُ 'اَ' ۽ 'نون ساڪن' آهي ۽ 'ٻي' ۾ هڪ ڊگهو سُر 'اِي' آهي: ان صورت ۾ هرهڪ پد جون بہ ماترائون ونبيون ۽ ڪل 4 ماترائون ٿينديون.

2) سَنٿُ = هن ۾ بہ پد (سَنْ + ٿ) آهن، 'سَنْ' ۾ هڪ سُرُ 'اَ' ۽ 'نون ساڪن' آهي ۽ 'ٿُ' ۾ بہ هڪ ڇوٽو سُر 'اُ' آهي: ان صورت ۾ پهرئين پد جون بہ ماترائون ۽ آخري پد جي هڪ ماترا، ڪل 4 ماترائون ٿينديون.

'ساڪن حرف' جي آواز جي ڳڻپ تي هڪ اعتراض سامهون اچي ٿو: ان لاءِ پاوناڻي جهمٽمل لکيو آهي تہ: " پڙهہ لفظ جون فقط بہ ماترائون ڳڻيون وينون آهن. ڪيترائي ٻيا حرف اهڙا آهن، جن جو وزن هڪ ماترائي آهي، جئن تہ 'رهہ، ڪڙ، ڪيہ،... وغيره. اهڙن ٻٽن حرفن (diphthongs) جي پوئين حرف تي جزم ڏني وئي آهي، ڇاڪاڻ تہ منجهن هڪ پويون حرف ساڪن آهي." (پاوناڻي، 1955: 136) صاحب موصوف ڳالهہ ۾ گنجائش رکندي اڳتي لکي ٿو تہ "ائين برابر آهي تہ هن نموني ۾ سڌاري ڪرڻ لاءِ محنت گهرجي." (ص: 136)

پاوناڻي صاحب جي ڄاڻايل ٻٽن حرفن تي اختلاف رکندي بہ ڪافي ڪم ڪرڻ جي گنجائش آهي. چند وديا جي حوالي سان جڏهن مشدد اکر (پهريون ساڪن ۽ ٻيو متحرڪ) جون بہ ماترائون ونجن ٿيون تہ اصولي طور تي 'ساڪن وينجن' آواز جي بہ هڪ ماترا ڳڻبي.

- **مشدد (شد آيل) اکر جو وزن**

مٿي ڄاڻايو ويو آهي تہ ڪنهن 'ساڪن وينجن' کي هڪ ماترا ۾ ڳڻيو ويندو آهي/ ڳڻڻ گهرجي. اهڙي سبب شد کي بہ ٻن ماترائن سان پاتيو ويندو آهي: ڇاڪاڻ تہ، شد ۾ بہ پهريون ساڪن ۽ ٻيو متحرڪ آواز (Cluster of sound) هوندو آهي. مثال طور لفظ 'ربُّ' ۾ ٽي ماترائون ٿين ٿيون، ان جو ڇيد هيٺئين انداز ۾ رکجي ٿو:

رَبُّ = رَ + بْ + بُ (اَ + ساڪن + اُ)

اصولي طور تي 'رَ' هڪ پد (Syllable) آهي، جنهن ۾ بہ آواز: 'ر' وينجن ۽ 'اَ' سُر آهي: ليڪن ڇند وديا موجب صرف هڪ ماترا ڳڻي ٿي وڃي. ان مان مراد اها ئي آهي تہ عام طور ڳڻپ جو دارومدار 'سُر' (Vowel) تي آهي. هتي جڏهن ساڪن کي ٿو ڏسجي تہ اها ڳڻپ صرف 'سُر' کي روڪڻ واري ورتي وڃي ٿي. اهڙي حالت ۾ مشدد اکر جون بہ ماترائون ورتيون وينديون آهن:جيئن: سٿار، ڊڪٿهار وغيره.

چندوديا موجب سورٺي يا دوهي جي ماترائن جي وزن جو مختصر طريقو هيٺ ڄاڻائجي ٿو، جنهن ۾ هڪ ماترا (ننڍي سُر) لاءِ نشاني (^) ابتي انگريزي اکر 'وي' جي رکجي ٿي ۽ ڊگهي ماترا (ڊگهي سُر) لاءِ نشاني (–) ليڪ ٽڪر رکجي ٿي:

• **سورٺي واري سٽ جي وزن جو مثال**

24 =13 + 11

سٿرُ ڪَڄ سٿارَ، آءُ اُگهاڙي آهيان،

(پاونائي، 1955: 127) ۽ (سوڍر، 1991: 440)

پاوناڻي جهمٽمل، پنهنجي هڪ ليک ۾، چند سورٺن ۾ ڪم آندل 'شد' جي وضاحت هن انداز ۾ ڪري ٿو ته: "مٿين سورٺن ۾، ڪٿي ڪٿي تشديد ڏني وئي آهي ڇاڪاڻ ته هونءَ، هڪ ماترا گهٽي ٿي پوي ۽ وزن گهٽ ٿو رهي. تشديدن ڏيڻ بعد، هي بيت مڪمل سورٺا آهن؛ بلڪل ڪاريگريءَ جا سورٺا آهن." (پاوناڻي، 1955: 127)

اهو بيت جي وزن جو مزاج آهي ته ڇوڻ يا ڳائڻ ۾ ڪنهن نه ڪنهن هنڌ تي آواز جو زور پاڻ مرادو اچي وڃي ٿو ۽ پورائو ٿي وڃي ٿو. هيٺ لفظ: 'سٿر ۽ سٿار' جي وزن کي نظر ۾ رکي سورٺي جي سٽ جو ڇيد رکجي ٿو:

- سَٿ + ٿ + رُ + ڪَ + ڄ + سَٿ + ٿا + رَ = 11 ماترائون؛
- آ + ئُون + اُ + گها + ڙي + آ + هيان = 13 ماترائون. ڪل 24 ماترائون ٿيون.

• **وضاحت**

✍ هتي اهو واضع ڪندو هلجي ته 'سٿر' ۾ 'ٿ' مشدد آهي، ان ڪارڻ ان جون ٻه ماترائون ٿينديون. جيئن ته مشدد اکر ۾ 'پهريون ساڪن ۽ ٻيو متحرڪ' ٿيندو آهي، ان ڪارڻ پهريون ساڪن آواز ان کان اڳ واري آواز سان ملائبو ۽ ٻيو متحرڪ اڪيلي سِر اچاربو. لفظ 'سٿر' هن ريت اچاربو: 'سين تي زبر سَٿ، تي پيش ٿ: سَٿُ، ري پيش رُ: سَٿُرُ. ان ليکي تحت 'سَٿُرُ' جون ماترائون 4 ماترائون ٿينديون.

✍ سنڌي ٻوليءَ جي لحاظ کان 'ي' کان اڳيان ايندڙ ڪوبه آواز متحرڪ نه ٿيندو آهي بلڪ ساڪن ٿيندو آهي، ان لحاظ کان 'آهيان' ۾ 'هه' کي زير نه ڏبي بلڪ 'هه' ساڪن رهي 'ي' سان ملي 'آن' گهٽي ڊگهي سُر (Nasal long vowel) سان متحرڪ ٿيندي. ان لحاظ کان لفظ 'آهيان' جون 4 ماترائون ٿينديون.

سنڌي ٻوليءَ ۾ شد جي ڪم اچڻ بابت ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڄاڻائي ٿو ته: "عربي لفظ هڪڙا اهي آهن، جن جي ڪنهن حرف تي اصل ۾ 'شد' آهي. سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ 'شد' وارو اچار ڪونهي ۽ شاهه جي ٻولي (يعني شاهه جي ٺيٺ واري ٻولي) ۾ به اهي لفظ بنا شد جي ڳالهائجن ٿا. ٻيو ته اهي لفظ جيڪڏهن 'شد' سان پڙهبا ته 'وزن' ۾ خلل پوندو. مثلاً اصل عربي لفظ 'سٿار' آهي، پر جيڪڏهن هيٺينءَ سٽ ۾ اهو (اصل اچار موجب 'ت' جي شد سان پڙهبو ته وزن ٽٽندو، انهيءَ ڪري بنا شد سان پڙهبو:

شرڪ ساڻ ستار، گهٽا گهاريم ڏينهڙا." (بلوچ، 2007: 126)

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي مٿين راءِ ته 'سٿار' شد سان پڙهبو ته وزن ٽٽندو' کي جاچڻ لاءِ مذڪوره بيت جي سٽ کي جاچڻ ضروري آهي ته واقعي وزن ٽٽي ٿو يا ڊاڪٽر صاحب بغير تڪڙ جي راءِ ڏني آهي!

لطيف سرڪار جيڪي شاعريءَ جا گهاڙيٽا ڪم آندا آهن، تن ۾ سورٺو، دوهو ۽ ٻنهي جي ميل واري صنف بيت اچي وڃي ٿو، جنهن جي هر سٽ جو اڪثريتي وزن چند وديا موجب 24 ماترائن تي ٻڌل آهي؛ سٽ جي ٻن اڌن ۾ قافيي وارو اڌ 11 ماترائن ۽ بنا قافيي واري اڌ جون 13 ماترائون ٿينديون آهن. ان ليکي سان ڊاڪٽر بلوچ جي ڄاڻايل سٽ جو ڇيد ڪجي ٿو:

- پهريون اڌ: شرڪ = 3 ماترائون، ساڻ = 3 ماترائون، ستار = 4 ماترائون؛ ڪُل ٿيون: 10 ماترائون.
- ٻيون اڌ: گهٽا = 3 ماترائون، گهاريم = 5 ماترائون، ڏينهڙا = 5؛ ڪل ٿيون: 13 ماترائون.
- ٻنهي اڌن جون ڪل ماترائون ٿيون: 10 + 13 = 23.

مٿي ڪيل ڇيد مان اهو اخذ ٿيو ته ڊاڪٽر بلوچ جي راءِ موجب لطيف سائين جي مذڪوره سٽ جون ڪل ماترائون 23 ٿين ٿيون: جڏهن ته سورٺي، دوهي يا بيت جي صنف ۾ ڇند وديا موجب هر سٽ جون 11 + 13 = 24 يا 13 + 11 = 24 ماترائون ٿيڻ گهرجن. ان ليکي پڻاندر لفظ 'ستار' جي تشديد ڳڻپ ۾ ايندي جنهن سان پهرئين اڌ جون ماترائون 11 بيهڻ سان ڪل 24 ماترائون ٿينديون.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي راءِ ته "سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ شد وارو اچار ڪونهي' ۽ 'ستار لفظ ۾ اصل اچار 'ت' شد سان پڙهبو ته وزن ٽٽندو"، واري ڳالهه ڪو وزن نه ٿي رکي: جو ته ديوناگري صورتخطيءَ ۾ به آوازن جي شد جو تصور آهي، جنهن سبب اهڙي ڪنهن لفظ ۾ پهريون اکر اڌ ۽ ٻيو سڄو لکيو ويندو آهي، ان لاءِ ائين چئي سگهجي ٿو ته هڪ اڌ ٻوليءَ سواءِ هن خطي جي ٻولين ۾ شد جو تصور موجود آهي: ٻيو ته شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ پنهنجي شاعريءَ ۾ 'شد' جي وزن کي خيال ۾ رکي ئي وزن تي شاعري ڪئي هوندي، جو ته سندس شاعريءَ جا وزن جيڪڏهن جاچجن ٿا ته مذڪوره لفظ جو وزن 'شد' سان ئي بهتر بيهي ٿو: هيٺ بلوچ صاحب جي ڄاڻايل ساڳي سٽ ۽ ڇند وديا موجب بيهر ڇيد ڪجي ٿي، جنهن ۾ ڇوٽن سرن لاءِ هڪ ماترا، ۽ ڊگهن سرن لاءِ ٻه ماترائون ورتيون وينديون آهن:

24 =13 + 11

شرڪ ساڻ ستار، گهٽا گهاريم ڏينهڙا.

مذڪوره لفظ 'ستار' جي ڳڻپ 'شد' سان ئي ڪيل آهي، جيڪڏهن 'شد' سان ڳڻپ نه ڪئي ويندي ته وزن جي کوٽ ٿي ويندي. اهي وزن ڇند وديا موجب عام آهن ۽ سنڌي بيت جي مزاج وٽان آهن، تنهنڪري ان وزن ۾ ئي بيت جي سٽن کي توريو ويندو آهي. ان صورت ۾ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي راءِ ڪا معنيٰ نه ٿي رکي: البته، اها ڳالهه درست آهي ته سنڌي ٻوليءَ ۾ 'شد' جي حيثيت صوتي (Phonemic) ناهي.

- **'ه' جي آواز ۽ اکر جي وزن بابت**

سنڌي صورتخطيءَ ۾ 'ه' اکر جا پنج روپ (Shapes) ٿين ٿا، جن جو وچور هن ريت بيهي ٿو:

✓ ملفوظي هہ: هيءَ ملفوظي 'ه' سڏبي آهي، جنهن جو آواز واضح جڙندو آهي، ان 'ه' جي هڪ ماترا ڳڻبي: جيئن: آهيان

✓ وسرڳي ھ: هيءَ وسرڳي 'ه' سڏبي آهي، جيڪا وسرڳ ۾ ڪم ايندي آهي. هن جو شمار الڳ سان آواز ۾ نه ٿيندو، ان ڪارڻ ان جي ڳڻپ الڳ سان نه ٿيندي: جيئن: گهر، جهڪ

✓ مختفي ہ: هن جا ٽي قسم ٿين ٿا:

- ○ مختفي ه: موجوده، خانقاه وغيره
- ○ مختفي ـہ: صفيہ، مکيہ،نہ، تہ، بہ وغيره
- ○ مختفي ـه: هميشه، فاطمه وغيره

مٿي ڄاڻايل 'ه' جي روپن ۾ صرف ملفوظي 'ه' جي لازمي ڳڻپ ٿيندي: باقي وسرڳي 'ه' جي ڳڻپ بنهه نه ٿيندي. البت، گهرجن آهر مختفي 'ہ' جي ڳڻپ ٿي سگهي ٿي ۽ نظرانداز به ڪري سگهجي ٿي. ڳڻپ ان صورت ۾ جڏهن ڊگهي سُر (Long Vowel) طور وٺجي، جيئن: 'موجوده' ۾ ڳڻڻ ۽ نظرانداز ڪرڻ، ٻنهي جي گنجائش موجود هوندي آهي.

حاصل مطلب

✍ هر لفظ جون ٻه معنائون ٿين ٿيون: هڪ: لغوي/ اکري، ٻي: سماجي/ اصطلاحي. 'بيت' جي لغوي معنيٰ 'گهر' آهي: ليڪن اصطلاحي معنيٰ: اهڙو شعر جيڪو سورٺي ۽ دوهي جي ميلاپ مان جڙيو هجي.

✍ 'سورٺ' لفظ جي معنيٰ 'تلوار جي تيز ڌار وارو پاسو'، ان نسبت سورٺي جي معنيٰ تلوار جو ڌڪ، جيڪو ڪنهن جسم کي ٻه اڌ ڪندڙ هجي. اصطلاحي معنيٰ موجب اهڙو ٻن سٽن وارو شعر جنهن جي وچ ۾ قافيه ايندا هجن.

- 'دوهي' مان مراد اهڙو ٻہ سٽن وارو شعر جنهن جي آخر ۾ قافيا هجن.
- 'بيت' انهن ٻنهي صنفن جي ميلاپ سان ترتيبيل آهي، جنهن ۾ سورٺي ۽ دوهي جون گڏيل خاصيتون رهن ٿيون.
- 'بيت' جي جوڙجڪ مان هيٺيون خاصيتون نوٽ ڪيون ويون آهن:
  - بيت جي هر سٽ ٻن اڌن (پدن) ۾ رهي ٿي.
  - ماترائن موجب، قافيي وارو اڌ، ٻئي اڌ کان ننڍو ٿئي ٿو.
  - پهرين سٽ اختياري آهي، يعني سورٺي يا دوهي جي ٿي سگهي ٿي.
  - ٻين/ وچيون سٽون لازمي طور دوهي جون ٿين ٿيون.
  - آخري سٽ لازمي طور سورٺي جي هجي ٿي.
- 'بيت' جي لغوي معنیٰ گهر آهي؛ سماجي ٻوليءَ نسبت 'گهر' مان مراد احاطو يا حدبندي بہ آهي. امڪان آهي تہ سورٺي ۽ دوهي جي ميل سان جڙندڙ هڪ نئين صنف ڪي حدبندي، جوڙجڪ، گهاڙيٽي ۽ ماڻ ماپي آهر 'بيت' ڪوٺيو ويو هجي.
- چند وديا شعر جي علم موجب بيت جا ڪافي گهاڙيٽا ٿين ٿا، جن ۾ سورٺا دوها چند عام آهي. سورٺي واري سٽ ۾ 11 + 13 = 24 ماترائون ۽ دوهي واري سٽ ۾ 13 + 11 = 24 ماترائون ٿين ٿيون
- 'ماترا' جي معنیٰ آواز جو وزن آهي. لفظن ۾ وزن 'سُر' (Vowel) جو ڳڻيو ويندو آهي. 'ڇوٽي سُر' (Short Vowel)۽ ڇوٽي گهُڻي سُر (Nasal Vowel) جي هڪ ماترا ٻڌي ويندي آهي؛ جڏهن تہ 'ڊگهي سُر' (Long Vowel) ۽ ڊگهي گهُڻي سُر (Nasal long Vowel)جون ٻہ ماترائون ڳڻيون ويندون آهن.
- ساڪن وينجن (Vowelles Consonant) جي هڪ ماترا ڳڻي ويندي.
- مشدد اکر/ ٻٽي آواز (پهريون ساڪن، ٻيو متحرڪ)/ Cluster of sound جون ٻہ ماترائون ٻڌبيون.
- صورتخطيءَ جي لحاظ کان 'ه' جا پنج روپ ٿين ٿا، 'ملفوظي ه' جي ڳڻپ ٿيندي ۽ 'وسرڳي ـہ' جي ڳڻپ نہ ٿيندي؛ بلڪ 'مختفي ه' جي ڳڻپ ۾ گنجائش رهي ٿي.

حوالا ذريعا

- الانا، غلام علي، ڊاڪٽر [1987] 2005. سنڌي ٻوليءَ جو ايياس- ڄام شورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.
- انسائيڪلوپيڊيا سنڌيانا (2009) جلد: پهريون. چيف ايڊيٽر: ڊاڪٽر فهميده حسين. حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي.
- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (1960) جامع سنڌي لغات. حيدرآباد/ ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر (2007) رسالي جي جامع مستند متن لاءِ صورتخطي. سنڌي ٻوليءَ بابت مقالا ۽ مضمون، مرتب: خان محمد جروار. حيدرآباد: سنڌي لئنگئيج اٿارٽي.
- ٻوهيو، الهداد، ڊاڪٽر (1978) سماجي ٻوليءَ جو سماجي ڪارج. ڄام شورو: انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي.
- ٻاوناڻي، جهمٽ مل، خوبچند (1955) شاه جي شعر جي بناوٽ. ٽماهي مهراڻ. ايڊيٽر: محمد ابراهيم جويو. سيارو: 1. ص: 120- 137. ڄام شورو: سنڌي ادبي بورڊ.
- سوڍر، شاهنواز، ڊاڪٽر (1991)، سنڌي ثقافت ۽ شاه لطيف. ڀٽ شاه: شاه عبداللطيف ڀٽ شاه ثقافتي مرڪز.
- سيد احمد دہلوی [1918] 2002 فرہنگ آصفیہ ۔ جلد: سوم ۔ لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز۔
- سید محمد سلیم پروفیسر (2 :29) اردو رسم الخط ۔ کراچی: مقتدرہ قومی زبان۔
- نیر، نورالحسن، مولوی [2976] 2006 ۔ نوراللغات ۔ جلد2۔2۔ اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن ۔

رسول بخش ٻگهيو

قرآن مجيد جي تفسير جي تاريخ ۽ علامه مولانا محمد ادريس ڏاهريءَ جو تفسير "احسن البيان في تفسير القرآن"

مون جهڙي بي علم انسان جي ڇا مجال آهي جو عمر حاضر جي شيخ التفسير علامه مولوي محمد ادريس ڏاهري جن جي علمي جستجو ۽ لکيل تفسير تي قلم کڻان ليڪن اهو سارو ڪرم رب ڪريم جلاله ۽ محبوبِ خدا حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن جو ٿو سمجهان جو جيتوڻيڪ آءٌ صرف مختصر دنيوي تعليم يونيورسٽيءَ تائين حاصل ڪيم، پر والدين صالح ۽ نيڪوڪار هئڻ ڪري ڪيترن صالحن، بزرگن، اوليائن ۽ عالمائن جي صحبت ۽ محبت ننڍي هوندي کان نصيب آهي ۽ ديني علم جي مطالعي جو شوق رکان ٿو ۽ ان شوق کي پنهنجي هر سهڻي ڪم جي سواري سمجهان ٿو ۽ اها شوق واري سواري مون ناچيز کي ڪنهن نه ڪنهن منزل تي ضرور پهچائي ٿي ۽ انشاء الله پهچائيندي رهندي.

انڪري ٿي جتي مون کي دنيوي شخصيتن کان تعليمي، سماجي ۽ ثقافتي ڪمن ۾ ڪجهه ڪردار ادا ڪرڻ جي ڪري ڪجهه اوارڊ ۽ سرٽيفڪيٽ مليا آهن ته ساڳئي وقت موجوده دور جي مفسر قرآن ۽ ڏاهي دانشور علامه مفتي محمد ادريس ڏاهري جن منهنجي ان "شوق مطالع" کي ڏسي ۽ ادب سان وابستگيءَ جي ڪري پنهنجي دستِ مبارڪ سان سندن ئي لکيل تفسير "احسن البيان في تفيسرالقرآن" (مڪمل سنڌيءَ ۾ تفسير 9 جلدن ۾ لکيل آهي) عطا ڪرڻ فرمايو آهي جيڪو آءٌ "عظيم ترين اعزاز ۽ اوارڊ" سمجهان ٿو ۽ دنيا ۽ آخرة جي سنوارڻ جو ذريعو سمجهان ٿو.

هن بي بها تحفي جو مطالعو ڪيم ۽ سمجهڻ جي به ڪوشش ڪئي اٿم ۽ غريبائي حال مطابق تفيسر تي لکڻ جي ڪوشش به ڪئي اٿم. الله پاڪ جل شانهٗ ۽ حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم شل منهنجي هن نيڪ ارادي کي پايہ تڪميل تي پهچائي. (آمين)

ڪجهه قرآن پاڪ جي تفيسر متعلق

تفسير جي لفظي معنيٰ آهي: چٽو ڪرڻ، کولڻ، وضاحت سان بيان ڪرڻ ۽ اصطلاح ۾ علم تفسير ان علم کي چيو ويندو آهي، جنهن ۾ قرآن مجيد جي معنيٰ واضح بيان ڪئي وڃي ۽ ان جي حڪمن ۽ حڪمتن کي کولي بيان ڪيو وڃي.
(البرهان)

قرآن ڪريم ۾ حضرت مُحمد صلي الله عليه وآله وسلم سان خطاب ڪندي الله تعاليٰ ارشاد فرمايو آهي ته:

بسم الله الرحمٰن الرحيم

وَاَنزَلنَآ اِلَيكَ الذِّكرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ اِلَيهِم وَلَعَلَّهُم يَتَفَكَّرُونَ (سور النمل 44)

"۽ اها الذِّكرَ (يعني قرآن پاڪ) توهان تي لاٿو ته جيئن توهان ماڻهن جي سامهون اها ڳالهه وضاحت سان بيان فرمايو جي انهن جي طرف لاٿيون ويون آهن."

هن آيت پاڪ مان صاف ظاهر ٿئي ٿو ته حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن کي قرآن پاڪ جي آيتن جي سمجهائي، شرح ۽ تفسير ۽ تفسير وضاحت سان بيان ڪرڻ جو حڪم مليل آهي، انڪري پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن اصحابن سڳورن کي قرآن پاڪ جي الفاظن سيکارڻ سان گڏوگڏ انهن جو تفسير بيان ڪرڻ فرمائيندا هئا. اصحاب ڪرام جيتوڻيڪ عربي هئا ۽ عربيءَ جي پوري ڄاڻ رکندڙ هئا ليڪن حضرت مُحمد صلي الله عليه وآله وسلم جن کان

قرآني تعليم حاصل ڪرڻ ۾ طويل عرصو صرف ڪندا هئا. حضرت علامه سيوطي رحمة الله عليه جن امام ابو عبدالرحمٰن سلمي رحمة الله عليه کان نقل ڪيو آهي ته جن اصحابن سڳورن سرڪار دوعالم صلي الله عليه وآله وسلم جن کان قرآن پاڪ جي باقاعده تعليم حاصل ڪئي جيئن حضرت عثمان غني رضي الله عنه ۽ حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه جن فرمايو آهي ته: تعلمنا القرآن والعلم والعمل جميعاً

يعني "اسان قرآن پاڪ، علم ۽ عمل (سان) گڏوگڏ سکيو آهي." (الاتقان 2/ 176)

چنانچه موطا امام مالڪ ۾ روايت آهي ته حضرت عبدالله جن عمر صرف سوره بقره ياد ڪرڻ ۾ پورا 8 سال صرف ڪرڻ فرمايا. (الاتقان 176/2 نوع نمبر 77)

قرآن پاڪ جو اصل مقصد هدايت، نصيحت ۽ رهنمائي آهي.

بهترين تفسير هڪ پيري امام حسن البنا شهيد چيو ته مون کان ڪنهن پڇيو ته: "قرآن مجيد جو سڀ کان ۽ بهترين تفسير ڪهڙو آهي؟

"قرآن فهمي جو آسان ترين رستو ۽ طريقو ڇا آهي؟ مون ان کي هڪ لفظ ۾ جواب ڏنو "قلبڪَ" يعني قرآن پاڪ جو بهترين تفسير ۽ ان جي سمجهڻ جو آسان طريقو تنهنجي دل آهي. بيشڪ مؤمنن جي دل ئي الله تعاليٰ جي ڪتاب جو بهترين تفسير ۽ ان کي سمجهڻ جو ڪامياب ترين ذريعو آهي جو ته هو نهايت تدبر، علجزي ۽ خشوع سان گڏ تلاوت قرآن ڪري ٿو ۽ الله تعاليٰ کان رشد وهدايت جي درخواست ڪندي دست به دعا ٿئي ٿو. ان سان گڏ حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم جن سيرت طيبه کي پيش نظر رکندي اسباب نزول کي ان کي جوڙي ڇڏي ٿو، ته ان وقت اهو قرآن مجيد جو صحيح ۽ درست فهم کي حاصل ڪري وٺي ٿو. ان سان قرآن فهمي جو ملڪو حاصل ٿيندو جو ٻنهي جهانن کي روشن ڪندو. قرآن پاڪ جي تفسير جي تاريخ کي اسين هيٺين دورن ۾ تقسيم ڪري سگهون ٿا:

(1) **تفسير جو پهريون دور:** حضرت مُحمد صلي الله عليه وآله وسلم جن پنهنجن اصحابن سڳورن کي قرآن پاڪ جي تشريح ۽ تفسير ڪري سمجهائيندا هئا. حضور نبي ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن جو قول مبارڪ ۽ فعل مبارڪ (حديث وسنت) قرآن مجيد مطابق هوندو هو، تنهن ڪري صحابه ڪرام کي قرآن ڪريم سمجهڻ ۾ دقت ۽ ڏکيائي محسوس نه ٿيندي هئي. اهڙي طرح پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن جي قولي ۽ فعلي تشريح کي "تفسير قرآن" چئجي ٿو. ان تفسير قرآن کي نبي پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جو "عملي تفسير" به سڏيو وڃي ٿو.

حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن سڀ کان پهريان حافظِ قرآن ۽ مفسر قرآن هئا.

تفسير جو هيءُ پهريون دور 11 هجري تائين رهيو جيڪو هڪ اندازي مطابق ساڍن 22 سالن تي مشتمل آهي ۽ هيءُ تفسير ئي سڀني تفسيرن جو بنياد ۽ اصل آهي ۽ ان ئي تفسير جي تعليمات مطابق لکبا رهيا ۽ لکبا رهندا.

(2) **تفسير جو ٻيو دور:** قرآن مجيد جي تفسير جو ٻيو دور انهن اصحابن سڳورن تي مشتمل آهي جن براهِ راست حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي صحبت ۽ محبت ۾ رهي تفسير جي تعليم حاصل ڪري تفسير قرآن بنجي چڪا هئا جن پنهنجي دور ۾ قرآن پاڪ جو تفسير اصحابن ۽ تابعين جي سامهون بيان ڪرڻ فرمايو ۽ انهن کي نبي پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ڏنل تعليمات تفسير جي روشنيءَ ۾ تفسير جي تعليم ڏيڻ فرمائي. انهن اصحابه مفسرن ۾: (1) حضرت ابوبڪر صديق رضي الله عنه (2) حضرت عمر فاروق رضي الله عنه (3) حضرت عثمان غني رضي الله عنه (4) حضرت علي ڪرم الله وجهه (5) حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنه (6) حضرت ابي بن ڪعب رضي الله تعاليٰ عنه (7) حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنه حضرت عبدالله بن عباس رضي الله عنه جن لاءِ نبي

ڪريم صلي الله عليه وآله وسلم جن فرمايو هو ته: "اي عبدالله تون قرآن پاڪ جو سڀني ۾ سٺو مترجم آهين." اِهي مٿيان 7 اصحاب ڪرام ٽي سڀني کان وڌيڪ مفسر قرآن، مڃيل ۽ مشهور رهيا. هيءُ دور 11 هجري کان 40 هجريءَ تائين رهيو. ان لحاظ کان هيءُ پهريون دور تفسير جو هڪ اندازي مطابق 29 سال رهيو.

(3) **تفسير جو ٽيون دور:** هن دور ۾ حضرت امام زين العابدين، حضرت امام باقر عليه اسلام ۽ حضرت امام جعفر صادق عليه السلام جن جا نالا مفسرين قرآن ۾ سرفهرست آهن ۽ انهن کان سواءِ حضرت عباس جي غلام حضرت عڪرمه ۽ حضرت سعد بن جبير جن پڻ قرآن مجيد جا تفسير لکيا. هن دور ۾ عالمن جا ٻه گروه پيدا ٿيا:

(الف) **اهلِ عقل:** علم الڪلام، فلسفه ۽ منطق جا حامي هئا جن جو چوڻ هو ته انسان اشرف المخلوقات آهي، جنهن ۾ سوچڻ، سمجهڻ ۽ سڃاڻڻ جي صلاحيت آهي. هو چڱي خراب کي سڃاڻي سگهي ٿو، هو ڳالهائي سگهي ٿو ۽ ڪنهن موضوع تي غور، فڪر ۽ ويچار ڪري سگهي ٿو. ٻين لفظن ۾ انسان حيوان ناطق آهي ۽ جيڪي به ٻڌي، ڏسي، پڙهي، سمجهي ۽ سوچي ٿو، سو لکي ڇڏي ٿو. پوءِ ٻيا ماڻهو ان کي پڙهن ۽ عمل ڪن. هاڻي هن جيڪي لکيو سو پنهنجي عقل، ڏاهپ، سياڻپ ۽ سوچ ۽ فڪر جي مدد سان لکيو. هن عمل کي "العلوم العقليه" سڏيو وڃي ٿو. حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن ڪيترين ئي ڳالهيون مسلمانن کي سيکاريون جيئن قرآن پاڪ ۾ آهي ته: آمنت بالله- حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن ان ڳالهه تي پنهنجي عقل، دانائي ۽ سياڻپ سان روشني وجهندي سمجهايو ته سڀ کان وڏي ڪا طاقت آهي جا هن ڪائنات کي هلائي ٿي ۽ اندر وارو به هيءُ ڳالهه تسليم ڪري ٿو ته بيشڪ ان هستي (الله تعاليٰ) جو وجود برحق آهي ته اها ڳالهه "العلوم العقليه" ۾ شامل ٿي ۽ ٻئي طرف حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم جن تي قرآن مجيد الله تعاليٰ جي طرفان نازل ٿيو ۽ نه پاڻ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن لکيو هو يا فرمايو هو بلڪ خدا پاڪ جي طرفان حضرت جبرائيل امين عليه السلام جي معرفت هيءُ قرآن پاڪ وحي جي ذريعي آيو تنهنڪري قرآن مجيد "العلوم العقليه" ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. انڪري قرآن پاڪ سڀني علمن ۽ سائنسن وغيره جو منڍ ۽ بنياد آهي.

(الف) العلوم العقليه جا قسم:

(i) **علم منطق** (Logic) هيءُ علم چڱي ۽ خراب شيءِ جي پرک سيکاري ٿو. سوچڻ ۽ پرروڙڻ جي قوت وڌائي ٿو ۽ هن جي وسيع ۽ گهري مطالعي سان قدرتي رازن کان واقف ٿي سگهجي ٿو. هيءُ علم انسان کي ٻڌائي ٿو ته هر ڳالهه تي چڱيءَ طرح ويچار ڪجي، سمجهجي ۽ سوچجي.

(ii) **علم طبعي** (Physics) هن سائنس ۾ مادي جسم، انهن جي قوتِ انسان سان واسطو رکندڙ ڳالهيون جهڙوڪ: معدنيات يعني اهي شيون جيڪي زمين مان نڪرن ٿيون جيئن: لوهه، سونُ، گندرف ۽ ٽامون وغيره نباتات يعني اهي شيون جيڪي زمين مان ڦٽي نڪرن ٿيون يا ڄمن ٿيون جهڙوڪ ميوا، گاهه، اناج، وڻ ۽ ٻوٽا وغيره حيوانات ۽ علم اجسام، فلڪي (فلڪي) جهڙوڪ سج، چنڊ ۽ تارا وغيره

(iii) **علم الٰهي:** هيءُ سائنس، انسان کي روح جي پاڪائي، خدا پاڪ ڏانهن قلب جو لاڙو هميشه رکڻ ۽ دل جي سڄاڳيءَ جو سبق سيکاري ٿي.

(iv) **تعليم:** هيءُ سائنس ٻين ڪيترن سائنسن (Sciences) ۾ تقسيم ٿيل آهي، جهڙوڪ رياضي، طب، ڪيميا، نجوم، جادو ۽ موسيقي وغيره.

(ب) **العلوم النقليه:** هاڻي العلوم النقليه ڏي ڏسبو ته هن ۾ اهي سائنسون (Sciences) اچي وڃن ٿيون جيڪي اڳ ئي موجود آهن ۽ انهن کي صرف پڙهي، سمجهي عمل ڪرڻو آهي، جهڙي طرح:

(i) **حديث:** حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جون هدايتون ۽ سنتن عمل مبارڪ هن علم ۾ اسلام جي وڏن عالمن ۽ محدثن حضور پاڪ

صلي الله عليه وآله وسلم جن جا صحيح قول ۽ فعل گڏ ڪيا آهن ۽ انهن ۾ پنهنجيون ڳالهيون نہ ملايون آهن.

(ii) **تفسير:** هن علم ۾ حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن پاڻ پنهنجن اصحابن سڳورن کي قرآن مجيد جي صحيح معنيٰ، ترجمو ۽ سمجهاڻي سيکاري، وڏن وڏن عالمن هن علم تي ڪافي محنت ڪئي آهي ۽ قرآن مجيد جا ڪيترين ئي ٻولين ۾ ترجما ۽ تفسير لکي چڱيءَ طرح سمجهايو آهي.

(iii) **اجماع:** (يعني وڏن عالمن جا گڏيل رايا) جن مسئلن متعلق حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي راءِ هٿ نہ اچي سگهي آهي تہ انهن مسئلن تي وڏن عالمن ۽ مجتهدن قرآن ۽ حديث جي روشنيءَ ۾ فيصلو ڏنو هجي تہ ان کي اجماع سڏبو آهي، جنهن جا ٻہ قسم آهن، هڪ اجماع متقدمين ۽ ٻيو اجماع متاخرين.

(iv) **قياس:** سخت ضرورت وقت ڪنهن هڪ عالم جي قرآن ۽ حديث جي روشنيءَ ۾ راءِ ڏنل کي قياس سڏيو آهي.

4. **تفسير جو چوٿون دور:** هيءُ دور خلافت عباسيہ جي اوائل کان زوال تائين آهي. هن دور ۾ ڪيترائي تفسير لکيا ويا، جن ۾:

(1) تفسير "جامع البيان عن تاويل القرآن": هي تفسير ابوجعفر محمد بن جرير طبري (224هہ-310هہ)

(2) تفسير "الڪشاف حقائق التنزيل" لکيو ويو، جيڪو ابوالقاسم جار الله محمود بن عمر الزمخشري (467هہ- 538هہ).

(3) تفسير "مفاتيح الغيب" جيڪو فخرالدين ابوبڪر محمد بن عمر رازي لکيو ويو (544هہ- 606هہ). هن مفسر الزمخشري جي تفسير ۾ لساني مهارت کي ميڄيو ويو آهي پر سندس معتزلہ فرقي جي خيالن جي خلاف آهي. هن تفسير لاءِ وڏي علم جي ضرورت آهي. صرف بسم الله جي تشريح هن 50 صفحن ۾ لکي آهي. علامہ رازي هن تفسير جو 8/7 حصو لکيو تہ پاڻ 606هہ ۾ وفات ڪري ويو، ان جو باقي حصو قاضي شهاب الدين بن خليل الخولي الدمشقي يا شيخ نجم الدين احمد بن محمد القمولي مڪمل ڪيو. هن تفسير کي "تفسير ڪبير" بہ سڏيو ويندو آهي. (ڪشف الظنون 447/2)

(4) منصوره جي هباري حاڪم عبدالله بن عمر جي زماني ۾ الور جي راجا مهروگ 270هہ ۾ منصور جي امير کي لکيو تہ هو ڪنهن عالم کان اسلامي اعتقادات کان واقف ٿيڻ چاهي ٿو. پوءِ عبدالله بن عمر جي چوڻ سان هڪ عالم اسلامي عقيدن تي هڪ قصيدو لکي، راجا ڏي موڪليو ۽ راجا قصيدو پڙهي شاعر جي قادر ڪلامي ۽ لياقت جي بي انتها تعريف ڪئي ۽ عبدالله بن عمر کي لکيو تہ شاعر کي ڏانهس روانو ڪري ۽ ان سنڌي شاعر 3 سال راجا وٽ رهي قرآن پاڪ جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو.

(5) **تفسير جو پنجون دور:** هيءُ دور بغداد جي زوال بعد 7 صدي هجري کان 13 صدي هجري تائين آهي. هن دور کي تعليمي دور بہ چيو وڃي ٿو. هن دور ۾ عبدالله بن عمر بيضاوي 7 صدي هجريءَ ۾ تفسير "انوارالتنزيل وَ اسرار التاويل" لکيو جو تفسير بيضاوي جي نالي سان گهڻو مشهور آهي. حافظ ابن ڪثير 8 صدي هجريءَ ۾ "تفسيرابن ڪثير" لکيو.

حضرت جلال الدين محلي 9 صدي هجريءَ ۾ تفسير لکڻ شروع ڪيو ليڪن تفسير لکي پوري ڪرڻ کان اڳ 846هہ ۾ وفات ڪري ويو. پوءِ سندس شاگرد حضرت جلال الدين سيوطيءَ هن تفسير کي لکي پورو ڪيو. جيئن تہ استاد ۽ شاگرد جو نالو جلال الدين هو انڪري هن تفسير جو نالو "تفسير جلالين" مشهور ٿي ويو. حضرت جلال الدين سيوطي قرآن پاڪ جي علمن تي هڪ ڪتاب لکيو، جنهن کي "اتقان" چئجي ٿو، ان وچ ۾ ٻين مفسرن جهڙوڪ حضرت امام قرطبي جو ڪتاب 7 صدي هجريءَ ۾ "الجامع الاحڪام القرآن" امام شوڪانيءَ جو تفسير "فتح القدير" لکيو ويو. ان کان سواءِ

"تفسير خازن"، "تفسير مدارڪ" شهنشاهه اڪبر جي درباري ابو فيضيءَ جو عربي ٻوليءَ ۾ بنا ٽٻڪن جي "تفسير سواطع الهلم" ۽ سنڌيءَ ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو "تفسير هاشمي" جنهن جا صرف ٻه سيپاره 29 ۽ 30 سيپاره ميسر ٿيا آهن جيڪو نظم ۾ ڇپيل آهي.

(6) **تفسير جو ڇهون دور:** هيءُ دور 13 صدي هجريءَ کان شروع ٿئي ٿو موجوده دور تائين: هن دور ۾ يورپ جون قومون دنيا ۾ هرهنڌ پکڙجي ويون ۽ سندن نظرين جي گهڻي مشهوري ٿي. جنهن جي ڪري تفسير تي به ان جو اثر پيو ۽ ڪي مفسر قرآن هر آيت کي سائنس ۽ فلسفي جي موافق ثابت ڪرڻ لڳا. البت جديد سائنس جي ڪن حقيقتن جي قرآن پاڪ سان موافقت ثابت ڪرڻ ۾ ڪو عيب نه ٿو سمجهيو وڃي ۽ ڏٺو وڃي ته سائنس خواهه ٻين علمن جو منڊ قرآن مجيد ئي آهي ۽ هر مضمون (Subject) جي هر ماهر لاءِ قرآن پاڪ سرچشمهء هدايت به آهي ته سرچشمهء علم به آهي.

سنڌي زبان ۾ قرآن مجيد جا ترجما: جيئن ته قرآن مجيد جا اولين مخاطب عرب ئي هئا جن جي مادري ٻولي عربي ئي هئي ۽ حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن به انهن ۾ موجود هئا. ان ڪري قرآن مجيد جي سمجهڻ ۾ انهن عربن کي ڪا به دشواري ڪانه ٿي. ليڪن جڏهن دين اسلام عربستان کان دور دراز ملڪن تائين پهتو ته اتي غير عرب هئڻ ڪري قرآن مجيد کي سمجهڻ ۾ دشواريون پيش آيون، ان ڪري قرآن مجيد کي عربيءَ کان سواءِ ٻين ٻولين ۾ ترجمو ۽ تشريح ڪرڻ (جنهن جي اڳ اجازت نه هئي) جي حضرت امام ابو حنيفه (امامِ اعظم) جن فتويٰ جاري ڪئي ته قرآن مجيد کي فارسي يا ٻي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪري سگهجي ٿو. ان فتويٰ بعد دنيا جي ٻين ٻولين ۾ ترجما ۽ تفسير لکيا ويا ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ پڻ قرآن مجيد جا منظوم ترجما ۽ نثري ترجما لکيا ويا جن جو مختصر جائزو هيٺ پيش ڪجي ٿو:

(1) **قرآن مجيد جو پهريون ترجمو:** سنڌي زبان ۾ هن وقت تائين مڪمل ۽ اڌورا، ناپيد ۽ مروج، ڇپيل ۽ مخطوطات ۾ اڻکل ترجما ۽ تفسير لکيا ويا آهن.

سنڌ جو پهريون مسلمان حڪمران خاندان "هباري" هو. بنواميه جي خلافت واري دور ۾ خليفي هشام بن عبدالملڪ (105هه کان 125هه) جنيد بن عبدالرحمٰن ان بعد تميم بن زيد العتبيءَ کي سنڌ جو حاڪم ڪري موڪليو. العتبيءَ جي وفات بعد خليفي هشام، حڪم بن عوانه ڪلبيءَ کي سنڌ جو حاڪم ڪري موڪليو، جنهن سان گڏ منذربن زبير به سنڌ ۾ آيو جيڪو مشهور اصحابي هبار بن اسود اسدي قريشي جي خاندان مان هو، انڪري هن خاندان کي "هباري خاندان" سڏيو وڃي ٿو.

منذر هباري پنهنجن ٻارن ٻچن سميت سنڌ جي هڪ ننڍڙي شهر "بانيه" ۾ اچي رهيو. جيئن ئي عباسي خلافت جو زمانو شروع ٿيو تيئن منذر هباري "بانيه" شهر مان نڪري قسمت آزمائيءَ لاءِ قرقيسيا ويو جتي هن باغين جي مدد ڪئي ليڪن گرفتار ٿي پيو ۽ ڪيس ڦاسيءَ چاڙهيو ويو. جڏهن ته سندس پيو خاندان "بانيه" شهر ۾ ئي رهيو ۽ ان کي پنهنجو وطن سمجهي هميشه لاءِ رهي پيو ۽ مڪمل سنڌي ٿي ويو ۽ اتي هن خاندان کي 145 ورهيه ٿي ويا.

247هه ۾ ان خاندان جي عمر بن عبدالعزيز سنڌ ۾ هڪ آزاد ۽ خود مختيار حڪومت جو پايو وڌو ۽ ڏاڍو امن امان قائم ڪيو ۽ عوام ۾ نهايت مقبول رهيو. جڏهن عمر بن عبدالعزيز 270هه ۾ وفات ڪئي ته سندس فرزند عبدالله بن عمر هباريءَ حڪومت جو انتظام سنڀاليو ۽ پيءُ وانگر ڏاڍو مقبول رهيو. ان ئي سال يعني 270هه ۾ مطابق 883ع ۾ منصوره جي حاڪم عبدالله بن عمر بن عبدالعزيز هباريءَ الور جي راجا مهروڪ بن رائق جي درخواست تي هڪ عالم فاضل عراقي بزرگ کي جيڪو سنڌ ۾ آباد ٿيل هو ۽ عربيءَ کان علاوه سنڌي زبان ۾ به مهارت ۽ دسترس رکندو هو، ان کان راجا جي دربار ۾ موڪليو. جنهن سنڌي مقامي زبان ۾ قرآن محمد جو ترجمو ڪرايو ۽ اسلامي تعليمات کان راجا کي واقف ڪيو. (بزرگ بن شهريار

ناخدا "ہندستان میں عربوں کی حکومتیں" (ص 141)

2. سنڌيءَ ۾ قرآن حڪيم جو ٻيو ترجمو قاضي عزيزالله بن قاضي محمد ذاڪر بن حافظ محمد صديق ڏيٿي ڪيو. هيءُ ترجمو 1841ع مطابق سن 125هه ۾ ڪيو. ان کان پوءِ 1876ع مطابق 1293هه ۾ ڇپيو ۽ آخري 1909ع مطابق 1327هه ڏاري ڇپيو. قاضي عزيزالله 1160هه ۾ مٽيارين ۾ ڄائو ۽ 1260هه ۾ وفات ڪئي.

(3) **تفسير هاشمي**: هيءُ تفسير مخدوم محمد هاشم ٺٽوي لکيو (جنهن کي ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جديد سنڌيءَ ۾ ڇپرايو.)

(4) **ارشاد الصديقين لهدية المتقين**- معروف بہ تفسير ڪوثر شاهه مردان پير پاڳارو.

(5) **تفسير مفتاح رشدالله** تفسير ڪلام الله، از: پير رشدالله شاهه راشدي.

هي تفسير مولانا محمد صديق نورنگي پوٽي جن مطبع حسيني بندر روڊ بمبئي مان ڇپرايو هو. هن تفسير جو ڪجهه حصو (صفحي 17 کان 718 صفحي تائين) راقم جي "مارئي لئبرري گچيرو پراڻو" ۾ موجود آهي.

(7) **الهام الرحمن لترجمة القرآن**: از مولانا تاج محمود امروٽي- جنهن پهريان سوره رحمٰن جو سنڌي ترجمو بغير عربي متن جي شايع ڪرايو هو تہ جيئن هندو ۽ ٻيا غير مسلم بہ پڙهن ڇو تہ انهن کي عربيءَ کان حجاب هو. ليڪن ان تي عالمن سڀورن سخت اعتراض ڪيو، تنهنڪري مولانا تاج محمود امروٽي سوره الرحمٰن جو سنڌي ترجمو ٻيهر عربي متن سان ڇپرائي پڌرو ڪيو ۽ ان جو نالو "الهام الرحمن لترجمۃ القرآن" رکيائين. ترجمي سان گڏ تفسير پڻ لکيل آهي.

(8) **تنوير الايمان في تفسير القرآن**: هي ترجمو سنڌيءَ ۾ مڪمل 30 هن سيپاره جو ٿيل آهي جو مولانا محمد عثمان نورنگزاد بن محمد جو لکيل آهي.

(9) **ڪلام الله مترجمو مرتضائي**- هي ترجمو بمع تفسير ضياء الايمان سنڌيءَ ۾ مولوي ميان محمد خان مرتضائيءَ لکيو.

(10) **تفسير احمدي**: هيءُ احمد بن ڪرم الله مخدوم نورنگپوٽي جو سنڌيءَ ۾ لکيل آهي.

(11) **تفسير و ترجمو ربع عم**: هي تفسير مولوي عبدالرحيم مگسيءَ جو لکيل آهي.

(12) **درس قرآن شريف**: (چار پاڱا) هن جو سنڌي ترجمو محمد حسن پٽي ڪيو.

(13) **ترجمة القرآن مع تفسيرالقرآن سنڌي**: ازمولانا محمد مدني (مارئي لئبرري گچيره ۾ موجود آهي)

(14) **قرآن مجيد جو سنڌي ترجمو**: از مقتدر ۽ مستند جماعت علماء سنڌ- (دراصل هيءُ ترجمو مولوي عبدالرحيم مگسيءَ جو ڪيل هو.)

(15) **تفسير معلم القرآن سنڌي ترجمو**: از قاضي عبدالرزاق.

(16) **تفسير فتح الرحمٰن**: سوره فتح از قاضي عبدالرزاق.

(17) **قرآن مجيد مترجم** (سنڌيءَ ۾) قاضي عبدالرزاق، ڇپيل عباسي ڪتب خانہ ڪراچي سنڌ

(18) **قرآن مجيد مترجم** (سنڌيءَ ۾) قاضي عبدالرزاق: ناشر شيخ غلام علي لاهوري.

(19) **قرآن مجيد مترجم** (سنڌي ۾) قاضي عبدالرزاق: ناشر محمد عثمان ڏيپلائي.

(20) **قرآن مجيد مترجم** (سنڌي ۾) ڇاپيل شيخ عبدالعزيز.

(21) **قرآن مجيد** (مڪمل 30 پاره سنڌيءَ ۾) مترجم مولانا محمد مدني ڪڏي والرو (حاشيہ ترجمو شاه ولي الله تان).

(22) **تمدن عرب**، تفسير سوره سبا (سنڌي ۾) مرتب مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي.

(23) **الهام الرحمٰن تفسير الم**: مفسر مولانا عبيدالله سنڌي ترجمو ڪندڙ مولانا دين محمد وفائي ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي.

(24) **قرآن مجيد مترجم** (سنڌي ۾) مولوي عبدالغفور ڪڏي والرو.

(25) **تفسير سوره مُحمَّد**: مترجم (سنڌي ۾) مولوي محمد يوسف.

(26) **قرآن مجيد**: مترجم (سنڌي ۾) ناشر

مقبول علم سکر سنڌ

(27) **نورالايمان**: مقدمه تفسير القرآن، از حڪيم فتح محمد سيوهاڻي.

(28) **قرآن مجيد** جو سنڌي ترجمو معارف القرآن، وقف مسجد سوسائٽي حيدرآباد طرفان عبدالجبار ميمڻ وڪيل شايع ڪرايو، جنهن جو مترجم خليل موراڻي آهي.

(29) خيرپور جي شيعن طرفان پاره الم جو ترجمو ۽ تفيسر شايع ڪرايل آهي.

(30) **مولانا حماد الله هاليجوي**: سنڌي ترجمو مسوده جي حالت ۾ موجود آهي.

(31) **النهي آداب**: مترجم شاهنواز پيرزاده

(32) **معلم القرآن** (پاره عم) مترجم: مولانا خيرمحمد نظاماڻي ۽ مولوي عبدالغفور سيتائي.

(33) **احمد قادياني** جماعت طرفان ڇاپيل (قرآن مجيد جو) سنڌي ترجمو.

(34) **قرآن مجيد مترجم** (سنڌي ۾) ميرگل حسن ٽالپور.

(35) **مفتاح رشدالله**: مترجمو (سنڌي ۾) قاضي فتح محمد نظاماڻي.

(36) **تفسير سوره تبارڪ**: از سيد علي حيدر شاه ڪاظمي.

(37) **ڪيميا جو نسخو**: از سليم هالائي.

(38) **قرآني خزانو**: از مولانا محمد عثمان ڏيپلائي.

(39) **پاره سيقول**: مترجمو مخدوم الهه بخش عباسي.

(40) **دلائل الايمان تفسيرالقرآن**: از مولوي عبدالرحيم.

(41) **تفسير سوره يوسف**: از مولانا عبدالله لغاري (مسوده)

(42) **تفسير حم**: از مولانا عبيدالله لغاري (مسوده)

(43) **تفسير القرآن**: از مولانا عبدالله چانڊيو (مسوده)

(44) **تفسير ابوالحسن** (مڪمل 30 پاره) از- مولانا ميان ابوالحسن.

(45) **تفسير تفهيم القرآن**: مولانا ابوالاعلىٰ مودودي (سوره بقره جو ترجمي ۽ تفسير جنهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو مولانا جان محمد ڀٽي ڪيو.

(46) **تفسير معارف القرآن**: از- مولانا ابوالهاشم عبدالخالق ڪنڊيارو ي.

(47) **تفسير پاره عم**: از سيد فاضل شاهه حيدرآبادي

(48) **تفسير فاضليه**: از سيد فاضل شاهه حيدرآبادي (ڪجهه آيتن جو تفسير)

(49) **بسم الله الرحمٰن الرحيم** جو تفسير سيد فاضل شاهه حيدرآبادي

(50) **تفسير جلالين** جو ترجمو سنڌي، از قاضي عزيز الله مٽياروي.

(51) **قرآن مجيد جو ترجمو**: (عربي متن کان سواءِ) از مولانا تاج محمود امروٽي.

(52) **نورالقرآن**: سنڌي بيتن ۾ هيءُ منظوم ترجمو بدين جي بزرگ مولانا حاجي احمد ملاح جو لکيل آهي.

(53) **تفسير هاشمي**: پهريون سنڌي ترجمو: ابوالحسن جي سنڌيءَ ۾ لکيل جنهن جا ٻه سيپاره 29 ۽ 30 دستياب آهن.

(54) **سوره "والضحيٰ"** جو منظوم ترجمو از مولانا محمد عثمان نورنگزادي ڪيو. 1967ع ۾ رسالي "الرحيم" ۾ شايع ٿيو.

(55) **سوره "ولضحيٰ"** جو منظوم ترجمو- از نياز همايوني.

(56) **عبرت اخبار** ۾ هر هفتي جمعي جي ڏهاڙي- مولانا خير محمد نظاماڻيءَ جو 1967ع ۾ ڇپجندڙ قرآني سورتن جو ترجمو ۽ نئين زندگي رسالي ۾ سوره الڪوثر جو منظوم ترجمو نظاماڻيءَ طرفان ڇپجندا رهيا.

(57) **قرآن مجيد** جو منظوم سنڌي ترجمو (مسوده) (از: مولوي محمد ابراهيم جکراڻي (جيڪب آباد).

(58) **مناجات القرآن**: شڪارپور جي مشهور شاعر ۽ اديب آغا غلام نبي پٺاڻ 1938ع ۾ 48 صفحن تي مشتمل ڪتابچو ڇپايو، جنهن ۾ سوره فاتحه، سوره بقره، سورة آل عمران، سوره مائده سوره

احزاب، سوره مريم، سوره اعراف، سوره حج، سوره هود ۽ سوره ابراهيم جي لڳ ڀڳ 20هن مختلف دعائيہ آيات جو نهايت سادي ۽ سلوڻي سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو پيش ڪيو آهي.

(59) منشي مولا بخش پٽو مسڪين شڪارپوري جو سنڌي منظوم ترجمو (اڻ ڇپيل) هن بزرگ الله تعاليٰ جي 99 "اسماء الحسنيٰ" جو پڻ سنڌي نظم ۾ ترجمو ڪيو آهي.

(60) **منشي مولابخش پٽو** "قرآني آيتن جا تفسير" ڪتاب تصنيف ڪيو جو سندس فرزند حبيب الله پٽي وٽ محفوظ آهن. هن صاحب سوره يوسف، سوره يٰسين جو تفسير بقول لطف الله بدوي جي تہ هي تفسير وڏي ۽ محنت سان لکيل آهي.

(61) **تفسير القرآن**: از: مولانا محمد عثمان نورنگزادو. هن تفسير جي 5 پاره جي تفسير کي معروف عالم حافظ عبدالرحمٰن ولد حافظ محمد اسماعيل شڪارپوريءَ نئين سر ترتيب ڏئي ان کي پيهر ابوالعلائي اسٽيم پريس آگري مان ڇپرائي پڌرو ڪيو هو.

(62) **حافظ محمد ارشد انڊڙ** جي چوڻ مطابق هڪ اڳئين زماني جو پهرين سيپاري جو منظوم ترجمو پڻ هٿ آيو ليڪن ان تي ليکڪ جو نالو نہ هو.

(63) **تفسير ڪريمي**- هيءُ تفسير قاضي ميان عبدالڪريم ساهتي پرڳڻي جي قديم علمي مرڪز ڪاهي راهو جي قاضي خاندان جو چشم و چراغ هو. سندس صرف هڪ رسالو قلمي صورت ۾ دستياب آهي، جنهن ۾ قرآن ڪريم جي سورة يٰسين ۽ سوره الدهر جو منظوم ترجمو ۽ تفسير ڏنل آهي. هيءُ رسالو ڪوٽڙي ڪبير جي لئبرري "الڪبير اڪيڊمي" ۾ محفوظ آهي ۽ ٻيو نسخو سنڌالاجي جلر شورو ۾ محفوظ آهي. هيءُ تفسير 85 صفحن تي مشتمل آهي. ڪتابت جو سال 1242هہ آهي. ڪاتب جو نالو محمد حسين ڄاڻايو ويو آهي. هي ترجمو ڪلهوڙن جي آخري دور ۽ ٽالپورن جي شروع واري دور ۾ ٿيو ۽ قديم سنڌي ۾ لکيل آهي.

(64) **منظوم سنڌي تفسير**: هيءُ تفسير بسم الله الرحمٰن الرحيم، سوره فاتحہ، سوره يٰسين ۽ سوره اخلاص جو لکيل آهي جيڪو فقير غوث محمد گوهر سجاده نشين ڪوٽڙي ڪبير جن طرفان پهريون ڇاپو 2007ع ۾ ڇپايو. هي نسخو اصل قاضي عبدالڪريم جو آهي ۽ مرتب فقير غوث محمد گوهر آهي. لپي قديم عربي سنڌي آهي جيڪا ان وقت رائج هئي. مخدوم غوث محمد گوهر ان کي ڏکي اوائلي صورتخطي ۾ پڙهي، پروڙي ان کي اڄوڪي صورتخطيءَ ۾ منتقل ڪيو آهي. هي منظوم ترجمو 40 صفحن تي مشتمل آهي.

(65) **تفسير بسم الله الرحمٰن الرحيم**: هيءُ نسخو بہ تمام قديم آهي جيڪو پڻ "الڪبير اڪيڊمي" ۾ موجود آهي، جنهن کي مخدوم غوث محمد گوهر اوائلي صورتخطيءَ مان هاڻوڪي صورتخطيءَ ۾ ڇپايو آهي.

(66) **تفسير سوره فاتحہ منظوم ترجمو**: هيءُ هڪ قديم نسخو آهي ليڪن ليکڪ جو نالو لکيل نہ آهي. هن جو بہ قديم ٻوليءَ مان جديد ٻوليءَ ۾ آڻي فقير غوث محمد گوهر الڪبيراڪيڊميءَ طرفان ڇپرائي پڌرو ڪيو. هي 24 صفحن تي مشتمل آهي.

(67) **فضائل سوره اخلاص**: هن جو منظوم سنڌي ترجمو چند سٽن ۾ ڏئي پوءِ سنڌي نثر ۾ سوره اخلاص جا فضائل بيان ڪيا ويا آهن ۽ نثري تفسير پڻ ڏنو ويو، ترجمو 13 صفحن تي مشتمل آهي. هن جي ليکڪ جو پڻ نالو نہ آهي پر هن جو بہ قديم ٻولي مان جديد ٻولي سنڌي ڪندڙ فقير غوث محمد گوهر آهي ۽ ڇپائي پڌرو ڪيو جيڪو 20 صفحن تي مشتمل آهي.

(68) **تفسير سوره الدهر**: سنڌيءَ ۾ منظوم ترجمو آهي، جنهن کي پڻ فقير غوث محمد گوهر قديم صورتخطيءَ مان جديد صورتخطيءَ ۾ آڻي ڇپايو جو پڻ 20 هن صفحن تي مشتمل آهي. هي پنج مخطوطات جي پنج صد سالہ قديم آهن ۽ ان کي نالو ڏنو آهي. "منظوم سنڌي تفسير" اهي پنج مخطوطات (1) بسم الله الرحمٰن الرحيم (2) سوره فاتحہ (3) سوره يٰسين (4) سوره اخلاص ۽ (5) سوره الدهر آهن.

(69) **تفسير حيات ملت**: هيءُ تفسير مولانا عبدالخالق ڪنڊيارويءَ جو لکيل آهي. هي بزرگ

حديث، فقه ۽ قرآن مجيد جي تفسير جو وڏو ڄاڻو هو.

(70) **تفسير معارف القرآن:** هيءُ تفسير به مولانا عبدالخالق ڪنبيلويءَ جو لکيل آهي. هن جديد طرز تي سنڌي زبان ۾ لکڻ شروع ڪيو، اڃان پنج سيپاره لکيائين ته پاڻ هن فاني دنيا مان وفات ڪري ويو. پاڻ هي تفسير مولانا احمد علي لاهوري جي چوڻ تي لکي رهيو هو.

(71) **تفسير فيض رحماني:** هي تفسير سوره فاتحه جو آهي جو مولانا عبدالرحمٰن ڪنبيلوي جو لکيل آهي جو 44 صفحن تي مشتمل آهي.

(72) **سوره عم جو ترجمو:** بنام طريق تحفصنات بالسنديه هي هن تي حاشيه لکيل آهي جو مولانا فضل بن محمد قائمخاني "طالب" جو لکيل آهي. هي بزرگ محبت ديرو ضلع نوشهروفيروز جو آهي.

(73) **قرآن ڪان فرقان تائين:** هن ترجمي ۾ زندگيءَ جي احڪامن ۽ دنيا و آخره جي ڀلاين بابت قرآن پاڪ جي چونڊ آيتن جو ترجمو ڏنو ويو آهي. هن جو سهيڙيندڙ محمد حسن پنهور آهي.

(74) **روح البيان في تفسيرالقرآن نهج فلسفه شاه ولي الله** هي قرآن پاڪ جي چند سورتن جو تفسير آهي. سهڙيندڙ: ڊاڪٽر محمد ادريس سومرو آهي.

(75) **قرآن ڪامل:** هيءُ تفسير خادم الفقراء ٽرسٽ نوشهروفيروز جي عبدالستار عباسيءَ نئين رنگ ۽ ڍنگ سان سهڻي سرورق ۽ سني ڪاغذ ۾ 2005ع ۾ ڇپائي ظاهر ڪيو، هي تفسير مولانا محمد مدنيءَ جو لکيل آهي. منڍ ۾ مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي تقرير "قرآن ڪيئن پڙهجي" ۽ جڳ مشهور محقق ۽ مناظر ڊاڪٽر ذاڪر نائڪ جي علمي، تحقيقي ۽ منطقي تقرير: "ڇا قرآن الله جو ڪلام آهي." ڪي ترجمي جي منڍ ۾ ڏنو آهي ۽ آخر ۾ "لغت القرآن" جي عنوان سان ترجمي کي سمجهڻ لاءِ عربي فهميءَ جا ڪجهه اسباق پڻ شامل ڪيا ويا آهن.

(76) **القرآن ڪريم:** سنڌي ترجمو "ڪنزالايمان" اعليٰ حضرت احمد رضا بريلويءَ خزائن العرفان سيد نعيم الدين مراد آباديءَ سنڌيڪار: مفتي محمد رحيم سڪندري جامعه راشديه پير جو ڳوٺ ڪنگري ناشر- ضياء القرآن پبليڪيشنز لاهور ڪراچي مولانا احمد رضا بريلوي جو هي ترجمو هندو پاڪ (سنڌ) ۾ مڙني ترجمن ۾ نمايان آهي.

(77) **پاره الم ۽ پاره سيقول** جو آسان سنڌي ۾ معنيٰ ۽ ترجمو سان پروفيسر احمد علي انصاري جو لکيل آهي، هن ۾ آية جو جدا جدا نثر ۾ ترجمو ڏيل آهي ۽ هيٺ شرح به لکيل آهي. لغوي معنيٰ هر لفظ جي ڏنل آهي. هي با محاوره ترجمو ۽ شرح آهي.

(78) **پاره عم** جو منظوم سنڌي ترجمو: از پروفيسر احمد علي انصاري

(79) هيءُ قرآن پاڪ جو ترجمو شاهه ولي الله محدث دهلويءَ جو فارسيءَ ۾ آهي، جنهن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ ڇپرايو.

(80) **سنڌي ٻوليءَ جو انمول تحفو:** تفسير "احسن البيان في تفسيرالقرآن" از: حضرت مولانا مفسرِ قرآن مولوي محمد ادريس ڏاهري. ناشر- اداره خدمت القرآن و السنة شاهپور جهانيان ضلع بينظير آباد (نواب شاه) سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي مڪمل ۽ ڪجهه با مڪمل ترجما ۽ تفسير قرآن ڪريم جا لکيا ويا آهن ليڪن جديد دور جي تقاضا مطابق هڪ اهڙي مڪمل قرآن پاڪ جي لفظي ترجمي سان گڏ آسان، علم فهم، بلمحاوره ۽ لغت جي عين مطابق تفسير جي ضرورت هئي جنهن کي علم ماڻهو به آسانيءَ سان سمجهي ۽ نوان واقعا ۽ مسئلا ۽ انهن جو حل به ان مان معلوم ڪري سگهجن ۽ پنهنجي زندگي قرآني تعليمات جي روشنيءَ ۾ گذاري سگهجي.

الله پاڪ جو احسان آهي جو ساعتي پرڳڻي ۾ هڪ باعمل عالم مولانا محمد ادريس ڏاهري برڪاتهم العاليه جن جهڙي برگزيده شخصيت پيدا ٿي جنهن جو شمار سنڌ جي علماء حق ۾ ٿئي ٿو ۽ سندن علم ۽ فضيلت جي هاڪ سنڌ پاڪستان ۽ ٻين اسلامي ملڪن ۾ نمايان ٿيڻ ۾ اچي ٿي. پاڻ عربي ٻوليءَ تي مڪمل مهارت رکن ٿا ۽ نحو و صرف ۽ بلاغت وادب سميت علم حديث، اصول فقه و تفسير ۽ عقائد و ڪلام جو وسيع ۽ عميق علم رکن ٿا ۽

جديد مسائل، معاملات، حالات، فلسفي ۽ سائنسي علم ۽ ايجادات تي گهري نظر پرک ۽ پروڙ رکن ٿا.

حضرت شاهه ولي الله دهلويءَ لکيو آهي ته:

هڪ حديث پاڪ ۾ آهي ته: ”قرآن پاڪ جي علمن جا خزانا قيامت تائين باقي رهندا ۽ ڪتندائي ڪين“. ليڪن اسان انهن خزانن کي گڏريل چند تفسيرن تي بند ڪري ڇڏيو آهي ۽ وڌيڪ غور فڪر ڪرڻ ڇڏي ڏنو آهي. شاه ولي الله جن مٿين حديث جي روشنيءَ ۾ لکن ٿا ته:

”قيامت تائين قرآن پاڪ ۾ جيترو غور ۽ فڪر ڪيو ويندو ته هر دور ۾ نوان نوان خزانا قرآن پاڪ مان ملندا رهندا.“

علامه ڏاهري صاحب جن قرآن پاڪ ۾ نهايت وسيع مطالعي، غور وفڪر ۽ ساڳئي وقت عمل جي ذريعي روحاني ۽ علمي راز پروڙي پندرهين صدي هجري ۽ ايڪهين صدي عيسوي جي تقاضائن مطابق نهايت آسان، علم فهم، بامحاوره ۽ لغت جي عين مطابق هڪ تحقيقي، علمي ۽ مثالي تفسير: ”احسن البيان في تفسيرالقرآن“ سنڌيءَ ۾ لکي امتِ مسلم کي هڪ انمول تحفو ڏنو آهي جو حقيقت ۾ سڀني سنڌي تفسيرن جو تاج آهي جيڪو جديد دور ۾ علم جا خزانا نرولر ڪري ٿو.

سبحان الله ڪيڏو نه آهي اهو خوشنصيب گهر، جنهن ۾ حضرت علامه ڏاهري صاحب جن جهڙا باعمل عالم تولد ٿيا جن سياري جون سرد ۽ ڏکيون راتيون ۽ اونهاري جون گرم راتيون ۽ بهار جون آرامده راتيون ۽ سرءُ جون تڪليفده ۽ ڏکوئيندڙ راتيون جاڳي ننڊ ڦٽائي محنت ۽ مشقت سان قرآن ڪريم ۾ غور و فڪر ڪندي هڪ سهڻيءَ سنڌيءَ ۾ تفسير لکي سنڌي ٻوليءَ جو شان وڌايو ۽ سنڌي ماڻهن کي سنڌي زبان ۾ بي بها تحفو پيش ڪري صراط المستقيم آسان ڪري ڏيکاريو. اهڙن بزرگ عالمن لاءِ ئي شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ فرمايو آهي ته:

ساري رات سبحان جاڳي جن ياد ڪيو،
ان جي عبداللطيف چئي مٽيءَ لٿو ماڻ،
ڪوڙين ڪن سلام اچيو آسڻ ان جي.
(شاهه)

واقعي علامه ڏاهري صاحب، سبحان جي ساري ڪلام قرآن مجيد) کي راتيون جاڳي ان مان موتي ۽ جواهر ميڙيا. پوءِ اهڙي جوهريءَ جي مٽيءَ اهڙو ماڻ لٿو آهي جو اڄ ڪوڙين (سوين) ماڻهو سندن ملاقات، وعظ ٻڌڻ، ڪچهري ڪرڻ، فيض وٺڻ، علم ظاهري ۽ باطني وٺڻ ۽ دعوتون ڏئي پنهنجي پنهنجي اڱڻ تي وٺي وڃڻ لاءِ تاريخ وٺڻ لاءِ ڪوشان آهن ته جيئن علامه صاحب جن سندن اڱڻ تي اچي وعظ ۽ نصيحت ڪري اڱڻ اجارين.

هن ناچيز (راقم الحروف) جي خوشنصيبي آهي جو آڏا 3 ذوالحج 1426هه مطابق 4 جنوري 2006ع بروز اربع صبح جو 11 بجي ڌاري علامه صاحب جن جي اڱڻ تي پهتس، ملاقات لاءِ عرض چوائي موڪليم ۽ پاڻ سوائين يارهين بجي ڌاري پنهنجي اوطاق ۾ تشريف فرما ٿيا، دعا سلام بعد پاڻ کٽ تي ويهڻ فرمايو ۽ آءٌ سامهون واري ڪرسيءَ تي ويٺس، يڪدم پاڻ فرمايائون ته ادا رسول بخش هن وقت 30هن سيپارن (قرآن مجيد جي) جو تفسير لکي پورو ڪيو اٿم. مان خوشيءَ ۾ اٿي ڪين سلام پيش ڪيو. منهنجي خيال ۾ علامه صاحب جن جي مڪمل تفسير ڪرڻ بعد ٻاهرين ماڻهن ۾ مان (رسول بخش گچيرائي) پهريون ئي شخص هئس جو علامه ڏاهري صاحب جن سان ملاقات جو شرف حاصل ڪيم.

علامه ڏاهري صاحب جن جو هيءُ تفسير 9 جلدن ۾ ضياء القرآن: پبليڪيشن داتا دربار روڊ لاهور مان ڇپجي اداره خدمة القرآن والسنة شلهپور جهانيان طرفان ظاهر ٿي آيو. هن فقير (راقم) کي علامه صاحب جن 9 ئي جلد عنايت ڪرڻ فرمايا ۽ پهريون جلد پڙهڻ شروع ڪيم.

جلد پهريون: الحمدلله پهريون جلد پڙهي پورو ڪيم، جنهن جو ٽائيٽل نهايت خوبصورت، رنگن سان سينگاريل ۽ سجايل آهي، پرڪشش ۽ شيشي جيان چمڪندڙ آهي. اندر پهرين صفحي تي تفسير جا ماخذ (ساٿي ۽ سونهان) لکيل آهن جن جو تعداد 75 آهي، جنهن ۾ قرآن مجيد حديثن جا ڪتاب صحيح بخاري سنن الترمذي مشڪواة شريف، شمائل ترمذي مع فضائل نبوي بذل المجهود شرح ابوداؤد، صحيح

مسلم، مسند امام احمد درمختار، ڪيترائي عربي، فارسي، اردو تفسير، اصحابن سڳورن ۽ تابعين جا قول ۽ عربي لغتون وغيره شامل آهن. علامہ صاحب جن پنهنجن والدين ڏانهن تفسير انتساب ڪيو آهي ۽ ڇپائيءَ جو خرچ الحاج الهڏني ولد حاجي شهزادي خان ڏاهري صاحب برداشت ڪيو آهي.

هن تفسير ۾ پهريان مسلمانن کي تنبيهه ڪيل آهي، ان بعد علم تفسير جي معنيٰ ۽ فضائل بيان ڪيل آهي. پهريون مفسر قرآن، عربي ادب، قرآن ڪريم ضابطهٔ حيات، قرآن پاڪ جو جمع ٿيڻ، قرآن پاڪ جي حفاظت جو بيان، قرآن مجيد جي ترتيب، معجزه قرآن، قرآن پاڪ جي تلاوت جو طريقو، صاحبِ قرآن جي اهميت ۽ ضرورت، معنيٰ مقصد فائدا، تفسير تعويذ، مسئلا، سوره فاتحہ جو تعارف ۽ 23 اُن جا نالا مبارڪ ۽ معنائون ڏنيون ويون آهن. ان بعد سوره فاتحہ جو شانِ نزول، فضيلتون ۽ مسئلا ڏنا ويا آهن. بسم الله الرحمٰن الرحيم جو تفسير، حڪمتون، لفظي تحقيق ۽ معنيٰ ۽ فائدا ڏيڻ بعد سوره فاتحہ جو تفسير ڏنو ويو آهي، جنهن ۾ الرازي جي حوالي سان ٻڌايو ويو آهي تہ الله تعاليٰ 104 ڪتاب ۽ صحيفا نازل ڪيا جن مان هڪ سو (100) ڪتابن ۽ صحيفن جو علم چئن ڪتابن: توريت، زبور، انجيل ۽ قرآن مجيد ۾ آندو ۽ ٽن ڪتابن توريت، زبور ۽ انجيل جو علم صرف قرآن مجيد ۾ آندو ۽ ساري قرآن مجيد جو علم سوره فاتحہ ۾ آندو ۽ پوري سوره ۾ 7 حروف: ث- ج-ز-ش- ظ ۽ ق ۽ خ يعني ث مان مراد= هلاڪت موت ج مان مراد= جهنم ۽ دوزخ ۽ اهو بہ ٻڌايو ويو آهي تہ سوره فاتحہ عرش جي هيٺان خزاني مان نازل ٿيل آهي. علامہ ڏاهري صاحب علامہ شوقاني جو حوالو ڏيندي لکيو آهي تہ: ”هڪ پڙ ۾ الحمد شريف ۽ ٻئي پڙ ۾ باقي سمورو قرآن پاڪ، پوءِ بہ 7 ڀيرا سوره فاتحہ ڳري رهندي.“

بهرحال علامہ ڏاهري صاحب سوره فاتحہ ۾ ئي علم جا خزانا اهي بيان ڪري ڇڏيا آهن جيڪي تفسير کي شوق سان مطالعي ڪندڙ کي ئي معلوم ٿيندا.

اسلامي اسڪالر مرحوم غلام محمد ايس پنهور پنهنجي ڪتاب ”فضائل قرآن“ جي صفحي 238 تي تفسير جا چند نمونا لکيا آهن.

(1) **تفسير بالقرآن:** علم تفسير جو پهريون ماخذ قرآن ڪريم ئي آهي. يعني قرآن ڪريم جو تفسير قرآن خود ئي ڪري يعني قرآني آيتن مان ئي تفسير کي بيان ڪجي ۽ سينگارجي. هيءُ تفسير سڀني کان وڌيڪ مقدم آهي. ڪنهن آيت جي ڳالهہ مجمل ۽ تشريح طلب هجي تہ خود قرآن ڪريم جي ئي ڪا ٻي آيت ان جي مفهوم کي واضح ڪري ڇڏي. علامہ ڏاهري صاحب جن بہ تفسير جو پهريون ماخذ قرآن مجيد کي ئي بنايو آهي جيڪا ڳالهہ سندن تفسير کي مقدم بنائي ٿي. مثال طور علامہ ڏاهريءَ صاحب جن قرآن پاڪ مان هدايت حاصل ڪندڙن جون قرآني وصفون بيان ڪندي ٻين وصف ”ويقيمون الصلوٰة ۽ نماز صحيح ادا ڪن ٿا؟“ جي شرح ۽ تفسير قرآن پاڪ جي سورة فتح جي آيت 29 هين وضاحت لاءِ ڏني آهي. تَرَاهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا يَبْتَغُونَ فَضْلاً مِّنَ اللّٰه وَرِضْوَانًا سِيمَاهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِّنْ اَثَرِ السُّجُودِ

يعني تون انهن کي ڏسندي رڪوع ڪندي ۽ سجدي ۾ ڪرندي الله تعاليٰ جو فضل ڳوليندي انهن جي منهن (چهري) ۾ سجدن جي ڪري نشان آهن.

ڏنو وڃي تہ ”يُقِيمُونَ الصلوٰة“ يعني نماز صحيح ادا ڪندڙ- اهي ڪهڙا آهن ۽ انهن جي نماز ادا ڪرڻ جو نمونو ۽ نتيجو آهي؟ ان لاءِ علامہ صاحب جن سوره فتح جي مٿين آيت سڳوري لکي آهي، جنهن ۾ صاف ضاف ڄاڻايو ويو آهي تہ انهي (نهايت: خشوع، نياز ۽ نوڙت) نماز جي پورن ظاهري ارڪانن ۽ باطني حقن سان رڪوع ڪندي ۽ سجده ڪندي سندن مُنهن (چهري) ۾ سجدن (جي گهڻائي ڪري) جي ڪري نشان آهن. (جيڪي قيامت جي ڏينهن ٻرندا- روشن ٿيندا ۽ چمڪندا جن جي ڪري هو سڃاتا ويندا.

(2) **تفسير القرآن بالحديث:** اسلامي اسڪالر غلام محمد پنهور مرحوم تفسير جو ٻيو ماخذ تفسيرالقرآن بالحديث - يعني قرآن مجيد جي شرح يا

تفيسر حديث پاڪ جي مدد سان بيان ڪرڻ ٻڌايو آهي جو ته حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن صاحبِ قرآن آهن، ان ڪري حديث مان ورتل مدد وارو تفسير به صحيح ۽ اعليٰ هوندو.

علامہ ڏاهري صاحب جن به قرآن پاڪ جي تفسير ۾ نبي پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي احاديث کان پڻ مدد ورتي آهي. علامہ صاحب جن "غيرالمغضوب عليهم ولاالضالين" جي واضح سمجهاڻيء لاءِ حديث مبارڪ ڏيڻ فرمائي آهي ڇو ته مٿين آيت سڳوريءَ ۾ اهو واضح نہ آهي ته غضب ڪيل ۽ گمراه ڪير آهن؟ علامہ ڏاهري صاحب جن واضح سمجهاڻي لاءِ هيءُ حديث مبارڪ ڏيڻ فرمائي آهي ته:

اِن المغضوبَ عليهم يهودوَ اِنّ الضالين النصاريٰ (رواه احمد الترمذي و حسنہ ابن حبان في صحيح.

(تفسير مظهري صفحو 9، جلد پهريون)

علامہ ڏاهري صاحب جن جي تفسير کي تفسير بالحديث واري خوبي به وڌيڪ خوبصورتہ صحيح ۽ اعليٰ بنائي ٿي. ڇاڪاڻ ته حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم جن جي پوري زندگي قرآن پاڪ جو عملي تفسير آهي ۽ حضور پاڪ جن جي تشريح ۽ قول مبارڪ به بحڪم خداوندي جي آهن.

(3) قرآن پاڪ جو تفسير به اقوال صحابہ ڪرام:

اسلامي اسڪالر غلام محمد پنهور جن جو ٽيون ماخذ تفسير اقوال صحابہ ڪرام آهي. علامہ ڏاهري صاحب جن پنهنجي پهرين تفسير جي جلد ۾ (صفحي 154 ۽ 155 تي) حضرت ابوذر غفاري رضي الله عنه جن جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته: "هڪ ڀيري منهنجو ڀاءُ انيس مڪي کان ايندي ٻڌايو ته مڪي شريف ۾ هڪ شخص آهي جو پاڻ کي الله تعاليٰ جو رسول ٿو سڏائي، جڏهن ابوذر پنهنجي ڀاءُ کان پڇيو ته اتان جا ماڻهو ان شخص جي باري ۾ ڇا ٿا چون؟ ته ابوذر جي ڀاءُ انيس ورائيو ته، ڪي شخص ان کي شاعر ٿا چون ته ڪي هن کي جادوگر ٿا سڏين. حضرت ابوذر غفاري فرمائي ٿو ته جيئن ته منهنجو ڀاءُ انيس انهن ڳالهين جي ڄاڻ رکندو هو، ان ڪري انيس وڌيڪ ٻڌايو ته، جيتريقدر مون (انيس) غور ڪيو آهي ته ماڻهن جون اهي سڀ ڳالهيون غلط آهن، ان شخص جو ڪلام نه شعر آهي ۽ نہ ڪهانت آهي بلڪ مون کي ان جو ڪلام سچو ٿو نظر اچي.

حضرت ابوذر غفاري مڪي شريف ۾ 30 ڏينهن رهي پيا ۽ پنهنجي رهائش مسجد الحرام ۾ رکيائون ۽ ان پوري مهيني ۾ ڪو به کاڌو پيتو استعمال نہ ڪيائون، صرف زم زم جو پاڻي پيئندا ٿي، جڏهن مڪي شريف کان موٽي آيا ته ماڻهن کي حضرت ابوذر غفاري فرمايو ته "مون روم ۽ فارس جي فصيحن ۽ بليغن جو ڪلام ۽ ڪاهن جا ڪلمات ۽ حمير جا مقالات گهڻا ٻڌا آهن پر حضرت محمد صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ڪلام جهڙو ڪلام ڪٿي به ڪين ٻڌو آهي. اوهان سڀ منهنجي ڳالهه مڃي، ان شخص جي ڪلام کي الله پاڪ جو سچو ڪلام مڃو ۽ ان جي اتباع ڪريو."

حضرت ابوذر جو اهو بيان ڪيل واقعو يا ڳالهه قرآن پاڪ ۾ پڻ اچي ٿو:

وَمَا هُوَ بِقولِ شاعِرٍ قليلاً ماتومنونَ

اهڙي طرح علامہ ڏاهري صاحب جن پنهنجي تفسير ۾ اصحابہ ڪرام جا اقوال به بيان ڪري پنهنجي تفسير کي سينگاريو آهي.

پوءِ فتح مڪہ واري سال حضرت ابوذر غفاري جن جي پوري قوم جا هڪ هزار ماڻهو مڪي شريف ۾ اچي مسلمان ٿيا.

(4) قرآن پاڪ تفسير ۽ اقوال تابعين تبع تابعين. غلام محمد پنهور تفسير جو چوٿون ماخذ تفسير تابعين تبع تابعين لکيو آهي. بشرطيڪ اهو روايت سان هجي ته اهو ئي بهتر آهي.

علامہ ڏاهري صاحب "اياڪ نستعين" جي تفسير ۾ الله پاڪ کان مدد گهرڻ کان سواءِ هڪ حديث جو حوالو ڏيندي لکيو آهي ته " جيڪڏهن ڪو ٻانهو ڪنهن کان مدد وٺڻ جو ارادو ڪري ته پوءِ ڀلي چئي ته: 'اي الله جا ٻانها منهنجي مدد ڪيو (يا ڪر) اي الله جا ٻانها منهنجي مدد ڪيو. اي الله جا ٻانها منهنجي مدد ڪريو (حديث مفهوم) (ص 92، جلد پهريون)."

حضرت امام بخاريءَ پنهنجي "الادب المفرد" ۾ عبدالرحمٰن بن سعد کان پوءِ ان کي هڪ شخص چيو ته "اُذکر اَحَبَّ الناس اِليک" يعني ماڻهن ۾ جيڪو ماڻهو توکي وڌيڪ پيارو آهي، ان کي ياد ڪر، پوءِ ان شخص بسم الله بن عمر چيو ته يا "محمد صلي الله عليه وآله وسلم" ته تڪليف دور ٿي ويس."

مٿيان جملا لکڻ بعد آءٌ پنهنجي ملرئي لئبرريءَ مان گهر ويس ته منهنجي ننڍڙي نياڻي (سحرش) لڳڪل پوڻن ٻن سالن جي روئي رهي هئي. گهر وارن ٻڌايو ته مغرب جي نماز بعد ننڍڙيءَ روئڻ شروع ڪيو آهي ۽ هاڻي رات جو هڪ ٿي ويو آهي ليڪن چوڪري روئڻ بند نه ٿي ڪري. آءٌ (راقم) ننڍڙي سحرش مٿان بيهي پڪار ڪيم: "يا مُحمّد صلي الله عليه وآله وسلم مدد ڪرڻ فرماءِ!" ته يڪدم ننڍڙي روئڻ بند ڪري مون (راقم) ڏي نهاري کلڻ لڳي. مون ڏانهن آئي صفحي ۾ هلڻ شروع ڪيائين ۽ مون T.V تي مدني چئنل آن ڪيم ته حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي روضهٔ اطهر کي ڏسي، ان کي چميون ڏيڻ لڳي. (اهو آهي 17 رمضان المبارڪ 1432هه جو واقعو) اها ساڳي روايت ٽن تابعين سڳورن مجاهد، ابوسعيد ۽ عبدالرحمٰن بن سعد کان پڻ ڪئي وئي آهي.

(5) **لغت عرب:** اسلامي اسڪالر غلام محمد پنهور پنجون ماخذ تفسير لاءِ لغت عرب ٻڌايو آهي. جيئن ته قرآن مجيد عربي زبان ۾ نازل ٿيل آهي، ان ڪري تفسير قرآن لاءِ عربيءَ تي عبور حاصل ڪرڻ نهايت ضروري آهي. قرآن پاڪ جون ڪي اهڙيون به آيتون آهن جو انهن جي پسمنظر ۾ جيئن ته ڪو ٿي شان نزول يا ٻيو ڪو فقهي يا ڪلامي مسئلو نه هوندو آهي، ان ڪري ان جي تفسير ۾ پاڻ سڳورا صلي الله عليه وآله وسلم يا صحابہ ڪرام ۽ تابعين سڳورن جا اقوال منقول نه هوندا آهن چنانچہ ان جي تفسير جو ذريعو صرف لغت عربي رهي ٿي ۽ لغت جي بنياد تي ئي ان جي تشريح ڪئي ويجي ٿي. ان کان علاوه ڪنهن آيت جي تفسير ۾ ڪوئي اختلاف هجي ته مختلف آراءِ ۾ محاڪمہ جي لاءِ به علم لغت کان ئي ڪم ورتو ويجي ٿو.

علامہ ڏاهري صاحب جن عربي ٻوليءَ جي تمام وسيع معلومات رکن ٿا ۽ کين عربيءَ تي ايترو عبور حاصل آهي جو ڄڻ ته عربي سندن مادري زبان آهي. پاڻ عربيءَ جا وڏا ماهر آهن ۽ نهايت فصاحت، بلاغت ۽ رواني سان عربي ٻوليءَ ۾ ڳالهه ٻولهه ۽ تقريرون ڪندا آهن ۽ تحريرون لکڻ فرمائيندا آهن. علامہ ڏاهري صاحب جن پنهنجي تفسير ۾ لغت-عرب مان به فائده (استفاده) حاصل ڪيو اٿن.

جهڙوڪ: لغت القاموس المحيط هيءَ لغت، عربي زبان جي بهترين لغت آهي جا مجدد الدين يعقوب فيروز آبادي جهڙي عربي عالم جي تصنيف ٿيل آهي ۽ ان کان سواءِ ٻين لغتن کي پڻ استعمال ڪيو اٿن.

(6) **تدبر استنباط:** استاد غلام محمد پنهور جي لکت مطابق ڇهون ماخذ تفسير قرآن تدبراستنباط آهي.

قرآن مجيد جا نڪات ۽ اسرار هڪ اهڙو بحر آهن جن جي ڪا به حد نه آهي ۽ ڪو به ڪنارو نه آهي. چنانچہ جنهن شخص کي الله تعاليٰ اسلامي علوم ۾ سيرت فرمائي هجي جو هو ان ۾ جيترو غور وفڪر ڪري ٿو اوترا ئي نوان نوان نڪتا ۽ اسرار سامهون اچن ٿا. چنانچہ مفسرين ڪرام پنهنجي تدبر جي نتائج ۾ به پنهنجن تفسيرن ۾ بيان ڪن ٿا. ليڪن هي نڪات ۽ اسرار ان وقت قابلِ قبول هوندا آهن. جڏهن اهي مذڪوره بالا ماخذ سان متصادم نه هجن. لهاذا اگر ڪو شخص قرآن پاڪ جي تفسير ۾ ڪو اهڙو نڪتو يا اجتهاد بيان ڪري جو قرآن و سنت، اجماع، لغت صحابہ ڪرام تابعين اقوالن مان خلاف هجن يا ٻئي ڪنهن شرعي اصول سان ٽڪرائي ٿو ته ان جو ڪوئي اعتبار نه آهي. جو ته قرآن و سنت ۽ شريعت جي بنيادي اصولن جي خلاف ڪنهن جي شخصي راءِ ڪابہ حيثيت نه ٿي رکي. (الاتقان 184/2)

علامہ غلام محمد پنهور فضائل القرآن جي صفحي 238 ۽ 239 تي لکيو آهي ته تاويل، اول مان ٺهيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي رجوع ڪرڻ يا

موتائڻ اصطلاح ۾ تاويل جي معنيٰ ٿيندي ته ڪنهن ڪلام ۾ چند اجتمال آهن (يعني گهڻين معنائن جو هجڻ) انهن مان ڪهڙي معنيٰ کي علمي دليلن سان ترجيح ڏني وڃي يا ڪلام ۾ علمي نڪتا وغيره بيان ڪري سگهجي ٿو. مگر شرط آهي ته شريعت جي خلاف نه هجن. جهڙي طرح علامه ڏاهري صاحب پنهنجي تفسير ۾ خبردار ڪيو اٿن ته ”سرسيد احمد خان جي پارٽي وارن جنت ۽ دوزخ جي آيتن جي غلط تاويل ڪئي آهي. غلام محمد پنهور جن اڳتي لکن ٿا ته مفسرِ قرآن پنهنجي تدبر ۽ علمي قوة سان قرآن پاڪ اندر وڏا وڏا نڪتا بيان ڪندا آهن ۽ هر هڪ بابت نقل پيش نه ڪندا آهن. امام غزالي پنهنجي تصنيف ”احياء العلوم“ جي اٺين (8) باب ۾ فرمايو آهي ته ”قرآن پاڪ جي هڪ ظاهري معنيٰ آهي ۽ ٻي باطني معنيٰ آهي. ظاهري معنيٰ جي تحقيق شريعت جا عالم ڪندا آهن ۽ باطني معنيٰ اولياء الله ۽ صوفياء ڪرام ڪندا آهن. حضرت علي ڪرم الله وجه فرمائن ٿا ته: ”جيڪڏهن آءٌ چاهيان ته سوره فاتحه (الحمد شريف) جي تفسير سان 70 اُٺ ڀريان اُٺ يعني ان مواد کي 70 اُٺ کڻن، مگر باطني تفسير به ظاهري معنيٰ جي هرگز خلاف نه هوندا آهن.

علامه ڏاهري کي الله تعاليٰ اسلامي علوم ۾ جا بصيرت عطا فرمائي آهي سا ڪن ٿورن عالمن کي نصيب ٿي هوندي. علامه صاحب قرآن پاڪ ۾ غور ۽ فڪر، تدبر ۽ استنباطي قوت، لغت عرب جي ڄاڻ ۽ علمي دليلن سان کي اهڙا نڪتا ۽ اسرار بيان ڪرڻ فرمايا آهن جو پڙهندڙ کي حيرت ۾ وجهيو ڇڏين ٿا ۽ اهڙي ته صاف صاف وضاحت ڪرڻ فرمائي اٿن جو دل سان هن تفسير جو مطالعو ڪندڙ جي دل ۽ دماغ کي ڪولي ۽ معطر ڪري ڇڏين ٿا.

مثال طور علامه ڏاهري صاحب جن دنيا جي موجوده فرسوده معاشي نظام مان ڇوٽڪارو حاصل ڪرڻ لاءِ سوره بقره جي هڪ آية مان اهڙو ته حل ڳوليو آهي ۽ بهترين معاشي نظام پيش ڪيو آهي جو ان تي عمل ڪرڻ سان اسلامي دنيا، ته ڇا بلڪ پوري انسان ذات خوشحالي حاصل ڪري سگهي ٿي. سو به صرف ٻن لفظن ”حَلاَلاً طَيِبًا مان. ڏٺو وڃي ته دنيا جي اقتصادي ماهرن (Economists) ڪيترائي اقتصادي نظريا (Theories) پيش ڪيا ليڪن هو ڪنهن به هڪ ڳالهه تي متفق ٿي نه سگهيا. برطانيه جي ماهر اقتصاديات آدم سمٿ (Adam Smith) جنهن کي اقتصاديات جو ابو سڏيو وڃي ٿو ان پنهنجي نظريي کي پيش ڪندي چيو ته: ”اقتصاديات قومن جي دولت جو علم آهي.“

Economics is An enquiry in to the nature and causes of wealth of nations.

هن جي حمايت ريڪاربو Ricordo، سينئر Senior ۽ جان مل John Mill پڻ ڪئي. ليڪن اقتصاديات جي ابي آدم سمٿ Adam Smith جي نظريي کي ڪارلائل Carlyle، رسڪن Ruskin ۽ ڪالرج Coleridge رد ڪندي چيو ته: اهو نظريو بيڪار ۽ لونڏهون آهي. ان کان پوءِ مارشل پيگو Pigou، ڪينن Cannan ۽ ايل رابنس L-Robbins وغيره پنهنجا نظريا (Theories) پيش ڪيا ليڪن هنن به چيو ته اقتصاديات جو تعلق اخلاقيات سان اصل نه آهي. هي علم صرف انسان جي مادي فلاح وبهبود جو علم آهي ۽ هن جي برين يا چڱين ڳالهين (گهرجن) سان تعلق نه آهي. هنن چيو ته اقتصاديات جو درويشن، تارڪ دنيا ۽ ٻي عقل انسانن سان ڪو به واسطو نه آهي.

هي اقتصادي ماهر اڄ ڏينهن تائين ڪو به متفق اقتصادي نظريو پيش نه ڪري سگهيا آهن. حضرت علامه صاحب جن هڪ ئي آيت بلڪ ان جي ٻن لفظن مان دنيا جو هيءُ اهم مسئلو نهايت واضح نموني سمجهائي ڇڏيو آهي، ۽ هڪ چٽو واضح ۽ ڪامياب اقتصادي يا معاشي نظريو پيش ڪيو آهي ۽ هن نظريي کي 14 صدين گذرڻ بعد به ڪنهن به اسلامي اقتصادي ماهر رد نه ڪيو آهي ۽ سڀ جا سڀ اسلامي اسڪالر ۽ اقتصادي ماهر هن هڪ ئي نظريي تي متفق ۽ قائم آهن ۽ قيامت تائين قائم رهندا ڇو ته هي نظريو ان حقيقي مالڪ رب العٰلمين جو پيش ڪيل آهي جو سڀني جهانن کي روزي رسائيندڙ پالڻهار آهي.

حضرت علامه مولانا محمد ادريس ڏاهري

دامت برڪاتهم العاليہ جن سوره بقره جي آيت نمبر 168 بيان ڪئي آهي:

بِسۡمِ اللّٰهِ الرَّحۡمٰنِ الرَّحِيۡمِ

"يٰۤاَيُّهَا النَّاسُ كُلُوۡا مِمَّا فِى الۡاَرۡضِ حَلٰلًا طَيِّبًا"

(اي انسانو! کائو ان مان جو زمين ۾ آهي حلال ۽ پاڪ)

هن آيت سڳوريءَ جي تفسير جي هڪ جهلڪ:

اڄ جي هن ترقي يافتہ دنيا ۾ کاڌي ۾ استعمال ٿيندڙ شين ۾ ظاهري صفائيءَ جو تہ اهتمام ڪيو وڃي ٿو پر حلال ۽ حرام جي تميز ڪرڻ طرف گهٽ توجهہ ڏنو وڃي ٿو. جڏهن تہ اسلام ۾ ٻنهي ڳالهين ڏانهن توجهہ ڏياريو ويو آهي. هن ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ ظاهري طرح اها (کائڻ واري) شيءِ غليظ ۽ گندي نہ هجي تہ جيئن جسماني صحت تي اثر نہ پئي ۽ باطني طرح بہ پليت ۽ نجس نہ هجي، تان تہ انسان جو ضمير ختم نہ ٿي وڃي.

قرآن پاڪ ۾ اول "حَلٰلًا" جو لفظ آڻي ان جي پويان "طَيِّبًا" جو لفظ آندو ويو آهي. "طَيِّبًا" مان مراد ظاهري صفائي آهي. "حلالاً" مان مراد حقيقي پاڪيزگي آهي. حلال ان شيءِ کي سڏين ٿا جا ذاتي طرح حرام نہ هجي. جيئن حرام جانور سوئر، ڪتو ۽ شراب وغيره ۽ نہ اهڙن طريقن سان حاصل ڪيو ويو هجي جن کي شريعت حرام قرار ڏنو هجي. جيئن چوري، زوري، جوا، رشوت ۽ وياج وغيره.

اسلامي معاشيات جو هيءُ هڪ بنيادي اصول آهي تہ اسلام ۾ روزگار ڪمائڻ لاءِ ڪليل ڇٽي نہ آهي بلڪ اهي سڀ رستا بند ڪيا ويا آهن جن ۾ ڪنهن بہ ڪمزوري، مجبوري ۽ ناداري مان ناجائز فائدو ورتو وڃي. اوهان خود سوچيو تہ جڏهن وياج، جوا، رشوت ۽ بليڪ مارڪيٽنگ وغيره ورا غلط ڪم بند ٿي وڃن تہ دولت صرف چند هٿن ۾ بند نہ رهندي دولت جو ناجائز لٽڻ ۽ گڏ ڪرڻ معاشي، اخلاقي ۽ سياسي خرابين کي وڌائي ٿو ۽ اهي اهل علم وفهم جي اکيان ڍڪيل نہ آهن. ڪاش! اسين پاڻ (مسلمان) ان الهي نظام معاشيات کي سمجهي، سنجيدگيءَ سان ان تي عمل ڪريون ها تہ ٻين کي سمجهائڻ آسان ٿئي ها. اڳتي هلي حضرت علامہ ڏاهري صاحب جن لکيو آهي تہ: حضرت ابوعبدالله السلاجيءَ رحمةالله عليه جن فرمايو آهي تہ علم جو ڪمال پنجن شين تي آهي: (1) الله پاڪ جي معرفت حاصل ڪرڻ. (2) حق سڃاڻڻ (3) الله پاڪ لاءِ خالص عمل ڪرڻ (4) سنت تي عمل ڪرڻ (5) حلال کاڌو کائڻ.

انهن مان ڪو بہ هڪ نہ هوندو تہ ان تي عمل مٽي نہ ڪنيو ويندو. ان ڪانپوءِ قرآن مجيد ۾ آهي تہ: "ولا تتبعوا خطوات الشيطٰن إنه لكم عدو مبين"

حاصل مطلب تہ پوءِ شيطٰن توهان کي اسلام جي ڏسيل انهن اسلامي اصولن تي عمل ڪرڻ کان روڪي ٿو جن سان توهان جي معاشي ترقي ٿئي ٿي ۽ معاشي حالت بهتر ٿئي ٿي، ۽ حڪم ڪري ٿو تہ توهان برائي ۽ بي حيائي وارا ڪم ڪري پنهنجي معاشي حالت بدتر بنائي معاشي بدحالي ۽ بين الاقوامي بدناميءَ جي خطرن ۾ پئو. حضرت علامہ ڏاهري صاحب جن 'طيبا' لفظ مان مراد ظاهري صفائي وٺي ان شي جي غليظ ۽ گندي هئڻ ڏانهن توجهہ ڏياريو آهي تہ اها شيءِ ڪنهن بہ طرح سان خراب نہ هجي بلڪ صاف سٿري هجي جو ان صفائيءَ جي ڪري انسان جي جسماني صحت سٺي رهي ٿي ۽ جو حلالا جو لفظ آيل آهي، ان مان مراد حقيقي پاڪيزگي آهي يعني ان شيءِ کي حاصل ڪرڻ جا ذريعا جائز ۽ افضل هئڻ گهرجن. حضرت علامہ صاحب جن واضح ڪيو آهي تہ هڪ طرف ذاتي طرح حرام شيون جيئن جانور: سوئر، ڪتو ۽ شراب وغيره ۽ ٻئي طرف طريقہ حصول بہ واضح ڪيو اٿن تہ انهن ذريعن ۽ طريقن سان اهو رزق حاصل نہ ڪيو وڃي جيئن چوري، جوا، رشوت ۽ وياج وغيره ۽ اها روزي ڪنهن جي مجبوري، ڪمزوري يا غربت جو فائدو وٺي حاصل نہ ڪئي وڃي ۽ نہ بليڪ مارڪيٽنگ جي ذريعي حاصل ڪئي وڃي. وڌيڪ علامہ صاحب جن لکن ٿا تہ انهن غلط طريقن کي بند ڪرڻ سان دولت چند ماڻهن جي هٿن ۾ نہ رهندي يعني ذخيره اندوزي يا دولت هڪ هنڌ گڏ نہ ٿيندي ۽ دولت جي ورا ڦيريءَ جي ڪري

معاشي خوشحالي ٿيندي.

حضرت علامہ ڏاهري صاحب جن اقتصادي ۽ معاشي نظام جي متعلق هيٺيون ڳالهيون نهايت اهم ڄاڻايون آهن، جيڪي دين اسلام طرفان مقرر ٿيل اصول ۽ قاعدا آهن:

(1) حضرت علامہ ڏاهري صاحب جن اهي چيزون جيڪي الله تعاليٰ جي طرفان حرام ڪيل آهن جيئن ڪتو، سوئر وغيره يا الله تعاليٰ جي نالي کان سواءِ ذبح ٿيل جانور، مثل جانور (خشڪيءَ ولرا) وغيره ۽ ناجائز طريقي سان ڪمايل دولت جيئن چوري، رشوت، بليڪ مارڪيٽنگ، ڪنهن جي مجبوري، ڪمزوري ۽ ناداري وغيره جو فائدو وٺي حاصل ڪيل دولت يا جنهن ۾ نڱي ۽ شڪ شبهي جو انديشو هجي تہ اها بہ دولت حرام آهي، جهڙي طرح:

هڪ ڀيري حضرت امام ابوحنيفہ رحمة الله عليه جن پنهنجي غلام کي ڪپڙو وڪري لاءِ ڏنو ليڪن ڪجهہ ڪپڙي جي ٿاڪين ۾ ڪو عيب هو، ان متعلق امام ابو حنيفہ جن غلام کي سمجهايو تہ جنهن کي مال ڏين ان کي ڪپڙي جي عيب يا خرابيءَ کان ضرور واقف ڪجانءِ. جڏهن غلام سمورو ڪپڙو ڏهن هزارن (10،000) درهمن ۾ وڪرو ڪري اچي امام ابوحنيفہ جن کي ڏهہ هزار درهم ڏنا تہ امام صاحب ڪانئس ڪپڙي جي عيب واري ڳالهہ پڇي تہ غلام وراڻيو تہ سائين اها ڳالهہ مون کان وسري وئي، ان ڳالهہ تي حضرت امام ابوحنيفہ اها سموري رقم، 10 هزار درهم ٿي (شڪ هڻڻ ڪري) غريبن، مسڪينن ۽ فقيرن ۾ تقسيم ڪري ڇڏي، اها آهي تقويٰ.

شراب ۽ جوا: الله تعاليٰ قرآن مجيد ۾ شراب ۽ جوا کي ڪبيره گناهہ قرار ڏنو آهي، جنهن جي ڪري ڪيتريون ئي خرابيون پيدا ٿين ٿيون. اسلامي معاشي نظام ۾ فضول ۽ نقصان پهچائيندڙ خرچ منع آهي. شراب پيڻ جي ڪري فضول خرچ سان گڏ ڪجهہ وقت لاءِ عقل جو ختم ٿيڻ ۽ صحت لاءِ خراب آهي، ان ڪري انسان جيڪو دولت ڪمائيندڙ آهي، تنهن کي نقصان رسي ٿو ۽ جُوا جي ڪري هڪ طرف ملڪيت جو (هارائڻ ڪري) زيان ۽ ضايع ٿيڻ آهي ۽ ٻئي طرف جهيڙن جهڳڙن جو سبب بنجي ٿي، ان ڪري ان مان بہ انسان کي معاشي ۽ اخلاقي نقصان رسي ٿو وغيره.

(3) وَحَرَّمَ الرِّبٰو: الله تعاليٰ وياج کي پڻ حرام قرار ڏنو آهي ۽ هر حالت ۾ وياج حرام آهي، ان ڪري ڪنهن بہ طريقي سان وياج نہ وٺجي. حضرت علامہ ڏاهري صاحب جن طبراني اوسط ۾ براءِ بن عازبہ رضي الله تعاليٰ عنه جن کان روايت نقل ڪئي آهي تہ رسول الله صلي الله عليه وسلم جن فرمايو تہ:

اَلرِّبَا اِثْنَانِ وَسَبْعُوْنَ بَابًا. يعني وياج ڪمائڻ جا 72 دروازا آهن.

اَدْنَا هَا مِثْلُ اَن يَاتِيَ الرَّجُلُ اُمَّه. يعني گهٽ ۾ گهٽ انهن ۾ ائين آهي جڻ مرد پنهنجي ماءُ ڏانهن (زنا جي خيال کان) اچي ٿو.

ان لاءِ انڪري سختي ڪئي وئي آهي تہ قرضدار اڪثر ڪري مجبوريءَ جي ڪري قرض کڻندو آهي ۽ پوءِ هو اها رقم ۽ ان جو وياج ادا نہ ڪري سگهندو آهي. انڪري هُو جيئن پوءِ تيئن معاشي طور ڪمزور ترين ٿي ويندو آهي.

هونئن بہ ڪنهن جي ڪمزوري ۽ ناداري ۽ بيوسيءَ جو فائدو وٺي (وياج جي ذريعي) دولت ڪمائڻ حرام آهي. حضرت علامہ ڏاهري صاحب جن اهڙي طرح ڪوڙي شاهدي ڏيندڙ (ڪجهہ رقم وٺي)، ڪوڙي وڪالت ڪندڙ وغيره کي ساڳئي ڏوهہ جو مجرم لکيو آهي. وڌيڪ علامہ صاحب جن لکيو آهي تہ واپار لاءِ رقم وٺندڙ کان وياج وٺڻ حرام آهي. اهو بہ چڱيءَ طرح سمجهائيندي ٻڌائين ٿا تہ اهو انڪري جو واپار ۾ نفعو يا نقصان پوندو مگر وياج وٺندڙ وياج هر حالت ۾ وٺي ٿو. انڪري هيءَ ڳالهہ بہ معاشي طور نقصان وجهي ٿي، انڪري وياج هرگز نہ ورتو وڃي.

(4) دولت چند هٿن ۾ نہ اچڻ:

كَيْ لَا يَكُوْنَ دُوْلَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ

”ائين نہ ٿئي جو مال (دولت) صرف توهان جي دولتمندن ۾ ئي محدود ٿي ڪري رهجي وڃي.“

حضرت علامہ مولانا محمد ادريس ڏاهريءَ صاحب جن اسلام کان اڳ واري دولت جي تقسيم جو حوالو ڏيندي لکيو آهي ته:

"اصحابن سڳورن به هٿ آيل مال مان حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن کي ان مال مان چوٿين حصي ڪڍڻ لاءِ عرض ڪيو ته نبي پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن فرمايو ته: 'الله عزوجل وٽ هيءَ شيءِ پسنديده آهي ته معيشت جي وسائل جي تقسيم اهڙي طرح ڪئي وڃي جو غريب ۽ امير کي برابر فائدو پهچي.' هي اصول اسلامي نظامِ حيات لاءِ روح روان آهي. اسلام هي ٿو چاهي ته ملڪي وسائل صرف هڪ طبقي جي هٿن ۾ قلبو نہ رهن بلڪ اهو گهري ٿو ته انهن جو پکڙجڻ زياده کان زياده ٿئي ۽ اسلام اهڙا قانون مقرر ڪيا آهن جن سان سرمايي کي مخصوص هٿن ۾ رکڻ کان روڪيو وڃي ۽ ان جي دائرو اثر کي وسيع کان وسيع تر بنايو وڃي، مطلب ته علامہ صاحب جن بهترين نظام معاشيات لاءِ رشوت، جوا، وياج، دولت جو چند هٿن ۾ جمع ٿيڻ، حرام ڪم جي مزدوري وٺڻ، فرض عين جي اجرت وٺڻ مجرم جي وڪالت ڪري رقم حاصل ڪرڻ، فتويٰ تان پيسو وٺڻ، انهن سڀني برائين کي ختم ڪرڻ ڪامياب اسلامي نظام معاشيات لاءِ ضروري آهي جن جي وڌيڪ وضاحت ڪندي علامہ ڏاهري صاحب جن ڄاڻائين ٿا ته:

(5) **صدقہ واجب**: جهڙي طرح صدقہ فطر وغيره ضرور ادا ڪرڻ گهرجن.

(6) **انفاق في سبيل الله**: اسلام مسلمانن ۾ انفاق في سبيل الله جو جذبو پيدا ڪري ٿو ۽ خدا پاڪ جي راهہ ۾ خرچ ڪري دنيا ۽ آخرت ۾ ڪاميابي حاصل ڪرڻ جي ترغيب ڏئي ٿو. تاريخ گواهہ آهي ته تقسيم دولت کي منصفانہ ڪرڻ جو هيءُ هڪ موثر ذريعو آهي.

(7) **وراثت**: يعني هڪ شخص جي وفات تي ان جي دولت جي منصفانہ تقسيم ان جي پوري خاندان (وارثن) ۾ هڪ خاص ترتيب سان ڪئي وڃي.

(8) **العفو**: ويسئلونک ماذا ينفقون قل العفو يعني پڇن ٿا توکان ته ڇا خرچ ڪن؟ فرمايو ته گهرج کان وڌيڪ يعني ضرورت کان زياده الله جي راهہ ۾ خرچ ڪيو. اهڙي طرح قرآني تعليم پوري معاشري ۾ دولت جي تقسيم جي ڪوشش ڪري ٿي. ان جي پاليسيءَ جا ٻه بنيادي اصول آهن (1) فروغ پيداوار ۽ (2) دولت جي منصفانہ تقسيم، انهن مان ڪنهن به هڪ کي نظر انداز نہ ٿو ڪري سگهجي،

(9) **زڪواة**: زڪواة هر صاحبِ حيثيت مرد خواهہ عورت تي فرض ڪئي وئي آهي، جنهن جي ذريعي دولت مستقلاً اميرن کان غريبن جي طرف منتقل ٿئي ٿي. هميشہ ۽ اهڙي طرح ان جي گردش پوري معاشري ۾ عمل ۾ اچي ٿي ۽ هيءُ ڪا خيرات نہ آهي بلڪ فقراء ۽ مساڪين جو حق آهي.

زڪواة لرڪان الاسلام جو چوٿون رڪن آهي، جنهن جي نہ ادا ڪندڙن سان حضرت ابوبڪر صديق رضي الله تعاليٰ عنه جن جنگ جو اعلان ڪرڻ فرمايو هو ۽ فرمايو هئائون ته جيڪو نماز ۽ زڪواة ۾ فرق سمجهي ٿو، ان سان منهنجي جنگ آهي. قرآن پاڪ ۾ اڪثر ڪري جتي نماز جو ذڪر آهي ته اتي زڪواة جو به ذڪر آهي ۽ قرآن پاڪ ۾ هڪ سؤ کان وڌيڪ جاين تي زڪواة جو ذڪر آيل آهي.

حضرت علامه مولانا محمد ادريس ڏاهري حوالو ڏيندي لکيو آهي ته وَالذين يَكنِزُونَ الذهَبَ وَالفضة وَلاَ ينفقوا نهافِي سبيل الله فبشرهم بعذابهم.

جيڪي ماڻهو سون ۽ چاندي گڏ ڪري رکن ٿا ۽ الله پاڪ جي راهہ ۾ خرچ نہ ٿا ڪن، انهن جي لاءِ اگر ڪا بشارت آهي ته اها ئي آهي ته (انهن کي) درد ناڪ عذاب جي خبر ڏيو. حضرت علامہ ڏاهري صاحب جن لکن ٿا ته جيڪي ماڻهو رشوت ۽ ناجائز طريقن سان مال گڏ ڪن ٿا، سون ۽ چاندي ڪٺي ڪن ٿا ۽ جيڪي ماڻهو جائز طريقن سان حلال مال گڏ ڪن ٿا ليڪن الله جي واٽ ۾ خرچ نہ ٿا ڪن ته پوءِ ٻئي برابر درد ناڪ عذاب جا مستحق آهن. زڪواة آهي ئي صحيح ذريعن سان گڏ ڪيل مال کي پاڪ ۽ صاف بنائڻ.

لابي عبيد پنهنجي ڪتاب "الاموال" ۾

هڪ واقعو بيان ڪيو آهي ته:

هڪ ڏينهن حضرت عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنه جن هڪ وڻ جي هيٺان آرام فرمائي رهيا هئا ته هڪ بدو عورت وٽن آئي ۽ ڪين چوڻ لڳي ته آءٌ هڪ مسڪين عورت آهيان ۽ ٻارن ٻچن جي ماءُ آهيان، منهنجي اميرالمؤمنين جي مقرر ڪيل زڪواة گڏ ڪرڻ ۽ تقسيم ڪرڻ لاءِ محمد بن مسلم کي توهان سفارش ڪيو ته هو اسان کي پنهنجو حق ڏئي، هن اسان کي ڪجهه به نه ڏنو آهي، خدا توتي رحم ڪري اگر توهان مون سان گڏجي هلندؤ ته منهنجو ڪم ضرور ٿيندو. (بدوعورت حضرت عمر فاروق رضي الله عنه جن کي نه سڃاڻندي ساڻن ڳالهائي رهي هئي) حضرت عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنه جن پنهنجي غلام يرقاه کي سڏيندي چيو ته اي يرقاه محمد بن مسلم کي وٺي اچو ۽ غلام يرقاه محمد بن مسلمه جن کي حضرت عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنه جن وٽ وٺي آيو ۽ محمد بن مسلمه اچڻ شرط چيو ته يا اميرالمؤمنين اسلام عليڪم! اهو ٻڌي عورت شرمنده ٿي (هيءَ ته اميرالمؤمنين خود آهي) پوءِ اميرالمؤمنين، محمد بن مسلمه کي چيو ته هيءَ عورت شڪايت ڪري ٿي، ته هن کي ڪجهه به نه مليو آهي ۽ خدا پاڪ جي ذات توهان کان هن عورت جي باري ۾ پڇندي ته توهان ڇا جواب ڏيندو؟ پوءِ محمد بن مسلمه کي هدايت ڪيائين ته هلندڙ سال ۽ گذريل سال ٻن سالن جي زڪواة هن عورت کي ڏي. ان بعد حضرت عمر فاروق رضي الله تعاليٰ عنه هڪ اُٺ گهرائي ان تي اٽو، گيهه ۽ ٻيو ضروري سامان رکي ڏنو ۽ ڪيس خيبر اچڻ جو چيو. اتي جڏهن اها عورت وئي ته 2 اُٺ ضروري سامان سان ان عورت کي ڏنا ويا ۽ ڪيس چيو ويو ته ان کي جلدي ٻن سالن جو حساب ڪتاب ملي ويندو ۽ ان عورت کي ٻن سالن جو حساب ڪتاب ملي ويو.

حضرت علامه ڏاهري صاحب جن آخر ۾ چيو آهي ته ڪاش! جيڪڏهن اسلامي حڪومت هجي ۽ هن اسلامي معاشيات جي نظريي تي عمل ڪيو وڃي، سڄي دنيا کي عمل جو درس ڏيئي ثابت ڪريون ته معاشي بدحاليءَ مان جيڪڏهن دنيا کي ڪيڍڻو آهي ته پوءِ اسلامي معاشي اصولن تي ئي هلڻو پوندو.

ڏٺو وڃي ته دنيا جا اقتصادي ماهر معاشيات جي علم کي سمجهائڻ ۾ ناڪامياب ويا آهن. جيئن آدم سمٿ چيو ته

"Economics is An enquiry in to the nature and causes of wealth of Nations.

آدم سمٿ Adam Smith هن علم کي صرف دولت جو علم سڏيو ۽ هن ان متعلق پنهنجو ڪتاب "Wealth of Nations" 1776ع ۾ لکيو جيئن ته هي ڪتاب بنيادي حيثيت رکي ٿو، ان ڪري Adam smith کي "اقتصاديات جو ابو" سڏيو وڃي ٿو. هن جي نظريي جي رڪاردو Ricardo، سينئر Senior ۽ جان مل John Mill حمايت ڪئي ليڪن ان دور يعني 18 صدي عيسوي جي مشهور اديبن ۽ شاعرن ڪارلائل Carlyle رسڪن Ruskin، ڪالرج Coleridge آدم سمٿ جي اقتصادي وصف تي سخت نڪتچيني ڪئي ۽ ان وصف کي رد ڪيو ۽ ان کي يعني بيڪار ۽ اونداهون سڏيو. ان بعد وري مارشل Marshal پيگو Pigou ۽ ڪينن Cannan چيو ته:

As a science of material welfare

يعني معاشيات مادي فلاح ۽ بهبود جو علم آهي. هنن چيو ته معاشيات جو واسطو صرف ان انساني فلاح بهبودي سان آهي جنهن جو تعلق صرف دولت سان هجي يا جنهن کي دولت جي ماڻ سان ماپي سگهجي.

هنن تي به ايل رابنس L. Robbins نڪتچيني ڪندي چيو ته: هنن انساني عملن جي تقسيم مناسب ۽ صحيح نه ڪئي آهي. هن انهن جي وصف کي بيڪار سمجهندي پنهنجي وصف Definition ڏني آهي ته:

"Economics is the science which studies humain behaviour as a relation ship between ends and searc means which have Alternative uses (1931) معاشيات علم انسان جي ان چال چلت يا نموني Behaviour جو علم آهي، جنهن موجب هو پنهنجون غير محدود گهرجون، محدود ذريعن سان

پوريون ڪري ٿو ۽ هو پهريائين اهم ۽ پوءِ غير اهم گهرجون پوريون ڪري ٿو.

يعني L.Robbins معاشيات کي غير محدود گهرجن ۽ محدود ذريعن جو علم سڏيو آهي هن جي تائيد وڪسٽيڊ Wicksteed ۽ اسٽگلر Stigler ڪئي آهي ليڪن ايل رابنس جي وصف Definition تي ڊربن Durbin، فريسر Fraser، ووٽن Wooton ۽ بوريج Beveridge نڪتچيني ڪئي آهي.

مطلب ته معاشي نظام متعلق معاشيات جا ماهر ڪنهن به هڪ ڳالهه تي متفق نه آهن ۽ هنن هڪ ٻئي جي نظريي جي مخالفت ڪئي آهي ليڪن اسلامي اقتصادي نظام کي 14 صدين کان وڌيڪ عرصو گذرڻ بعد به ڪنهن به اسلامي اسڪالر يا اقتصادي ماهرن جي مخالفت نه ڪئي آهي. علامه ڏاهري صاحب جن اسلامي معاشي نظام جي تعريف عالمانه انداز ۾ پيش ڪئي آهي، سا نهايت اهم، پراثر ۽ ڪارائتي آهي، علامه ڏاهري صاحب جن جي معاشيات جي وصف Definition مواد Subject matter، دائره Scope، معاشي قاعدا Economic laws طريقا Methods اهميت Importance وغيره تي تمام بهتر نموني لکيو آهي.

انگريز اقتصادي ماهرن اقتصاديات کي انسان جي مادي فلاح ۽ بهبود جو علم سڏيو آهي ۽ چيو آهي ته معاشيات جو اخلاق سان ڪوبه تعلق نه آهي. هنن دولت کي هڪ جاءِ (چند ماڻهن جي هٿن ۾) تي ڪٺي ٿيڻ کان بچائڻ جو ڪو به موثر طريقو نه ٻڌايو آهي ليڪن علامه ڏاهري صاحب جن اهڙا ته مؤثر طريقا ٻڌايا آهن جن تي عمل ڪرڻ سان دولت جو چند هٿن ۾ رهجي وڃڻ جو سوال ئي نه ٿو پيدا ٿئي بلڪ هر ماڻهو پنهنجو وقت سڪون ۽ آرام سان گذاري سگهي ٿو.

علامه صاحب جن پيداوار Production ۽ ان جا ذريعا Factors وغيره حقيقي ۽ اخلاقي معنيٰ ۾ بيان ڪري معاشيات ۾ دولت، مادي فلاح وبهبود وغيره سان گڏوگڏ صحيح ۽ غلط طريقن جي وضاحت، تعليم ۽ تربيت، اخلاقيات، عزتِ نفس، انصاف ۽ محنت وغيره کي نظر ۾ رکيو آهن.

علامه صاحب جن جا بيان ڪيل اسلامي معاشي نظام ۽ اصول ۽ قاعدا:

نظام قدرتي حرام شين (ii) ناجائز طريقه سان حاصل ڪيل مال دولت جيڪو پڻ حرام آهي (iii) فضول ۽ نقصان پهچائيندڙ خرچ جهڙي طرح شراب ۽ جوا وغيره (iv) وَحَرَّمَ الرِّبٰو يعني ڪنهن جي مجبوري جو فائدو وٺي ان کي ڪجهه رقم ڏئي ان تي وياج وٺڻ کي به سخت حرام ڏنو ويو آهي. (v) دولت کي چند هٿن ۾ ڪٺي ٿيڻ کان بچائڻ بيان ڪيا آهن ۽ ان کان سواءِ صدقه واجب، انفاق في سبيل الله، وراثت، والعفو بيان ڪيا آهن ۽ معاشري ۾ دولت جي تقسيم جا ٻه بنيادي اصول ٻڌايا آهن: (1) فروغ پيداوار (2) دولت جي منصفانه تقسيم.

علامه صاحب جن ٻڌايو ته انهن مان ڪنهن به هڪ کي نظر انداز نه ٿو ڪري سگهجي ۽ زڪوٰة جو نظام پڻ ڏنو آهي جيڪا پڻ دولت جو هڪ هنڌ ڪٺي ٿيڻ کان بيان جو اهم اصول آهي. هيءُ ته آهي صرف مون رسول بخش گچيرائي جهڙي ناچيز نهايت گهٽ علم واري جو تفسير جو مختصر اقتصادي مطالعو، پر جيڪڏهن ڪو عالم دين علامه ڏاهري صاحب جن جي قرآني اقتصادي آيتن جو تفسير پڙهي، ڪجهه لکي، ته خبر نه آهي ته ڇا لکي ۽ علامه صاحب جن لاءِ ڇا لکي؟

بهرحال اسان جي ملڪ ۾ شل اسلامي حڪومت اچي ۽ هن تفسير ۾ بيان ڪيل اقتصادي نظام تي عمل ڪيو وڃي ته هوند اسين، نه صرف پنهنجي ملڪ کي اقتصادي طور خود ڪفيل بنائي ڇڏيون بلڪ پوري دنيا جا اقتصادي استاد بنجي بين الاقوامي ترقي ۽ خوشحالي آڻي ڇڏيون.

هيءُ آهي اسلامي معاشي نظريو جيڪو حضرت علامه مولانا محمد ادريس ڏاهري جن قرآني تعليمات جي روشنيءَ ۾ پنهنجين مدبرانه صلاحيتن سان پنهنجي سنڌي تفسير "احسن البيان في تفسيرالقرآن" ۾ پيش ڪري اسلامي دنيا لاءِ نمايان خدمت سرانجام ڏني آهي بلڪ پوري دنيا لاءِ هيءُ نهايت مفيد معاشي نظام آهي. جهڙي طرح برطانيه جي هڪ مفڪر برنارڊشا چيو هو ته: پوري دنيا اهڙن ته

مسئلن ۾ گهيرجي ويندي جو هو اسلام نہ قبول ڪندي بہ محمدي نظام (اسلامي نظام) جي اصولن تي مجبور ٿي عمل ڪندي“

ساڳئي وقت هڪ ٻئي اقتصادي ماهر هاٽري جو پڻ چوڻ آهي تہ ”اقتصاديات کي اخلاقيات (Ethics) کان ڌار نہ ٿو ڪري سگهجي ڇو تہ موجوده دور ۾ اقتصاديات جو مقصد ئي آهي انساني فلاح ۽ بهبودي“ انڪري اخلاقي پهلو کان سواءِ انساني فلاح بهبودي ناممڪن آهي بلڪ اقتصادي نظام سان وڏو ظلم آهي جو اخلاقي پهلو کي نظرانداز ڪيو وڃي. هاٽري ۽ موجوده دور جا ڪافي ماهر جيڪي اقتصاديات کي انساني فلاح ۽ بهبودي جو علم سڏين ٿا، جن کي Welfare School وارا ماهر چيو وڃي ٿو، تن جي لاءِ آهي تہ اقتصاديات جو اخلاقيات سان نهايت گهرو تعلق آهي ۽ اقتصاديات اخلاقي قدرن کان سواءِ هڪ بيڪار علم ٿي پوندو.

ڏٺو وڃي تہ موجوده دور ۾ برناڊشا جي قول مطابق يورپي اڳوڻا اقتصادي ماهر جيڪي چئي ويا تہ اقتصاديات جي اخلاقيات سان ذري جو بہ واسطو نہ آهي تن کي رد ڪندي هاٽري ۽ ٻيا Welfare School جا اقتصادي يورپي ماهر محمدي (اسلامي) معاشي نظام جي طرف مائل ٿيندي نظر اچن ٿا، جنهن نظام متعلق علامہ ڏاهري صاحب قرآني آيتن ۽ حديثن جي روشني ۾ معاشي نظام جا سونهري اصول مرتب ڪري پنهنجي تفسير ۾ لکيا آهن.•

اقتصاديات جو مقصد ئي آهي انسان جي ڀلائي ۽ بهبودي حاصل ڪرڻ، بک، بي روزگاري ۽ غربت کي ٽاري ڪيڻ، تنهنڪري ان کي ڪنهن بہ طرح سان اخلاقيات (اسلامي اصول) کان ڌار ڪري نہ ٿو سگهجي. واپار، ٽئڪس پاليسي ۽ ٻي هر ڪا اقتصادي پاليسي ٺاهڻ ۾ اخلاقي قدرن ۽ اخلاق کي سامهون رکي فيصلا ڪيا ويندا آهن تہ جيئن عام ماڻهوءَ جو ڀلو ٿئي. ڇاڪاڻ تہ موجوده دور ۾ اقتصاديات جو علم هڪ محدود ۽ هڪ ذاتي فائدو ڏيندڙ علم بجاءِ هڪ وسيع قومي خوشحالي ۽ عام فائدو ڏيندڙ علم ٿي پيو آهي، انڪري اخلاقيات سان هن علم جو نهايت گهاٽو، گهرو بلڪ اٽوٽ تعلق ٿي چڪو آهي.

حضرت علامہ ڏاهري صاحب جن جي مرتب ڪيل قرآني آيتن ۽ حديثن جي روشنيءَ ۾ اقتصادي انصاف وارن اصولن ۽ قاعدن تي عمل ڪرڻ، روزي حاصل ڪرڻ واري جي رزق کي رزق حلال سڏجي ٿو جنهن جي کائڻ سان انسان ۾ هڪ نور پيدا ٿيندو آهي، جنهن سان بداخلاقيءَ کان نفرت، سهڻن اخلاقن ڏانهن رغبت، عبادت ۾ شوق: ۽ دعا قبول ٿيندي آهي. حضرت علامہ مولانا محمد ادريس ڏاهري جن پهرين جلد ۾ شروعات ۾ بيان ڪيل ماخذ تفسير کان سواءِ مختلف تفسير، ڪتاب ۽ عربي لغتون جن جو تعداد 74 آهي.

انهن مان پڻ دليل ۽ وضاحتون اخذ ڪرڻ فرمايون آهن ۽ وڏي ڳالهہ تہ علامہ صاحب جن ترجمن جي ڳالهہ بہ نهايت وضاحت سان ڪئي آهي ۽ مختلف الفاظن جي لغوي معنيٰ، اصطلاحي معنيٰ ۽ صرف نحو جي قاعدن سان صحيح ڪرڻ فرمائي غلط معنيٰ ڪندڙن کي ٻنجو ڏئي ڇڏيو آهي جو تہ اڄڪلهہ ٿوري عربي ڄاڻندڙ ماڻهو بہ ترجمو ڪن ٿا جيڪو اڪثر ڪري غلط هوندو آهي.

هن پهرين جلد ۾ حضرت علامہ ڏاهري صاحب: قرآن پاڪ جي فياضي، مسلمانن کي عالمانہ طريقي ۽ درد سان تنبيهہ، تفسير جا فضائل عربي ادبہ لمت کي متحد رکڻ قرآن پاڪ مڪمل ضابطہ حياتہ قرآني علوم، تعليم و تربيت، قرآن مجيد جي تلاوت جو صحيح طريقو، صاحب قرآن جي فضيلت،

• مٿيون معاشي نظام ۽ ان جي وصف ۽ تعريف متعلق جيڪو تقابلي جائزو ورتو ويو آهي، ان لاءِ علامہ صاحب جن جي تفسير کان سواءِ هيٺين ڪتابن جو مطالعو ڪيو ويو:
(1) اقتصاديات از عبدالرحمٰن ڀٽو صاحب 68-1967ع ۾ ڇپيو ۽ نظري معاشيات ۽ پاڪستان جي معاشي مسئلن ۾ بحث سراج الدين (1965ع) الدين قريشي. (3) ابتدائي رياضياتي شماريات ۽ معارف معاشيات (ابراهيم انصاري (195ع 83-1982ع. (4) Hand book of Economics از عبدالڪريم سومرو 1984ع (5) تعارف معاشيات- انوارالحق 83-1982ع

لوقاف ۽ رموز جي سمجهاڻي، نعوذ ۽ بسم الله جي سمجهاڻي ۽ فائدا، سورة فاتحه جا نالا ۽ تشريح نهايت واضح نموني بيان ٿيل آهن، آيتن جو شان نزول، سورة بقره جو تعارف، فضيلتون ۽ فائدا، نماز ۽ ان جا فائدا ۽ برڪتون، آخرة جو عقيدو انسان جي پيدائش مطلب ۽ معنيٰ وغيره نبي سڳورن جو معصوم هجڻ، ڪامياب زندگي گذارڻ جا طريقا، ملائڪ، سحر، ان جا احڪام ۽ شرعي ڪم، حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي والدين پلارن جن جي ايمان جو بحث، اولاد صالح لاءِ دعا، مقام ابراهيم عليه اسلام جن جو شان، معاشرتي ۽ تمدني اعتدال، باطني علوم، صبر، شڪر، شهيدن جي زندگي، حج وعمرو، ڪفر جا نمونا، اقتصادي نظام، حلال حرام ۾ تميز، روزو، زڪواة، بزرگن جو مزارن مان به فيض جو جاري رهڻ، ٻين نبين جو ذڪر، مرتد، شراب جي ممانعت ۽ سزائون، عورتن جا حقوق ۽ فرائض، شفاعت، پوک ڪرڻ هڪ بهترين عمل، پنڻ کان ممانعت، وياج ۽ ان جون سزائون، سڀني مسئلن کي نهايت دليلن سان سمجهايل آهي ۽ ڪٿي ڪٿي ته سوال ڪيل آهن جن جا حضرت علامه صاحب جن جواب ڏيڻ فرمايا آهن جيڪي قرآني آيتن، حديثن ۽ ٻين تفسيرن وغيره مان دليلن سان ڏنل آهن، مطلب ته هر ڳالهه کي نهايت آسان ۽ علم فهم ٻوليءَ ۾ سمجهاڻي ڏني وئي آهي، حضرت علامه صاحب جن قرآن پاڪ جي سوره بقره مان متقين لاءِ هدايت بيان ڪندي متقين جون وصفون ٻڌائيندي غيب جي علم جي نهايت آسان سمجهاڻي ڏني اٿن. پاڻ لکن ٿا ته جيڪا شيءِ پنجن حواسن سان حاصل نه ٿي ٿئي، اها غيب آهي، جيئن وحي ملائڪ، قيامت، جنت ۽ دوزخ ۽ خود الله تعاليٰ جي ذات پاڪ آهي جي پنجن حواسن سان نه ٿيون سڃاڃجن (معلوم ٿين)، ان کي علم غيب سڏجي ٿو ۽ ان جي سڃاڻڻ جو صرف هڪ ئي ذريعو آهي ۽ اهو آهي حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن جي ذات پاڪ ۽ سندن زبان مبارڪ (يعني فرمان) جيڪو حق جي ترجمان کان ظاهر ٿئي. اسان جو ان تي يقين محڪم آهي ۽ پڪو عقيدو آهي ۽ ان غائبانه ايمان کي تقويٰ جو پهريون شرط قرار ڏنو ويو آهي.

رزق جي متعلق حضرت علامه صاحب جن پنهنجي تفسير ۾ لکن ٿا ته رزق ان بخشش کي چئبو آهي جيڪا مومن لاءِ هڪ پيري جاري ٿي، پوءِ اها دنيوي هجي يا آخروي. لغت ۾ رزق جي معنيٰ آهي، ڀاڱو يا بخشش. علامه صاحب مال، اولاد، علم ۽ معرفت سيني (شين) کي رزق ۾ شامل ڪيو آهي ۽ الله تعاليٰ جي طرفان ئي اهي سڀ شيون عطا ٿيل آهن. وڌيڪ لکن ٿا ته الله تعاليٰ ان ٻانهي کان خوش آهي جيڪو ان (پنهنجي رزق مان) مان ٻين مستحقن کي ڏيندو رهي ۽ بخيلي نه ڪري. دولتمند دولت ورهائي، عالم علم ورهائي ۽ روحاني درياه ۾ ٽٻيون هڻندڙ عارف روحاني فيوضات ۽ برڪات جا موتي ۽ هيرا فقيرن (طالبن) کي ڏئي مالا مال ڪري.

حضرت علامه صاحب جن ڪعبته الله شريف ۽ قبلي متعلق لکيو اٿن ته حضرت آدم[عليه السلام] کان حضرت نوح[عليه السلام] تائين ڪعبة الله شريف ئي مسلمانن جو قبلو هو ۽ وري حضرت ابراهيم[عليه السلام] ۽ حضرت اسماعيل[عليه السلام] ساڳيو ئي قبلو ٺاهيو ليڪن بني اسرائيل وارن لاءِ بيت المقدس قبلو بنيو. وڌيڪ لکن ٿا ته: دنيا جا ڪي ماڻهو اولهه ته ڪي اوڀر ته ڪي وري اتر ته ڪي ڏکڻ طرف يعني جنهن کي جنهن طرف ڪعبة الله شريف آهي، اهو ان طرف منهن ڪري نماز پڙهي ٿو. حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وآله وسلم جن به پهريان بيت المقدس ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهندا هئا ليڪن جنهن وقت حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن بني سلمه جي مسجد شريف ۾ نماز ادا ڪري رهيا هئا ته ڪين حڪم رباني ٿيو ته پاڻ ڪريم (صلي الله عليه وآله وسلم) جن ڪعبة الله ڏانهن منهن ڪري نماز پڙهن (اهو رجب جو مهينو هو) ۽ حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن ان ئي نماز ۾ ڪعبة الله شريف ڏانهن پنهنجو چهرو مبارڪ ڪرڻ فرمايو، انڪري ان مسجد کي مسجد قبلتين سڏيو ويو. علامه صاحب جن مسلمانن ۽ مومنن کي تنبيهه ڪندي فرمايو آهي ته:

خبردار!

(i) نفس جو قبلو دنيا ۽ دنيا جو سينگار آهي.
(ii) شيطان جو قبلو گناه ۽ بدڪاري آهي.
(iii) قلب جو قبلو ايمانداري ۽ تقويٰ آهي
(iv) روح جو قبلو الله تعاليٰ جي اطاعت ۽ فرمانبرداري آهي. پوءِ مومن کي گهرجي ته پنهنجي دل، دماغ، روح، خيال ۽ اعمال جو قبلو روحاني ۽ قلبي قبلي ڏي ڪري عبادت ڪرڻ گهرجي ۽ نيڪيءَ ۾ اڳرائي ڪن ته جيئن مٿن معرفت جا انوار وهندا رهن ۽ حقيقت سامهون ڏسندا رهن.

عبادت متعلق علامه صاحب جن لکن ٿا ته:
هڪ ڀيري حضرت جبرئيل عليه السلام، حضور پاڪ صلي الله عليه وآله وسلم جن کان سوال ڪيو ته: "اخباني عن الاحسان" يعني يا رسول الله صلي الله عليه وآله وسلم مون کي ٻڌايو ته احسان ڇا آهي؟ ته پاڪ سڳورن صلي الله عليه وآله وسلم جن فرمايو ته "ان تعبدالله ڪانڪ تراه فان لم تکن تراهُ فانه يراک؟"

يعني الله تعاليٰ جي اهڙي عبادت ڪر ڄڻ ته ان کي ڏسين پيو، پوءِ جيڪڏهن تون ان کي نه ٿو ڏسين ته اهو ته توکي ڏسي ٿو . اهڙي طرع عبادت (نماز) عمادالدين ۽ مومن لاءِ معراج آهي. علامه صاحب جن هر ڳالهه کي نهايت آسان ۽ واضح نموني سان پنهنجي تفسير ۾ سمجهائي آهي ۽ کولي بيان ڪئي آهي ۽ ترتيب سان. جهڙي طرح سوره بقره جون پهريون پنج آيتون مومنن ۽ بزرگن لاءِ ۽ پوءِ ٻي آيتون ڪافرن لاءِ يعني ڪافرن جي حالت ۽ نتيجي متعلق ڏنل آهن. ان ڪانپوءِ ٻه آيتون منافقن لاءِ ۽ فساد برپا ڪندڙن لاءِ آيل آهن.

هي آهي علامه صاحب جن جي تفسير "احسن البيان في تفسير القرآن" جلد پهرين جو مختصر مطالعو. باقي جيڪڏهن ڪو صاحب علم و بصيرت علامه صاحب جي هن عظيم تفسير جو مطالعو ڪري تفسير ۽ صاحبِ تفسير تي لکي ته ڪئين دفتر لکجي وڃن.

نئون ڪتاب

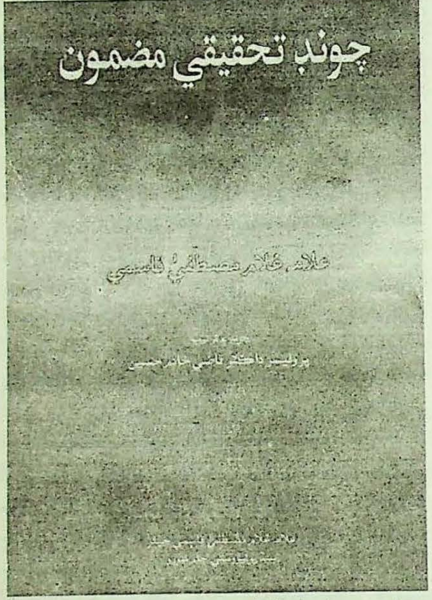

ڪتاب: چونڊ تحقيقي مضمون
ليکڪ: علامه غلام مصطفيٰ قاسمي
موضوع: مضمون
ڇاپو: 2017ع
قيمت: -/400 رپيا
ڇپائيندڙ: علامه غلام مصطفيٰ قاسمي چيئر. سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو. سنڌ

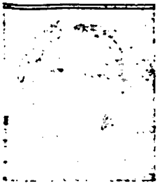

ڊاڪٽر پروين موسيٰ ميمڻ

سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ عورتن جو حصو

ڪهاڻي لکڻ، پڙهڻ، ٻڌڻ ۽ ٻڌائڻ پرکڻ ۽ پروڙڻ هڪ وڏو ڏانءُ ۽ ڏات آهي. ڪهاڻي ڪيئن سِرجي ٿي؟ ڪهڙيءَ ريت هڪ سٺي ڪهاڻي (مڪمل ٽريٽمنٽ ۽ اثر انگيزيءَ جي لحاظ کان) لافاني بنجي، ڪلاسڪ ادب (Classic Literature) جي حيثيت ماڻي ٿي، اهو فقط نه فقط انهيءَ ڪهاڻيڪار جي فطري ۽ فني صلاحيتن مطالعي، مشاهدي ۽ ماحول تي مشتمل آهي.

ڪو به رچناڪار/ ڪلاڪار جڏهن به سچائيءَ سان سماج جي ڪنهن به چُبندڙ واقعي/ ڳالهه جو حصو بنجي وڃي ٿو، تڏهن سندس لاشعوري ڪيفيتون انهيءَ رچنا جي سِرجڻ، گهڙجڻ ۽ فنائتو ٿي سامهون اچڻ جي تقاضائن کي پوري ڪرڻ ۾ مدد ڏين ٿيون. ٻين لفظن ۾ ايئن چونداسين ته ادب سماج جو آئينو ۽ اديب ان آئيني جو اثرائتو عڪس چٽيندڙ ڪلاڪار آهي. اديب، عالم، شاعر قومن جا اهي ڏاها (Intellectuals) آهن، جيڪي پنهنجي قلم جي قوت سان سماجي حياتيءَ جي هر رخ کي گهرائيءَ سان پرکي، پروڙي، حساس دل ۽ نظر سان عام جي اڳيان آڻين ٿا. جيڪڏهن وٽن فڪري، ۽ فني قوت سچي ۽ سگهاري آهي ته پوءِ سندن قلم سان ازخود هڪ عظيم لافاني ادب وجود ۾ اچي ٿو. انهيءَ کي نورالهديٰ شاهه پنهنجي لفظن ۾ هن ريت واضح ڪري ٿي ته، ”ليکڪ جي دل ان جي لفظ لکندڙ آڱرين ۾ ڌڙڪندي آهي ۽ انهن لفظن کي ڏسندڙ اکين ۾ ٻ، پنهنجي ئي لفظن تي ليکڪ جا پير پگهرجي ويندا آهن. ڪيفيتن جو سمنڊ ڪيئن چُلي ۽ جوليون هڻي ٿو ۽ اهي ڪيفيتون ڪيئن لفظ ماڻين ٿيون؟ پيڙا ڪيئن قلم ۽ مَس جو روپ ڌاري ٿي ۽ خيال ڪيئن نازل ٿئي ٿو؟ ڪيئن قلم ڀنتي رهجي وڃي ٿو ۽ ڪيفيتون ۽ لفظ ان کان پاڻ جڏائي لاشعور کان شعور ڏانهن اٿل کائين ٿا جو ليکڪ سپ ڪجهه لکي لاهڻ کان پوءِ به اڻ ڄاڻ ۽ حيران رهجي وڃي ٿو(1).“

معنيٰ ته مهان ڪلاڪار پنهنجيءَ ڪلا ۾ شعوري ۽ لاشعوري ڪيفيتن سان مڪمل طور ضم ٿي وڃي ٿو. ڪنهن به ڪلا/فن جي پرک ۽ پروڙ لاءِ نقادن ۽ ماهرن ڪي اصول پڻ مقرر ڪيا آهن. مٿئين موضوع سان انصاف ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته اهو ڏسون ته ڪهاڻيءَ جي صنف، ادب ۾ ڪهڙيءَ ريت رائج ٿي ۽ ان جو ارتقا ۽ ڦهلاءُ ڪيئن عمل ۾ آيو ۽ سنڌي ادب ۾ ڪهاڻيءَ جي شروعات ڪڏهن کان ٿي؟ ۽ ان ۾ اسان جي ڪهاڻيڪارائن جي شموليت جو معيار ڇا آهي؟

ڪهاڻي، ادب ۾ جُڳن کان موجود ۽ هلندڙ آهي. قديم مافوق الفطرت آکاڻين، منظوم عشقي/ رومانوي قصن، جنگي/ رزمي داستانن ۽ نصيحت جي نُڪتن ۽ حڪايتن مان تبديل ٿي انيڪ تجربن مان لنگهي، فني خوبين سان نوازجي جديد مختصر ڪهاڻي وجود ۾ آئي آهي. محققن موجب ته،

”دنيا جو هر نثري ادب ڪهاڻيءَ کان شروع ٿيو ۽ هر ٻوليءَ جي ڪهاڻيءَ جي شروعات ڏند ڪٿائن کان ٿي آهي(2).“ ”ڪهاڻيءَ جو فن عيسوي سن کان اٽڪل چار هزار سال پراڻو آهي(3).“

جديد ڪهاڻي مٽي ڇاڻايل قديم آکاڻي نه آهي، جا جيئن جو تيئن ٻڌل ۽ ٻڌايل ڳالهه وانگر پني تي لاٿي وڃي. موجوده مختصر ڪهاڻيءَ (Short Story) جو فن وري به جداگانه حيثيت رکي ٿو. اهو فن داخلي، خارجي ۽ روحاني هئڻ سان گڏ عوامي فن آهي، جنهن ۾ عام جا ڏک سک، خواهشون، خواب سوچون، ويچار، عزم ارادا ۽ اندر جا اڌما، ليکڪ جي قلم مان اٿل کائي سامهون اچن ٿا. نثر جي هن همه گير صنف ۾ لطافت، نزاڪت، جذبن ۽ احساسن جي گهرائي، تهذيب ۽

ثقافت جي ترجماني، فڪري پختگي، ٻوليءَ جي سونهن، سماجي حقيقت نگاري، سچيتيءَ جو وهڪرو، زمان، مڪان ۽ ماحول جي مطابقت ۽ ٻيون انيڪ فني خوبيون ۽ تخليقي خاصيتون گهربل آهن. ڪهاڻيڪارن مختصر ڪهاڻيءَ جي صنف ۾ شروع کان موجوده دور تائين گهڻائي فني تجربا ڪيا آهن. ساهت جي هِن سگهاريءَ صنف ۾ حياتيءَ جا حقيقي رنگ ڀرڻ سان گڏ ڪردار نگاريءَ جي توازن ۽ آغاز ۽ انجام کي منفرد حيثيت ڏني وئي آهي. رمزيت، وحدت، تاثر، جامعيت ۽ مواد جي فنڪارانہ ترتيب سان گڏ اختصار ۽ اثر انگيزيءَ کي اولين اهميت حاصل آهي. خوابي ۽ خيالي دنيا جي بجاءِ عملي ڪارڪردگيءَ ۽ جيون جي تلخ سچاين کي سمايو ويو آهي. مطلب تہ مختصر ڪهاڻي مٿين فني خوبين سان گڏ سماجي حقيقت نگاريءَ جي ترجماني ڪندڙ مجيل نثري صنف آهي، جنهن جو لکندڙ جامي چانڊيو جي نظر ۾ "آرٽسٽ سرجن" آهي.

"ڪهاڻيڪار ماهر سرجن بہ آهي جو سماجي حقيقتن جي چيرڦاڙ ڪري ٿو تہ گڏوگڏ هڪ آرٽسٽ پڻ آهي جو زندگيءَ ۾ حُسناڪيون تخليق ڪرڻ لاءِ حُسناڪيون پيدا ڪري ٿو(4)."

مختصر ڪهاڻيءَ جي وصف ۾ اختصار ٻهريون اُصول آهي، جنهن کي ماهرن هن ريت پڻ بيان ڪيو آهي:

"Short Story: A story, usually about imaginary characters and events. that is short enough to be read from begining to end without stopping(5)."

امر جليل ڪهاڻيءَ کي انساني حياتيءَ جي ڪنهن هڪ جذبي ۽ واقعي جو ترجمان سڏي ٿو:

"ڪهاڻي، اظهار آهي زندگيءَ جي غم، خوشي، ڏک، سک، ڪاوڙ، رحم، انتقام، نفرت ۽ محبت جي ڪروڙين گهڙين مان هڪ گهڙيءَ جو. جيڪا ڪهاڻي زندگيءَ جي انيڪ گهڙين مان فقط هڪ گهڙي، انيڪ آزمائشن مان فقط هڪ آزمائش ۽ انيڪ حادثن مان فقط هڪ حادثي جي عڪاسي ڪري سا فني طور Short Story يا مختصر ڪهاڻي سڏي سگهجي ٿي(6)."

مٿي ڄاڻايل ڪهاڻيءَ جي وصفن کان پوءِ اهو چئي سگهجي ٿو تہ مختصر ڪهاڻي سماج جي روزمره جي زندگي ۽ انساني ڪردارن جو اثرائتو عڪس آهي، جنهن ۾ ڪهاڻيڪارن ٻوليءَ جي سونهن سان گڏ فن، موضوع ۽ مواد ۾ معياري تجربا ڪري بياني، واقعاتي، مطالعاتي، تاثراتي، ڪرداري، ڊائري نما ۽ خط وڪتابت وارين ڪهاڻين کان علاوه ٻين فني نمونن سان ڪهاڻيون لکيون آهن. اوڻهين صديءَ ۾ تخليق ٿيل نثر جي هن لازوال صنف کي پوريءَ دنيا جي تقريباً سڀني سٽريل ٻولين جي ادب ۾ اوچو مقام حاصل آهي. دنياوي ادب ۾ لکن جي تعداد ۾ ڪهاڻيون لکيون ۽ ڇپيون آهن. اثر انگيزيءَ ۽ اختصار سبب ڪهاڻين جي اشاعت هر اخبار ۽ رسالي جي زينت بڻجڻ لڳي آهي. انهيءَ ڪري ئي اڄ مختصر ڪهاڻي ادب ۾ گهڻي ۾ گهڻي پڙهي، لکي ۽ چاهي وڃي ٿي.

جديد مختصر سنڌي ڪهاڻيءَ جي ابتدا ويهين صديءَ ۾ ٿي آهي. انگريزن جي دور ۾ نثر جي ادبي صنفن ناول، ناٽڪ، افساني وغيره جا دنيا جي مختلف ٻولين جي ادب مان ترجما ٿيا تہ مٿين صنفن ۾ طبعزاد ڪم لکڻ جو رجحان بہ عمل ۾ آيو. شروع واري دور ۾ ڏيهي ۽ پرڏيهي قصن، داستانن ۽ لوڪ ڪهاڻين کي لکت ۾ آندو ويو، جن ۾ عربي، فارسي، هندي، سنسڪرت ۽ ٻين ٻولين مان "چندر ڪانتا" "الف ليليٰ"، "ممتاز دمساز"، "حاتم طائي"، "گل بڪاولي" ۽ ٻيا قصا ترجمو ٿيا تہ ڏيهي آکاڻي ۾ "سورٺ راءِ ڏياچ"، "پنيي زميندار جي ڳالهہ" ۽ "سدا تورو ڪدا تورو" نموني جون نصيحتي ۽ رومانوي آکاڻيون شايع ٿيون.

شمس العلماء مرزا قليچ بيگ 1914ع ۾ "شريف بيگم" جي عنوان سان جديد ڪهاڻيءَ جي شروعات ڪئي. ترت ئي ٻين ليکڪن پڻ هن صنف ۾ هٿ وڌايو، جن ۾ محمد عثمان ڏيپلائي، شيخ اياز، لطف الله بدوي، عثمان علي انصاري، آسانند مامتورا، حشو ڪيولراماڻي، سگن آهوجا، پرمانند ميوارام، نارائڻ داس ميوارا پنياڻي ۽ ٻين ڪهاڻيون لکيون. ڪهاڻيءَ

ڪي هٿي ڏيڻ ۾ ان وقت سنڌي ساهت سوسائٽي، سنڌر ساهتيہ سک ترڪ سوسائٽي، ڊي جي ڪاليج جو "سنڌ سرڪل"، امر لعل جو "ڦلواڙي"، "آشا"، "ساقي"، "پرهہ ڦٽي"، "ڦليلي"، "جيون ڪلا"، "ڪهاڻي"، بولچند راجپال جو "سنڌو" (1932ع) ۽ ٻيون اخبارون ۽ مخزن هئا.

سنڌي عورتن ڪهاڻيءَ جي صنف ۾ ڪڏهن شموليت اختيار ڪئي؟ ۽ ان جي ترقيءَ ۽ ترويج ۾ ليکڪائون ڪيتري قدر ڀاڱي ڀائيوار آهن؟ يا سنڌي سماج جي اڏاوت ۾ پڙهيل لکيل عورتن جي قلمي ڪاوشن جو ڪيترو هٿ آهي؟ انهيءَ لاءِ ضروري آهي تہ هڪ طائرانہ نظر عورتن جي سماجي حيثيت ۽ علمي مرتبي تي وجهجهي.

تاريخي حوالي سان ڏسنداسين تہ سنڌ جي تهذيب جي مختلف دورن ۾ سنڌي عورتن جي عزت، اهميت سماجي ۽ علمي حيثيت مختلف رهي آهي. مجموعي طور هن مردن جي برتريءَ واري سماج ۾ ريتن رسمن، عقيدن، مذهبن، ثقافتي ۽ معاشري قدرن جي لوٽ ۾ ڪيس ڪُچلڻ، هيسائڻ، دٻائڻ ۽ بي علم رکڻ جون ڪوششون ڪيون ويون آهن، جنهن ۾ جاگيرداري نظام، قبيلائي ماحول، معاشي پس ماندگي، ذات پات جو فرق، تعليم جي کمي ۽ ٻيا گهڻا سبب رهيا آهن. انهيءَ بنياد تي ئي سندس شعور جي ارتقا ٿي آهي.

اهڙين حالتن ۾ باشعور عورتن سمجهي ورتو تہ سندن آجپو فقط علم جي حاصلات ۽ ان جي ڪارائتي ڪتب ۾ آهي. انهيءَ ڪري پڙهيل لکيل عورت پنهنجي سمجھہ، سياڻپ ۽ علميت سان اظهار ڪي بياني ۽ قلمي قوت عطا ڪري پنهنجي خيالن ۽ سوچن کي اڳيان آندو. ايئن بہ نہ آهي تہ هتي جي عورت هر دور ۾ سماجي طور بي حيثيت ۽ بي علم رهي آهي. اسين ڏسنداسين تہ سنڌو سڀيتا ۾:

"موهن جي دڙي واري دور ۾ عورت کي سنڌ ۾ مقدس هستي سمجهيو ويندو هو(7)."

"ويدڪ دور ۾ بہ عورتن تي علم حاصل ڪرڻ جا دروازا بند نہ هئا. اهي فلسفي ۽ حڪمت جو علم پڻ حاصل ڪنديون هيون. اُپشند ۾ ٻن فلسفي خواتين گارگي ۽ ميتريءَ جا عالمانہ مڪالما درج آهن(8)." تہ "عربن جي دور ۾ عورتن جي تعليم ۽ تربيت تي خاص توجهہ ڏني ويندي هئي(9)."

اهڙيءَ ريت ادب جي حوالي سان پرک ڪجي ٿي تہ نظم ۽ نثر جي ٻنهي شاخن ۾ عورتن جو حصو ملي ٿو. مائي مرڪان شيخڻ جا صوفيانہ ڳيچ ۽ ٻين ڪيترين گمنام شاعرائن جا ڇيل، سهرا ۽ ڳيچ سومرن جي دور کان ملن ٿا ۽ نثر ۾ سندن شموليت جي بابت ۾ ڏسنداسين تہ:

"ڪيترن ڳيچن ۾ سنڌي عورت جي پڙهيل هئڻ بابت اشارا ملن ٿا، جن ۾ پاڻ خط لکڻ يا خط پڙهڻ جو ذڪر ملي ٿو (10)." شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام ۾ سُر سسئي، سُر سهڻي، سُر مارئي جا ڪجهہ بيت سنڌي عورتن جي پڙهيل لکيل هئڻ جي ثابتي ڏين ٿا. جيئن مثال طور:

الا! لوني آئيين، جي نيايا نين،
آئون اُنين جي آهيان، تولي مُون نہ مَڃين،
مَسُ منهنجي هَٿ ۾، ڪاغذُ ڪي آئين
لُوڪَ نہ لِکڻُ ڏِين، ڪريو پُونِ قلمَ تي. (11)
(سُر مارئي: 4،6)

ڪلهوڙن جي دور جي مائي مليائي نعمت شاعره ۽ شاهہ جي ڪلام جي خوشخط ڪاتبہ هئي.

"مائي مُلي نعمت جو هٿ اکر لکيل نسخو نهايت خوشخط صحيح ۽ سونهري جدولن سان آهي. مائي صاحبہ ڪمال ڪيو آهي ۽ سندس هيءُ ڪارنامو ابد الآباد قائم رهندو. اهڙيون پاڪباز ۽ نيڪ عورتون سنڌ ۾ گهڻيون ئي گذريون هونديون، جن نور ناما ۽ ٻيا تبرڪ طور ڪتاب لکيا هوندا. پر افسوس جو انهن جا نالا اسان تائين نہ پهتا آهن(12)."

ميرن جي دور ۾ مولائي شيدائي موجب تہ "تعليم جو دائرو فقط شهرن ۽ وڏن ڳوٺن تائين محدود هو. شهرن ۾ ڇوڪريون ڇوڪرن سان گڏ آخوندن جي مڪتبن ۾ پڙهنديون هيون، امير زاديون يا شهري خواتين پردي جون پابند هيون. سنڌ ۾ ميرن جي حرمن يا ديرن جي چارديواريءَ ۾ سندن عورتن کي مختلف علومن جي تعليم ڏني ويندي هئي. وڏن

پنهنجا پنهنجا ڪتب خانا هئا ته پگهاردار ڪاتب مقرر هئا(13).“

اڳيان هلي انگريزن جي دور ۾ جديد تعليمي سرشتو متعارف ٿيو، جنهن جي مسلمانن ڪان وڌيڪ هندو طبقي پذيرائي ڪئي. انهن زناني تعليم جي اهميت کي ڄاڻندي، ٽينگرين لاءِ اسڪولن کي قائم ڪرڻ ۽ لکڻ پڙهڻ جي رجحان کي وڌائڻ طرف توجهه ڏنو. 15 آگسٽ 1888ع ۾ ديوان نولراءِ، ڏيارام گدومل، ساڌو هيرانند شوقيرام آڏواڻي ۽ ٻين جي ڪوشش سان ”پنگتي ستار منڊلي“ قائم ٿي، جنهن جي مقصدن ۾ عورتن جي سماجي ۽ علمي حيثيت مضبوط ڪرڻ جا اُپاءَ شامل هئا. هنن عورتن لاءِ هنري گهر، ناري شالا ۽ اسڪول قائم ٿيا، جيئن چنديراماڻي گهٽيءَ وارو اسڪول، ڪندن مل گرلس اسڪول، شوقيرام چانبومل اسڪول وغيره. هندو عورتن ۾ علم جو چاهه وڌائڻ لاءِ ڪين اسڪولن ۽ ٽرسٽن ۾ نوڪريون ڏنيون ويون.

مسلمانن جي طرفان هيڪاري هن دور ۾ عورتن تي تعليم جا دروازا بند ڪري، ”بهشتي زيور“ نموني جا ڪتاب هڪ مقصد تحت رائج ڪيا ويا، جن هيٺ عورتن لاءِ فقط قرآن پاڪ پڙهڻ ڪافي قرار ڏنو ويو. ڊاڪٽر مبارڪ علي موجب ته:

”مولانا اشرف علي ٿانوي 1868ع ڪان 1943ع تائين بهشتي زيور جا ڏهه جلد شايع ڪيا، جنهن جي ذريعي جاگيرداڻه نظام کي تحفظ ڏنو ويو ۽ هن ڪتاب ۾ عورتن کي غلاميءَ جا سبق پاڙهيل آهن ۽ هڪ سٺي غلام ٿيڻ جون خصوصيتون ڄاڻايل آهن، جنهن ۾ منهبي معاملن ڪان رڌ پچاءُ ۽ مڙس کي خوش رکڻ جي طريقن جو تفصيل ڏنل آهي ۽ هيءَ ڪتاب جديد مغربي تعليم جي مقبوليت ۽ ان کي تسليم ڪندي به عورتن جي مخالفت ۾ لکيو ويو(14).“

مسلمان عورتن جي تعليم هن دور ۾ تمام گهٽ رهي. ”ڇوڪرين کي اسڪولي تعليم اڪثر نه ڏياري ويندي هئي ۽ ڪين اسڪول موڪلڻ عيب سمجهيو ويندو هو. قرآن ناظره پڙهڻ ڪان پوءِ نياڻين کي ٻاب نامو، نور نامو ۽ احد نامو پڙهايو ويندو هو. ٿوري سنڌي لکڻ ۽ پڙهڻ جي تعليم ڏني ويندي هئي. ايتري تعليم ڪان پوءِ ڇوڪريون ڏهن ٻارهن سالن جي ڄمار کي پهچي ويندين هيون ۽ والدين ڪين گهر ۾ ويهاري ڇڏيندا هئا(15).“

پوءِ اڳيان هلي عورتن جي تعليم طرف وقت جي ضرورت مطابق اُپاءَ ورتا ويا جن ۾ ”آل انڊيا محمدن ايجوڪيشن ڪانفرنس“ 1907ع ۽ ٻين ادارن تعاون ڪيو.

مٿين تمهيد جو مطلب آهي ته جيئن اسين ڄاڻي سگهون ته عورتن جي علم جي حاصلات ۽ ادب ڏانهن رغبت درجي وار ڪهڙيءَ ريت ٿي آهي؟

نتيجو اهو نڪري ٿو ته ورهاڱي ڪان اڳ جي ادب ۾ هندو ليکڪائن جو حصو سرس آهي. انهيءَ وقت گڏيل هندوستان ۾ سنڌن تعليمي معيار به مسلمان عورتن ڪان وڌيڪ هو. ورهاڱي بعد مسلمان عورتون پڻ درجه بدرجه تعليم يافته ٿي سنڌي ادب جي خدمت لاءِ اڳيان آيون.

شروع جي انهيءَ وقت ۾ سنڌي ليکڪائن هندي، سنسڪرت، گجراتي، بنگالي، انگريزي ۽ گرمکيءَ ۾ لکيو. سنڌن تحريرون جلدي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿيون. اهڙيءَ ريت هو سنڌيءَ ۾ لکڻ طرف مائل ٿيون. پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ موجب ته:

”نروپما ديوي، آشا ديو، شانتا، سيتا ديو سياڻي، سروج ڪماري، ديوي ديال، سيتا چٽر جي شريمتي گهوشال ۽ سورنا ديوي گهوشال (گيتانجلي جي خالق رابندر ناٿ ٽئگور جون ڀيڻون) ۽ ٻين جي ڪهاڻين ۽ ناولن کي ميلا رام واسواڻي، پارومل، جڳت آڏواڻي، نوتن ڪرپالاڻي ۽ گوبند مالهيءَ جن سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيو. مٿين ليکڪائن جون تحريرون معياري هئڻ سبب مقبول ٿيون ۽ انهن کي مختلف ٻولين تي عبور هئڻ جي ڪري ڏيهي ۽ پرڏيهي ٻولين جي ادب جي ڄاڻ هئي. اهڙيءَ ريت پوءِ گهڻيون ليکڪائون سنڌي ٻوليءَ ۾ لکڻ لاءِ ميدان ۾ آيون جن ۾:

”پهرين سنڌي عورت جنهن سنڌي ساهت ۾ قدم کنيو هو ۽ بلڪل ثابت قدم هئي، اها هئي گلي سدا

رنگاڻي (جنهن اڳي ڪماري ڪرپالاڻيءَ جي حيثيت ۾ ٽئگور جي "گورا" ناول جو ترجمو ڪيو هو) 1941ع ۾ سندس ناول "اتحاد" نڪرڻ سان پنگتي اڳواڻن ۾ چوٻول مچي ويو(16)."

گلي رنگاڻيءَ کان پوءِ جن ٻين ليکڪائن سنڌي ٻوليءَ ۾ ناٽڪ، ناول، مضمون ۽ ڪهاڻيون لکيون، انهن ۾ مس گدواڻي، شامداساڻي هاسومل، نروپما ديوي، سهجو هوتچند واڌواڻي، جيسي ڪنواڻي، ماڻي واساڻي، ڪماري ڪملا، شانتا، ڀڳونتي ديالاڻي، چندرا آڏواڻي، سيتا ديوي، ڪرشنا ڪيولراماڻي، اندرا هميراجاڻي، ايشوري جوتواڻي، ديوي ناگراڻي، دادي پرڪاش مٽي، سريتا شرما، دادي ليلا، پروفيسر پوپٽي هيرانداڻي، ۽ ٻيون شامل آهن.

سندن لکيل ڪهاڻيون مختلف رسالن ۽ اخبارن جيئن آشا، ڦليلي، روح رهاڻ وغيره ۾ شايع ٿيون.

هن دور جون اهم ڪهاڻيون، "پارتي" ڀڳونتي ديالاڻي، "ديش دروهي"، ڪرشنا ڪيولراماڻي، "آڏورو پريم" شريمتي نانڪي گدواڻي، "رتنا جا رنگ" جيسي ڪنواڻي، "عجب دنيا جو رنگ آه" مس سلمتاڻي، "ساڙهي" ڀڳواڻي لعلواڻي ۽ ٻيون آهن. ماڻي واساڻيءَ جي ڪهاڻين جو مجموعو "ماڻي واساڻيءَ جون ڪهاڻيون" 1943ع ۾ شايع ٿيو.

1947ع کان پوءِ جو ڪهاڻيءَ جو دور سنڌي ڪهاڻيءَ جي تاريخ ۾ تمام اهميت جو حامل آهي. خاص طور 1950ع کان 1985ع تائين "سنڌي ڪهاڻيءَ جو سونهري دور" سڏي سگهجي ٿو.

1950ع کان مرڪزي حڪومت طرفان "نئين زندگي" مخزن جو اجراء، 1951ع کان سنڌي ادبي بورڊ جو قيام، 1955ع ۾ ٽه ماهي 'مهراڻ' جو اجراء 1956ع ۾، "سنڌ سنگت" جي بنياد سان ڪهاڻيءَ کي هٿي ملي. 1952ع کان پوءِ "سنڌي ادبي سنگت" جي ادبي ڪلاسن ۾ ڪهاڻين پڙهڻ جي رواج سان سنڌي ڪهاڻي وڌيڪ نکري ۽ سنوري سامهون آئي.

سنگت جي، ادبي ڪلاسن ۾ ڪهاڻين تي تبصرو ۽ تنقيد ڪئي ويندي هئي. اهڙيءَ ريت هڪ مقابلي جي فضا قائم اديبن ۾ لکڻ جو رجحان وڌيو ۽ ڪهاڻي لکڻ، پڙهڻ ۽ ڇپجڻ ۾ نه فقط تيزي آئي، بلڪ معياري ڪهاڻيءَ سنڌي ٻوليءَ ۾ جاءِ والاري. سون جي تعداد ۾ افسانوي مجموعا شايع ٿيڻ لڳا. ڊاڪٽر بشير احمد شاد جي تحقيق مطابق، 1947ع کان 1987ع تائين جي ڇپيل افسانوي مجموعن جو وچور تقريباً ٽي سو آهي ۽ هزارن جي ڳاڻيٽي ۾ طبعزاد ۽ ترجمو ٿيل ڪهاڻيون اخبارن جي ادبي صفحن ۽ مختلف رسالن ۾ شايع ٿيون.

مختصر ڪهاڻيءَ جي هن ٽئي دور، يعني ورهاڱي کان پوءِ ۾ لازوال ڪهاڻيون شايع ٿيون، جن کي وقت جي دز اڄ ڏينهن تائين لتي نه سگهي آهي. انهيءَ دور ۾ جن مرد ڪهاڻيڪارن هن صنف کي هٿي ڏني، انهن ۾ شيخ اياز، جمال ابڙو، حفيظ شيخ، غلام رباني آگرو، ابن حيات پنهور، بشير مورياڻي، شيخ ابراهيم خليل، اياز قادري، ع.ق شيخ، شيخ عبدالرزاق، ابن الياس سومرو، رشيد آخوند، علي احمد بروهي، سراج الحق ميمڻ، نجم عباسي، عبدالجبار جوڻيجو، نسيم کرل، امر جليل، آغا سليم، حميد سنڌي، غلام نبي مغل، طارق اشرف، عبدالقادر جوڻيجو، عبدالحق عالماڻي، رسول بخش پليجو، زيب پٽي، قمر شهباز، علي بابا، جمال رند، محمد حسين ڪروڙيٽي، ناصر موراڻي، بيدل مسرور، نظير شيخ، خواجه سليم، غالب لطيف، غياث جوڻيجو، الطاف شيخ، قاضي خادم، هدايت پريم، ظفر حسن، منير احمد (مانڪ)، دائود بلوچ، نور عباسي، طارق عالم ابڙو، مطلب ته انيڪ ڪهاڻيڪارن سان گڏ اسان جون سنڌي ليکڪائون به هن ڪهاڻيءَ جي سفر ۾ شامل ٿيون ۽ سندن ڪهاڻيون ٽه ماهي مهراڻ، نئين زندگي، مارئي، روح رهاڻ، اديون، پارس سرتيون، ڪرنج، سوجهرو ۽ ٻين ادبي مخزنن ۾ شايع ٿيڻ لڳيون. خاص طور "هلال پاڪستان ڪراچي" اخبار جي ادبي صفحي "سگهڙين سٿ" معرفت ڪافي ڪهاڻيڪارائون متعارف ٿيون. منهنجي نظر ۾ سنڌي ادب ۾ عورتن جديد شاعريءَ ۽ ڪهاڻيءَ جي صنف ۾ گهٽي ۾ گهٽو لکيو آهي.

ورهاڱي کان پوءِ پوءِ جي مشهور ڪهاڻيڪارائن ۾ بيگم زينت عبدالله چنا، پوپٽي هيرانداڻي،

سنڌري اُتمچنداڻي، بادام نلتوان، بيگم روشن آرا مغل، ثميره زرين، ماهتاب محبوب، رشيده حجاب، خيرالنساء جعفري، ڪلا پرڪاش، وينا شرنگي، رينا شهاڻي، ومي سدارنگاڻي، زيب اي شيخ، ثريا ياسمين، نور افشان بيگم، نور شاهين (نورجهان)، مس ماهتاب چنا، مس اقبال پروين سومرو، مس اقبال شيخ، جميله نرگس، ذڪيه دريشاڻي، انيس معصوم، نظير ٽيهو، بانو محبوب جوکيو، فردوس مزناڻي، ليلا پروين سومرو، صنوبر سيد، فهميده بلوچ، زهره انصاري، ڊاڪٽر نسرين جوڻيجو، انيس انجم جوڻيجو، رعنا رفيق، ثريا پنهور، بيگم لرشاد قمر، آفتاب بانو عباسي، ممتاز عاربي، نظير سلطانه سومرو، تبسم ماهتاب قريشي، فريده مغل، زينت النساء مسرت، تنوير جوڻيجو، نيلوفر جويو، فهميده ميمڻ، سحر امداد، قمر جهان مرزا، تهمينه مفتي، نور الهديٰ شاهه، ليليٰ بانا، نذير ناز، سعيده بشير، ثريا "سوز" ڏيپلائي، ج.ع.منگهاڻي، زبيده ميتلو، خالده سومرو، زيب نظاماڻي، ڊاڪٽر ناهيد مغل، شبنم گل، سلطانه وقاصي، رشمي راماڻي، رڪمڻي سندر چيتاڻي، ارونا چيتواڻي، اندرا واسواڻي، سوني مولچنداڻي، رتنا گوديا رولاڪ، مايا راهي، تارا مير چنداڻي، ڪملا گوڪلاڻي، لڇمي اميسر، اندرا شبنم، رضيه ڪوڪر، ڪزبانو سنڌي، عطيه دائود، عزيزه قاضي، تانيه ٽيهو، زاهده گوپانگ، نجمه پنهور، گلبدن جاويد مرزا، شگفته شاهه، ثمينه ميمڻ، قمر واحد، مريم مجيدي، افروز شورو، غزاله چنڙ، رخسانه پريت چنڙ، ريحانه نظير، ساجده جبيب، خديجه شيخ، تسليم زنئور، سنتيا شاهه، سدرة المنتهيٰ جيلاني، مهراڻ ايوب، شبانه سنڌي، سنتو پنهور، بختاور جام ساقي، روبينه ابڙو، نائله سمون، ۽ ٻيون شامل آهن.

بيگم زينت عبدالله چنا "مارئي" مخزن جي سنڀاليندڙ صحافي خاتون جو شمار ورهاڱي کان پوءِ بهرين عورت ڪهاڻيڪارا طور ٿئي ٿو.

سيد مظهر جميل سندس ڪهاڻين تي راءِ ڏيندي لکي ٿو ته:

"پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جيڪا خاتون افسانا نگار باقاعده مشاهدي جي قوت ۽ بهترين اسلوب جي اعليٰ درجي تي فائز ڏسڻ ۾ اچي ٿي، سا بيگم زينت عبدالله چنا آهي. سندس ڪهاڻين کي زناني ۽ مرداني خانن ۾ ورهائي نٿو سگهجي، جو جو سندس افسانن مان گهڻا قابلِ انتخاب ۽ سٺي فني نوعيت جا آهن. "مٽي"، "اونداهي"، "رانديڪو" پنهنجي دور جون نمائندو ڪهاڻيون آهن(17)."

مطلب ته سنڌي ڪهاڻي، پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ فني طور عروج تي رهي آهي. شاهد حنائي بهترين سنڌي ڪهاڻين کي اردوءَ ۾ ترجمو ڪندي لکيو آهي ته:

"انهيءَ حقيقت کان انڪار نٿو ڪري سگهجي ته پاڪستان جي ٻين ٻولين ۾ سڀ کان عمده ڪهاڻيون سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيون ويون آهن.(18)."

سنڌيءَ مان اردو ٻوليءَ ۾ ترجمو ٿيل هن مجموعي *"شاہکار سندھی کہانیاں"* ۾ ليکڪائن جون ڪهاڻيون شامل آهن. ڪهاڻيڪارائن جي ڪلا تي تبصرو ڪرڻ لاءِ چند اهم ڪهاڻيڪارائن جي فن جو تعارف ڏيان ٿي، جنهن سان موضوع تي ڪجهه روشني پوندي.

پروفيسر پوپٽي هيراننداڻي اسان جي شروع واري دور جي ليکڪائن ۾ تمام وڏو نالو آهي. سندس ڪهاڻيون مختصر، اثرائتيون، فالتو مڪالما بازيءَ کان بچيل، بهترين اسلوب ۽ نج سنڌي ٻوليءَ سان سينگاريل آهن جن ۾ گهريلو ماحول جو نقشو پڻ تمام سهڻو چٽيل آهي. پروفيسر پوپٽيءَ جي اهم ڪهاڻين ۾ "شهناز،" "منهنجي ڦوٽڙي،" "دل جو ڦهلاءُ،" "من جي سوڙهه،" "منهنجي ناني،" "ماڻهو ننهن تا ڳولهين ۽ مان پٽ،" "خزان جو دور پورو ٿيو" ۽ ٻيون انيڪ ڪهاڻيون آهن. سندس عبارت آرائيءَ جو نمونو هن ريت آهي:

"استريءَ جي سيني ۾ پريم جو جذبات هجي، پُرش جي دل ۾ ان استريءَ لاءِ چاهنا هجي ته انهن ٻنهي جي ميلاپ کي ڌرتيءَ تي سرڳ چئجي ٿو." (ص 21، "زندگي نه ڪوتا نه ڪهاڻي")

"ٻاهر حيدرآباد جون ڪوسيون لکون، ڦوڪون

ڏينديون هيون. اندر اسين باداميون، کس کس، اڇو جيرو ۽ ڦوٽا گهوٽي ٽاڏل ناهيندا هئاسين.

اوچتو هُل ٿيو ته ملڪ جو ورهاڱو ٿيو آهي ۽ اسان کي سنڌ ڇڏي هندوستان هلڻو پوندو. ڀپ ۽ هراس پکڙڻ لڳو. هير آباد جي هڪ طرف هئي مسلم شاگردن جي هاسٽل، سامهون هو سلاٽن جو پاڙو، مسلمان جوان ڏند ڪڍي کِلي چوندا هئا، ته "پهرين ته هيرآباد جون حورون کڻبيون."

"ڏيءَ! هي ڇا پيا چون؟ پنهنجو ملڪ به ڪنهن ڇڏيو آهي؟" ايئن چئي ناني هوريان هوريان ڪمر کي هٿ ڏيئي پٽ تي ويهي رهي. مون ڪيس اٿارڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن جي چيلهه بيهڻ جي شڪتي وڃائي ڇڏي هئي. هوءَ پٽ تي ويهي رهي ۽ ان ڏينهن کان پوءِ هن پٽ تي ريڙهيون پائڻ شروع ڪيون." (ص 81، 82، "منهنجي ناني")

سنڌري اتم چنداڻي هڪ اديب/ شاعر جي وَني آهي، سندس تحريرن ۾ تمام اثر انگيزي ڏسجي ٿي، بلڪ سنڌي ڪهاڻيءَ جي ٻنهي دورن تي هن ڪهاڻيڪارا جون ڪهاڻيون ڇانيل آهن. ڪافي افسانوي مجموعا ڇپيا اٿس. "وڇوڙو" ڪهاڻيءَ تي ڪيس ٻه دفعا انعام مليو آهي ۽ ٻيا به ڪين ڪافي اوارڊ مليا آهن. سماجي موضوعن ۾ خاص طور عورت جي شخصي آزادي، ڏيتي ليتي، علم جي افاديت، سنڌي ٻوليءَ جي اهميت ۽ ٻين موضوعن تي لکيو اٿن. هلڪو ڦلڪو طنز ومزاح به سندس تحرير جي خوبي آهي. "قدر ڪونهي" انهيءَ قسم جي هلڪي ڦلڪي انداز جي ڪهاڻي آهي. لکي ٿي:

"جيڪو ڏِس سو چوي منهنجو قدر ڪر. جوءِ چوي منهنجو قدر ڪونهي، پيءُ چوي منهنجو قدر ڪونهي، ماءُ چوي منهنجو قدر ڪونهي، عجيب ماجرا آهي ۽ هن منحوس سپرنٽينڊنٽ وٽ وري اسان جو قدر ڪونهي." (ص77 "قدر ڪونهي")

الا! امان مان ته ڄڻ مري ويس. هن ڪاري گهوٽ ته هٿي منهنجي سسي نيزي پاند اڇلي ڇڏي. هٿ اڳيئي سوڳها ۽ ساهه هيٺ مٿي، وري مٿان هيءَ سر گوشي!! اهڙي سِڪَ ته سهڻن يا خانداني خريدارن به

ڪو نه ڏيکاري هئي. هنن وٽ ته رڳو ڇڪ ئي ڇڪ هئي." (ص 9، "ڪارو گهوٽ")

ثميره زرين جون ڪهاڻيون رومانويت ۽ جذباتيت سان گڏ روزمره جي زندگيءَ جي واقعن متعلق پڻ آهن. هوءَ سادن سودن لفظن ۾ عورت جي حسين دل جا منظر پيش ڪري ٿي:

"اڄ ڏکن وري ڪَرَ موڙيا. دل ۾ جيڪو زخم وقت جي مرهم سان ڀَرجي ويو هو، سو وري تازو ٿيو، ذهن نارسا موت وزيست جي ڪشمڪش کان نڪري، ماضيءَ جي خوابيده ياد سان ٽڪرائجي ويو (ص 140، ڪنول)

ماهتاب کي عورتن جي نفسيات جي وڏي پرک آهي. هن جي هر هڪ ڪهاڻي سنڌي ٻوليءَ ۽ گهريلو سماج جي نمائندگي ڪري ٿي. سندس تحريري اسلوب جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

"نياڻي- نياڻي- نياڻي! هر طرف نياڻي. اهي اکر لڳاتار گهنڊڙيءَ جيان ذهن ۾ پيا گونجندا هئس. ڪليءَ ريت ته ڪا ڳالهه ڪري ئي نٿي سگهي، جو ٺهه پهه نياڻيءَ جو طعنو ملندو هئس. شادي نه ڪرڻ سبب ورهين کان جيڪي قياس ڀريون نظرون هن تي پونديون هيون، تن ڪيس پنهنجي ئي نظرن ۾ تڇ ڪري ڇڏيو هو. مڱيندن جو مڙهه، گهوٽ ٿيڻ کان اڳ ئي ٽائين پهچائڻ ڪري به هن کي ڏوهارڻ ٿي سمجهيو ويو. نياڻي جو لفظ هن لاءِ ڪنهن گار کان گهٽ نه هو." (ص 48- اونهه)

"اختر حسين کي گهر ۾ زندگيءَ جي علامت نظر آئي، ته نه رڳو سوير اچڻ لڳو، پر جانب جو جمال پسڻ لاءِ، سڄو ڏينهن ٻارن واريءَ ڪوٺيءَ ۾ متيڙو ٿيو ساليءَ سان انگل ڪندو هو. موٽ ۾ سندس لڄاريون مرڪون ۽ ماٺا هن تي شراب جي هلڪي نشي جهڙو اثر ڇڏڻ لڳا. هو هر وقت ڪنهن اڻ لکي سرور هيٺ سَرهو رهڻ لڳو." (ص 33، آڙاهه)

ريٽا شهاڻي هندستان جي اها ليکڪا آهي، جنهن جا گهڻا ڪتاب سنڌ ۾ شايع ٿيا آهن. هن ڪهاڻين سان گڏ ناول، مضمون ۽ سفر ناما به لکيا آهن. سندس ڪهاڻيون مختصر، چرڪائيندڙ ۽ عام واقعن متعلق

۾ خاص انداز ۾ آهن، مقصد کي هوءَ تمام ٿورن لفظن ۾ بيان ڪري ٿي. ستن پٽن جي دُعا تي احتجاج ڪندي لکي ٿي ته:

"تنهن ڪنوار اکيون مٿي ڪري سوال پڇيو، "مهاراج ست پٽ چو؟" ۽ سندس پيڻ ريشما ڪيس سُر وٺائيندي چيو، "ها ها، ڏيئر چو نه؟"

"ڏيئڙيون! آشيرواد اهڙي نموني تي ڏني ويندي آهي. اهڙي اسان جي پراڻي 'پرمپرا' آهي."

ريشما، "مهاراج! هاڻي پراڻيون ڳالهيون ڇڏيو، زمانو ڦري ويو آهي....."

بانيڻ هن کي نظر انداز ڪندي پنهنجي آشيرواد جاري رکي." (ص 103، "شاديءَ جي آخري رسم")

"جڏهن ٻار وڏا ٿيندا آهن ته وڏا مسئلا پاڻ سان کڻي ايندا آهن. ڀاري ۽ منجهائيندڙ مسئلا. ڪيڏو نه سمجهائڻ سان هُو ماءُ جي هڪ ڳالهه به نه مڃيندا آهن ۽ اُن وقت بچڙو مَن چوندو آهي ته هن کان ننڍڙا هئا ته سٺا هئا، ته گهٽ ۾ گهٽ چيو ته مڃيندا هئا. ٻيءَ حالت ۾ هنن کي هڪ چماٽ سان سڌو ڪري ڇڏبو هو. هاڻي ته پنهنجي هڪ به نٿي هلي." (ص 149، ڇوٽڪارو)

نورالهديٰ شاهه جون 76 ڪهاڻيون ڇپيون آهن، جيڪي موجوده وقت "ڪيڏارو" جي عنوان سان سندس ڪتابن- جلاوطن، ڪربلا، رڻ ۽ رڃ جو اتهاس ۽ ڪيڏارو جي گڏيل مجموعي طور دستياب آهن.

هن سنڌي سماج جي غلط رسمن رواجن ۽ دستورن خلاف آواز بلند ڪيو آهي. ونس موضوعن سان گڏ سنڌي ٻوليءَ جي سهڻن لفظن جي ڪا به کوٽ ڪانهي. بلڪ سندس ئي لفظن ۾ ته "هُن وٽ لفظن جا مَڻ پريل آهن." سو سو دفعا صحيح آهي، وطنيت، قوميت، سنڌيت، فرقيواريت، زندگي، موت، جنگ، امن، اميري غريبي، غلامي آزادي، مطلب ته بي حساب موضوعن تي هن لکيو آهي ۽ گهٽي پاڳي سماج ۾ عورت جي تذليل تي واڪا ڪيا اٿس.

فرقيواريت خلاف، مسجد ۾ ٿيل بم بلاسٽ جي باري ۾، سندس ڪهاڻي تمام منفرد موضوع ۽ انداز جي آهي، لکي ٿي ته:

"خدا مون کي مسجد جي خالي اڱڻ ۾ مليو، مان هُن کي ڏسي نه سگهندو هئس، محسوس ڪري سگهندو هئس، پر هن جي مڪمل وجود کي نه، رڳو هُن جي نهار کي، هُن جي مُرڪ کي. شروع ۾ هُو مون ڏانهن نهاريندي بس مرڪندو هو ۽ مان هڪ ساهيءَ هُن سان ڳالهائيندو ويندو هئس. منهنجون ڳالهيون ڪنڌيون ٿي ڪو نه هيون ۽ هُن جي مُرڪ ٽٽندي ٿي ڪا نه هئي."

"منهنجو فرقو ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟ مان سوچ ۾ پئجي ويس. بُک؟ بيروزگاري؟ بي چيني؟ گهاڻي جي ڏاند جيان زندگيءَ جي چوڌاري ڦرڻ ۽ ڦرندي ڦرندي پيرن کان روح تائين پئجي ويل لڦون لڦون؟ موت ۾ مليل ڏڪار ۽ اڻ برابري؟" (ص 389، ستن آسمانن هيٺ)

سنڌي سماج جي مرداڻي ذهن جي عڪاسي هن ريت ڪري ٿي:

"۽ ونيون ته اسان سنڌي مردن جو شان آهي، سو احمد کي لکي موڪليائين ته جيتريون گهڻيون ونيون ۽ پنيون، ايترو مردن جو شان. جتي پلاند اٽڪائبو، اتي نپائبو. اهو اسان جي راڄ جو شان آهي، سو فردوس جيستائين جيئري هوندي، تنهنجي لاءِ ويٺي هوندي." (ص 125، شريف زادي)

"ڀلا ٻي وقت ماني، ڀلا پيرن جي جتي، ڀلا هڪڙو وڳو ڪپڙن جو ڪير ڏيندو؟ آمريت ڏيندي ڪ جمهوريت؟" (ص 347، هن پهاڙ جيڏي رات جي پڇاڙي ڪٿي آ)

"فنا آهي ماڻهوءَ جي هر سپني کي. هڪ اداس صبح، ڏاهپ جي ڏوهه ۾ مليل طلاق جو ڪاغذ بيگ ۾ وجهي هوءَ ان ننڍڙي ڳوٺ هلي ويئي. گمنامين جي انهن اونداهين غفائن ۾ اچي هن پنهنجيون سموريون ڪهاڻيون ۽ ڪوتائون ڦاڙي ڇڏيون هيون ۽ پنهنجا چتر ساڙي ڇڏيا هئا. (ص 184، "مندر، اداس ڏينهن ۽ راتيون، ديوداسي")

"ميان غلام شاهه ڪلهوڙا! اسين توکي وارننگ ٿا ڏيون، حيدرآباد جو شهر خالي ڪر، نه ته سپاهي تنهنجو لاش ننگو ڪري، شهر جي گهٽين ۾ گهليو

ويندو.“ ميان صاحب اُٿي ٿو، قبر تي پيل پڙ سان لڙڪ اگهي ٿو، امن جي مارجي ويل پکيءَ جيان منجهس نئين سگهه (خوف ۾ دبيل) پرجي ٿي. ڪيس زنده رهڻ گهرجي. ان احساس هيٺ سيد محمد مڪيءَ کي الوداع چئي هُو مزار مان نڪري ٻاهر سڙڪ تي اچي ٿو. ڪرفيو دوران گشت ڪندڙ ٽرڪ بيهي رهي ٿو.

ڪوئي مٺس اُلر ڪري ٿو.

”بونٽ مُوو“

ٻي پل گوليءَ جو ٺڪاءُ. (ص 361، ڪيڏارو)

ڊاڪٽر فهميده حسين سنڌ ۽ اسي جي ڏهاڪن ۾ فهميده ميمڻ جي نالي سان ڪافي ڪهاڻيون لکيون، جيڪي مختلف اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيون، پاڻ خاص طور هلال پاڪستان ڪراچي اخبار جي ”سگهڙين سٿ“ صفحي سنڀالڻ دوران ڪيترين ليکڪائن کي به سنڌي ادب ۾ متعارف ڪرايائين. ڪافي ليکڪائن جا افسانا هن ادبي صفحي ۾ شايع ٿيا، اهڙي ريت پاڻ پڻ ڪهاڻيون لکنديون هيون. انهيءَ دور جي ۽ پوءِ لکيل سندن ڪهاڻين جو مجموعو، ”هڪ حوا ڪيئي ڪهاڻيون“ جي عنوان سان آهي، انهن ڪهاڻين ۾ سنڌي سماج جون اڻنگيون رسمون ۽ رواج واٽڪا ڪيل آهن ته سنڌي عورت جي شخصي ۽ ذهني آزاديءَ جي پاڻ پتوڙڻ جا سنيها ڏنل آهن. طويل ڪهاڻين سان گڏ مختصر ڪالم ڪهاڻيون جيئن انٽيليڪچوئل ”احساس“، ”پاڻ وهيٽي“، ”فرسٽريشن“، ”مُنڌل من“ ۽ ”دوستي“ تمام اثرائتيون آهن، پڙهيل لکيل قلمڪار عورت جي حق تلفيءَ تي لکن ٿيون ته ”اهي مرد جيڪي عورت جي نفسيات ٿي نه سمجهي سگهن سي فنڪار عورت جي احساس لاءِ مڏي جُري ثابت ٿيندا آهن.“ (فرسٽريشن، ص 128)

”ماڻهو تا چون سنڌ ۾ ڇوڪرين سان ريتن رسمن جي نالي ۾ ظلم ٿو ڪيو وڃي، هُو مڏي خارج روايتن يا رواجن جي گهاٽي ۾ ٿيون پيڙهجن، پر مون سان جيڪي ٿي رهيو آهي ڇا اهو ان کان گهٽ هو؟ آئون هڪ ڇوڪر، هڪ مرد ٿي ڪري به مجبور ۽ بيوس بڻايو ويو هئس، مون کي به بدي جي رسم جو ڪاڄ بڻايو ويو هو، اهو ساڳيو ظلم سوٽ ٻاسر سان به ٿي رهيو هو.“ (مان مرد، ص 28)

مٿين مثالن کان علاوه انيڪ ڪهاڻيون لکيون ويون آهن جن مان چند اهم هن ريت آهن:

”مون توکي پيار ڪيو هو“، ”ماڻهو ننهن تا ڳولين مان پُٽ“ پوپٽي هيرانندائي، ”پوري“، ”معصوم التجا“، ”وڇوڙو“ سندري اتم چندائي، ”پيئي اڏامي رک“ اندرا واسواڻي ”ياڳي اياڳي“ مايا راهي، ”من اجرو تن اجرو“ زينت عبدالله چنا، ”سيمنٽ جي پتلي“، ”راهه“ رشيده حجاب، ”تضاد زندگيءَ جا“، ”سڀ منهنجو ڏوهه“ ريٽا شهاڻي، ”شمع ٻاريندي شب“، ”رمندا بادل“ ثميره زرين، ”محشر موچارو“، ”رهيل جانچ“، ”مٺي مراد“، ”لهر لهر زنگي“ ماهتاب محبوب، ”ضدي“، ”ايئن به ٿيندو آهي“ جميله نرگس، ”جي توڙ نڀائي چاڻن“، ”داغن جي روشني“، ”اندر ۾ اونده“ ثريا ياسمين، ”نازلي“، ”پرين سندو پيار“ زيبائي شيخ، ”پٽڪيل روشني“ رڪمڻي سندر چنائي، ”وٽن ۾ گل“ ڪلا پرڪاش، ”پيڙا جو پڙلاءُ“ رتنا گوديا رولاڪ، ”ڪرشنا نديءَ تي پل“ ارونا جيٺواڻي، ”سلمائي تان سک ويا“ نيلوفر جويو، ”پليٽ فارم“، ”ناسور“، ”پنر جنم“ سحر امداد، ”منهنجو گهر“ فهميده ميمڻ، ”اکيون روئڻ ڳوڙهن بنا“ سوني مولچندائي، ”زندگي: هڪ ناٽڪ“ وينا شرنگي، ”سائو ٿيل گاهه“ ڪملا گوڪلاڻي، ”جلاوطن“، ”آخري مئل ماڻهو“، ”ڏوهي“، ”زندگيءَ جو زهر“، ”منهنجي زندگيءَ جو جنم قيد“، ”زم زم“، ”منهنجو من پنيور“ ”ناڳا ساڪي“ نورالهديٰ شاهه، ”ڪشمڪش“ تبسم ماهتاب قريشي، ”ڪو ڪو جيون سواليه نشان“ ڊاڪٽر ناهيد مغل، ”سنجوگ“ صنوبر سيد، ”اٿارٽي“ خديجه شيخ، ”سيڪنڊ چوائس“، ”ساحل جي تمنا“ شبنم گل، ”آئت“ ثمينه ميمڻ، ”بنا عنوان“ ريحانه نظير، ”بُک ۽ اديب“ شگفته شاهه ۽ ٻيون ڪافي ڪهاڻيون آهن.

ڪهاڻين جي هيڏي وڏي ۽ سٺي مقدار سان شموليت جي باوجود اڄ تائين عورتن جي لکيل ڪهاڻين کي سهيڙي ڪنهن به ڪنهن مجموعي جي صورت ۾ ڇپايو نه ويو آهي. ها! باقي انفرادي طور

ڪافي ڪهاڻيڪارائن جا ڪهاڻين جا مجموعا شايع ٿيا آهن، جيئن:-

“رنگين زماني جون غمگين ڪهاڻيون”، “پڪار”، “ڪلي گلاب جي، ساغر شراب جو”، “مون توکي پيار ڪيو هو”، “خزان جو دور پورو ٿيو” پوپٽي هيراننداڻي، “توجنين جي تات”، “وڇوڙو”، “مُرڪ تي منع”، “پنڌڻ” سندري اتم چنداڻي، “وٽن ۾ گل”، “مُرڪ ۽ مامتا” ڪلا پرڪاش “گيت اُجايل مورن جا”، آڳا اها ٿي مارئي” ثميره زرين، “تخليق جو موت” خيرالنساء جعفري، “پڇڻ کي پڇاءِ”، “منع ٿيل ميوو”، “ٻيليءَ جون آڪاٽيون”، “رشتن جو رقص” ريتا شهاڻي، “آئينو ۽ عڪس”، “ربڙ جي گڏي”، “الجهيل تندون ريشم جون”، “درد” تارا مير چنداڻي، “درد جو آواز”، “قسم پيار جو” رڪمڻي سندر چيناڻي، “آڪاٽيون پورب ديش جون”، “ڪامل جون ڪهاڻيون” (ترجمو) ڪماري ايشوري جوتواڻي، “مٺي مراد”، “چانديءَ جون تارون”، “پل صراط”، “لهر لهر زندگي” ماهتاب محبوب “امرت منجهه ڪوڙ”، “عينن هاڻي” تنوير جوڻيجو، “هڪ حوا ڪيئي ڪهاڻيون” فهميده حسين، “هيلوڪو وري آ؟” “اڏران هن پار” نذير ناز، “جلاوطن”، “ڪربلا”، “رڻ ۽ رُج جو اُتهاس” نورالهدي شاهه “نالو؟”، “منجري”، “ٽڙ” اندرا واسواڻي، “محبت جو مينهن”، “موڪش”، “ڏال” مايا راهي، “تنهنجون ڳالهيون تنهنجي ڳولها” زرينه بلوچ، “مارئي ۽ مان” ميمڻ روشن تبسم، “تلاش” تبسم ماهتاب قريشي، “ڪتا اُپ ڪتا” تهمينه مفتي، “اڌ جاڳل شهر جو نقشو” شبنم گل، “اکيون ميگهه ملهار” خديجه شيخ، “ڪو ڪو جيون سواليه نشان” ڊاڪٽر ناهيد مغل، “سلمائي ته سک ويا” نيلوفر جويو، “نرگ” زبيده ميتلو، “مشعل ٻرندي رهندي” صنوبر سيد “اڌوري زندگي”، “ڪونج” شريمتي سروج گوپال پارواڻي، “زندگي: هڪ ناٽڪ”، “اڌ ڪليون اکيون”، “واسنا جو واسينگ”- وينا شرنگي، “عبادت” اندرا شبنم، “حادثي کان پوءِ”، “فيصلو ٿيڻ تائين”، “سائو ٿيل گاهه” ڪملا گوڪلاڻي، “زخم زماني جو”، “سوني چادر”، “شڪتي”، “تنها ديوارون”، “اکيون روئڻ ڳوڙهن بنا”، “گلابوپري” سوني مولچنداڻي ۽ ٻيا پڻ ڪافي مجموعا آهن.

اسان جي ڪهاڻيڪارائن جو ڪهاڻيءَ جي صنف ۾ مقداري اضافو ته چڱيرو آهي. ها باقي وٽن موضوعن جي وسعت آهي يا نه؟ ۽ سندن ڪهاڻين ۾ معيار، مواد ٻولي ۽ ٻيون افسانوي خوبيون ڪيتريقدر تسلي بخش آهن انهيءَ لاءِ سڀ کان پهرين اسين سنڌي ڪهاڻيءَ جي موضوعن جي پرک ڪنداسين ته معلوم ٿيندو ته شروع دور ۾ هندو مسلم فساد ۽ پوءِ اتحاد، قوميت، منهبيت، آزاديءَ جون تحريڪون، عالمي جنگيون، انهن جي تباهڪاري، ورهاڱي، اقتصادي بدحالي، لڏپلاڻ جي افراتفري نموني جا موضوع رائج هئا.

اڳيان هلي ڏيهي ۽ پرڏيهي ٻولين جي ڪهاڻين جي اڀياس سان موضوعن ۽ فن ۾ وسعت ۽ تبديلي آئي. نوان لاڙا، نيون سوچون ۽ نوان موضوع متعارف ٿيا.

ورهاڱي کان پوءِ جي ڪهاڻيءَ ۾ حالتن جي افراتفري، ذهني ڇڪتاڻ، طبقاتي ڪشمڪش، مذهب ۽ قوميت سان گڏ خاص طور ون يونٽ ٺهڻ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان ٿيل ناانصافيون، اهم موضوع آهن، ملڪ ۾ لڳايل مارشلائن سان موضوعن ۾ هڪ وڏي تبديلي آئي. ملڪ جي سياسي صورتحال ۽ خاص طور اديبن ۽ شاعرن تي سختين، وارنٽن، جيلن ۽ اشاعتن تي پيل پابندين سان مزاحمتي ادب تخليق ٿيو جنهن ۾ غيرت، سرڪشي، سجاڳي ۽ خود داري هئي ته وطنيت جو جذبو هيڪاري اُتر ٿي ويو. ڌارين جي وڏي پئماني تي آبادڪاري ۽ نٽڪي هئڻ جي احساس سان پنهنجي هر ٻوليءَ ورلن جي محبت وڌيڪ اُتپن ٿي ۽ هند ۽ سنڌ جي سنڌي ليکڪن جو آواز هڪ ٿي ويو.

ڏنو وڃي ته هر ادب پنهنجي پنهنجي دور جو ترجمان هوندو آهي ۽ تخليقي ادب ۾ وقت جا قدر (Values) وڏي تبديلي آڻين ٿا ۽ ادبي تخليق جي هن مسلسل بدلجندڙ عمل کي شري ڪرشنا جي لفظن ۾ پرکينداسين ته سو سيڪڙو سچ لڳندو ته:

"Literature must voice the past, reflect the present and mould the future."

مٿين حوالن مطابق جيڪڏهن عورتن جي فن کي پرکينداسين ته معلوم ٿيندو ته سندن ڪم ڪافي حد تائين قابلِ قدر آهي. هندو ۽ مسلم سنڌي سماج جا مسئلا ۽ گهرجون ڪي قدر هڪٻئي کان مختلف آهن، پر ٻنهي سماجن جي ليکڪائن انيڪ اهم مسئلن کي پنهنجي ڪهاڻين ذريعي اڳيان آندو آهي، جن ۾ ڪُٽن ريتن، رسمن خلاف جنگ جوٽڻ، ڏاڍيلن، زميندارن، هارين، ڪامورن، جاگيردارن، پيرن مريدن ۽ طبقاتي استحصال جا نقش چٽڻ سان گڏ خاص طور، عورت ذات جي وجود جي پائمالي ۽ بنيادي انساني حقن جي لتاڙ کي نمايان جڳهه ڏني آهي، جنهن ۾ ستيءَ جي رسم، ڏيتي ليتيءَ جي شادي، بدلي جو پرڻو، جيئري تي جيئري شادي، وڌوا جي شاديءَ تي پيل پابنديءَ، جهيز جي لعنت، حق بخشائڻ، ڪاروڪاري، گڏيل ڪٽنبن جا مسئلا، ازدواجي زندگيءَ جا جهيڙا، طلاقون، ته گڏ عورتن ۾ تعليم جي ڪميءَ خلاف پڻ احتجاج ڪيا اٿن. مطلب ته هنن رومانويت، قوميت، مذهبيت، وطنيت، جنسيات، طنز و مزاح ۽ ٻين ڪيترن ئي موضوعن کي آندو آهي.

پاڪستان ۽ هندستان ٺهڻ کان پوءِ جي شروعاتي ڪهاڻين ۾ هندي ليکڪائن وٽ گهڻو مسئلا آهن ته سنڌ جي ڪهاڻيءَ ۾ حقيقت نگاريءَ جي فقدان سان ڪهاڻي رومانوي تخيلات جي اوٽ ۾ پيش ڪيل آهي.

ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي "انهن ڪهاڻين ۾ مرڪزي خيال جي هڪجهڙائي ۽ يڪسانيت ڇانيل آهي، جنهن ۾ پلاٽ ۽ پيشڪش ۾ نواڻ جي ڪمي آهي(19)."

بلڪ نسيم کرل ته بلڪل ايئن چئي ڏنو ته: "لڳي ٿو پيار ۽ مايوسي سنڌي افسانانگار خواتين جو پسنديده موضوع آهي(20)."

ستر جي ڏهاڪي ۾ وڏي تبديلي آئي، عورتن ڪهاڻين کي فني طور به مضبوط ڪيو ته ٻوليءَ جي استعمال طرف پڻ توجهه ڪونه ڏني، شروع دور جي خواتين جي ڪهاڻين تي ڪجهه اردو رسالن جيئن "حور"، زيب النساء" وغيره جي ڪهاڻين جو اثر هو ۽ اردو ٻوليءَ جي لفظن جو بي سبب استعمال پڻ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. موجوده وقت سنڌي ڪهاڻيڪارائن جون ڪهاڻيون، ٻولي، اسلوب، موضوع ۽ فن جي حوالي کان بهترين آهن. هند جي ليکڪا اڄ به ڪهاڻين ۾ انگريزي، هندي ۽ سنسڪرت لفظن جو استعمال ڪري ٿي، پر وري به سندن ڪهاڻيون خاص طور ڏيهي ۽ پرڏيهي ادب جي اڀياس جو نتيجو معلوم ٿين ٿيون، جن ۾ موضوع اڇوتا ۽ چرڪائيندڙ پڇاڙي آهي ته فني طور به ڪهاڻيءَ سان مڪمل انصاف ٿيل آهي.

پروفيسر پوپٽي رامچند، ايشوري جوتواڻي، سندري اُتمچنداڻي، ڪلا پرڪاش، ۽ ريتا شهاڻيءَ سان گڏ موجوده وقت ڪملا گوڪلاڻي، اندرا شبنم، مايا راهي، سوني مولچنداڻيءَ جون ڪهاڻيون وڏي مشاهدي ۽ مطالعي جو ڪارڻ معلوم ٿين ٿيون.

اهڙيءَ ريت ماهتاب محبوبه نورالهديٰ، فهميده حسين، شبنم گل ۽ ٻين جون ڪهاڻيون تمام اثر انگيز آهن. ماهتاب محبوب ٻوليءَ جي حُسناڪيءَ کان، نورالهديٰ شاهه وسيع موضوعن ۽ اثرائتي اسلوب جي سهڻيءَ ڏات سان ته فهميده حسين حقيقت نگاريءَ کان ۽ شبنم گل حساس جذبن جي نمائندگيءَ کان اهم ڪهاڻيڪارائون آهن. سحر امداد جون ڪهاڻيون اثرائتي ڪردار نگاريءَ سان گڏ علامت نگاريءَ جو عڪس چٽين ٿيون ته تهمينه مفتي فطرت نگاريءَ کي

سهڻي نموني سان پنهنجي ڪهاڻين ۾ آندو آهي. نذير ناز مختصر، ساديون سوديون ليڪن سچيون ۽ اثرائتيون سماجي حقيقتون بيان ڪيون آهن. زرينہ بلوچ سنڌيڪار جي حيثيت کان علاوه طبعزاد پڻ اهم ڪهاڻيون لکيون آهن. ڊاڪٽر رشيده حجاب پنهنجي دور مطابق ڀرپور ڪجهه رومانوي ۽ جذباتي ڪهاڻيون لکيون، پر پوءِ ترت ئي سندس لاڙو حقيقت نگاريءَ ڏي مُڙي ويو. سندس ڪهاڻين ۾ "رهزن"، "نڱ"، "راهون چنڊ ستارا" اهم آهن.

اهو چئي سگهجي ٿو تہ نثر جي اهم صنف مختصر ڪهاڻيءَ ۾ هند توڙي سنڌ جي عورتن چڱيون معياري ڪهاڻيون لکيون آهن.

حوالا

(1) شاهہ نورالهديٰ، "ڪيڏارو" (ڪهاڻي- ڪليات) روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2006ع، ص 401.
(2) ملڪاڻي منگهارام، "سنڌي نثر جي تاريخ" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 1993ع، ص 37.
(3) عرساڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر، "آزاديءَ کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 1982ع- ص1
(4) مفتي، تهمينہ، ڊاڪٽر، "ڪٿا" (مهاڳ)، سي پي ايس پي پبليڪيشن 2007ع ص 12.
(5) آڪسفورڊ ايڊوانس لرنر ڊڪشنري (O.U.P) ص 1187.
(6) سهڻي امر جليل نمبر، سهڻي پبلشرز الهندو ڪچو حيدرآباد 1973ع، ص 208.
(7) ميمڻ فهميده حسين، ڊاڪٽر، "شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ"، عبداللطيف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز 1993ع، ص 70.
(8) تقوي، سيد سخي حسن، "همارا قديم سماج" ترقي اردو بيورو نئين دهلي 1972ع ص 118.
(9) شيدائي، رحيمداد خان، "تاريخ تمدن سنڌ"، سنڌ يونيورسٽي پريس. 1959ع ص 298.
(10) ميمڻ فهميده حسين، ڊاڪٽر، "شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ عورت جو روپ"، شاهہ لطيف ثقافتي مرڪز ڀٽ شاهہ 1993ع ص 118.
(11) هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڊاڪٽر، "شاهہ جو رسالو" ڪمشنر ڇاپخانو 1931ع ص، 68.
(12) دائودپوٽو عمر بن محمد ڊاڪٽر، "شاهہ جي رسالي جا ٽي آڳاٽا نسخا"، ماهنامہ نئين زندگي سيپٽمبر 1957ع.
(13) شيدائي، رحيمداد خان، "تاريخ تمدن سنڌ"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو 1995ع، ص 756.
(14) مبارڪ علي ڊاڪٽر "الميہ تاريخ" فڪشن هائوس لاهور 2005ع، ص 75.
(15) حسين بادشاهہ (سهيڙيندڙ) "حيدرآباد جي تاريخ" روشني پبليڪيشن 2003ع، ص 536.
(16) ملڪاڻي منگهارام "سنڌي جي تاريخ"، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1993ع ص، 104.
(17) سيد مظهر جميل، "جديد سنڌي ادب"، اڪادمي بازيافت 2007ع ص 1017.
(18) شاهد حنائي (مترجم)، "شاہکار سندھی کہانیاں"، اڪادمي بازيافت اردو بازار لاهور، 2004ع ص، 16.
(19) عرشاڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر، "آزاديءَ کان پوءِ سنڌي افسانوي ادب جي اوسر"، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، 1982ع ص 251.
سيد احتشام حسين "ادبي دنيا"، اردو افساني پر ايک گفتگو ص، 67.

ڊاڪٽر ممتاز ڀٽو

سنڌ ۾ ترخان قبيلي جي حڪومت

مرزا شاهه حسن بي اولاد هو هن جي وفات کان اڳ ۾ سندس ويجهن سائين سنڌ کي ربيع الاول (962هه/1555ع) ۾ حصن ۾ ورهائي مالڪ ٿي وينا هئا. هن جي وفات کان پوءِ سمنڊ کان وٺي لڪيءَ تائين سنڌ جو پرڳڻو مرزا عيسيٰ جي هٿ آيو جيڪو پاٽ ۽ درٻيلي تائين هو. سندس گاديءَ جو هنڌ ٺٽو بڻيو. جمادي الاول- 962هه-1555ع سيوهڻ کان اوٻاوڙو تائين يعني اتريئين حيڙي تائين وارو حصو مير سلطان محمود بن مير فضل ڪوڪلتاش کي مليو جنهن بکر کي پنهنجي گادي بڻايو.[1]

مرزا عيسيٰ ترخان:

مرزا عيسيٰ ترخان ننڍپڻ کان شاهه بيگ جو پاليل هو. سندس شجرو هن ريت آهي، مرزا عيسيٰ بن عبدالعلي بن عبدالخالق، هي شنڪل بيگ ترخان جي نسل مان هو. شنڪل بيگ جو والد جنهن جو نالو ايڪو تمر هو هڪ بهادر هو ۽ امير تيمور جو حمايتي هو. هڪ جنگ ۾ امير تيمور پاران وڙهندي شهيد ٿي ويو. امير تيمور هن جي پٽ شنڪل بيگ جي پرورش ڪئي ۽ هڪ خاص اعزازي لقب "ترخان" سان نوازيائين اهو ترخانن جو قبيلو ارغون قبيلو ئي هو، پر مٿئين لقب کان پوءِ هيو قبيلو "ترخان" سڏائڻ لڳو.

مرزا عيسيٰ ترخان ارغون حڪمران شاهه حسن جي وڏن اميرن جي لسٽ ۾ داخل هو. تاريخ طاهري مطابق ته مرزا عيسيٰ شاهه حسن جي درٻار ۾ ننڍي درجي وارو ملازم رهندو ٿي آيو. هيءُ ڏاڍو محنتي نيڪ ۽ زماني شناس هو ۽ ڏاڍي محنت کان پوءِ هُو ان مقام تي پهتو هو. پر جيئن ته هو مورثي طرح حاڪم نه هو انڪري ناڪام ٿيو سندس انتظامي حالت اها هئي جو جيڪڏهن اتفاق سان ڪنهن ماڻهوءَ کان ڪا سزا جوڳي خطا سرزده ٿيندي هئي. (ارغون خاندان) ته ان تي ڪو قدم نه کڻندو هو. ناميارا ارغون جهڙوڪ ڪيبڪ فرخ، قاسم ۽ تيمور شراب ۾ بدمست ٿي سندس حويليءَ تي گهوڙا چاڙهي نچندا ڪڏندا هئا ۽ شاهه بيگ جو خزانو گهرندا هئا ۽ کيس هر طرح سان هيسائيندا هئا. هُو صبر کان ڪم وٺندي کين دلداريون ڏيندو هو ته مون کي خزاني جي ڪا ضرورت ناهي جيڪڏهن مان اهو خزانو اوهان ۾ ورهائي ڇڏيان ته هرڪو عيش عشرت ۾ اڏائي ڇڏيندو پوءِ ملڪ ڪيئن هلندو[2]. اسان ڌاريئي ملڪ ۾ آهيون اسان لاءِ خزانو ضروري آهي جو ڏکئي وقت ڪم اچي.[3]

ارغونن هن کي ايڏو ته ڪنبائي ڇڏيو هو جو جيڪڏهن ڪنهن اعلان لاءِ شهر ۾ پڙهو گهمرائيندو هو ته حاڪم (پاڻ) سان گڏ سندن نالا به ورتا ويندا هئا جيئن وري ڪو آزار ڪڙو نه ڪن.

مرزا عيسيٰ ترخان کي چار پٽ هئا، مرزا محمد باقي، مرزا محمد صالح، مرزا جان بابا ۽ مرزا ابراهيم، پنجون پٽ به هوس[4] جيڪو ننڍي هوندي ئي گذاري ويو هو. هن جا پٽ ڏاڍا بهادر هئا. هُو پنهنجن پٽن ۽ ٻين وفادار سائين هرهڪ ملابهبود، شيرنگ خان، ملا صالح فتح خان ۽ ٻين ماڻهن جي سرداري هيٺ پاڻ کي منظم ڪيو پنهنجي حويليءَ جي چوگرد هڪ ننڍڙو قلعو اڏايو ۽ پٽن کي پنهنجي پرسان رهايائين. مرزا عيسيٰ جا پير هينئر پختا ٿيڻ لڳا. ارغون سندس پٽن ۽ سائين جي رعب تاب کان مرغوب ٿيندا ويا ۽ هيءُ آرام سان حڪومت هلائڻ لڳو.[5]

---

[1] ادراڪي بيگلاري "بيگلارنامو، مترجم خانبهادر محمد صديق ميمڻ، ص 11

[2] تاريخ تحفة الڪرم، ص 166.

[3] تاريخ معصومي، ص 199.

[4] تاريخ طاهري، ص 105

[5] مرزا عيسيٰ کي پنج ڌيئرون ۽ اٺ پٽ هئا: مرزا محمد صالح، مرزا محمد باقي، مرزا ناصر، مرزا ابراهيم، مرزا سليمان، ۽ مرزا زاهد باقي پويان وفات ڪري ويا.

گهرو دشمني:

مرزا عيسيٰ جا پٽ هينئر جوان هئا، جيڪي حڪومت ۾ اچي پاڻ کي طاقتور سمجهڻ لڳا ۽ حڪومت جي هر ڪم ۾ دخل ڏيڻ لڳا جنهنڪري مرزا باقي ۽ مرزا صالح ۾ مخالفت پيدا ٿي پيئي، مرزا صالح دلير ۽ بهادر شخص هو، مريد ڪوڪ بن مراد ڪوڪ ۽ مرزا ڪامران جا ڪوڪ هن وٽ رهندا هئا[6]. جان بابا مرزا عيسيٰ کي ڏاڍو پيارو هو، پر ٻيا پٽ به کيس پيارا هئا، هُو پٽن جي جهيڙي ۾ مرزا صالح جو طرفدار ٿي بيٺو. سنه 967هه/1559ع ۾ مرزا عيسيٰ جي ٻن پٽن مرزا باقي ۽ مرزا صالح ۾ جيڪو اختلاف شروع ٿيو تنهن ۾ مرزا عيسيٰ پنهنجن ٻين پٽن سان پيار هجڻ جي باوجود به پنهنجي پٽ مرزا صالح جو طرفدار ٿيو.

تاريخ طاهري مطابق مرزا صالح پيءُ جي پيار جو ناجائز فائدو وٺندي کيس ڪنڌ ۾ ويهاري هٿ ڌوئي حڪومت جي پٺيان پيو ۽ پاڙن ۾ وڏو ڏڪيڙ وڌو. هن پنهنجي ننڍي ڀاءُ غالب کي پنهنجي نگرانيءَ ۾ رکيو ۽ مرزا باقي ۽ جان بابا کي ٻي دخل ڪري ملڪ بدر ڪيو، مرزا باقي پنهنجن ڪجهه دوستن ۽ ارغون ماڻهن سان گڏ واڱهه ڪوٽ جي سوڍن وٽ هليو ويو. سيدي علي مطابق اهو شهر سنڌ جي سرحد وارو شهر هو.[7]

جان بابا جنهن سان مرزا عيسيٰ خان ڏاڍو پيار ڪندو هو پنهنجن ناناڻن (سميجا) ڏانهن هليو ويو. مرزا باقي پاڙن مان جند ڇڏائي پنهنجي مرضيءَ سان حڪومت هلائڻ لڳو.

جان بابا پنهنجن ناناڻن ۾ عزت سان رهڻ لڳو سميجن کيس پاڻ وٽان پرڻايو ۽ سندس وس آهر خدمت ڪئي کيس هڪ پٽ ڄائو جنهن جو نالو عيسيٰ ثاني رکيو ويو.

هوڏانهن مرزا باقي پنهنجن چند دوستن سان عمرڪوٽ ۽ آسي پاسي دربدري واري زندگي گذارڻ لڳو. هُو بک ۾ بدحال هوندا هئا ڪين کائڻ لاءِ به ڪجهه نه هو گند جي ڍيرن تان پاروٿو ڪاٺو ڳولهيندا هئا. هڪ دفعي ڪنهن جي ٻڪري چورائي ڪُهي کلائون. ٻڪريءَ جو مالڪ ڪڇ جي حاڪم ڪنگهارام وٽ پهتو هي گرفتار ٿي حاڪم اڳيان حاضر ٿيو. ڪنگهارام هن کي سڃاتو هن جا ٻڇڙا حال ڏسي کيس ڏاڍو افسوس ٿيو. هن کي عزت سان وٺي اچي پاڻ وٽ رهايو ۽ سندس مدد پڻ ڪندو رهيو. هو ڌت عزت واري زندگي گذارڻ لڳو. جاڙيجي قوم جي هڪ معزز شخص صاحب سهي، پنهنجي نياڻي ٻائي جاڙيجي مرزا باقي کي نڪاح ڪري ڏني جنهن مان کيس هڪ فرزند مرزا مظفر ٿيو. مرزا باقي پنهنجي وراثت حاصل ڪرڻ لاءِ جتن ڪرڻ لڳو هو هر حال ۾ مرزا صالح کان تخت حاصل ڪرڻ لاءِ تياريون ڪرڻ لڳو.

مرزا باقي پنهنجي سهري جي مدد سان سمن راجپوتن جو لشڪر تيار ڪري سنڌ روانو ٿيو. جيئن بدين ۽ چاچڪن وارا علائقا مرزا باقي جي تسلط کان آجا ڪرائي حاصل ڪجن، پرڪين ڪاميابي حاصل نه ٿي. ڪجهه وقت کان پوءِ هي وري لشڪر ساڻ ڪري جوڻ رستي سنڌ ۾ داخل ٿيو. مرزا صالح مقابلي لاءِ ٺٽي مان مغلن جو لشڪر تيار ڪرايو جنهن ۾ سندس پيءُ مرزا عيسيٰ جي ماڻهن سميت سنڌ مان هن جا ٻيا ساٿي به شامل هئا. ٻئي لشڪر آمهون سامهون ٿيا. راجپوت لشڪر ريت مطابق گهوڙن تان لهي پنهنجن سندرن جا پلاند هڪ ٻئي سان ٻڌي جنگ ۾ ٽپيا. هوڏانهن مغلن توپن سان حملو ڪيو. مرزا باقي جي لشڪر کي وڏو نقصان پهتو ۽ هي لاچار ٿي جاڙيجن سان ميدان مان سِر بچائي نڪري ويو. آخر ڪجهه وقت کان پوءِ هن سهري کي آفرين ڏيندي کيس گذارش ڪئي ته هو هاڻي اڪيلو سلطان محمود خان وٽان مدد وٺندو ۽ مرزا صالح جو مقابلو ڪندو ائين چئي هُو ٻکر روانو ٿيو. هينئر هُو به سيلت ۽ دشمني جا ڳر سمجهي ويو هُو سندس خون ۾ هينئر انتقام جي باه ڀڙڪي رهي هئي هو هر داءُ پيچ کان واقف ٿي چڪو هو.

ٻکر ۾ اچي سلطان محمود سان مليو ۽ هن کي جنگ ۾ حصو وٺڻ تي زور ڀريو. هن کيس چيو ته تنهنجي پيءُ مرزا عيسيٰ ۾ سندس وچ ۾ هڪ ٻئي جي علائقي تي چڙهائي نه ڪرڻ جو معاهدو ٿيل آهي جنهن موجب آءٌ تنهنجي ڪا به مدد ڪري نٿو سگهان. ان وچ ۾ مرزا صالح بلوچن هٿان مارجي ويو چاڪاڻ ته مرزا بلوچن جا گهڻا ماڻهو بي ڏوهي ماريا هئا. مرزا

---

[6] بيگلار نامو، ص 12.

[7] تاريخ معصومي

صالح جو قتل ڳجهو رکيو ويو.

سلطان محمود مرزا باقي کي عزت ڏيندي کيس هڪ سال لاءِ سکر شهر جو نگران مقرر ڪيو ۽ سندس هر عمل تي نظر رکي. تاريخ معصومي مطابق ته مرزا باقي ان ڪوشش ۾ هو ته ڪهڙي به طرح هُو هندستان وڃي، سلطان محمود هن کي هندستان وڃڻ جي اجازت ڪا نه پئي ڏني ڇاڪاڻ ته هن کي اهو خوف هو ته هُو اتان مدد وٺي سنڌ تي لشڪرڪشي ڪندو. تاريخ طاهري مطابق ته سلطان محمود مرزا باقي کي جنگ ڪان جواب ڏنو، پر کيس اهو چيو ته ٿورو انتظار ڪر حالتن جي ٺيڪ ٿيڻ تي آءُ توکي اڪبر بادشاهه جي دربار ڏانهن اماڻيندس خدا ڪندو ته سٺائي ٿي پوندي تون پاڻهي ڏسندين ته ڇا ٿو ٿئي.

مرزا صالح جو قتل:

جلد ئي مرزا باقي کي مرزا صالح جي قتل جي خبر ملي سندس پيءُ هن ڏانهن هڪ قاصد اماڻيو جنهن هٿان مرزا صالح جو رت لڳل چولو ڏياري موڪليو ۽ کيس مرزا صالح جي قتل واري ڳالهه به لکي موڪلي ته بلوچ قوم مان مريد جت نالي هڪ شخص پنهنجي ماٽن جي خون جو بدلو وٺڻ لاءِ جن کي مرزا صالح ٺٽي ۾ ڦري قتل ڪيو هو ۽ ڪن کي قيد ڪيو هو. هو انهن جي قتل جو قسم کڻي وڏي واڪي چوندو هو ته جيستائين مرزا صالح کي ديوان خاني جي در وٽ ماڻهن جي ميڙ ۾ قتل نه ڪيو اٿم تيستائين پڳ ڪونه ٻڌندس. ماڻهو هن کي چريو سمجهندا هئا، پر آخر هن پنهنجو وعدو پورو ڪيو. هڪ دفعي مرزا صالح جيئن ديوان خاني وٽان گهوڙي تي سوار ٿي محل ڏانهن وڃڻ لڳو ته مريد وجهه وٺي انصاف انصاف ڪندو هن ڏانهن ڀڳو. مرزا صالح جي چوبدارن هن کان ڪاغذ وٺڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ضد ڪري مرزا صالح وٽ ويو ۽ خنجر جو وار ڪري کيس ماري وڌو. چوبدارن هن کي به اتي ئي قتل ڪري ڇڏيو. هينئر مرزا عيسيٰ مرزا باقي کي واپس ٺٽي گهرائڻ لاءِ مرزا محمود کي لکي موڪليو ته مرزا باقي کي مزيد دربدر نه ڪيو وڃي ۽ کيس ٺٽي موڪليو وڃي. هن مرزا باقي کي به لکيو ته تنهنجو ٻڪڙ جهڙو ٻالهُ انهيءَ ڪوهه ۾ وڃي ڪريو جيڪو هن ٻين جي لاءِ کوٽيو هو. هن وقت تو سياڳي پٽ جو دور آهي. مرزا باقي جا ڏڻ ڏهاڙا جا سور لهي ويا. محمود خان هن کي تحفا تحائف سان نوازي بکر جي سرحد تان ٽپائي وٺي شان سان سندس پيءُ جي حوالي ڪيو. تاريخ معصومي مطابق ته سلطان محمود خان، مرزا عيسيٰ کان مرزا باقيءَ جي خطائن ٻني معافي گهري هن مرزا عيسيٰ ڏانهن اها معافيءَ جي درخواست موڪلي ۽ وچ ۾ شيخ عبدالوهاب پوراني کي وڌو، مرزا عيسيٰ پنهنجي پاڻيجي مير يار محمد خان کي ايلچي مقرر ڪيو. سلطان محمود بادشاهي جو ضروري انتظام ڪري سلطان باقي کي ٺٽي موڪليو جنهن پيءُ سان ملاقات ڪئي، ۽ معافي گهري مرزا عيسيٰ هن کي سيوستان جي جاگير عطا ڪئي ۽ کيس اتي رهڻ جي اجازت ڏني؛ تاريخ طاهري مطابق ته مرزا باقي پيءُ جي هوندي پاڻ حڪومت ۾ اهڙو هٿ وڌو جو ڄڻ ملڪ جو دارو مدار ئي مٿس هو. هر ڪنهن کي پنهنجي سياٽپ سان پنهنجو ڪندو ويو، پر ارغون جيڪي پاڻ کي مرزا شاه حسن جو وارث سمجهندا هئا ۽ خزاني مان حصو گهرندا هئا مرزا باقيءَ کان به ساڳيو مطالبو ڪندا رهيا، پر هي هنن کي ٽاريندو رهيو.

ارغونن جو حشر

مرزا باقي جيئن پيءُ جو جانشين بڻيو ته ارغونن هن کان به خزانو گهرڻ شروع ڪيو. مرزا باقي بظاهر ته هنن سان همدردي پئي ڪئي، پر اندران هنن جو خاتمو آڻڻ پئي چاهيو. ارغون پاڻ ۾ گڏجي چڪا هئا ۽ هن تي ڏاڍو زور وڌائون. مرزا باقي جيئن ته پنهنجن ساٿين سان هنن جي خاتمي جو پروگرام رٿي چڪو هو جنهن تحت ارغونن کي محل ۾ اچي خزانو کڻڻ لاءِ چيو. پروگرام موجب سڀ نامور طاقتور ارغون پهتا خزاني جون پيتيون هنن اڳيان رکيون ويون جيئن پيتيون کوليائون انهن مان هٿيارن سان ماڻهو نڪتا ۽ جيڪي ارغون هئا انهن جو ڪرس ڪيائون ڪجهه ارغون بچي اتان ڀڳا. اڳتي هلي بچيل ارغونن جو اهو حال ٿيو جو نه ڪين ڪجهه کائڻ پيئڻ لاءِ هو نه ڪو گهر گهاٽ شهر ڇڏي جهنگ ۾ شڪار ڪندا هئا ۽ پيٽ پاليندا هئا. سندن ٻار ٻچا هڪ پاسي ته پاڻ ٻئي پاسي رلي پني حياتيءَ جا ڏينهن پورا ڪرڻ لڳا*

---

* تاريخ طاهري، ص 128

مرزا باقي جي بکر ڏانهن چڙهائي:

سيوستان ۾ مرزا باقي سان گڏ هن جا ڪجهه ساٿي ارغون به گڏ هئا جن جي صحبت ۾ هو هميشه ويڙهه ۽ ڪروڌ ۾ وڪوڙيل هوندو هو. ارغون ڏاڍا ويڙهاڪ هئا ۽ ترخانن جا دشمن هت به پهچي ڪجهه ئي وقت اندر مرزا عيسيٰ سان سرڪشي ۽ بغاوت شروع ڪري ڏني ۽ جنگ لاءِ تيار ٿي بيٺا. مرزا عيسيٰ وڏي دليري سان هنن جي جنگ کي روڪيو (معصومي ان جنگ جو سال 1565ع 973ھ ٻڌايو آهي) ارغون صلح خوشيءَ جا دهل وڄائيندا جڏهن درياهه لنگهي رهيا هئا تڏهن مرزا عيسيٰ جي ماڻهن هنن مٿان آتشبازي شروع ڪئي ۽ هڪ وڏو تعداد مرزا باقيءَ جي ماڻهن جو مارجي ويو. ارغون اتان بکر ڏانهن ڀڄي ويا ۽ سلطان محمود وٽ پهتا ڪيس سڄي ماجرا ٻڌايائون، سلطان محمود هنن تي ڏاڍو ڪاوڙيو ۽ هنن کي قيد ڪيو، پر پنهنجي والده جي چوڻ تي (جيڪا سياست جا داءُ پيچ ڄاڻيندي هئي) ڪين قيد مان آزاد ڪيو ۽ هرهڪ کي گهوڙو ۽ ترار سان نوازيو ۽ ڪين واپس (سيوستان) موڪليو ۽ پنهنجا به ڪجهه ماڻهو هنن سان گڏ موڪليا. هنن اچي سيوستان جي قلعي جو محاصرو ڪيو جيڪو ڪافي وقت هليو. هوڏانهن پاڻي جي اٿل سبب سيوستان ۾ ٻوڏ آئي، مرزا عيسيٰ ان وقت هنن تي حملو ڪري ڪين شهر نيڪالي ڏني. رفيان Rafian وٽ ٻئي لشڪر آمهون سامهون ٿيا جنهن ۾ سلطان محمود جا گهڻا سپاهي مارجي ويا. دربيلي ۾ ٻئي لشڪر قلعا تعمير ڪرائي ويهي رهيا ۽ جنگ جاري رهي. نيٺ ماهه بيگم شيخ عبدالوهاب پوراني کي ٺاهه لاءِ درخواست ڏني ۽ صلح ڪرائي، سلطان محمود بکر روانو ٿيو ۽ مرزا عيسيٰ ٺٽي پهتو. مرزا عيسيٰ پنهنجي طبعي موت مرڻ کان اڳ ۾ مرزا عيسيٰ پنهنجي ننڍي پٽ جان بابا کي پنهنجو ولي عهد بڻائڻ پئي چاهيو، پر سندس بيگم انڪار ڪيو ۽ مرزا باقي جي سفارش ڪيائين جيڪو سيني ڀائرن ۾ هيئنر وڏو هو. مرزا عيسيٰ انڪار ڪيو ۽ چيائين ته هُو ڏاڍو ظالم ماڻهو آهي جيڪو خلق تي ظلم ڪندو ۽ تون پاڻ به هن جي هٿان مارجي وينديءَ. مرزا عيسيٰ ارڙهن ورهيه حڪومت ڪري سنه 73- 1572ع 980ھ ۾ وفات ڪئي. هن جي وفات کي ماهه بيگم ملڪي مصلحت خاطر ڳجهو رکيو ۽ مرزا باقي کي تخت تي ويهاري انهيءَ ڏينهن مرزا عيسيٰ کي مڪلي جي قبرستان ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو. مرزا باقي تخت تي ويهڻ سان ظالم جي بازار ٻاري ڏني ۽ جيڪي ڪجهه مرزا عيسيٰ چيو هو اڳتي هلي اهو سچ ثابت ٿيو. حڪومت جي اختيار جي واڳ هن ارغوني اميرن مير ڪوچڪ مرزا قاسم وغيره جي حوالي ڪري ڇڏي جيڪي ڏاڍا ظالم ۽ بيرواهه هئا ماڻهن جو قتل ۽ مال ڦرڻ سندن حڪم ۾ شامل هو. حڪومت جو نه پر وحشت ۽ دهشت جو دور شروع ٿي ويو هو. سنڌ جا اصلي رهواسي ته هنن جي شر کان بچيل نه هئا، پر سندن خاندان جا ارغون به هنن جي ظلم کان بچيل نه هئا جيڪي ڪنهن به طريقي بکر وڃي پهتا. سلطان محمود لشڪر ساڻ ڪري مرزا باقيءَ کي سندن ظلمن خلاف جنگ جوٽڻ لاءِ روانو ٿيو ۽ نصرپور جي قلعي جو گهيراءُ ڪيو اتي هن کي مشهور ديني شخصيت شيخ فريد جي پاڪ پٽڻ پهچڻ جو اطلاع مليو جنهن تي هي گهيراءُ ختم ڪري بزرگ جي ملاقات لاءِ واپس وريو.[9]

يورپ جا پورچوگيز:

اچي چمڙيءَ مان پورچوگيز پهرين قوم هئي جنهن هندستان جي سمنڊن تي قبضو ڪيو ۽ ڦرلٽ کي پنهنجو پيشو بڻايو. 1453ع ۾ جڏهن سلطنت عثمانيه جي ترڪن قسطنطنيه تي قبضو ڪيو جنهنڪري سمنڊ رستي وينس ۽ جينيوا جي يورپي واپارين جو واپار متاثر ٿيو جيڪي مصر ۽ شام رستي ٿيندو هو. اهي تجارتي رستا بند ٿيڻ کان پوءِ يورپي قومن سمنڊن رستي هندستان پهچڻ لاءِ جاکوڙ شروع ڪئي. مولانا شيدائي مشهور عالم قطب الدين نهرائي جي ڪتاب ”البرق اليماني في الفتح العثماني“ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو ته پورچوگيزن جي هڪ اميرالجرا واسڪوڊيگاما آفريڪا جي چوگرد ڦري هندستان جي الهندي ڪناري ڪالڪيٽ پهتو جنهن کي هڪ عرب اميرالبحر احمد بن ماجد جيڪو سمنڊن مان واقف هو، نشي جي حالت ۾ واسڪو ڊيگاما کي هندستان جو رستو ڏيکاريو. ٿي سگهي ٿو هن کي دوکي سان پيشاريو ويو هجي . م ب)

پهريون ايراني نار ۽ هندي وڏي سمنڊ جو واپار

---

[9] تاريخ معصومي، ص

عرب جهاز راڻن جي قبضي ۾ هو ۽ هينئر هر طرف سڀ ايشيا جا سامونڊي رستا پورچوگيزن قبضي هيٺ آندا هئا. انهن ڏينهن ۾ مصر تي مملوڪ سلطانن جي حڪومت هئي جن گجرات ۽ بيجاپور سان گڏجي هڪ وڏي ٻيڙيءَ سان پورچوگيزن سان مقابلو ڪيو، پر هنن شڪست کاڌي ۽ پورچوگيزن جو حوصلو اڃا وڌيو. هنن هندستان جي الهندي ڪناري واري شهر "گوئا" کي پنهنجو تختگاهه بڻايو.

فرنگين جي ٺٽي تي چڙهائي، شهر ساڙڻ ۽ ڦرلٽ مچائڻ:

مرزا باقي پنهنجي پيءُ جي آيل (ماتحتي) ۾ پنهنجون پاڙون پختيون ڪري ويو، ڪيس چڱي مٺي جي حال ۽ چال جي پوري پروڙ هئي. دل ۾ سوچ ڪيائين ته ڇو نه هن پوڙهي شينهن (مرزا عيسيٰ) جي جيئري ئي محمود خان سان سرحدن جو نبيرو ڪيو وڃي، متان سڀاڻي سندس فوت ٿيڻ کان پوءِ ارغون وجهه وٺي محمود خان سان ملي ملڪ ۾ ڪو مهلوڙ نه مچائي وجهن! نيٺ سندس صلاح سان مرزا عيسيٰ پنهنجي عمر جي پڇاڙيءَ 973هه ۾ مرزا باقيءَ سان گڏجي بکر روانو ٿيو. هي ٻئي جڏهن دربيلي پرڳڻي ۾ پهتا ته محمود خان خبر ملڻ تي بکر واري قلعي کي سوگهو ڪري، پنهنجو لشڪر هنن ڏانهن چاڙهي موڪليو. ڪين چوايائين ته اوهان آخر ڪهڙي نيت سان معاهدو ٽوڙي هيڏانهن چڙهائي ڪري آيا آهيو؟ مرزا باقيءَ جو ارادو هو، ته دربيلي وارو پرڳڻو، بکر سرڪار کان کسي، سيوهڻ جي سرڪار ۾ شامل ڪيو وڃي؛ پر ائين ٿيڻ مشڪل هو، ڇو ته هن پاسي محمود خان جو لشڪر وڌيڪ طاقتور هو. نيٺ ٻئي ڌريون جنگ لاءِ تيار ٿي ويون.

اوچتي هنن کي خبر ملي، ته فرنگي لاهري بندر ٽپي ٺٽي پهتا آهن[15]، اوهان کي جلد واپس اچڻ کپي. جيڪڏهن نه ته حريف زور آهي، پاڻ اچي سائس منهن ڏيو. اها خبر ٻڌي هي اڳتي ڪونه وڌيا ۽ سرحد جو جهڳڙو ڇڏي، هڪدم پويان پير ڪيائون. هنن جي پهچڻ کان اڳ فرنگين سڄي شهر کي لُٽي ڦري، ٻاهيون ڏئي ڪيئي ماڻهو قتل ڪري ڇڏيا، ڪيترا شهري ڀڄي وڃي مير فرخ ارغون جي جامع مسجد ۾ لڪي ويهي رهيا، جڏهن مرزا جي اچڻ جي خبر

[15] ڏسو حوالو ۽ متعلقات.

ٻڌائون تڏهن ٻاهر آيا.

فرنگين جي اچڻ جو واقعو هن ريت هو ته: ٺٽي ۽ لاهري بندر جي وچ تي خشڪي ۽ درياهي رستي ٻن ڏينهن جي پنڌ جو فاصلو ٿيندو. ان کان پوءِ سمنڊ تائين هڪ منزل ٿيندي. اُتان نار نالي هڪ سوڙهو واهه نڪري بندر تائين اچي ٿو، جنهن جي ڊيگهه ڪٿي ڏهه طناب[11] ته ڪٿي وڌيڪ ٿيندي؛ پر انهيءَ واهه جي اونهائي گهٽي آهي. درياهه جي وچاڳ (سون مياٽي) ۾ ٻي ڪابه آبادي ناهي. اتي مير بندر جي چوڪي آهي، جنهن ۾ هڪڙي توب تيار رکي وڃي ٿي. جڏهن به ڪا ٻيڙي سمنڊ مان اچي ان واهه تائين پهچي ٿي ته توب ڇوڙي ٿي وڃي، جنهن مان چوڪيدارن کي خبر پوي ٿي ته سمنڊ مان ٻيڙي واهه ۾ داخل ٿي رهي آهي. جواب ۾ هيڏانهن به توب ڇُٽي ٿي، جنهن جو آواز بندر تائين پهچي ٿو ۽ اها ڄاڻ پوي ٿي ته نئين ٻيڙي اچي رهي آهي، پوءِ سڄو تفصيل ٺٽي جي سوداگرن ڏانهن موڪلي چوڪيدار پاڻ ننڍين ٻيڙين ۾ چڙهي، نار جي منهن وٽ پهچي جاچ ٿا ڪن ته اها ٻيڙي ڪنهن جي آهي. جنهن جي به ٻيڙي هوندي، اُن جي ڄاڻ ٻين واسطيدارن ڏانهن پهچائيندا: جيڪي وري غوراب ۾ چڙهي، سٽو اتي هليا ايندا. پوءِ جيڪڏهن ٻيڙي پنهنجي بندر جي هوندي ته ان کي نار ۾ لاهي لاهري بندر تي لنگر هٽائيندا؛ پر جي ٻئي ڪنهن بندر جي هوندي ته ان کي اتي ترسائي؛ سڄو سامان غوراب ۾ پري شهر ڏانهن آڻيندا.

جڏهن فرنگي انهيءَ رستي سان هن پاسي آيا، ڪين خبر پئي ته ملڪ جو والي گهڻو پري نڪري ويو آهي، پويان ڪوبه اهڙو مضبوط ماڻهو موجود ڪونهي، جيڪو منهن ڏئي سگهي ۽ جيئن اڳتي وڌيا ته مير بندر هنن کي روڪڻ جي ڪئي؛ پر فرنگين وٽس ماڻهن جو زور نه ڏسي، جواب ڏنو ته اسان کي بندر تي ترسڻو نه آهي، جن غورابن تي آيا آهيون، انهن سوڌا ٺٽي هليا وينداسين، جتان گهمي ڦري خريداري ڪري وري اچهو ٿا واپس اچون، جيڪو محصول مڙو هوندو سو اتي ڏئي ڇڏينداسين.

[11] طناب زمين جي ماپ ڪرڻ لاءِ سڻيءَ مان وٽيل سٺ وال ڊگهي نوڙي جيڪا اڪبر جي زماني ۾ رائج هئي. آئين اڪبري ابوالفضل، ج 2، ص 605

بندر وارا هنن جي اڳيان اڻلو ست نہ ساري مجبوريءَ کان ملڪ ٿي ويا، هي بندر مان لنگهي، پنهنجا غوراب مٿي پاڻيءَ مان هڪالي، ٺٽي ڏانهن ڏوڪيندا ويا. واٽ تي جيڪا بہ آبادي ڏٺائون، تنهن ۾ ڦرلٽ مچائي ڏنائون. ملڪ تہ اڳئي نٽٽڪو هو، انڪري ڪنهن کي بہ هنن جي اڳ جهلڻ جي سگهہ ڪانہ ٿي ۽ هي بنا ڪنهن ڏپ ڊاءَ جي شهر ۾ ڪاهي پيا.

مرزا جو جيڪو لشڪر ٺٽي ۾ رهيل هو، تنهن هيڪر مڙسي ڪري درياهہ جا پاسا جهليا، پر پوءِ پُڄي نہ سگهيو. هنن (فرنگين) کي جيئن وڻيو، تيئن هاڃا ڪري ڇڏيائون، جڏهن پتو پيئن، تہ ملڪ جو مالڪ زور آور لشڪر سان بکر کان موٽ ڪائي اچي رسيو آهي، تہ ڦرلٽ جو سامان غورابن ۾ هٽي ويندا رهيا"[12]. مرزا جيتوڻيڪ هن کان اڳ ارغونن جي خطري سبب قلعي کي مضبوط ڪرائي ڇڏيو هو، تہ بہ هاڻ وڌيڪ خطرو سمجهي، پنهنجي حويلي ۽ شهر جي چوڌاري وڏو ڪوٽ ڏياري ڇڏيائين.

هي وڏا سفاڪ ۽ ظالم هئا انڪري ايتري طاقت ۾ اچي ويا جو ايران جي شاهہ اسماعيل صفوي هنن جي اقتدار کي تسليم ڪيو هو. پورچوگيز هينئر آفريڪا کان جزائر المشرق ۽ باب المبنب کان ايراني نار تائين سيني تجارتي بندرن تي قبضو ڪيو. هي ڏاڍا دغاباز هئا جن کي انوقت جا مسلمان حاڪم سمجهي نہ سگهيا. همايون بادشاهہ جڏهن گجرات تي ڪاهہ ڪئي تہ انوقت جي گجرات جي حاڪم بهادر شاهہ بن محمود اول جيڪو 932هہ ۾ گجرات جي تخت تي وينو تنهن پورچوگيزن کان مدد گهري جن 943هہ/ 1548 ۾ الٽو بهادر شاهہ کي شهيد ڪري گجرات جي بندر "ديو" تي قبضو ڪيو جيڪو سنڌ کي ويجهو هو جتي هي اچي آباد ٿيا قتل وغارت ۽ ڦرلٽ سندن رت ۾ شامل هو. پورچوگيزن جو هڪ مؤرخ سندن سفاڪي متعلق لکي ٿو تہ "پورچوگيز هندستان جي ڪناري تي هڪڙي هٿ ۾ ترار ۽ ٻئي هٿ تي ظلم ۽ بيرحمي کڻي پير رکيو، مشرق جي اڻ کٽندڙ دولت کي ڏسي سندن حواس خطا ٿي ويا انسانن کي ڦرڻ ۽ مارڻ، شهرن کي ڦرڻ ۽ ساڙڻ ۾ هو درنده بڻجي ويا ليڪن هت ايتري تہ گهڻي دولت هئي جو ترار اڇلائي سون ۽ چاندي ميڙڻ لڳا آخر ٻيون حريص مغربي قومون هنن مٿان غالب ٿي ويون."[13]

سنڌ ۾ مرزا عيسيٰ بکر کي گهيرو ڪري وينو هو. هڪ بہ دفعو هنن جي وچ ۾ جهڙپ بہ ٿي. ان وچ ۾ پورچوگيزن ٺٽي تي حملو ڪيو. ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ اسپين جي مؤرخ جو حوالو ڏيندي لکي ٿو تہ سنڌ جي بادشاهہ (مرزا عيسيٰ) هڪ سفير پورچوگيز ڏانهن مدد لاءِ موڪليو هو جنهن ست هزار پوچوگيزن کي 28 ٻيڙن ۾ موڪليو جنهن جو ڪمانڊر Pedro Barrscto Rolim هو. اهو لشڪر سلامتي تائين ٺٽي پهتو. مرزا عيسيٰ جي پٽ پنهنجي پيءُ مرزا عيسيٰ کي پورچوگيز جي پهچڻ جو اطلاع موڪليو جنهن ڪيس انتظار ڪرڻ جو جوابو جيڪي ٺٽي ۾ رهي پيا. جلد ئي هنن کي خبر پيئي تہ سلطان محمود ۽ مرزا عيسيٰ جي وچ ۾ ٺاهہ ٿي چڪو آهي. پورچوگيزن مرزا عيسيٰ جي پٽن کان سندن لشڪر ۽ اچڻ جو معاوضو گهريو جيتوڻڪ هن ها ڪئي، پر "Barseto" پنهنجي لشڪر کي ٺٽي شهر ۾ گهڙي قتل عام جو حڪم ڏنو، جن اٺ هزار انسانن کي شهيد ڪيو. سڄي شهر جي ماڻهن جو مال ۽ ملڪيت، سون ۽ چاندي ڦري ٺٽي شهر کي باهہ ڏني. شهر جي جامع مسجد بہ ان ۾ سڙي ويئي. درياءَ مٿان تيل هاري دريا جي مٿاچري کي باهہ ڏنائون تاريخ طاهري ۾ فرنگين جو بيان ڪجهہ هن ريت آهي: (ص 119-112)

مرزا عيسيٰ واپس وريو تہ سلطان محمود هن جو پيڇو ڪندي سيوستان تائين پهتو ۽ پنهنجي ظالمانہ عادت موجب بيٺل فصل کي تباهہ ڪرايو. اهو حال ڏسي سيوستان جو هڪ سادات، سيد مير ڪلان[14] وچ ۾ پيو ۽ هڪ معاهدو تيار ڪري ٻنهي ڌرين کي ان تي راضي ڪري ٺاهہ ڪرايو سلطان محمود بکر موٽي ويو.

---

[12] اصل ۾ مرزا عيسيٰ پاڻ ۾ پورچوگيزن کي دعوت ڏئي پنهنجي مدد لاءِ گهرايو هو. محترم مولائي شيدائي لکي ٿو: سلطان محمود (بکر جي حاڪم) خلاف مرزا عيسيٰ پورچوگيز حاڪم کان مدد گهري هئي. سندس غير حاضريءَ ۾ پورچوگيزن جو ٻيڙو (1555ع) ڏاري لاهري بندر کان ٺٽي پهچي ويو. جنت السنڌ، ص 406.

[13] مولائي شيدائي، ص 405

[14] ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، "سنڌ سياحن جي نظر ۾"، ص 108

مرزا عيسيٰ جڏهن ٺٽي واپس وريو ته پورچوگيزن طرفان ٺٽي ۾ ٿيل نقصان تي کيس ڏاڍي تڪليف ٿي. پورچوگيز ته ڀڄي ويا، پر ماڻهن جو هڪ وڏو تعداد بي ڏوهي مارجي چڪو هو ۽ ٺٽو سڄو سڙي چڪو هو. مرزا عيسيٰ شهر کي نئين سر ٺهرايو، قلعي ۽ شهر کي مضبوط ڪيو. جامع مسجد کي نئين سر اڏيو ۽ لاهري بندر کي به ٻاهرين حملن کان محفوظ بڻائي مٿانهن نگهبان مقرر ڪيو. جيڪي پري سمنڊ ۾ هلندڙ هو. ٻيڙي تي نظر رکندا هئا. 15 پورچوگيزن جو چوڻ آهي ته هنن کي ٺٽي مان ايتري گهڻي دولت ملي جيڪا ڪين سڄي ايشيا مان نه ملي هئي16

مرزا جان بابا وارث جي حيثيت ۾:

مرزا جان بابا جنهن کي مرزا عيسيٰ (سندس والد) پنهنجو جانشين ڪرڻ پئي چاهيو. پر، مرزا صالح جي خود سري ڏاڍ، ظلم ۽ ستم کان تنگ ٿي پيءُ جو پاسو ڇڏي پنهنجي ناناڻن سميجن ڏانهن هليو ويو. [17] پيءُ جي وفات کانپوءِ هو ڪيترن ڏينهن کان پوءِ سلطان محمود بکري سان ٺٽي پهتو. تعزيت جي رسمن کان پوءِ پيءُ جي ورثي مان ملڪ جي حصي جي گهر ڪئي، پر جيئن ته مرزا محمد باقي سڄي حڪومت ۽ مال تي مڪمل ضابطو آندو هو تنهنڪري هن کي اها ڳالهه ڪانه وڻي هن ڪاوڙ ۾ سلطان محمود کي چيو ته جهڙي نموني توهان اڳ ۾ مرزا صالح ۽ منهنجي وچ ۾ دخل نه ڏنو هو تهڙي نموني هينئر به وچ ۾ نه اچو ته بهتر ٿيندو. مال ۽ ملڪيت ورهائڻ واپاري پڇن جو ڪم آهي حڪومت ڪرڻ خدائي ڏات آهي. جيڪڏهن منهنجو ڀاءُ راضي ٿئي ته ڀلي مون وٽ رهي آئون سندس چڱي طرح خدمت ڪندو رهندس باقي جدا پرڳڻو ڏئي پنهنجي ڪک ۾ ڪان ڪونه هڻندس. مون هن ملڪ لاءِ ڏاڍا ڏکيا ڏينهن ڏٺا آهن" سلطان محمود خان اهو سڀ ڪجهه ٻڌي موٽي بکر پهتو. جان بابا به ٻيهر مان ڀڄي وڃي ناناڻن سميجن وٽ پهتو. مرزا جان بابا پنهنجن صلاحڪارن جهڙوڪ خان زمان بيگلار، مرزا سلطان بيگ خان بابا، شاهم قاسم ۽ علي شر سان گڏجي مرزا محمد باقي سان جنگ جي تياري شروع ڪئي. مرزا جان بابا مٿئين) ماڻهن ۽ پنهنجي نياڻي مرزا شادمان جيڪو پنهنجي وقت جو هڪ بهادر شخص هو ۽ پيءُ جي طرفان سندن نسب مير ذوالنون جي ڀاءُ سلطان علي سان ٿي مليو سان گڏجي ٺري پرڳڻي ۾ پهتا. مرزا باقي کي جڏهن اها خبر پئي ته هن هڪ لشڪر ٺري قلعي ڏانهن موڪليو. مرزا باقي جو سپهه سالار مولانا بهبود لشڪر سميت ٺريءَ اچي پهتو ۽ قلعي جي پرسان وهندڙ واهه جي وچ ۾ هڪڙي وڏي ڪاهي ڪوٺائي پنهنجن ٻين سپهه سالارن مير شمس ڪشميري ۽ مير برلاس کي اتي گهرائي ويهاريو. اوچتو خان زمان بيگلار ۽ مرزا محمد سلطان بيگلار هنن مٿان زبردست حملو ڪيو. مرزا باقي جي لشڪر جا ڪيترائي سپاهي مارجي ويا. ڪيترا خوف ۽ ڀؤ سبب پنهنجا گهوڙا قلعي جي پٽ تان ٽپايا جنهنڪري گهڻا سپاهي هيٺ ڪوٺيل ڪاهيءَ ۾ وڃي ڪريا. خان زمان ۽ مرزا سلطان بيگ جي سوپ ٿي ڪين وڏو تعداد مال غنيمت جنهن ۾ سوين گهوڙا ۽ جنگي سامان هو هٿ آيو. انهي وچ ۾ ڪين خبر پئي ته سوڍن جي هڪڙي لشڪر ويرسي ۽ ويسه جي هٿ هيٺ، مرزا جان بابا جي طرفدار امير پير قلي کي ٻن سون ماڻهن سميت قتل ڪري ڇڏيو آهي جنهنڪري هُو قلعي ۾ ميرزا شادمان کي ڇڏي مرزا جان بابا وٽ هليا ويا ۽ ان کي پاڻ سان ساڻ ڪري سوڍن تي ڪاهه ڪرڻ لاءِ روانا ٿيا.

جان بابا جي سوڍن تي ڪاهه:

سوڍا ڏاڍا بهادر هئا سندن وڏو لشڪر هوندو هو ڪين هر جنگي سامان هوندو هو. جان بابا هڪ وڏو لشڪر وٺي اتي پهتو جت سوڍن مير پير قلي ۽ ان جي جماعت کي قتل ڪيو هو. ميدان جنگ ۾ هنن جا بي ڪفن لاش پيل هئا جن کي ڏسي هنن جو جنگي جذبو وڌيڪ ڀڙڪيو هنن سوڍن جي لشڪر تي حملو ڪيو سخت جنگ لڳي جنهن ۾ سوڍن جا مشهور ۽ بهادر سپهه سالار سردار مهيس، سردار تير سميت ڪيترائي سپاهي ۽ سردار مارجي ويا. سوڍا جيئن ته مرزا باقي جا حمايتي هئا ۽ انهن جي تباهي جي خبر جڏهن هن کي پهتي ته هي هڪ وڏو لشڪر ساڻ ڪري ٺٽي مان نڪتو. ڀهريائين ٺري پهتو اتان مرزا

---

[15] ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ، ص 33-132

[16] سنڌ جي رهواسين جي ترخانن سان ملتئي هئي.

[17] تحفة الڪرام، ص 172

[18] بيگلارنامو ص 9-10

شاهمان مقابلي جي همت نہ سمجهي پڇي نڪتو ۽ ريل پرڳڻي پهتو، جتي مرزا جان بابا ۽ خان زمان ترسيل هئا هنن کي جڏهن مرزا باقي جي ڪاهہ جي خبر پئي تہ بکر جي حاڪم سلطان محمود خان ڏانهن مدد لاءِ ايلچي ڪليو جنهن ڪين پنج هزار سپاهين جو لشڪر موڪليو جنهن جي مدد سان هنن فتح باغ شهر تي قبضو ڪيو. مرزا باقي کي جيئن اهو اطلاع مليو تہ هن پنهنجو ڪجهہ لشڪر ساڻ ڪري ٻيڙين ذريعي فتح باغ جي ويجهو پهتو ٻنهي طرف ٻن پاٿرن جا لشڪر هئا اتي جان بابا اعلان ڪيو تہ هت مان جنهن جڳهہ تي بيٺو آهيان هن جي پنيان وارا پرڳڻا منهنجا آهن ۽ جت مرزا باقي بيٺو آهي ان جي پنيان وارا پرڳڻا مرزا باقي جا آهن. هن خان زمان کي چيو تہ ڳوٺن ۾ پنهنجا حاڪم مقرر ڪري ڍل اوڳاڙي ويجي جيئن لشڪر جو ۽ پنهنجو خرچ هلائي سگهجي. خان زمان روانو ٿيو ان وچ ۾ خبر پهتي تہ مغل شهنشاهہ اڪبر اعظم جو لشڪر بکر جي آسپاس اچي پهتو آهي اها خبر جيئن سلطان محمود جي لشڪر کي پئي تہ هنن جان بابا کي چيو تہ اسين هڪ پل بہ هت نہ رهنداسين ۽ واپس پنهنجي حاڪم جي مدد لاءِ بکر وينداسون، جان بابا هنن کي ڏاڍيون منٿون ڪيون، پر هُو جنگ جي ميدان مان نڪري ويا. جان بابا مجبوراً هنن کي ان ڳالهہ تي راضي ڪيو تہ اسين بہ توهان سان هتان گڏ نڪرون ٿا ۽ ونگ پرڳڻي ويندا سون جتان توهان بکر لاءِ هليا وڃجو. جنگ جو ميدان خالي ٿي ويو مرزا باقي لشڪر سميت نئي پهتو.

جان بابا هينئر ڦرلٽ تي اچي سندرو ٻڌو. ونگ کان پوءِ نصرپور جي علائقن تائين ماڻهن تي پنهنجي وحشت تاري ڪري ڇڏي هئائين ۽ جوڻيجن سان اچي شامل ٿيو[19] جيڪي پڻ ڦرلٽ ڪندا هئا. مرزا باقي لشڪر ساڻ ڪري هنن تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. مرزا جان بابا کي جڏهن هن جي اچڻ جي خبر پئي تڏهن جوڻيجن ۽ انڙن کي پاڻ سان همراهہ ڪري نصرپور کان ويهہ ڪوهہ پري برهمڻ آباد جي قلعي پرسان هڪ ڳوٺ متاهل ۾ پناهہ گزين ٿيو انوقت ڪجهہ مرزا قبيلي جا ماڻهو مرزا باقي کان منحرف ٿي هن وٽ اچي رهيا جن وٽ نہ گهوڙا هئا نہ ئي ڪو ٻيو سازو سامان. هڪ رات جان بابا رات وچ ۾ آسي پاسي جي ستن ڳوٺن ۾ ڦر ڪئي ۽ ڪئي گهوڙا ۽ ٻيو سامان ڦري اچي مرزائن کي ڏنائين. ڦر ٿيل ماڻهو فرياد فرياد ڪندا اچي مرزا باقي وٽ پهتا جيڪو خود عجب ۾ پئجي ويو تہ هڪ رات ۾ ايڏي وڏي ڦر! هن نصرپور جي حاڪم تي وڏي ملامت ڪئي.

سلطان محمود خان جي نئي تي ڪاهہ:

سنڌ ۾ ٻہ حڪومتون قائم ڪرڻ ۽ بي انداز دولت لٽڻ باوجود هنن ڀاهرين لٽيرن جو پيٽ ڀرڻ وارو ئي نہ هو. هينئر بابا سلطان محمود نئي تي ڪاهہ ڪرڻ جو ارادو ڪيو ڪيس ڪو نرينہ اولاد نہ هو هُو مرزا عيسيٰ خان جي پٽ جان بابا کي پٽ وانگر سمجهندو هو جنهن کي هن مرزا باقي سان جنگ ڪرڻ دوران پنجن هزار سپاهين جو لشڪر پڻ موڪليو هو.

سلطان محمود لشڪر ساڻ ڪري سيوهڻ جي آس پاس منزل انداز ٿيو ۽ جان بابا کي نياپو ڪرايائين تہ اسين ڀهريون نصرپور تائين آياسون ۽ موٽي وياسون وري توهان جي مدد لاءِ لشڪر موڪليوسون، پر مقصد حاصل نہ ٿيو هينئر توهان کي گهرجي تہ اسان جي مدد لاءِ اچو تہ گڏجي نئي تي ڪاهہ ڪيون ۽ مرزا باقي کان بدلو وٺون ۽ ٺٽو فتح ڪري توهان جي حوالي ڪيون. جان بابا ڪافي سوچ ويچار ڪانپوءِ انڙن ۽ پنهنجن ساٿين سان گڏجي روانو ٿيو ۽ سيوهڻ جي آمهون سامهون سنڌو درياءَ جي اپرندي ڪناري تي اچي منزل ڪيائين ۽ صبح جو[20] سوير درياءَ پار ڪري سلطان محمود سان ملڻ جو ارادو ڪيائين. رات دير سان اوچتو سلطان محمود خان جي والده جو قاصد جان بابا وٽ پهتو جنهن هن کي نياپو ڏنو تہ اگر پنهنجي سر جو خير چاهين ٿو تہ سلطان محمود وٽ نہ وڃجانءِ. خان بابا ساٿين سان صلاح بعد پنهنجن خاص ماڻهن سان لاڙ روانو ٿي ويو. سلطان محمود انتظار ڪندو رهيو جڏهن ڪيس جان بابا جي پڇي وڃڻ جي خبر پئي تہ سيوهڻ مان منزل ڪٽي نئي ڏانهن روانو ٿيو ۽ پير پٺي جي مزار جي زيارت ڪيائين. مرزا باقي جو لشڪر درياءَ جي هڪ ڪپ تي ۽ هن جو لشڪر درياءَ جي ٻئي ڪپ تي هڪٻئي تي تير وسائيندا رهيا، پر ڪاهي ڪوبہ نہ ايو ايتري ۾

---

[19] بيگلارنامو، ص 27

[20] بيگلارنامو، ص 32

سلطان محمود کي اڪبر بادشاهه جي لشڪر جي بکر ڏانهن آمد جي خبر پئي ۽ هُو هوڏانهن بغير ڪنهن سوڀ جي روانو ٿي ويو.

اها خبر جڏهن جان بابا کي پهتي ته سلطان محمود بکر پهچي ويو آهي ته هن وري ڦرلٽ شروع ڪئي ۽ اچي نصرپور تائين پهتو ۽ هر طرف ملڪ کي تلف ۽ تاراج ڪري ڇڏيائين. مرزا باقي هن ان عمل کي روڪڻ لاءِ ٽن هزارن جو لشڪر روانو ڪيو جنهن جي سرپرستي نصرپور جي حاڪم حبش خان ۽ مير يادگار مسڪين کي سونپي. اهو لشڪر جڏهن اگهم وٽ پهتو تڏهن رئيس ڪرن هنگوري اها خبر خان زمان کي پهچائي جنهن جان بابا جي صلاح سان هڪ جاسوس دستو مقرر ڪيو جيڪو ڪين مرزا باقي جي لشڪر جي هر چرپر کان آگاهي ڏيندو رهي. اٿين سنڌ جو اهو حصو لشڪر ڪشي، ڦرلٽ، جاسوسي، چاپلوسي جي دلدل ۾ ڦاسندو ويو. سنڌ جا ڪئي قبيلا ان ڏکيئ ۽ بربادي ۾ ڦاسندا ويا.

مرزا باقيءَ تي جان بابا جو حملو ۽ سندس گهر واريءَ جو قتل:

مرزا باقي جان بابا مان ڏاڍو بيزار ٿيو هو جيڪو هميشه پيءُ جي وراثت حاصل ڪرڻ لاءِ ڦرون ۽ حملا ڪندو هو. هن سان گڏ هن جا ڪجهه مائٽ ارغون ۽ ترخان به گڏ هئا. سنڌ جي ڪيترن قبيلن جي سردارن سان هن جي دوستي هئي. مرزا باقي سڄي ملڪ ۽ مال تي قبضو ڪري ويٺو هو ۽ وراثت مان پاءُ کي حصو ڏيڻ لاءِ تيار نه هو ۽ هُو اٿين ئي لشڪر وٺي هڪٻئي کي مارڻ لاءِ مختلف وقتن تي هڪٻئي تي هلان ڪندا رهيا. اهڙي طرح مرزا باقي سن ڳوٺ جي پرسان لاکن جي ڳوٺ ۾ چوطرف هزارين تنبو هٿائي چانوٽي لڳائي ويٺو هو هن سان گڏ هن جا امير ۽ وزير به ساڻ هئا. جان بابا کي جاسوسن ذريعي اها خبر پهتي هن خان زمان کي چيو ته مرزا محمد باقي جي لشڪر تي "شب خون" ڪر. خان زمان ڪجهه وعدن ۽ اقرارن کان پوءِ ڪجهه وفادار ساٿين ۽ ڪجهه سنڌي دوستن جن ۾ دودو انڙ، غازي انڙ ۽ طالب انڙ وغيره شامل هئا ڪنهن به طريقي سان مرزا باقي جي رهڻ واري هڪ وڏي ماڙي "لاهورو"[21] تائين اچي پهتو. ماڙي ۾ مرزا باقي پنهنجي بيگم آريجه جيڪا ناهيد بيگم جي ڌيءُ سميت موجود هو. نوڪرياڻين جڏهن تلوار وارو شخص ڏٺو ته دانهون ڪرڻ شروع ڪيون. مرزا باقي جيئن خان زمان کي ڏٺو ته ڪوٺي جو دروازو بند ڪيائين پر خان زمان جي ڌڪن تي دروازو کلي ويو آريجه بيگم جنهن جي هٿ ۾ شمعدان هو تنهن اهو هن جي منهن تي زور سان هنيو. تاريخ طاهري موجب ته خان زمان جي پيشانيءَ تي ان شمعدان جو ڌڪ هميشه داغ جي صورت ۾ رهيو. ان دوران مرزا باقي درياهه ۾ ٽپو ڏيئي ترندو هليو ويو. هن جي گهر واريءَ کي خان زمان قتل ڪري ڇڏيو مرزا باقي سان سندس هڪ خدمتگار خليل به گڏ هو ڪافي وقت ترڻ کان پوءِ هو وڃي ڪنهن سلامتي واري هنڌ پهتا.

خان زمان اتان ڀڳو، پر هرهنڌ هن جي سامهون مرزا باقيءَ جو لشڪر هن جي سامهون هو. هو مختلف حيلن حربن سان زخمي حالت ۾ اچي ريل پرڳڻي پهتو ۽ جان بابا سان مليو.

هوڏانهن مرزا باقي صبح ٿيندي ئي درياهه ٽپي پنهنجي لشڪر سان اچي مليو. هن نئين سر تياري ڪئي ۽ جان بابا جي پٺيان ڪاهيندو ويو تان جو هن کي پنهنجن سرحدن مان ڀڄائي ڇڏيو ۽ پوءِ اچي ٺٽي ۾ آرام سان ويٺو. ان شب خون ۾ جن هن جي جان بچائي هئي تن کي انعام اڪرام ۽ مراعتون ڏنيون. خليل جنهن جي مدد سان هن درياءُ پار ڪيو هو تنهن کي خاص مقرر بڻايائين ڪيس خودمختيار بڻائي پنهنجي مهر ڏئي ڇڏي. مراديو ملاح جنهن هن جي جان بچائي هئي تنهن کي هزارين ننڍيون وڏيون ٻيڙيون ڏئي مير ملاح جو خطاب ڏنو.

ماهه بيگم جو انجام:

ماهه بيگم جيڪا شاهه بيگ جي پالتي هئي ۽ مقيم جي ڌيءُ هئي ۽ هڪ جنگ دوران بابر بادشاهه جي لشڪر جي هٿ چڙهي هئي جنهن جي شادي قاسم ڪوڪي سان ڪرائي وئي هئي ۽ ڪيس هڪ ڌيءُ ناهيد بيگم ڄائي هئي-شاهه بيگ جيڪو ماهه بيگم جو چاچو هو ڪنهن طريقي سان هن کي واپس ورايو هو پر هن جي ڌيءُ ناهيد بيگم اتي رهجي وئي هئي. ماهه بيگم شاهه حسن سان شادي ڪئي هئي هن جي وفات کانپوءِ مرزا عيسيٰ ترخان سان شادي ڪئي هئي ۽ هن

---
21 بيگلارنامو، ص 57

جي ٿي سفارش تي مرزا باقي پيءُ ڪانپوءِ حڪمران بڻيو هو. اڪبر بادشاهه جي وقت ۾ ناهيد بيگم هندستان مان ٿي پهتي جت هن پنهنجي ماءُ سان ملاقات ڪري اتي رهڻ جو فيصلو ڪيو هو هن پنهنجي ڌيءُ آريجه بيگم جو سڱ مرزا باقي سان ڪيو هو هو ٻنهي هڪ ٻئي سان ڏاڍي محبت ڪندا هئا.

هندستان جي شهنشاهه اڪبر جو ڌيان ايشيا جي ڪيترن ملڪن تي چانيل هو، هُو ملڪ وڌائڻ ۽ دولت جمع ڪرڻ ۾ هميشه لشڪرڪشي ڪندو رهندو هو. هن جا ناناڻا سنڌ سان تعلق رکندا هئا سندس جنم عمرڪوٽ ۾ ٿيو هو ۽ ٿر جي آس پاس جي علائقن ۾ هن جو ننڍپڻ گذريو هو. سنڌ ۾ تفرقو ڏسي هن جو لشڪر اڪثر بکر جي آسپاس چڪر لڳائيندو هو. سلطان محمود بکر جو حڪمران هو ڪيس ڪو به نرينه اولاد نه هو ڪيس هڪ ڌيءُ هئي هوڏانهن اڪبر جون اکيون بکر ۾ کتل هيون. مرزا باقي کي وري پنهنجو خوف هوندو هو. اڪبر بادشاه کي راضي ڪرڻ لاءِ هن ناهيد بيگم ۽ ماه بيگم جي معرفت پنهنجي ڌيءُ اڪبر بادشاه جي زوجيت ۾ ڏيڻ لاءِ سوچيو آخر ڪئي اُٺ تحفن، سامانن ۽ سوکڙين سان پري پنهنجي ڌيءُ سندي بيگم ماه بيگم ۽ ناهيد بيگم سان يادگار مسڪين جي اهتمام هيٺ هندستان روانو ڪيو. هي قافلو جڏهن لڪيءُ وٽ پهتو ته مرزا جان بابا اچي هنن سان مليو هن يادگار مسڪين کي پنهنجو حامي بڻايو جن گڏجي ماه بيگم کي چيو ته توهان چو ملڪ ڇڏي هندستان وڃو ۽ مرزا باقي اڪيلو حڪمران ۽ مالڪ بڻجي. ان ڳالهه تي سڀ هڪٻئي سان متفق ٿيا. اُٺن ۽ ڏاچين تي رکيل سامان ۽ مال متاع لشڪر ۾ ورهائي مرزا باقي سان لڙائي ڪرڻ لاءِ تيار ٿيا. ماه بيگم هاٿيءَ تي چڙهي جنگ جو جهنڊو بلند ڪيو ۽ ميدان ۾ سپاهين جو صفون تيار ڪرايائين مرزا باقي به وڏو لشڪر وٺي جنگ جي ميدان ۾ پهتو ڪيس فتح حاصل ٿي. مرزا جان بابا ۽ يادگار مسڪين ڪڪرالا ڀڄي ويا ماه بيگم گرفتار ٿي ۽ ناهيد بيگم جي وچ ۾ ڪجهه چڱا ماڻهو پيا ۽ هوءِ بکر ڏانهن هلي وئي. مرزا باقي ٺٽي موٽي آيو ماه بيگم کي زندان پيڙو ڪيائين جيڪا اتي وفات ڪري وئي.[22]

سلطان محمود لشڪر وٺي ٺٽي تي ڪاهي آيو مرزا باقي صلح جو هٿ وڌايو ۽ سيد ميرعلي شيرازي کي وچ ۾ وجهي مرزا يادگار مسڪين ۽ جان بابا کي دوکي سان گهرائي ڪين قتل ڪرائي ڇڏيو سلطان محمود بکر واپس هليو ويو.

مرزا باقي پنهنجا کي خاص ماڻهو عمدن سروپائن ۽ خلعتن سان خان زمان، علاوالدين انڙ ۽ ميان انڙ ۽ انهن جي پٽن دودي ۽ غازي ڏانهن ڏياري موڪليون ۽ ڪين چوائي موڪليو ته مرزا جان بابا پنهنجي زندگيءَ جا ڏينهن پورا ڪري ويو هاڻي توهين بي خوف اسان سان وفادار ٿي رهو جيڪڏهن نوڪري ڪرڻي هجيو ته اوهان جي شان موجب نوڪري ڏينداسون، ۽ جيڪڏهن پنهنجن گهرن ۾ رهو ته به اسين توهان کي عزت ۽ مان ڏيندا رهنداسون. اوهين فقط صلح ۽ سانت سان رهو ۽ پنهنجن ماڻهن کي به صلح ۽ سانت جي نصيحت ڪندا رهو.[23]

مرزا باقي هيئنر سوچڻ لڳو ته سڄي عمر سلطان محمود ۽ جان بابا سان جنگين ۾ گذري وئي آهي هن کي خان زمان (شاهه قاسم ارغون) ۽ انڙن جي بهادري ۽ ويڙهه جي خبر چڱي طرح پئجي چڪي هئي هيئنر هو سياسي مصلت خاطر سلطان محمود، خان زمان ۽ انڙ سردارن ڏانهن صلح جو هٿ وڌائڻ لاءِ تيار ٿيو هو ۽ دوستيءَ وارو خط سلطان محمود کي موڪليو جنهن هن سان وفاداري جو عزم ڪيو.

بي گناهن ۽ بزرگن جو قتل:

اڪيلو ملڪ جو مالڪ هئڻ باوجود هن جي ذهني دماغي ڪيفيت هيئنر عجيب ٿي وئي هئي. هُو ڪيترن معززين تي شڪ ڪرڻ لڳو ۽ ڪين پنهنجي رستي مان هٽائڻ جي سوچڻ لڳو. سڀ کان پهريائين هن پنهنجي ننڍي ڀاءُ غالب کي قتل ڪرائي ڇڏيو جنهن کي سياست ۾ ڪا دلچسپي نه هئي ۽ هڪ آرام واري زندگي گذاري رهيو هو، ۾ هن کي اچي ڀپ وينو ته اڳتي هلي هي زور نه وٺي ۽ منهنجي خلاف ڪا سازش نه ڪري.

ان کان پوءِ شيخ پرڪيو جنهن جو تڪيو مڪلي ٽڪري تي هوندو هو جتي هُو ڪيئي دفعا دهل تي ڏونڪو هڻندو هو. هن جي ڏاڍي بزرگي واري حيثيت

---

[22] تاريخ معصومي، ص

[23] بيگلارنامو، ص 60

هوندي هئي ڪيئي ماڻهو هن جا معتقد هئا ۽ هن جي قدم بوسي کي سعادت سمجهندا هئا. ٻاهران ايندڙ سوداگر هن کي نذرانا پيش ڪندا هئا ۽ هن جو لنگر هلندو رهندو هو. هن سرن سان هڪ منير ٺهرايو هو ان جي مٿان هڪ شمعدان هو جنهن جي روشني رات جو پري کان ايندڙ ماڻهن گهرن ۽ سوداگرن تائين پهچندي هئي. سوداگر سلامتيءَ سان اچي پهچندا هئا ۽ هن کي سلامي پيش ڪندا هئا. هن جون ڪرامتون تمام گهڻيون هيون. ماڻهن جو هن ۾ ايڏو اعتبار ۽ يقين هوندو هو جو پنهنجون قيمتي شيون هن وٽ امانت ڪري رکندا هئا. مرزا باقي هن بزرگ جي مشهوري ۽ پئسي کان اچي پريشان ٿيو، هن وٽ ماڻهن جا ميڙا انهن جي بزرگ لاءِ عزت ۽ سعادت ڏسي ڪيس خار لڳڻ لڳا. هن پنهنجا ڪجهه ماڻهو هن کي مارڻ لاءِ موڪليا جن وجهه وٺي هن کي قتل ڪيو ۽ سندس لاش درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيو ۽ هن جو سڄو سامان مال، متاع ڪٽي اچي مرزا باقي جي اڳيان رکيائون. صبح جو جڏهن هن حادثي جي خبر مريدن ۽ معتقدن کي پهتي ته سڄي شهر ۾ روڄ راڙو مچي ويو ۽ ماڻهن جا قافلا مڪلي ڏانهن روانا ٿيا. مرزا باقي کي جڏهن اها خبر پهتي ته بلڪل انجاڻائي ڏيکاريندي حيرت جو اظهار ڪيائين ۽ حڪم ڏنائين ته قاتلن کي گرفتار ڪيو وڃي ۽ اولياء جي قتل جو قصاص ورتو وڃي ۽ بهانو ڪري روئڻ شروع ڪيائين ڪجهه ڏينهن ۾ ڳالهه ختم ٿي ويئي نه قاتل مليا نه ڏوهيءَ جي خبر پئي.

انهيءَ کان پوءِ هڪ ٻئي بزرگ شيخ عبدالوهاب پورانيءَ کي مارڻ جو فيصلو ڪيو جنهن کي ملڪي ۽ سياسي سرگرمين ۾ به حڪمران طرفان اهميت حاصل هوندي هئي. ازانسواءِ ٻاهرين ملڪن مان جيڪي معزز شخصيتون سمنڊ رستي لاهري بندر وٽان ٺٽي پهچندا هئا تن جي آجيان هي ڪندو هو ۽ سندن مهماني ۽ رهائش وغيره جي نگهباني ڪندو هو. هن جو نالو ۽ نيڪي يقيناً ٻاهرين ملڪن تائين مشهور هوندي. شيخ عبدالوهاب لاءِ تاريخ طاهري مطابق ته هن جي اهميت مرزا شاهه حسن کان وٺي هئي ۽ ان وقت کان وٺي هن کي جيڪي جاگيرون عطا ڪيون ويو هيون تن جي سموري آمدني خدا جي راهه ۾ خرچ ڪندو هو ايتريقدر جو گهوڙا ۽ قيمتي لباس به حاجتمندن کي ڏي ڏنائين ۽ پاڻ ڪڏهن گهوڙي تي سواري به نه ڪيائين. ملڪ ۾ هرهنڌ هن جي عزت ۽ واڪاڻ هئي. مرزا باقي هاڻي هن کي وڌيڪ برداشت نه پيو ڪري سگهي اندر جو شيطان ۽ وسوسن هن کي گهيري ڇڏيو هن شيخ عبدالوهاب کي مارائڻ جو فيصلو ڪيو. هن پنهنجي خاص ماڻهو قاضي خميسي کي هن بزرگ کي مارڻ جو حڪم ڏنو جنهن عيد ڏينهن، عيد نماز پڙهڻ کان پوءِ واپسي تي ڪيس وچ بازار ۾ قتل ڪري ڇڏيو[24] ۽ اڳتي هلي هن جي پوين کي ايترو تنگ ڪيو ويو جو هُو ٺٽو ڇڏي پنهنجي جاگير ڏانهن هليا ويا ۽ وري ٺٽي جو منهن نه ڏٺائون.

خليفي عبدالوهاب عباسي جو قتل:

هن جا وڏا محمد طور (ماهر طور) کان لڏي اچي ٺٽي ۾ آباد ٿيا هئا. هن بزرگ جون ڪرامتون به مشهور ٿيون. پکي هن سان گڏ گهمندا ڦرندا هئا ۽ ڪنهن ٻئي شخص کي ڏسي اُڏري ويندا هئا. مرزا باقي هن جي ڪرامتن کان واقف هو. تاريخ طاهري مطابق ته هن بزرگ مرزا باقي جي خاندان مان شادي ڪئي هئي ان کان پوءِ هن کي اچي خوف ۽ ڪروڌ ورايو هو ۽ هن ڪيس قتل ڪرڻ لاءِ خليل خدمتگار کي حڪم ڪيو ۽ ڪيس تلقين ڪيائين ته هن جي موت جي تصديق کان سواءِ نه هٽجانءِ. خليفي عبدالوهاب کي اها سڄي خبر پئجي ويئي. هن پنهنجي خاندان ۽ پٽن کي چيو ته مرزا باقي جي حڪم سان خليل خدمتگار مونکي قتل ڪندو جيڪا قضا لکيل آهي مان ان تي راضي آهيان توهان وچ ۾ نه پئجو. سندس معتقدن عرض ڪيو ته اسين خليل کي ٻڌي مرزا باقي ڏانهن اُماڻيون، پر بزرگ کين ائين ڪرڻ کان جهليو. خليل جي آمد جو ٻڌي خليفو ڳوٺ کان ٻاهر ٽڏو وڇائي ويٺو. پرپاسي سندس پٽ به بيٺا هئا. خليل پهچي هن کي دعا لاءِ چيو هن دعا لاءِ هٿ مٿي ڪنيا ته خليل جي ماڻهن خليفي جي سِسي ڌڙ کان ڌار ڪري ڇڏي. خليفي جي هڪ پٽ خليل تي حملو ڪيو ان حملي ۾ هن جو نڪ ڪٽجي ويو ۽ هن جي ڪجهه ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏيو. خليفي جو

[24] تاريخ طاهري، ص 131

خاندان ۾ ملڪ ڇڏي هليو ويو. خليل جيستائين جيئرو رهيو ٻنا نڪ جي رهيو ۽ ميڻ جو نڪ ناهي لڳائيندو هو. ظلم جي اها بازار گرم رهي ۽ مرزا باقي هاڻي ڪجهه ماڻهن کي شهر نيڪالي ڏيڻ جو پروگرام ٺاهيو جيئن ڪيس ڪنهن به بُري روش کان ڪو ڇڱو ماڻهو هن کي روڪي نه سگهي. هن جي خيال ۾ هر علم ۽ هنر وارو ماڻهو هن لاءِ زحمت جو باعث جو سبب هو. جيڪي شريف، سيد ۽ بزرگ شهر ۾ پنهنجين حولين ۾ رهندا هئا تن کي اتان لڏائي شهر کان ٻاهر ڪيائين هر ڪنهن کي پنهنجو بدخواهه سمجهندو هو، هيءُ نه صرف چڱن ماڻهن ۽ ملڪي ماڻهن جي پنيان پيو هو، پر جيڪي ماڻهو ٻاهرين ملڪن مان ايندا هئا تن کي به دوکي سان درياهه جا سير ڪرائي وچ درياهه ۾ ٻوڙائي ماري ڇڏيندو هو. جيئن هن ملڪ جي خبر ٻاهر ڪنهن کي به نه پوي. انهيءَ تحفظ جي خيال کان جنهن به ماڻهوءَ ۾ ٿورو گهڻو شڪ پئي پيس تنهن کي ختم پئي ڪرائي ڇڏيائين. پنهنجن يا پراون مان پوءِ ڪٿي اهي عام شهري هئا يا فوج ۾ هئا جنهن لاءِ ڪجهه پئسن ۽ خوشحاليءَ جي خبر پئجندو هو ته انهن کي خوار خراب ڪري پنڌ جهڙو ڪري ڇڏيندو هو.

تاريخ طاهري مطابق[25]، مرزا باقي بکن، ڏکن ۽ سختين جا ڏينهن گذاري هن منزل تي پهتو هو، هُو ڊپ ۾ رهندو هو ته ملڪ ۾ ڪنهن ڪاڏي پيتي يا آن جي کوٽ نه ٿئي، تنهنڪري هميشه اناج ذخيري ڪرڻ ۾ لڳل رهندو هو هن ايترو اناج جمع ڪرايو جو قلعي ۾ هينئر مزيد رکڻ جي جڳهه نه هئي ۽ هيٺيون اناج خراب ٿيڻ لڳو. سندن ماڻهن هن کي ان متعلق ٻڌايو، پر هو ڪاوڙجي ويو. هن خراب ٿيل ڪٽڪ مان اٽو پيسرائي ماني ناهڻ جو حڪم ڏنو ۽ ٻئي طرف چيڪي مٽيءَ جون مانيون ٺهرائي انهن ماڻهن اڳيان رکيائين ۽ کين کائڻ لاءِ چيو. ماڻهو سينواريل اٽي جي مانيءَ ڏانهن هٿ وڌايو هن هڪل ڪري کين چيو ته مٽيءَ جي ماني کائو. ماڻهن ٻڌي ڪيس چيو ته مٽيءَ جي ماني ڪيئن کائي سگهنداسون ڏاڍو ڏکيو آهي. هن ڏند ڪرٽيندي چيو، "توهان جهڙن جٽن کي اسان جي دورانديشي ۽ دانشمندي تي شاهد هئڻ کپي ته جيڪڏهن اهڙو بيڪار آن به ڪم اچي سگهي ٿو ته اهو مٽي کان بهتر سمجهيو وڃي. ڇا اوهان کي خبر ناهي ته جڏهن همايون بادشاهه هن ملڪ ۾ آيو هو ۽ مرزا شاهه حسن زمينون ناس ڪرائي اناج پوکڻ کان روڪيو هو تڏهن ماڻهن جي بک ۾ اهڙي حالت ٿي هئي جو چمڙو پاڻي ۾ ڪاڙهي ان کي پئي کاڌائون. مرزا باقي عقل پنيان هلندي هينئر ديوانگي جي حد تي اچي پهتو هو ۽ هر ڪم ۾ انتها تي وڃي پهچندو هو جنهن ماڻهوءَ تي ڏمريو هو ان کي مارائي ڳيا ڳيا ڪري ٻوڙ جي ڍاڪڻ ۾ ڍڪي سندن ملتن ڏانهن موڪليندو هو.

خان زمان ۽ اتڙن مرزا باقيءَ جي ماڻهن کي عزت ڏني سروپائون ڍڪيون ۽ مهمانن کي تعظيم سان رخصت ڪيو.

اهڙن واعدن اقرارن جي باوجود به خان زمان مختلف ڳوٺن ۽ قبيلن تي چڙهايون ۽ قرلٽ ڪندو رهيو جنهن جو جواز هُو "بدلو" ٻڌائيندو هو. هن راهو پوٽن، سهتن، هگورن تي ڪئي حملا ڪري ماڻهن کي قتل ڪيو ۽ مال ڦريو. سوڍن سان به ڏاڍيون جنگيون جوٽيائين"[26]

اڪبري لشڪر جي بکر تي ڪاهه:

خان زمان جي پاڻ، مرزا محمد سلطان بيگ جي چغليءَ تي شهنشاهه اڪبر پنهنجن ٻن سپهه سالارن محب خان ۽ مجاهد خان جي سرپرستي ۾ هڪ لشڪر بکر ڏانهن موڪليو، خان زمان به هنن سان اچي مليو. سلطان محمود مرزا باقي کي پيغام موڪليو ته اڪبر بادشاهه طرفان مجاهد خان پنجاهه هزار سوارن جو لشڪر اسان تي چڙهائي ڪري آيو جنگ هلي ٿي ۽ اسين مجبور ٿيندا پوئتي هٽندا ٿا وڃون ۽ قلعي ۾ محصور ٿي ويا آهيون جتان ٻاهر نڪرڻ ڏاڍو مشڪل آهي جيڪڏهن توهين اسان کي کاڌ خوراڪ جو سامان پهچائي سگهو ته دير نه ڪيو ۽ ڪجهه لشڪر به موڪليو ڇاڪاڻ ته هن وقت توهان جي مدد جي سخت ضرورت آهي جيئن اسان جو ڪو بچاءُ ٿي سگهي ٻي صورت ۾ شاهي لشڪر اسان تي قبضو ڪندو ۽ پوءِ اوهان تي به ڪاهي ايندو.

مرزا باقي ڪجهه اميرن کان راءِ پڇي جن ڪين

---

[25] تاريخ طاهري، ص 144

[26] بيگلارنامو، ص 64

هن کي تي فيصلي ڪرڻ جو اختيار ڏنو. جنهن پنهي ترين جي وچ ۾ نہ پوڻ جو فيصلو ڪيو ڇاڪاڻ تہ هن سمجهيو ٿي تہ شاهي لشڪر بکر تي قبضي کان پوءِ هنن ڏانهن رخ ڪندو تنهنڪري ان مصيبت کي ٽارڻ لاءِ هن اهو فيصلو ڪيو سڀ هن جي فيصلي سان متفق ٿيا ۽ خاموش ٿي ويهي رهيا.[27] جلد ئي شاهي لشڪر ارغونن سان گڏجي بکر قلعي تي قبضو ڪيو. سلطان محمود هڪ ننڍڙي ٻيڙي ۾ چڙهي گم ٿي ويو[28] ڪجهه ڏينهن کانپوءِ سلطان محمود هڪ عريضي دهلي جي حڪمران اڪبر اعظم ڏانهن موڪليا تہ اسين حضور جن جا ٻانهن ٻڌا غلام آهيون اسان ۾ ڪابہ سرڪشي نہ آهي مگر محب خان جنهن کي حضور جن هن ملڪ کي فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو آهي تنهن سان ارغون ماڻهو (خان زمان ۽ ان جا عزيز) همراهہ آهن جن جي اسان سان عداوت ۽ دشمني آهي تنهنڪري عرض آهي تہ حضور جن مهرباني ڪري ڪو ٻيو صُوبو موڪلڻ فرمائيندا تہ آئون پنهنجو سمورو ملڪ ان جي حوالي ڪندس ۽ پنهنجي ڌيءِ بہ اڪبر اعظم جي زوجيت ۾ ڏيڻ لاءِ رواني ڪئي اڪبراعظم انهيءَ پيغام پهچڻ کان پوءِ ڪيسو خان کي بکر روانو ڪيو ۽ محب علي خان کي دهلي ڏانهن گهرائي ورتو. ڪيسو خان اڃان بکر ۾ پهتو ئي ڪين تنهن کان اڳ ۾ سلطان محمود وفات ڪئي.

سلطان محمود جي سيني اميرن وزيرن ڪيسو خان جي مرحبا ڪئي ان تي بيعت ڪيائون ۽ ڪيس قلعي ۾ رهايائون.

تاريخ طاهري مطابق تہ مرزا باقي جي ڪچهري جي ڪن ماڻهن کان نقل آهي تہ ڪجهه ڏينهن ۾ اڪبر بادشاهہ طرفان هڪ ايلچي مرزا باقي وٽ ڪبوترن جون ڪي جوڙيون ڪڻي آيو ۽ شاهي فرمان بہ پهچايائين، مرزا باقي چيو بادشاهہ سلامت اسان کان هنن ڪبوترن جي داڻي جي گهر ڪئي آهي، پر پاڻ وٽ تہ اهڙي ڪا شئي ناهي، خير پنهنجي حال مطابق شاهي دربار ۾ ڪجهه نہ ڪجهه موڪليو. هن ايلچي کي ڪوٽي (نيلوفر) جو ٻج ۽ ڪجهه گاهہ جا ٻج ڳنڍ ٻڌائي پنهنجي عريضي (درخواست) سان موڪلي ۽ پنهنجي مسڪيني ۽ عاجزي ڏيکاريندي لکيو تہ هن ملڪ ۾ اناج جي اٿاڪ رهي ٿي هتي جيڪي ڪجهه پيدا ٿئي ٿو سو شاهي ڪبوترن جي خوراڪ لائق ناهي تنهن هوندي بہ پنهنجي حال مطابق ڪجهه داڻو موڪليو آهي جيئن هن ويران هنڌ تي رهندي پريشان ٿيڻ جي حاجت درپيش نہ اچي. مرزا باقي وٽ اناج جو وڏو ذخيرو هو ۽ سنڌ جو اهو حصو زرعي آبادي کان مشهور هو، پر هن کي اهو ڊپ هو تہ اڪبر بادشاهہ هيڏانهن جو رخ نہ ڪري تنهنڪري هن غلط بياني کان ڪم پئي ورتو.

سلطان محمود خان جي وفات:

تاريخ معصومي مطابق تہ سلطان محمود اڪبر بادشاهہ ڏانهن جيڪي تحفا ۽ پنهنجي ڌي جنهن کي اڪبر سان نڪاح ڪرڻو هو، اهي بادشاهہ کي ڏاڍا پسند آيا ۽ قبول ڪيائين، جنهن بکر جي حڪومت جو فرمان سلطان محمود کي موڪليو. مغل حڪومت جي موجود سکر جي ايلچي محب علي خان ۽ مجاهد خان شهنشاهي فرمان کان انڪار ڪيو ۽ سلطاني قلعو بند رهيو.

رجب سنہ 980هہ جي شروع کانوٺي رمضان 982هہ تائين سلطان محملو جلندر جي بيماري ۾ مبتلا رهيو، هن اڪبر بادشاهہ کي چوايو تہ ڪو شخص موڪليو جنهن جي حوالي قلعو ڪجي. محب خان قلعي ٻاهران ڏاڍو ظلم ٻاري ڏنو هو، بک ۽ بيماري وڳهي جيڪو ماڻهو پئي نڪتو تنهن جو پيٽ چيري پيٽ مان سون ڳولهيندو هو تہ ڪٿي هن سون ڳجهي تہ نہ ويو آهي. معصومي اهو سڀ ڪجهه لکي ٿو، پر اهو نہ ٿو ٻڌائي تہ بادشاهہ اڪبر تائين محب خان جون شڪايتون چو نہ ويون، اگر ويون تہ عمل چو نہ ڪيو ويو، ڪٿي هن کي اهو تہ حڪم مليل نہ هو تہ سلطان محمود تي اهي ظلم ڪيا وڃن. سلطان محمود صفر 982هہ چنچر ڏينهن منجهند جو هن عالم فاني کان جهان جاوداني ڏانهن رحلت ڪئي. محب خان قلعي کي گهيرو ڪيو قلعي وارن همت ڪري هن سان جنگ جاري رکي ۽ ڪيس قلعي کان دور ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا.[29] دربار اڪبري سان گيسو خان پهتو، جنهن کي خوش آمديد ڪرڻ لاءِ قلعي جا امير پنهنجون ٻيڙيون سينگاري

---

27 تاريخ طاهري، ص 150

28 بيگلارنامو، ص 169

29 تاريخ معصومي، ص 221

موڪليون، بکر پهچي گيسو خان قلعي جون چابيون ورتيون، ائين سلطان خان جي حڪومت ختم ٿي ۽ بکر حڪومت اڪبر بادشاھ جي شهنشاهيت هيٺ آئي ۽ گيسو خان کان صوبيدارن جي مقرري شروع ٿي.

بکر تي اڪبر اعظم جو قبضو انهن ڳالهين مرزا باقي کي پريشان ڪري ڇڏيو پنهنجي عاقبت بچائڻ لاءِ هن پنهنجي ڌيءُ سنڌي بيگم جو سڱ اڪبر بادشاھ کي ڏيڻ جو فيصلو ڪيو. آخوند جمال الدين جيڪو هن جو نائب هو تنهن کان صلاح ورتائين تہ اڪبر بکر تائين اچي پهتو آهي اگر هن جو لشڪر اسان ڏانهن آيو تہ اسين پنهنجو بچاءُ بہ نہ ڪري سگهنداسين ڇاڪاڻ تہ هنن جو لشڪر جو تعداد تمام گهڻو آهي ۽ هر قسم جو جنگي سامان هنن وٽ موجود آهي، مون فيصلو ڪيو آهي تہ پنهنجي ملڪ جي بچاءُ لاءِ اڪبر کي خوش ڪيان ۽ پنهنجي ڌي سنڌي بيگم هن جي زوجيت ۾ ڏيان. جمال الدين جو چوڻ آهي تہ مون هن کي ان عمل کان روڪيو، پر هو هن تي سخت ڪاوڙيو ۽ ڪيس محل مان ڌڪا ڏيئي ڪڍي ڇڏيو ۽ ٻين اميرن کي گهرائي صلاح مصلحت ڪري پنهنجي نياڻي ۽ سندس ڏاج ۽ تحفا ڏئي سيد جلال شاھ ولد سيد علي (سيد جلال شاھ مرزا صالح جو نائي هو[35] ۽ خواجہ امير بيگ ديوان سان شاهي دربار ڏانهن ڏياري موڪليائين. ارغون جيڪي مرزا باقي جي ظلمن کان ڀڄي اچي شاهي دربار ۾ پهتا هئا تن مرزا باقي کي ڪافي بدنام ڪيو هو هن جي ظلم جي داستان کان بادشاھ اڪبر بہ واقف هو تنهن هن جي ڌيءُ کي هڪ محل ۾ رهڻ جو حڪم ڏنو. تاريخ طاهري مطابق تہ بادشاھ هن وٽ هڪ دفعو وٽس رهيو وري سندس منهن نہ ڏٺائين. ملازمن کي چيائين تہ هيءُ مرزا باقي جنهن جا ٽي جا سيد ۽ ترخان سڱابندي ڪري ماڻٽ ٿي ويا هئا. خونيءَ جي ڌيءُ آهي ڪيس شاهي محل مان ڪڍي ٻئي هنڌ رهايو وڃي. سنڌي بيگم ڪيترا ڏينهن بي يارو مددگار ويٺي رهي. آخر ارغونن کي ڪجهہ غيرت آئي هنن بادشاھ کي عرض ڪيو تہ جيتوڻيڪ مرزا باقي پنهنجي پيءُن جو خوني ۽ اسان جو جاني دشمن آهي، پر ان ۾ هن نياڻي جو ڪو ڏوھ ناهي توهان مهرباني ڪري هن کي مرزا باقي ڏانهن روانو ڪيو. اڪبر بادشاھ هن کي هڪ هاٿي عنايت ڪيو ۽ ڪجهہ زمين هن جي نالي ڪئي جيئن ان جي آمدني مان هن جو گذر سفر ٿي سگهي ۽ ڪيس مرزا باقي ڏانهن روانو ڪيو. مرزا باقي کي ڌيءُ جي روانگي جي خبر پئجي ويئي هن صبر ڪيو ۽ آخوند جمال الدين کي گهرائي ڪيس سڄي ماجرا ٻڌائي جنهن ڪيس آٿت ڏني تہ خير سان تنهنجي نياڻي تو وٽ پهچي ويئي.

بکر جي حڪمران مرزا باقيءَ جي علائقن سان ڇيڙخاني شروع ڪري ڏني هن جو لشڪر سيوهڻ تائين پهچي آباد زمينن کي برباد ڪري ڇڏيندو هو. مرزا باقيءَ طرفان فتح خان جيڪو هڪ غلام هو اهو حڪمران مقرر هو جنهن هڪ هندوءَ کي جنهن جو نالو جوڻو هو مير منشي رکيو هو ۽ هر ڪم هن جي حوالي ڪري پاڻ ۽ سندس پٽ ابوالتح محفلون رچائيندا هئا. مردن کي زنانا ڪپڙا پارائي پنهنجي اڳيان ويهاريندا هئا. بي شمار طعام تيار ڪرائيندا هئا. فتح خان کان ملڪي معاملات ۾ اگر ڪو پڇندو هو تہ چوندو هو جوڻو کي خبر هوندي. خزانو برين حرڪتن تي ڪپائيندا هئا. مرزا باقي کي جڏهن اهڙين حرڪتن جي خبر پئي تہ هن پنهنجن ٽن پٽن کي جن کي پنهنجي نگرانيءَ ۾ سٺي تربيت ڏياري هئي مختلف پرڳڻن تي صوبہ دار ڪري موڪليو. مرزا پائنده خان جيڪو سڀني پٽن ۾ وڏو هو، پر دماغي طور تي هو صحيح نہ هو تنهن کي شاهي لشڪر سان منهن ڏيڻ لاءِ سيوهڻ ۾ رکيائين. سيوهڻ جي حڪومت جو سڄو ڪاروبار مرزا پائنده خان جو پٽ مرزا جاني بيگ هلائيندو هو. شمس ڪشميري هن جو وزير هو. شير علي ڪوڪو هن جو وزير مقرر ٿيو. ٻئي پٽ مرزا شاھ رخ ترخان کي نصرپور جو حاڪم مقرر ڪيو. ٽئين پٽ مرزا محمد مظفر پٽ کي چاچڪن ۽ بدين واري سرڪار تي حاڪم مقرر ڪيو ۽ علي خان کي هن جو وزير مقرر ڪيو. نيرون ڪوٽ جتان جا رهواسي هن کي ڍل ڏيڻ کان انڪار ڪندا هئا، اتي مرزا محمد زمان ترخان کي حاڪم ۽ قاسم علي سلطان کي وزير مقرر ڪيو. ٽئي وارو صوبو لاهري بندر کان ڪڪرالي تائين جتي جا سنڌي قبيلا، سما، دل ۽ لانگاھ رهندا هئا جن مان مرزا باقي هميشہ

[35] بيگلارنامو، ص 150

خطرو محسوس ڪندو هو. اُهو پنهنجن خاص ماڻهن جي حوالي ڪري منصوبہ بندي جو هڪ چار وچاٽي ڇڏيو هر هفتي هر سرڪار جي ڪارگذاري جي خبر وٺڻ پر جيڪڏهن اها وقت تي نہ ملي تہ اتان جي وزير کي قتل ڪرائڻ لاءِ ملڪ جي هر ڪنبڪڙڇ ۾ جاسوس پکيڙي ڇڏيا هئائين جن جو ڪم هو تہ مرزا باقي جي پٽن ۽ انهن جي وزيرن بابت هر سٺي يا خراب خبرون پهچائڻ هو. پاڻ قلعي ۾ آرام سان ويٺو هوندو هو. هن پنهنجا حڪم اهڙي نموني مضبوط ڪيا جو اميرن وزيرن جون حياتيون زهر ڪري ڇڏيائين ٿوري گهٽي غلطي تي سندن ڪن ۽ نڪ ڪپائي ڇڏيندو هو ۽ ڪيترن کي قتل ڪرائي ڇڏيائين. ان ۾ هندن توڙي مسلمانن سان ڪا رعايت نہ هوندي هئي. تاريخ طاهري موجب مرزا باقي جي پٽ مرزا پائنده خان جو دماغي طور تي صحيح نہ هئڻ بہ مرزا باقي ڪارڻ هو. هڪ دفعي هن ڪنهن ماڻهوءَ کي ڪجهہ ڏنو جيڪو هن ڏسي ورتو هن پٽ تي وڏي ڦٽڪار وجهي ان سان ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو. مرزا پائنده ان ڏينهن کان پاڻ کي گونگو ۽ ٻوڙو ڪري ڇڏيو ۽ هميشہ چپ رهندو هو"[31] آهستہ آهستہ هن جي دماغ ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو. هن جا ظلم رعيت تي ايترا وڌي ويا ۽ هن ماڻهن جو ايترو تہ جاني ۽ مالي نقصان ڪيو جو سڄي ملڪ ۾ روڄ راڙو مچي ويو مسلمان مسجدن ۾ ۽ هندو مندر ۾ هن مان نجات حاصل ڪرڻ لاءِ هن جي لاءِ موت جي دعا گهرندا هئا. اوچتو نصرپور ۾ حاڪم طور مقرر ٿيل هن جو پٽ جيڪو ڪيس ڏاڍو پيارو هو ان جي موت جو اطلاع مليو. بجاءِ ڏک ۽ پنهنجي دل نرم ڪرڻ جي هي ٻين لاءِ هڪ خونخوار ماڻهو ٿي پيو هو، پر ان سان گڏ ملڪ هلائڻ لاءِ هو وڏو ايڊمنسٽر هو. ملڪ جون سرحدون مضبوط ڪيائين ان لاءِ هن جي زندگيءَ جو هڪ وڏو حصو جنگين ۾ گذريو. ملڪ بچائڻ لاءِ ۽ حڪومت حاصل ڪرڻ لاءِ هيءُ پنهنجن پٽن ۽ عزيزن کي قتل ڪرڻ کان بہ نہ مڙيو. پنهنجي حڪومت جي سختي جو ڍنڍورو اهڙو پکيڙي ڇڏيائين جو هرڪو پيو هن کان ٻڄندو هو. ملڪ ۾ اناج ۽ ڪاڌي پيتي جو وڏو ذخيرو موجود هو. هيئنر هن جا پٽ ۽ ٻيا اعتماد جهڙا ماڻهو ملڪ جي مختلف پرڳڻن تي حڪمران هئا جتي هن جو سخت قانون موجود هو. پاڻ گاديءَ تي آرام سان ويٺو هو، جيڪڏهن گهرائيءَ سان ان ڳالهہ جو جائزو ورتو وڃي تہ مرزا باقي اهڙو ماڻهو خودڪشي ڇو ڪندو. ٿي سگهي ٿو تہ هن جا اعتماد وارا ماڻهو جيڪي هن سان ڏينهن گڏ رهندا هئا انهن هن خلاف ڪا سازش تيار ڪئي هجي ۽ خودڪشي جو ڊرامو رچايو هجي. ٿي سگهي ٿو سياڻي جي والد کي ان سازش جي خبر نہ هجي. لب تاريخ، تحفة الڪرم تاريخ طاهري کي مڃيو آهي، پر مرزا باقي جي زندگي ۽ ڪردار کي ڏسجي تہ جيڪو ماڻهو ڪيڏن واري پرائي ڪٽڪ بہ پاڻ وٽ لڪائي رکندو هو سو ڪيئن پنهنجي زندگي ۽ حڪومت جو پاڻ لاءِ خاتمو آڻيندو. مرزا باقي جي قتل يا خودڪشي جي خبر جڏهن اميرن وزيرن تائين پهتي تہ هنن جن کي قتل جو ملزم قرار ڏنو تن کي في الحال بند خاني يعني لاڪپ ڪيو ۽ نئين حڪمران لاءِ صلاح مشورو شروع ڪيائون. مرزا پائنده جيئن تہ سڀني پٽن ۾ وڏو هو، پر دماغي طور تي صحيح نہ هو تنهنڪري اهو فيصلو ڪيو ويو تہ هن جي پٽ مرزا جاني بيگ جيڪو هڪ بهترين ايڊمنسٽر هو تنهن کي حڪمران مقرر ڪجي. مرزا مظفر جيڪو مرزا باقي جو ٻيون نمبر پٽ هو ان کي انهيءَ ڪري حڪومت نہ ڏني ويئي ڇاڪاڻ جو هن جي ماءُ "سما" خاندان مان هئي جن کان ارغونن حڪومت کسي هئي ڪين ڊپ هو تہ سمن جي اچڻ وڃڻ ڪري ترخان حڪومت تي اثر پوندو ۽ اڳتي هلي هو پنهنجا پير پختا ڪندا.

هيئنر هنن پنهنجي توجهہ انهن ماڻهن ڏانهن ڏني جن کي مرزا باقي جو قاتل سمجهيو پئي ويو. جيتوڻيڪ انهن هر قدم جي شاهدي مرزا باقي جي خودڪشي جي جڳهہ ۽ نوڪرن مٿان ڪرڻ جو ٻڌايو پر ڪنهن بہ يقين نہ ڪيو ۽ حڪومت جي دهشت ثابت ڪرڻ ۽ ماڻهن کي سيکت ڏيڻ لاءِ ڪين سخت سزائون ڏئي ماريو. درياهي آبدار کي آلي ڪاٺي جا ٽڪرائي ڪرائي ان ۾ پوري باهہ ڏني جيڪو ڏاڍي تڪليف سهي پنهنجي جان ڏني. مارقدم قورجي کي چيرائي سندس جسم جا ٻہ حصا ڪيا ويا ۽ انهن کي ٽڪرا ٽڪرا ڪري شهر ۽ جهنگ ۾ اڇلايا ويا. هندوءَ

[31] تاريخ طاهري ص 159

ڪي سنگسار ڪيو ويو. ملڪ احمد لاءِ حڪم ٿيو ته هن کي وچ بازار ۾ سمهاري پيرن کان چوٽيءَ تائين سندس کل لاٿي وڃي پوءِ هن جي جسم جون ڀوٽيون ڪري ڪتن اڳيان اڇلايون وڃن. چون ٿا ته جڏهن ملڪ احمد جي کل لاٿي پئي ويئي ته ٻڙڪ به ٻاهر نه ڪڍيائين ۽ سور جو عذاب سهندي مري ويو.

ميان حسن (نسياني) جي والد جيڪو مرزا باقي جي قتل واري رات اتي موجود هو تنهن جي جان بخشي لاءِ خليل مهردار مرزا جاني بيگ کي عرض ڪيو ۽ کيس سمجهايائين ته هي سيد زادو بي گناهه آهي ان رات هي ملڪ احمد جي چوڪيءَ ۾ داخل هو هن وٽان نه ڪوبه رت لڳل سامان وغيره هٿ نه آيو آهي ۽ نه ڪا ٻي ثابتي ملي آهي تنهنڪري هن جي جان بخشي وڃي.

مرزا باقي ترخان جي خودڪشي يا قتل:

ذهني دٻاءَ ماڻهن جي آهن ۽ دانهن جو نيٺ اچي انت ٿيو. ترخان دور لاءِ تاريخ طاهري کي وڏي اهميت آهي ۽ مورخن هن کي صحيح مڃيو آهي بهرحال ڪجهه وڏاءُ ۽ گهٽتائي به ٿي سگهي ٿي. تاريخ طاهري جو مصنف سيد طاهر محمد نسياني ٺٽوي مرزا باقي ترخان جي خودڪشي متعلق لکي ٿو ته سندس والد ميان حسن هن کي ٻڌايو ته مرزا باقي پنهنجن خاص خدمتگارن مار قوم قورجي چتي هندو ۽ درياهي آبدار سان خوابگاهه ۾ ستو پيو هو. ٻاهر سندس پٽيلو ملڪ احمد جي چوڪي هئي. اڌ رات جو هي اٿيو ۽ رنڊڙ ڏيئو وسايو، ترار مياڻ مان ڪڍي ان جو مٺيون" دروازي جي طاق ۾ قاسائي ترار جي چهنب کي زور سان پنهنجي پيٽ ۾ وڌائين جيڪا وڃي هن جي پٺيءَ مان نڪتي سندس آندا ٻاهر نڪري آيا جن کي پنهنجن هٿن سان جهلي هٿوراڙيون هڻندو وڃي نوڪرن جي مٿان ڪريو نوڪر گهٻرائجي اٿيا ۽ کيس کٽي پلنگ تي ليٽايو. مرزا باقي مرڻ کان اڳ ۾ پنهنجي پٽيلي ملڪ احمد کي گهرايو، پر هن کي اچي ٻپ ورايو ته مٿان هن جي مٿان مرزا باقي جي قتل جو الزام نه لڳي پر آخر مرزا جي گهٽي اسرار بعد هي خوابگاهه پهتو.

مرزا باقي هن کي پاڻ وٽ سڏيو ۽ کيس زور سان پاڪر پاتو هن جا ڪپڙا رت ۾ ڳاڙها ٿي ويا. ملڪ احمد ٻڌي ويو ۽ مرزا کي چيائين "مون کي هن واقعي جي ڪا خبر ڪانهي ته هيءَ مصيبت ڪنهن اوهان تي آندي، پر توهان زوري مون کي ماڻهن جي روبرو قتل جو ملزم ٺاهڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهيو، اوهان جي انتقال ڪانپوءِ خبر ناهي ته منهنجو الائي ڪهڙو حشر ٿيندو.

مرزا باقي اتي چوڻ شروع ڪيو مان توهان سڀني کي تاڪيد ٿو ڪيان ۽ شاهد ٿو بڻايان ته منهنجي موت جو ڏوهه ڪنهن تي به نه هڃجو مون پاڻ کي پاڻ قتل ڪيو آهي ان ۾ ڪنهن ٻئي جو هٿ ناهي. ڳالهائيندي سندس پساهه پورا ٿيا ۽ دم ڏٽي حوالي ڪيائين. سندس وفات 8 شوال 993هه مطابق 1585ع ۾ ٿي کيس مڪلي جي قبرستان ۾ مرزا عيسيٰ ترخان جي ويجهو دفن ڪيو ويو.[33]

اها خبر جڏهن عام ماڻهن ۽ ماتن کي پهتي ته هرڪو پنهنجي جاءِ تي حيران ۽ پريشان ٿي ويو. ماڻهن، سردارن، سپهه سالارن جو وڏو تعداد ديوان خاني ۾ اچي جمع ٿيو سڀني ۾ مرزا باقي جي قتل جو چوبول متل هو. نيسائي پنهنجي والد کان ٻڌل ڳالهه لکي ٿو ته ڪيترن ماڻهن کان ائين ٻڌو ته ملڪ احمد سان گڏ ٻين ماڻهن کي به جيڪي مرزا باقي سان گڏ هٿا خوار خراب ڪري ڪين قتل ڪيو ويندو چاڪاڻ ته ڪنهن به ماڻهو مرزا باقي جي خودڪشي کي تسليم نه ڪيو ۽ ان سازش جو الزام ملڪ احمد تي هنيو ويو. نيسائي جو والد ته گهٽو ڪجهه خودڪشي متعلق ٻڌايو آهي، پر هن تي يقين ڪرڻ وارو ڪو به نه هو.

مرزا پائنده بيگ ۽ مرزا جاني بيگ:

مرزا باقي جي قتل يا خودڪشيءَ ۾ ملوث مجرمن کي سزا ڏيڻ کان پوءِ مرزا پائندو جي حڪومت جو اعلان ڪرايو ويو. ماڻهو ايڏي دهشت ۽ بربريت کان ٻڌي پلسيرا ٿي ويهي رهيا. مرزا مظفر خان جنهن جي حوالي بدين ۽ چاچڪن جو پرڳڻو هو پيءُ جي مرڻ کان پوءِ حڪومت جي وارثيءَ لاءِ پنهنجي وزير علي خان سان گڏ ٺٽي جي ويجهو اچي رهيو هو. واپس بدين هليو ويو ۽ مرزا جاني جي

---

[32] ص 162-63

[33] لب تاريخ سنڌ، ص 160

حڪومت کي تسليم نه ڪيائين جاني بيگ مرزا مظفر کي ڪنهن به صورت ۾ گادي ڏيڻ لاءِ تيار نه هو ۽ هن جي طاقت کي ٽوڙڻ لاءِ ٻلين ڏانهن ڪاه ڪيائين. مرزا مظفر به جنگ جي تياري ڪئي. هن جا نانانا سما هئا اهي به پنهنجن ساٿين سان گڏ هن جي لشڪر ۾ شامل هئا ۽ ڪيئي ارغون ۽ ترخان به شامل هئا. مرزا جاني پنهنجن مغلن کي لکي موڪليو ته اها ڳالهه اوهان جي شان وٽان ناهي جو منهنجي خلاف جنگ ۾ شامل ٿي پاڻ کي توڙي مرزا مظفر کي خراب ٿا ڪيو. سڀاڻي جيڪڏهن مرزا مظفر جي فتح ٿي ته هُو سمن ۽ راجپوتن کي ترجيح ڏيندو ۽ توهان جي ڪا به حيثيت نه رهندي جيڪڏهن توهان مرزا مظفر جو ساٿ ڇڏيو ته مان اوهان تي نوازشون ڪندس ۽ هر قسم جا عهدا ڏيندس ان جو مان اقرار ڪيان ٿو.[34] تاريخ طاهري مطابق ته جنگ ۾ هرڪو سر ترءِ تي رکي هاٿيءَ وانگر گوڙيون ڪندو ۽ شينهن وانگي گجندو هڪ ٻئي مٿان ڪڙڪندو ۽ ڪاهيندو رهيو ڪنهن کي به پنهنجي سر جو اونو ڪو نه هو جنهن کي جتان پئي وٺيو وڄ جيان پئي چمڪيو. جوانن جي هيبت پريل هڪلن ۽ ترارن جي ڪڙڪن جو اُيڙو ته پڙاڏو پکڙجڻ لڳو جو آسمان تي تسبيح پڙهندڙ ملائڪن جي ذڪر فڪر ۾ به خلل پئجي ويو.

لشڪر ۾ شامل مغل جنگ هلندي پاسو ڪري ويهي رهيا. مرزا مظفر ڪين جنگ لاءِ ڏاڍو همٿايو، پر هُو نه آيا آخر پنهنجي لشڪر جو نفاق ۽ مرزا جاني بيگ جو غلبو ڏسي پنهنجي ماڻهن کي چيائين ته توهين جنگ جاري رکو، مان پنهنجي والده ۽ تعلقدارن کي پنهنجي سامان سميت اڳيرو ڪري اچان ٿو. جتان هُو ڪڇ جو رستو وٺي هليو ويو. ۽ ڪڇ جي حڪمران وٽ پناه ورتائين. جاني بيگ قلعي ۾ داخل ٿيو مغلن تي مهرباني جو هٿ رکيائين ڪين جاگيرن ۽ ٻين نوازشن سان نوازيائين. فتح حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ واپس ٺٽي وريو ۽ مرزا باقي جو جمع ٿيل خزانو لشڪر، اميرن ۽ حقدارن ۾ ورهايائين. جمع ٿيل اناج به عام ماڻهن ۽ ضرور تمندن کي پهچايائون. خراب ٿيل اَن پکين کي ڏني ڇڏيائين سندس احسانن جي ڪري ماڻهن جا درد ختم ٿيا ڇڻ سندن ڦٽن تي مرهم رکي ويئي.

مرزا جاني بيگ هر ادنيٰ ۽ اعليٰ کي خوش رکيو ۽ پنهنجي ملڪ جي حدن جي ڏاڍي سهڻي نموني سنڀال ڪيائين.[35]

اڪبر بادشاه جي لشڪر جي ڪاهه:

مرزا جاني بيگ کي اوچتو اطلاع مليو ته شهنشاه اڪبر جي حڪم موجب ته صادق محمد خان جيڪو بکر تي هندستان جي بادشاه اڪبر طرفان مقرر ٿيل صوبه دار هو، ڏکڻ سنڌ فتح ڪرڻ جي ارادي سان سيوهڻ اچي پهتو آهي[36] مرزا جاني بيگ هڪ لشڪر وڏين ٻيڙن ۾ چاڙهي امير خسرو خان جي سپهه سالاري هيٺ سيوهڻ روانو ڪيو ۽ ٻيو لشڪر شاهه قاسم (خان زمان) جي سرپرستي ۾ موڪليو. صادق علي سخت مقابلو ڪيو، پر ڪيس ڪاميابي حاصل نه پئي ٿي. قلعي وارن هن سان سخت مقابلو ڪيو. تحفةالڪرام موجب ته صادق خان قلعي ۾ ڪاٽ هڻڻ جو حڪم ڏنو. قلعي وارن اندران ٻي پٽ ٺاهڻ شروع ڪئي. ڪلٽ ڪان پوءِ بارود وجهرائي ان کي ٻاه ڏياريائين تماڪي سان پٽ اڏري، ۾ اڳيان وري ان ڪان به مضبوط پٽ ڏسي ششدر ٿي ويو اوچتو جاني بيگ به لشڪر سان ان پاسي پهچي ويو. صادق خان لشڪر سميت وٺي ڀڳو ۽ وڃي بکر ۾ ساهه پٽيائين[37] مرزا جاني بيگ پنهنجي ننڍي ڀاءُ مرزا شاهه رخ کي تحفا ڏيئي اڪبر بادشاه ڏانهن موڪليو ۽ بادشاهه کي هڪ عريضي موڪلي جنهن ۾ پاڻ کي بادشاه جو فرمانبردار ٿي رهڻ جو اقرار ڪندي وڌيڪ لکيو ته اسين هن ڪنڊ ۾ آزاد نموني وڏي آرام سان حڪومت جي گادي تي ويٺا آهيون جيڪا جنت مڪاني (همايون) جي ڀلائي هئي جنهن عهدنامي ذريعي هن ملڪ جي حڪومت اسان کي ڏياري. اسين توهان لاءِ دعائون ڪندا رهون ٿا. جيئن ته هتان جا ماڻهو فتني باز ۽ موقع پرست آهن انڪري توهان جي قدمبوسي جو شرف حاصل ڪرڻ جي مهلت نه ملي سگهي آهي جنهنڪري پنهنجي ڀاءُ مرزا شاهه رخ کي موڪلجي ٿو جنهن جي توهان اڳيان بحر ۾ قطري

---

[34] تحفة الڪرام، ص 183

[35] لب تاريخ سنڌ، ص 99

[36] بيگلارنامو، ص 95

[37] تحفة الڪرام، ص 181

جيتري حيثيت هوندي ان کان پوءِ مرزا جاني بيگ حڪومت هلائڻ لڳو ۽ آرام سان زندگي گذارڻ لڳو."[38]

خان خانان جو سنڌ ۾ اچڻ:

ابوالفضل (آئين اڪبري) مطابق عبدالرحمان خان خانان بيرم خان جو پٽ هو جنهن کي دربار اڪبري مان قنڌار فتح ڪرڻ جو حڪم مليو هو بلوچستان جو رستو ورتائين، پر جيئن ته ملتان ۽ سنڌ (ٺٽو) وارن سان هن جي عداوت هئي تنهنڪري هن شهنشاهه کان سنڌ تي حملي جي اجازت گهري"[39] ڊاڪٽر ممتاز پٺاڻ مطابق ته سن ۽ تاريخن جو وڏو تضاد آهي جنهن ۾ خان خانان جي مقرري ۽ بکر ڏانهن پهچڻ جو آهي. هن جي مقرري ستين ربيع الاول 999هه 13 جنوري 1591ع آهي. معصومي لکي ٿو[40] ته سکر ۾ ماڪڙ جي حملي فصل تباهه ڪيو سڄي پرڳڻي ۾ ڏکر پئجي ويو. اڪبر بادشاهه لاهور جي تختگاهه پهتو جيڪو هن جي حڪومت هيٺ هو. مرزاجاني بيگ اطلاع باوجود به بادشاهه جي قدمبوسي لاءِ نه پهتو ۽ پنهنجي اطاعت جا فرض بجا نه آندائين ۽ خود مختياريءَ جو دم هڻڻ لڳو. بادشاهه هن جي خلاف جلال ۾ اچي ويو ۽ خان خانان کي ٺٽي جي فتح ۽ بلوچن جي بندوبست لاءِ مقرر ڪيو ڪيس دربيلو، ڪاڪڙي ۽ چانڊڪا (هاڻوڪو لاڙڪاڻو) جاگير طور عطا ڪيو. معصومي جيڪو پڻ دربار ۾ هو تنهن کي بادشاهه طرفان سنڌس والده سان ملڻ جي اجازت ملي. لکي ٿو ته 14 صفر 999هه Dec:1590 تي بکر پهتس "بغايت خوب است" مهينو ۽ سن ڀڏايو ويو آهي، ۽ پنيان خان خانان به اچي پهتو. معصومي مطابق موسم ڏاڍي گرم هئي ۽ ندي ۾ سيلاب هو اڳيان هُو مهينو ڊسمبر ٿو ٻڌائي هت وري گرمي جو ذڪر ڪيو اٿس. يقيناً معصومي کان يا لکڻ ۾ غلطي ٿي اهي جيڪا ڪيترن تاريخدانن نوٽ ڪئي آهي.) ڪجهه ڏينهن بکر ۾ رهي هُو جاني بيگ جي پرڳڻن ڏانهن روانا ٿيا ۽ سيوهڻ پهتا. خان خانان سان وڏو لشڪر ساڻ هو. مرزا جاني بيگ کي جڏهن بکر ۾ خان خانان جي اچڻ جو اطلاع مليو تڏهن هن پنهنجن صلاحڪارن کان صلاحون وٺڻ شروع ڪيون. تاريخ طاهري موجب ته شروع ۾ ئي هن کي صلاح ڏني ويئي هئي ته بادشاهه جي فرمانبرداري کان منهن نه موڙ. هينئر ڪيس چيائون ته سنتي بيگم (سندس پڦي) ۽ مرزا باقي جي ڌيءُ جيڪا اڪبر بادشاهه جي حرمن (بيگمات) مان آهي تنهن کي عهدنامن جي فرمانن سان گڏ خان خانان ڏانهن بکر موڪل ۽ ڪيس آگاهه ڪر ته اسين بادشاهه جا تابعدار آهيون.

مرزا جاني بيگ اها ڳالهه مڃڻ لاءِ تيار نه ٿيو ۽ وراڻيو ته جيڪڏهن اسان جا وڏا پنهنجي ننگ ناموس جو ڪو خيال نه ڪري جيڪا بدنامي پاڻ تي کڻي ويا تن وانگر مان ڪڏهن به اهڙو عمل نه ڪندس. پنهنجي بچاءَ لاءِ جيڪا به جنگي قوت آهي استعمال ڪندس اڳتي جيڪي قسمت ۾ هوندو پنهنجي عورت ڏئي پناهه ڪونه وٺندس. مرزا جاني بيگ اعلان ڪيو جنهن به شخص کي پنهنجي سر ۽ اولاد جي سِر جو ڊپ هجي ان کي جدا هڻڻ ڪپي ۽ جيڪي ڪجهه وٽس هجي کڻي وڃي. سندس صلاڪارن وري ميڙ منٿ ڪيس ته هي ننڍڙو ملڪ جنهن جو لشڪر به گهٽ آهي ۽ ملڪ جو خزانو جيڪو مرزا شاهه حسن ارغون کان وٺي مرزا باقي تائين سلامت هو"[41] اهو به ورهايو ويو آهي شاهي لشڪر سان ڪيئن مقابلو ڪندا مرزا جاني بيگ وٽ هر سوال جو جواب هو سندس موقف هو ته اڪبر بادشاهه جي لشڪر سان ڪو به مقابلو نه ٿو ڪري سگهي، پر مون کي اهو نه ٿو جڳائي ته مان پنهنجو ملڪ ۽ مال مفت ۾ ڪنهن غنيم جي حوالي ڪيان جو ماڻهو منهنجي بزدلي بيان ڪري چون ته هن گهراڻي ۾ هڪ اهڙو ماڻهو هو جو محض پنهنجي جان جي خوف کان پنهنجو مورثي ملڪ ٻين حوالي ڪري ڇڏيو. آخر فيصلو اهو ڪيو ويو ته جنگ هر حالت ۾ ڪرڻي پوندي مرزا جاني بيگ جي لشڪر ۾ قابل سپاهي ۽ سورهيه جوان شامل هئا هن دستار بيگ جي پيءُ رستم بيگ ڪجهه لشڪر ڏيئي سيوهڻ روانو ڪيو ۽ ڪيس حڪم ڏنو ويو ته قلعي جي ٻاهران ٺهيل

---

[38] مرزا شاهه رخ مرزا باقي جو پٽ انتقال ڪري ويو هو. ٿي سگهي ٿو هي هن جو پاءُ هجي يا مرزا شاهه رخ جو پٽ هجي. تاريخ طاهري هن کي مرزا جاني بيگ جو سوٽ ڪري لکيو آهي.

[39] آئين اڪبري، ص 917-887

[40] تاريخ معصومي، ص 37-236

[41] تاريخ معصومي 237، ڊاڪٽر پٺاڻ، 194

گهر ڏاهي پٽ ڪيا وڃن ۽ قلعي جي اهڙي سخت نگهباني ڪئي وڃي جو ڪو به ماڻهو قلعي پرسان گهمي نه سگهي. رستم بيگ ائين ئي ڪيو. جاني بيگ پاڻ لشڪر ساڻ ڪري نصرپور صوبي جي بوهري Buhiri ڳوٺ وٽ مورچا ٻڌي ويٺو. خانخانان سيوهڻ پهچي قلعي کي گهيرو ڪري ويٺو ڪجهه ڏينهن کان پوءِ هن ٺٽي تي حملي ڪرڻ جو سوچيو جيڪو گادي وارو شهر هو. سيوهڻ ۾ ڪجهه لشڪر ۽ ٻيڙيون ڇڏي باقي لشڪر ساڻ ڪري اڳتي وڌيو. جڏهن لکي وٽ پهتو ته ان جي بيهڪ ڏسي حيران ٿي ويو. ڪيس خبر پيئي ته ڏاها ۽ دورانديش ماڻهو لکيءَ کي سنڌ جو دروازو ڪري سڏين ٿا. هن ڏٺو ته جالا ڏيندڙ درياءَ وٽان لکي جبل جو اولهه وارو پاسو چوٽي ڪدي بيٺو آهي ۽ ان جي مٿان تمام سنهي واٽ آهي جنهن تان رڳو قطار ٺاهي آهستي آهستي هڪ هڪ ٿي پرينءَ ۾ وڃي سگهجي ٿو. هن کي خيال آيو ته جيڪڏهن جاني بيگ جا ڏهه ماڻهو اڳيان بيٺل هجن ته شاهي لشڪر ڪڏهن به هن پر نه وڃي سگهندو.

ڪيس اهو به معلوم ٿيو ته لکيءَ وارن جبلن سان گڏ جيڪي ٻيا جبل آهن اتي بلوچ، نومڙيا، جوکيا، جت ۽ ٻين قومن وارا رهن ٿا، جيڪي ڪيچ مڪران تائين پکڙيل آهن هيڏانهن وري درياهه جي اورئين پاسي کان بدين کان عمرڪوٽ تائين سميجن جا علائقا آهن جنهنڪري لشڪر جو اڳتي وڌڻ ڏکيو لڳس، خان خانان اهي حالتون اکين سان ڏٺيون ۽ اتان جي ماڻهن کان ٻڌ ٻڌيون هن چيو بيشڪ هي اوکو ۽ اٽانگو لنگهه آهي ۽ هن ملڪ جو ڳجهو دروازو آهي، هن چوڌاري نظر وڌي ۽ پنهنجا ڪجهه سپاهي به موڪليا ته مرزا جاني بيگ جو ڪو لڪل لشڪر نه هجي، پر ڪيس خبر پئي ته مرزا جاني بيگ جي لاپرواهي سبب اتي ڪو به لشڪر موجود نه هئو، هن واکو ڪري چيو انهن افعالن جي ڪري اجهو ترخانن جي حڪومت ختم ٿي ٿئي.[1] اها خبر جڏهن مرزاجاني بيگ تائين پهتي ته ڏاڍو پڇتايائين. جيڪڏهن ان سوڙهي جبل جي گهٽ ۾ هن جو لشڪر خان خانان تي حملو ڪري ها ته هو وڏي نقصان سان شڪست کائي ها، پر قدرت جو فيصلو ترخان حڪومت جو خاتمو هو، خان خانان پنهنجي مرضي سان هلندو اچي مرزا جاني بيگ تائين پهتو، سندس مقابلي لاءِ سامهون اچي ڪايون ڪوٽايون جنهن ۾ وڏي تعداد ۾ جنگي سامان رکايو، مرزا جاني بيگ جي ٻين قلعن تي به گهيرو ڪرڻ لاءِ لشڪر موڪليو، هن شاهه بيگ کي نصرپور ۽ شاهه ڳڙهه واري قلعي کي گهيرو ڪرڻ لاءِ موڪليو جتي ابوالقاسم، مرزا جاني بيگ جي طرفان سلطان مقرر ٿيل هو. سيوهڻ جي قلعي تي خان خانان اڳ ۾ گهيرو ڪرايو هو، جنهن تي قبضو ڪرڻ لاءِ هن کي ست مهينا لڳي ويا[2]. ٽيون لشڪر هن نيرون ڪوٽ کي گهيري لاءِ موڪليو، ائين مرزا جاني بيگ کي چوطرف کان سوڙهو ڪيو، پر هي شخص به آخري دم تائين بهادري ۽ همت سان هليو ۽ تڪڙي آڻ نه مڃيائين، ٻنهي پاسي جنگي جوان چاٽيون ٺوڪي هڪٻئي کي پنهنجي جهلڪ ڏيکاريندا هئا. مرزا جاني بيگ اعلان ڪيو ته جيڪو شخص دشمن جي سپاهيءَ جي سسي لاهي ايندو تنهن کي انعام (پنج سو ڪبر، ان وقت جي ڪرنسي) ڏنو ويندو تاريخ طاهري مطابق ته سنڌ جا غريب ماڻهو جيڪي پنهنجي حاڪم مٿان پنهنجو سر قربان ڪرڻ لاءِ تيار هئا انهن ٿوري انعام ۾، پر گهڻي احسان تي راضي رهي دشمنن جي ماڻهن مان ڪنهن نه ڪنهن جي سسي لاهي ايندا هئا. انهي مارا ماريءَ ۾ سندن سر به ڌڙ کان ڌار ٿيندا ويا. اهو سلسلو ڪيترا مهينا هليو، مرزا جاني بيگ جو خزانچي ڳريو هندو انعام گهٽائيندو ويو پنج سو ڪبر کان پنجاهه ڪبر تي پهتو، پر هتان جا وفادار ۽ مسڪين ماڻهو حڪم کي مڃيندا رهيا. مرزا جاني بيگ جا ڪيترا ماڻهو قتل ٿي ويا. خزانو ڪٽندو ويو تباهي جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا. هن حڪمت عملي کان ڪم وٺندي پنهنجي لشڪر کي چوڌاري پکيڙي ڇڏيو ڇاڪاڻ ته هڪ طرف ڄمي جنگ ڪرڻ ۾ ڪيس ڪو فائدو نه هو. اوچتو ڪيس خبر پئي ته خان خانان جو خزانو خشڪي رستي اچي رهيو آهي، مرزا جاني بيگ ابوالقاسم کي خزاني تي قبضي ڪرڻ لاءِ موڪليو، جنهن اوچتو حملو ڪري خزانو ڦريو ۽ مغلن جا ڪيئي سپاهي ماريا.

جلد ئي ٻنهي لشڪرن ۾ خشڪي ۽ درياهه

---

(1) تاريخ طاهري، ص 188

(2) مولائي شيدائي تاريخ تمدن سنڌ، ص 378

رستي جنگ لڳي وئي، مغلن جو لشڪر لاتعداد هو ۽ مرزا جاني بيگ جو بهادر لشڪر هو ٻنهي طرفان ڏاڍي بهادري ڏيکاري ويئي ۽ لشڪر جو وڏو تعداد مارجي ويو.

تاريخ طاهري مطابق ته آخر مرزا جاني بيگ ۽ خان خانان ۾ ٻوبلو جنگ جو اعلان ٿيو ۽ جنگ واري رات هڪ اهڙي رات هئي جيڪا جنگ جو ميدان سنواريندڙ هزارين سوڍن ۽ سورهين جي آخري رات هئي جنهن جو صبح ڪنهن قيامت واري ڏينهن کان گهٽ ڪين هو، جنگي جوان موت جو ڀيانڪ تصور ۾ آڻيندي هڪٻئي کان ڏوهه گناهه ٿي بخشايا ۽ پنهنجي حاڪم جي ننگ ناموس بچائڻ لاءِ پنهنجي جان قربان ڪرڻ لاءِ تيار هئا. خان خانان جي سپاهين هڪٻئي جي سڃاڻپ لاءِ پنهنجن ٽوپن ۾ تير ٽنبيا هئا ۽ سنڌين (تاريخ تحفة الڪرام، مرزا جاني بيگ جي لشڪر کي سنڌين جو لشڪر سڏيو آهي). پنهنجن پٽڪن ۾ ورنئڻ جون سايون ٽاريون لڳايون هيون. تحفة الڪرام موجب ته هيءَ جنگ اهڙي هئي جنهن جي ڪيفيت جي اندازي لڳائڻ کان عقل جي تعارازي عاجز آهي[42]. تاريخ طاهري مطابق ته: ٻئي لشڪر چوليون هڻندڙ سمنڊ جيان زمين آسمان هڪ ڪري هڪٻئي مٿان ڪاهي پيا. جنگ جي انتوڪاري ۾ چوڌاري بارود جون باهيون وِڄ جيان چمڪاٽ ڪرڻ لڳيون ۽ تيرن جا وسڪارا منڊائتي مينهن جيان وسندا رهيا[43]. ۽ مرزا جاني بيگ جو پاسو چڙهندو ڏسڻ ۾ آيو. تحفة الڪرام ۽ تاريخ طاهري جي لکندڙن جو خيال آهي ته شهنشاهه اڪبر جو اقبال الله کي پسند هو اوچتو هڪ هاٿي مرزا جاني بيگ جي لشڪر ۾ ڪاهي پيو ۽ هوا جو رخ جنهن ۾ مٽيءَ جو طوفان هو مرزا جاني بيگ جي لشڪر ڏانهن رخ ڪيو. هوڏانهن مغلن جو لشڪر پڻ ڪاهي پيو. لشڪر ۾ ڀاڪوڙو پئجي ويو، عين غلبي جي حالت ۾ جڏهن مرزا جاني بيگ جو لشڪر خان خانان تي غالب پئي ٿيو ته هن جي ايڏي تباهي آئي جو لشڪر ۾ صرف پندرهن ڄڻا بچيا[44]. مرزا وري به مضبوطي سان بيٺو رهيو. سنڌس لشڪر مان ڪي مارجي ويا ته ڪي موت کان بچڻ لاءِ ڀڄڻ لڳا، مرزا جاني بيگ ميدانِ جنگ مان نڪرڻ کان انڪار ڪيو، پر شاهه قاسم ارغون هن کي زوري اُتان وٺي ويو ۽ ٻيڙيءَ ذريعي ڪيس انڙپور پهچايو. مرزا جاني بيگ تڏا سڀي ان ۾ واري ڀري ماڻهوءَ جي قد جيتري پناهگاهه ٻيهاريائين[45]. هوڏانهن خان خانان جو لشڪر وحشين ۽ درندن وانگر جنگ جو ميدان ٽپي مرزا جاني جي لشڪر سان مغلن جا لاش لتاڙيندو زخمي ۽ مرڻينگ سپاهين کي بيدردي سان قتل ڪري، مرزا جاني بيگ جو تعاقب ڪندو اچي پهتو ۽ هن جي رسد جي آمد ورفت بند ڪيائين، جاني بيگ پيءُ کي لکيو ته شهر مان ماڻهن کي لڏائي ويران ڪري ڪلان ڪوٽ جي قلعي ۾ وڃي رهو. ٺٽي جي هر ڳوٺ کي تباهه ڪرڻ جو حڪم ڏنو، جيئن دشمن جي لشڪر کي ڪجهه به ملي نه سگهي، هن اعلان ڪرايو رعيت مان هرڪو پنهنجا ڪچا پڪا فصل ناس ڪري، جنهن وٽ جيڪي ڪجهه هجي سو پاڻ سان کڻي ڪنهن نه ڪنهن پلسي نڪري وڃي ۽ ڪٿي وڃي پناهه وٺي[46].

تاريخ طاهري مطابق ته ٺٽي ۾ امن امان جو اهو حشر ٿيو جو رهزن ۽ ڦورن ماڻهن جو مال ملڪيت لُٽڻ شروع ڪيو[47]. هڪ مهيني جي اندر ٺٽو برباد ٿي ويو، هيڏي ساري عاليشان شهر کي باهه ڏئي ساڙيو ويو، ماڻهن جو زمين ۾ پوريل مال ڦورو ڪوٺي کڻي ويا، ڪيئي ماڻهو مارجي ويا ۽ ماڻهو مفلس ۽ ڪنگال بڻجي ويا. خان خانان کي جڏهن اها خبر پئي ته مرزا جاني بيگ پاڻ پنهنجي ملڪ جو خانو خراب ڪيو آهي ته هن چوطرف پنهنجا صوبيدار موڪليا، جن نيرون ڪوٽ جو قلعو محمد امان ترخان ۽ قاسم علي وڪيل کان فتح ڪيو. شاهه بيگ خان، شاهه ڳڙهه وارو قلعو ابوالقاسم کان کسيو. چاچڪان جي قلعي تي به قبضو ڪيائون. هيڏانهن مرزا جاني بيگ جي پيءُ مرزا پائينده خان ۽ سنڌس پٽ ابوالفتح عمر وفات ڪئي، پر هن ڪابه آڻ نه مڃي، ۽ لشڪر سان گڏ خان

---

42 ص 183

43 ص 192-93

44 تحفة الڪرام، ص 183

45 تحفة الڪرام، ص 184

46 تحفة الڪرام، ص 184

47 تحفة الڪرام، ص 198

خانان جي سامهون همت سان بيٺو رهيو.[46] ٻئي تريون اڻ نبرندڙ ويڙهه ۾ وقت ضايع ڪنديون رهيون.

خان خانان کي اها خبر پئي ته هن جيڪي به پرڳڻا گهيري هيٺ آندا ۽ لشڪر جي اڳواڻ کي زباني طور اتان جو حاڪم مقرر ڪيو هو انهن ڏانهن حڪم موڪليائين ته:

"اسان مرزا جاني بيگ کي گهيري ۾ آڻي
ملڪ جو هي پاسو برباد ڪرايو آهي تيئن
توهان به صوبن ۾ ماڻهن کي ماري باندي
بڻايو سندن ان پاڻي بند ڪيو وڃي ۽ هر
ڳالهه جي خبر موڪليندا رهو."

حڪم ملندي ئي شاهي ڪارندن پنهنجو ڪم شروع ڪيو، نيرون ڪوٽ ۾ مقرر حاڪم محمد امان ترخان جي انتقال کان پوءِ سندس وزير قاسم علي سلطان سندس جاءِ تي نيرون ڪوٽ ۾ رهيل هو. انهيءَ شهر ۾ نصرالله نالي هڪ عرب ترخان حڪومت سرڪاري نوڪريءَ ۾ هو ۽ ٻيا به اوسي پاسي ڪجهه عرب سرڪاري نوڪرين ۾ هئا. شاهي لشڪر اتي پهچي، نصرالله کي شاهي دربار مان منصب ڏيڻ جي لالچ ڏنائون، جنهن دوکي سان قاسم علي سلطان کي نماز دوران قتل ڪري ڇڏيو. قاسم علي سلطان جون عورتون مرداڻا ڪپڙا پائي گهران نڪتيون ۽ ٺٽي وڃي پهتيون. نيرون ڪوٽ قلعي تي شاهي فوج قبضو ڪيو.

شاهه ڳڙهه تي خان زمان جو پٽ ابوالقاسم حاڪم هو، اڪبري سپاهي شاهه بيگ هن کي گهيرو ڪيو ويٺو هو. هڪ دفعي شاهه بيگ جا ماڻهو شڪار تي ويل هئا، ابوالقاسم موقعو ڏسي هن تي حملو ڪيو پر جلد ئي واپس قلعي ۾ وڃي ويٺو سندس ماڻهو اتي ئي رهجي ويا.

بدين ۽ چاچڪن جي منصبدارن به خان خانان جي اطاعت قبول ڪئي، مرزا جاني بيگ کي سڀ خبرون پهچنديون رهيون. پنهنجي والد مرزا پائنده ۽ پٽ ابوالفتح جي انتقال جي خبر ڪيس جهوري ڇڏيو هو، چوطرف خان خانان جو گهيرو هو، گهر فصل تباهه ٿي چڪا هئا، امن امان جو فقدان هو ملڪ ۾ بک ڪاهي پئي هئي. ڪٿان به ڪنهن گهر ۾ ڪاڌي پچائڻ لاءِ باهه نه ٻرندي هئي، ملڪ خزاني کان خالي ماڻهو گذر سفر بنا هئا، هر طرف بارود جو دونهون ۽ بندوقن جا آواز پئي آيا، پر مرزا جاني بيگ اڃان تائين همت سان بيٺو هو ساڻس جيڪو ٿورو گهڻو لشڪر هو اهي شاهي لشڪر کي پٽڙ پٽڙ اڇلائي پڇائيندا هئا، ٻئي لشڪر ايڏي ڊگهي جنگ مان بيزار اچي ٿيا هئا.

خان خانان ۽ مرزا جاني بيگ ۾ صلح:

جنگ ۽ صلح جا اصول ازل کان دنيا ۾ هلندا رهيا آهن، فتح ۽ شڪست بادشاهن جا مقدر هوندا آهن، ارغون ۽ ترخان ڏاڍ ۽ ظلم سان سنڌ ملڪ تي قبضو ڪيو هو ۽ پوءِ هُو هت ائين حاوي ٿي ويا، ڄڻ ازل کان هتان جا مالڪ هجن سندن رهڻ لاءِ ڪو سنڌ کان سواءِ ڪوبه ملڪ نه هو، پر قدرت جو به هڪ پنهنجو اصول آهي ۽ وقت آهي ڪوبه هميشه لاءِ نه ٿو رهي. خان خانان جڏهن مرزا جانيءَ جو اپڙو ضد ۽ هوڏ ڏٺي ۽ سندس بربادي به ڏٺي ته صلح لاءِ پنهنجو ايلچي موڪليائين ۽ ڪيس چوايو ته اسين هڪ ئي بادشاهه جا درٻاري ۽ دعاگو آهيون، جيڪڏهن زماني جي گردش کان اسين ڪجهه وقت لاءِ هڪٻئي جا دشمن بڻجي وياسون، تڏهن به سڀ ڪنهن ڏٺو ته ان جنگ ۾ ٻئي ڌريون همت ۽ بهادريءَ سان وڙهيون، اهي اوهان ئي هئا جو ايترو وقت شاهي فوج سان مقابلو ڪيو هاڻي سيني جي ڀلائي ان ۾ آهي ته توهان پنهنجي ملڪ کي مزيد برباد نه ڪيو، هندستان جي چئني ئي پاسن ۾ موجود سنڌ ولايتن جا حڪمران به اهو چاهين ٿا ته هروڀرو جنگ ۾ هيترا ماڻهو نه ماريا وڃن.

ان وقت مرزا جاني بيگ جو لشڪر پنهنجي مري ويل ساٿين لاءِ ماتم ۾ ڪارا ڪپڙا پائي هلندو سندن بيوسي تي دشمن به ڳوڙها ڳاڙيندا هئا. مرزا جاني بيگ جي اميرن ۽ وزيرن خان خانان ڏانهن صلح لاءِ چٺيون موڪليون هيون، صلح لاءِ جڏهن ايلچي پهتو ته مرزا جاني بيگ پنهنجي خاص مقرب محمد علي سلطان ڪابلي کي خان خانان جي ايلچيءَ سان گڏ موڪليو جيئن صلح جو معاملو طئي ٿي سگهي. آخر فيصلو ڪيو ويو ته ٻنهي پاسن جا سپاهي دلين مان ڪدورت ڪڍي دشمني بدران دوستي جو رستو اختيار ڪن، ٻنهي ترين هڪٻئي ڏانهن دوستي جا تحفا ڏياري موڪليا. مرزا جاني بيگ جڏهن شڪست قبول

---

[46] تحفة الڪرام، ص 184

[47] ص 199

ڪئي ملڪ مان جنگ جو خوف ٽري ويو ماڻهن سڪون جو ساهه کنيو.

خان خانان جا ماڻهو هر صوبي ڏانهن روانا ٿي ويا. مرزا جاني بيگ هر صوبي جي حاڪم کي لکيو ته اُتان جون ڪُنجيون انهن جي حوالي ڪيون وڃن، مرزا جاني بيگ ٺٽي روانو ٿيو، خان خانان به سندس پٺيان هلندو آيو، رستي تي جڏهن ٻئي ڄڻا هڪ ٻئي جي سامهون ٿيا ته پنهنجن گهوڙن تان لهي پاڻ ۾ مليا هڪ فاتح هو ۽ ٻيو شڪست زده. فيصلو ڪيو ويو ته مرزا جاني بيگ تغرل آباد ويندو ۽ خان خانان ٺٽي. فيصلي تي عمل ٿيو خان خانان ٺٽي پهچي ماڻهن کي آٿت ڏني. دربدر ماڻهن کي گهرائي ڪين پنهنجي گهرن ۾ موڪليو ويو. ملڪ ۾ هاڻي مغلن جو راڄ هو خان خانان دولت لوڌي کي هتان جو حاڪم مقرر ڪيو ۽ جاني بيگ کي اڪبر دربار ۾ پيش ڪرڻ لاءِ ڪيس وٺي هندستان روانو ٿيو.

مرزا جاني بيگ سان پنهنجا ڪجهه امير به روانا ٿيا جن ۾ خان زمان ۽ امير خسرو چرڪس به شامل هئا. شهنشاهه اڪبر هنن کي طرحين طرحين نوازش سان نوازيو[50] خان خانان جي عرض ڪرڻ تي بادشاهه هن سان نهايت لطف ۽ مهربانيءَ سان پيش آيو ۽ ٺٽي جو پرڳڻو هن جي حوالي ڪيو ۽ مرزا جاني رعايت ۽ اعتماد حاصل ڪري پنج هزاري منصب سان سرفراز ٿيو[51]. تاريخ طاهري مطابق ته مرزا جاني بيگ تي اڪبر بادشاهه وڏيون نوازشون ڪيون خان خانان جي سفارش تي هن جون مڙئي خطائون معاف ڪرائي ڇڏيون. بادشاهه حڪم ڪيو ته لاهري بندر (ديبل بندر) ۽ سيوهڻ صوبي (جيڪي مضبوط ۽ پناهه وارا هنڌ هئا) کان سواءِ باقي مرزا جاني بيگ جي قبضي واري سنڌ سندس حوالي ڪئي وڃي، ۽ هي پاڻ هتي ئي رهي ۽ پنهنجا ماڻهو سنڌ ڏانهن ڏياري موڪلي جيڪي ملڪ جو ڪاروبار هلائي ضروري خرچ شاهي دربار ڏانهن موڪليندا رهن[52]. بيگلارنامه مطابق ته بادشاهه ارادو ظاهر ڪيو ته ڏکڻ سنڌ جي نوابي مرزا شاهه رخ بدخشي کي ڏجي، پر خان خانان بادشاهه کي صلاح ڏني ته حضور جن ڏکڻ سنڌ جي نوابي پنهنجي طرفان مرزا جاني بيگ کي ڏيڻ فرمائين. بادشاهه اها ڳالهه قبول ڪئي، پر مرزا جاني بيگ حياتيءَ جا باقي ڏينهن بادشاهه جي حاضريءَ ۾ رهڻ لاءِ رضامندي ڏيکاري. انوقت ننڍين حڪومتن جا حڪمران قيد واري زندگي دشمن وٽ گذاريندا هئا. تنهنڪري مرزا جاني بيگ جي خواهش ۽ خان خانان جي سفارش موجب سنڌ جي نوابي مرزا جاني بيگ جي پٽ مرزا غازي بيگ جي حوالي ڪئي، پر جيئن ته هو عمر جو ننڍو هو تنهنڪري مرزا جاني بيگ جي اميرن کي شهنشاهه طرفان حڪم مليو ته جيستائين مرزا غازي بيگ وڏو ٿئي، تيستائين ان جي طرفان حڪومت جو انتظام رکن[53].

خان زمان (قاسم) مرزا خسرو چرڪس ۽ امير شاهه قاسم سنه 1001هه سنڌ ڏانهن روانا ٿيا، مرزا جاني بيگ کي هندستان ۾ رهايو ويو. جلدئي بادشاهه حڪم ڪيو ته مرزا جاني بيگ جو حرم (خاندان) دولت خان جي سرپرستي ۾ هيڏانهن ڏياري موڪليو وڃي جيئن نوروز جي موقعي تي ٻين اميرن جي عيال وانگر هو به هتي حاضر هجي. مرزا جاني بيگ اهو حڪم ٻڌي پريشان ٿي ويو هو. هنن حڪمرانن جي فيملي ۽ خاندان سنڌ جي ڪلچر ۾ پروان چڙهيا هئا، جڏهن ائين اڪيلو ڪنهن غير مرد سان گڏ هيڏي وڏي سفر ۽ دربار ۾ حاضر ٿين پنهنجي بيعزتي پئي سمجهي. هن پنهنجي پراڻي ساٿي آخوند جمال الدين کي چيو ته آءٌ سڄي زندگي سنڌ ۾ رهي پنهنجي ناڻءُ ناموس لاءِ پاڻ پتوڙيو آهي، مون کي اها خبر ڪانه هئي ته قسمت مون سان هي ڪيس ڪندي جو اسان جي اهل و عيال کي هيئنئن خوار خراب ٿيڻو پوندو، جيستائين زندگي آهي ۽ جيڪو وس آهي ته پنهنجي ننگ ناموس جي حفاظت ڪندس اڳتي الله مالڪ آهي. آخوند جمال الدين خان خانان سان مليو ۽ کيس مرزا جاني بيگ جي جنبات ۽ تڪليف کان آگاهه ڪيو ۽ کيس ٻڌايو ته مرزا جاني بيگ جهڙي غيرتمند ۽ بهادر هستيءَ جي اندر جي اوهان کي پوري ڄاڻ هئڻ گهرجي، جيڪڏهن هن جي اهل و عيال کي هٿ گهرايو ويو ته هو غيرت ۾ اچي پاڻ کي ماري وجهندو، خان خانان منجهي پيو

50. بيگلارنامه، ص 100
51. تاريخ معصومي، ص 243
52. تاريخ طاهري، ص 216
53. بيگلارنامه، ص 101

۽ چيائين بادشاهه پنهنجي حڪم جي انحرافي سمجهندو. هر امير، سلطان ۽ سردار بادشاهه جي دربار تائين پهچڻ کي پنهنجي عزت سمجهندا آهن.

بادشاهه ٺٽي ۾ مقيم حڪمران لوڌي خان کي حڪم ڏيو ته دستور موجب سنڌ جي سيني اميرن ۽ سردارن جي حرم کي نوروز (نوروز هڪ تقريب جو نالو آهي، جيڪو ايران ۾ شروع ٿيو هو) جي ڏينهن دربار ۾ حاضر ڪن، مرزا جاني بيگ پنهنجي حرم ۽ عورتن جي معاملي ۾ غيرتي مرد هو تنهن ايترو ڏور پنهنجين عورتن جي سفر کي مناسب نه سمجهيو ۽ سوچن ۾ پڌي ويو ۽ خان خانان سان پنهنجا خدشا ۽ پريشانيون اوريون جنهن بادشاهه کي عرض ڪيو ته سنڌ ملڪ پري آهي ۽ مرزا جو حرم شايد نوروز تائين نه پهچي سگهي جنهن لاءِ درخواست آهي ته ٻئي سال واري نوروز ۾ ڪين دعوت ڏجي. بادشاهه اهو عرض مڃيو.

مرزا جاني بيگ جي پٽ ۽ سندس صلاحڪار سنڌ پهچي دولت خان لوڌيءَ کي بادشاهه جو فرمان ڏيکاري ڪيس روانو ڪيو، ماڻهن پنهنجا سڙيل گهر ۽ اباڻا ڪک اچي ٺاهيا حويلين کي نئين سر ٺاهيائون ۽ مرزا جاني بيگ جي حڪم موجب ملڪ جي پرگهور لهڻ شروع ڪئي.

مرزا جاني بيگ جي وفات:

دنيا جي تاريخ تي جيڪڏهن نظر وجهبي ته اها ڳالهه ظاهر ٿيندي ته طاقتون ننڍين حڪومتن تي هميشه غالب رهيون آهن، جنگيون انسانن جي ارادن لاءِ نه پر فطرت جو مقصد پورو ڪرڻ لاءِ جوڙيون ويون آهن، جيئن مختلف قومن ۾ نوان تعلقات پيدا ٿين ۽ ان تباهي ۽ بربادي‌ءَ ۾ نئين سياسي نظام جي تشڪيل ٿي. ڪوبه سياسي يا حڪومتي نظام هميشه لاءِ نه هوندو آهي، پر وقت جي هڪ حصي ۾ نئين انقلاب مان هلڻو پوندو آهي، نسل انسان جي تاريخ مان خبر پوندي ته اها فطرت جي لڪيل منصوبن جي تڪميل پئي ڪري.

مرزا جاني بيگ جي حڪومت جو خاتمو به مٿين اصول تي منبي آهي، جيستائين جيئرو هو، ارغون، ترخان خان خانان ۽ شهنشاهه اڪبر هن جي رعب ۽ دٻدٻي کان مرعوب ٿيندا هئا، پر اڪبراعظم جي بادشاهت هندستان ۽ ٻين حڪومتن تي غالب ٿيڻي هئي، جنهنڪري اڪثر سنڌ جي حڪمرانن کي هنن وٽ بند رهڻو پوندو هو پوءِ اهي محل هجن، مال و متاع سان ڀريل هجي ڪين هر قسم جي سهوليت هيج پر هندستان جي مسلمان بادشاهن کي نفسياتي طور اهي شيون سرور رڪنديون هيون، غلام حڪمرانن کان مغل بادشاهن ۽ پوءِ انگريز حڪمران سنڌ ملڪ کي گهڻو ئي لٽيو ڦريو آهي، پر قدرت هن قوم تي راضي آهي ۽ چنڊ وانگر دنيا جي گولي تي نروار بيٺي آهي.

مرزا جاني بيگ شهنشاهه اڪبر جي دربار ۾ اسيري واري زندگي ۾ اٺ هزاري منصب تي مقرر رهيو، اٺن سالن کان پوءِ سندس زندگي جا آخري ڏينهن آيا ۽ وفات ڪري آزادي ماڻي چاڪاڻ ته هن پنهنجي خاڪي جسم جي تدفين جو هنڌ ٺٽو ٻڌايو هو. شاهي حڪم مطابق خواجه محمد قلر بيگي هن جو لاش ڪٺائي ٺٽي پهتو[54]. هيئنر سنڌ ۾ رهندڙ هر ماڻهوءَ کي ان خوف ورايو ته ڪٿي گنريل جنگين ۽ ڦرن وانگر ملڪ تي ڪا مصيبت نه نازل ٿئي ۽ هو مرزا جاني جي بهادريءَ جي واڪاڻ ڪرڻ لڳا ۽ هن جي موت تي ماتم ڪرڻ لڳا. هن جيڪي پنهنجي ننگ ناموس ۽ ملڪ لاءِ پنهنجي ملڪ توڙي ملڪ کان ٻاهر رهي جيڪي ذهني ۽ جسماني سختيون سٺيون آهي ماڻهن لاءِ وسارڻ آسان ڪم نه هو. کيس مڪلي ۾ دفن ڪيو ويو. تاريخ طاهري جو مصنف لکي ٿو ته خدا کيس ٻنهي جهانن ۾ سرخرو ڪري، جنهن جي رعايا

---

[54] تحفة الڪرام، ص 187

جي خواهش موجب هن حقير (نسائي) سنڌس درد ڀريو داستان ۽ نيڪيءَ وارو نالو نشان جيڪو گهٽڻ ڪونہ ٻتو هوندو هن ڪتاب ۾ درج ڪيس هميشہ لاءِ يادگار بڻائي ڇڏيو.

مرزا غازي بيگ:

پير حسام الدين راشدي موجب مرزا محمد باقي جو زمانو قيامت بڻجي آيو هن نہ فقط هتان جي ماڻهن کي ناس ڪيو، پر پنهنجي خاندان جي ماڻهن جو بہ صفايو ڪيو ۽ ماڻهن جو ايترو رت وهايو جو آخر پاڻ بہ چريو ٿي پيو ۽ خودڪشي ڪيائين"[55]. جيتوڻيڪ تاريخ طاهري مرزا غازي بيگ متعلق لکي ٿو تہ هي ننڍي وهيءَ کان وڏو اورچ، وڏي ظرف وارو، روشن ضمير، دانائن جو دوست، بي مرادن جو داد ۽ هنرمندن کي احسان سان نوازيندو هو"[56]. پر گهرائيءَ سان هن جي دور حڪومت تي نظر وجهبي تہ خبر پوندي تہ هي بہ پنهنجي وڏن وانگر ظالم ۽ خون وهائيندڙ هو، پر مغلن جي تلوار مٿانئس لڙڪندي هئي تنهنڪري هُو پنهنجن سان گڏ رهڻ کي ترجيح ڏيندو هو، آئين اڪبري مطابق هي تمام گهڻو خوبصورت هو ماڻهو هن جي حسن کان متاثر ٿيندا هئا.

ننڍي جا امير جن جي اڳيان هيءُ وڏو ٿيو سنڌس ڪا عزت نہ ڪندا هئا ۽ هُو هن وڏي ڀاءُ ابوالفتح جي اڳيان پٺيان هلندا هئا. اتفاقاً ابوالفتح انتقال ڪري ويو ۽ مغل بادشاهہ هن کي سنڌ جي تخت تي ويهڻ جي اجازت ڏني. تخت تي ويهڻ کان پوءِ هن هر مخالف تي بہ هٿ رکيو ايتريقدر جو يعقوب علي منڊو جيڪو هن جو استاد هو ۽ هن مٿان ۽ ٻين شاگردن تي ظلم ڪندو هو. مرزا جاني بيگ طرفان شاگردن ڏانهن موڪليل سوکڙين ۽ انعامن کي پاڻ وٽ رکي ڇڏيندو هو ۽ منٿن ايلازن کان پوءِ کين ڏهون حصو مس ڏيندو هو"[57]. عرب ڪوڪ ۽ پائيخان هن جي پرواهہ ئي نہ ڪندا هئا. هن احمد بيگ جنهن جو تعلق مغل دربار سان هو، تنهن جي حوالي ماليات جو شعبو ڪيائين، جنهن هن کي ملڪ مان لکين روپيا ڪمائي ڏنا تڏهن رعيت ۽ سپاهين جو سندن عهدن موجب پگهار مقرر ڪيو ۽ کين راضي ڪيو. ننڍي عمر باوجود هي آهستي آهستي ملڪي ڪاروبار کي وڌائيندو ويو ڪجهہ وقت اندر هي خودمختيار ٿي ويو. احمد بيگ کي احمد سلطان جو لقب ڏنو هن جي مخالفت ۾ عرب ڪوڪو ۽ پائيخان اڳيان هئا، هميشہ سنڌس غيبت ڪندا هئا ۽ هر ڪم جي مخالفت ڪندا هئا. مرزا غازي بيگ احمد بيگ جي مدد سان هر سازش کي منهن ڏنو، خزاني ڀرڻ جي ڪوشش ۾ رهيو جيئن وقت سر ماڻهن کي وظيفا ملندا رهن، پر انهن ماڻهن کي خاطر ۾ نہ آندائين نہ ئي کين ڪوئي عهدو ڏنو جيڪي سنڌس پيءُ جا دوست ۽ مددگار هئا جنهنڪري هُو بہ هن سان جهيڙو جوڙي هليا. آخر اهو وقت بہ آيو جو پراڻن اميرن ملڪ ۾ وڳوڙ پيدا ڪرڻ شروع ڪيو. پهرين بغاوت محمد علي سلطان شروع ڪئي جنهن کي تقويت ابوالقاسم سلطان ولد شاهہ قاسم ارغون پهچائي، جيتوڻيڪ ان وقت بہ هن جي حوالي نصرپور جو صوبو هو، هن جو پيءُ اڳ ۾ نصرپور جو حاڪم هو جنهن جو ايترو دٻدٻو هو جو ابوالقاسم آرام سان حڪومت ڪندو رهيو هن جي جاني بيگ سان ويجهي مٽي ملٽي پڻ هئي هن جو خيال هو تہ اسان نهايت بهادري ۽ ايمانداريءَ جي باوجود مرزا غازي خان جهڙي نادان ٻار (تخت تي ويهڻ وقت مرزا غازيءَ جي عمر 16 سال هئي) پڄي نہ ٿا سگهون، جنهن جو ملڪ سنڌس غلامن پنهنجي تابع رکيو آهي، هينئر اسان کي نڪري نروار ٿيڻ گهرجي، جيئن ملڪ ۽ مرزا غازي کي تابع رکي سگهجي، ٻنهي پاسي جنگ جي تياري ٿي، جنگ بہ هلندي رهي ڳالهيون بہ هلنديون رهيون. غازي بيگ پنهنجن ساٿارين سان صلاح ڪري پهريائين پائيخان جو قتل

[55] پير حسام الدين راشدي "ميرزا غازي بيگ ترخان" انجمن ترقي اردو پاڪستان ڪراچي، 1970ع، ص 14-15

[56] ص 214

[57] تحفة الڪرام، ص 188

ڪرايو ۽ ابوالقاسم سان ٺاهه ڪري سندس جان بخشي لاءِ قرآن تي هٿ رکي قسم کنيائين، مرزا غازي بيگ هن جي جان بخشي، پر ڪيس انڌو ڪرائي ڇڏيو، سندس چوڻ هو ته اها عبرتناڪ سزا هن کي ياد رهندي ۽ ٻيا به سبق حاصل ڪندا. مرزا غازي هر جنگ ۽ سازش مان واندو ٿي اچي ٺٽي پهتو جيڪي امير هن جو منهن به ڏسڻ پسند نه ڪندا هئا انهن تي ايتري دهشت اچي ويئي جو ملڪي معاملن ۾ دخل ڏيڻ ئي بند ڪري ڇڏيائون، انهن ئي ڏينهن ۾ اڪبر بادشاهه جو ايلچي بابا طالب سنڌ پهتو هتان جا سڀ معاملا معلوم ڪري اڪبر کي اطلاع ڏنائين[58]. جلد ئي هڪ ٻيو ايلچي سعيد خان سنڌ ۾ پهتو، مير علي شير قانع مطابق ته غازي بيگ اميرن کي چيو ته جيڪڏهن زر ۽ خزانو هجي ها، ته پيءُ وانگر (مرزا جاني بيگ) زور آزمايا ها، پر هُو ائين ڪري نه سگهيو. سعيد خان هن کي آگري اڪبر دربار ۾ حاضر ٿيڻ جو پروانو ڏنو[59]. چون ٿا ته اڪبر بادشاهه کي مرزا غازي بيگ لاءِ بغاوت جو شڪ پيو، هن سعيد خان کي بکر، سبيءُ جي جاگير ڏني ۽ ڪيس سنڌ ڏانهن روانو ڪيو ۽ ابوالقاسم کي به حڪم مليو ته غازي بيگ کي شاهي دربار موڪليو وڃي، مرزا غازي کي جڏهن اهي خبرون مليون ته هن ڪيس چوايو ته مون شاهي حڪم مڃيو آهي ابوالقاسم سيوهڻ پهتو[60] جتان ٺٽي ڇٽا گڏجي روانا ٿيا ۽ سن 1012هجري شاهي دربار پهتا[61]. اڪبر بادشاهه سنڌ جو صوبو ته هن کي عنايت ڪيو، پر ڪيس دربار ۾ پنج هزاري مقرر ڪري قيدي بڻايو ويو[62]. ڪجهه مهينن جي اندر اڪبر بادشاهه انتقال ڪيو (1014-1605ع). جهانگير بادشاهه هن کي ٺٽي ۽ سيوهڻ کان علاوه ڪجهه حصو ملتان ۽ قنڌار جو به جاگير طور عطا ڪيو، ۽ ڪيس قنڌار روانو ڪيو. قنڌار ۾ جن ماڻهن ظلم جي باهه ٻاري ڏني هئي، تن کي شڪست ڏئي زمين داور ۽ گرم سيل تي قبضو ڪيو، گنج آبه جي بلوچ سردارن دائود خان ۽ درياهه خان آڻ مڃي 1004ع ۾ سڄو بلوچستان اڪبر شهنشاهيت هيٺ اچي ويو. غازي بيگ گهڻو وقت قنڌار ۾ رهيو، پر پنهنجي غلام هٿان زهر وگهي مري ويو[63]. جهانگير بادشاهه کي هن جي مرڻ جو ڏاڍو ڏک ٿيو ۽ هُو قاتل ڳولهرايائين جنهن کي سزا ڏني ويئي.

مرزا غازي بيگ جي انتقال کان پوءِ مغل سلطنت کي اها مشڪل درپيش آئي ته سنڌ جو نئون حاڪم ڪير موڪلجي، ڪين دلين ۾ ڪئي وسوسا جنم وٺي رهيا هئا ته ترخان گڏجي سنڌ ملڪ کي اسان جي تسلط کان آزاد نه ڪرائين، دربار مغليه مان مرزا رستم صفوي کي سنڌ حڪومت جو پروانو ڏنو ۽ ترخانن خاندان جون ڪيئي نامور شخصيتن کي آگره دربار ۾ موڪليو ويو، تاريخ طاهري، ذخيرة الخوانين جي مصنف جو حوالو ڏنو آهي ته ارغون ۽ ترخانن جي خاندان کي ائين سنڌ مان ڪڍيو ويو جو هنن جي هٽ ڪا بانس (بوءِ) به نه رهي. ٻنهي قبيلن سنڌ مٿان هڪ صدي حڪومت ڪئي، سنڌين سان سنڌن سڱابندي به ٿي، پر هُو هن مٽي ۽ ملڪ ۾ ضم نه ٿي سگهيا ۽ آخر تائين ڌاريا رهيا[64]، سنڌن ٻولي، تهذيب ۽ رسم و رواج جدا هئا. سو ورهيه رهيا، پر پنهنجي ذهنيت بدلائي نه سگهيا جنهنڪري هن ڌرتيءَ ڪين ڌڪاري ڇڏيو.

---

[58] تاريخ طاهري، ص 244

[59] ص 193

[60] تاريخ مظهرشاهجهاني، ص 199-200

[61] تاريخ هندستان، ص 468- 469

[62] حسام الدين راشدي، مرزا غازي بيگ ترخان، ص 25

[63] سندس لاش مڪليءَ جي قبرستان ۾ دفنايو ويو، تحفة الڪرام، ص 200

[64] تاريخ طاهري، ص 406

تاريخ جي صفحن تي منڌيئڙا

ڪي تاريخون حالتن مطابق لـڪيل هونديون آهن. ڪن تاريخن کي لڪرايو ويندو آهي. ڪي تاريخون اهڙيون هونديون آهن، جن کي گڏ ڪري چندچاڻ ڪري ليکڪ دانشور سهيڙيندا ۽ جوڙيندا آهن. سنڌ جي تاريخ ۽ روايتن کي وقت ۽ حالتن ڪافي حد تائين ميساري ڇڏيو آهي، اڃا تائين موهن جي دڙي جي ٻوليءَ کي سمجهيو نه ويو آهي، ان ٻوليءَ کي پڙهڻ کان پوءِ جيڪي حقيقتون ظاهر ٿينديون سي تاريخ جو سونهري باب هونديون، وري به شاباس آهي هتان جي ڀٽ فقيرن، مڱڻهارن ۽ انهن عورتن کي جيڪي شادين مرادين ۾ ڳائينديون وڄائينديون هيون. هي سڀ ذريعا آهن جن سنڌ جي پراڻن ۽ قديم کان قديم قصن ڪهاڻين ۽ روايتن کي زندهه رکيو آهي. سنڌ جي ماڻهو جي اها فطرت رهي آهي ته هن بي جا ڪنهن به حاڪم يا وڏي ماڻهو جي مدح سرائي نه ڪئي آهي، ها باقي وقت جي نيڪ انسانن، سخي حڪمرانن عشق ۽ محبت جي قصن، جنگين ۽ اُنهن جنگين ۾ حصو وٺندڙ جوڌن جي سورهيائي کي ڳايو وڄايو آهي. اهو هڪ ذريعو هو انهن ڀَٽ فقيرن ۽ مڱڻهارن جي پيٽ قوت جو. اُنهن ويچارن کي اها ته خبر ئي نه هئي ته هو نسل در نسل انهن قصن ڪهاڻين کي منتقل ڪري سنڌي قوم ۽ ادب مٿان ڪيڏو نه وڏو احسان پيا ڪن. گهرن ۾ شادين مرادين ۾ ڳائڻ واريون عورتون گيچن ۾ جيڪو ڪجهه چونديون رهيون سا به هڪ تاريخ آهي. ٻڌو اٿئون ته هو جمالي جي خالق به هڪ عورت آهي. اُن عورت اُن جمال نالي ماڻهوءَ جي ساراهه ڪئي جيڪو ڏاڍو بهادر، طاقتور ۽ وڏي ڏيل ڏول جو مالڪ هو. هو بهادر انسان ڪٿان وڏو ميل ماري آيو هو ۽ اُن جي آڌرڀاءُ جي لاءِ هي جمالو ڳايو ويو.

سلطانه وقاصي

ڪتاب: "ڳالهيون پيٽ ورن پر" تان کنيل

ڊاڪٽر علي اڪبر "اسير" قريشي

(جواهر القرآن)

[مترجم: علامہ محمد هدايت علي نجفي تارڪ]

فقير هدايت علي نجفي تارڪ جي والد جو نالو فقيرالهداد عرف تراب علي ٽونيو ۽ سندس ماءُ جو نالو دريا خاتون هو. پاڻ پنهنجي والده ماجده جي رحلت واري تاريخ هنن لفظن مان ڪڍي آهي. (ماده تاريخ رحلت مسمات دريا خاتون مادر شاعر دريا خاتون بدين) سندس ولادت 25 محرم الحرام 1312ھ/ 29 جولاءِ 1894ع تي ٿي. شروعاتي تعليم پنهنجي والده کان پرايائين. فارسيءَ جي تعليم مدرسہ دارالعلوم ڪنبو (تعلقو وارهہ) ۾ مولانا عبدالعزيز شاهہ خارانيءَ کان ورتائين، بعد ۾ مشهور عالم مولانا حبيب الله وٽان حديث جي تعليم ورتائين. ظاهري علمن جي تحصيل ڪانپورءِ مخدوم صفي الله شاهہ سجاده نشين درگاهہ شاهہ نصير الدين (نوشهروفيروز) کان روحاني فيض حاصل ڪري مرشد جي صحبت ۾ رهي، سلوڪ جي راهہ جون سيئي منزلون طئي ڪيائين. فقير صاحب سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ ٻين ڪيترين ئي ٻولين ۾ شعر چيو آهي. شعر تي وڏو درڪ رکندو هو. شاعريءَ ۾ ديوان تارڪ (سنڌي) ۽ ديوان تارڪ (اردوءِ) سميت ڪيترائي ڪتاب تصنيف ڪيائين. ان کان علاوه نثر ۾ بہ ترجمو ۽ طبعزاد ڪتاب لکيائين. سندس ڪتابن جو ڪاٿو ٻن سَون جي لڳ ڀڳ شمار ڪيو وڃي ٿو. ايترن سارن ڪتابن مان صرف ٻائيتاليهہ ڪتاب سندس شاگرد سيد اظهر گيلانيءَ جي قائم ڪيل علامہ تارڪ لئبرريءَ ۾ موجود ۽ محفوظ آهن. انهن مسودن جي فهرست، ديوان تارڪ سنڌي (1989ع) ۽ علامہ محمد هدايت علي نجفي تارڪ جو سنڌي ڪلام (2012ع) ۾ ڏسي سگهجي ٿي. باقي سندس ٻيا مسودا گم آهن. ڪيترن ئي ڪتابن جون ٻہ ٻہ ڪاپيون

علامہ محمد هدايت علي نجفي تارڪ

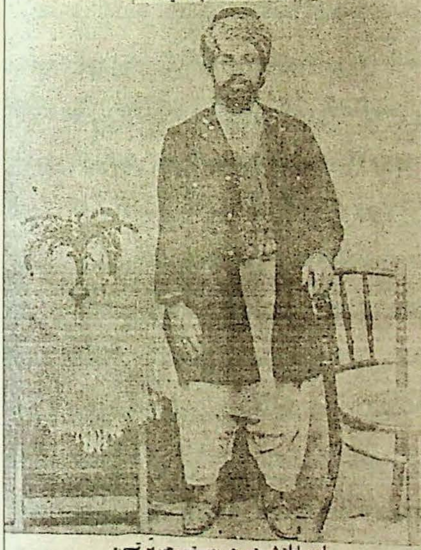

اوڀاران شهر جي رستي جي ڀرسان،
آ "تارڪ" جو مڪان، لعلو جي راتوڪ

پڻ لکيون اٿس. مٿين مسودن کان علاوه ڪجهہ ڪتابن جا نالا مون پنهنجي مضمون ۾ درج ڪيا آهن. اهو مضمون ٽماهي "مهراڻ" جي 2015/1ع جي پرچي ۾ شايع ٿي چڪو آهي.

علامہ موسيقيءَ جو بہ ماهر هو. موسيقيءَ ۾ سندس استاد آغا فيض گوڍ امرتسري هو. سندس وفات جي تاريخ علامہ هن طرح لکي آهي:

دريغا حڪم سي امر قضا ڪي،
مرا استاد موسيقي ڪان خوشخو،

مسيحا کا تها دم الحان اس کا،
ڪ جيتا مرده دل تها جس سي يکسو.
برائي سال رحلت اس کي تارڪ،
ڪَها هاتف ني آغا فيض دلجو. (1934ع)

علامہ تارڪ جي وفات جي تاريخ ڊاڪٽر نوازعلي شوق پنهنجي ڪتاب/ٿيسز ۾ 18 محرم الحرام 1358ھ برابر 9- مارچ 1939ع لکي آهي. جڏهن تہ سندس وفات جي تاريخ 17- محرم الحرام 1358ھ چئي وڃي ٿي. والله اعلم بالصواب.

جواهرالقرآن جو تعارف:

جواهرالقرآن اصل ۾ مولانا رفيع الدين جو ترجمو ڪيل آهي. هيءُ قرآن شريف جي چند آيتن جو ترجمو آهي. مولانا رفيع الدين جو ترجمو ڪيل علامہ تارڪ کي قلمي نسخو هٿ آيو يا ڇاپي نسخو، ان جي وضاحت ڪا نہ ڪئي اٿائين. اهو بہ نہ لکيائين تہ هيءُ کهڙي ٻوليءَ (عربي يا فارسي) ۾ هو. مون کي هيءُ مسودو همت علي تنئي جي معرفت ميان علي نواز تنئي کان 15- اپريل 2009ع برابر 18- ربيع الثاني 1430ھ تي ڪجهہ ڏينهن لاءِ مليو ۽ هن جي فوٽو ڪاپي وٺي اصل مسودو ميان علي نواز کي 27 مئي 2009ع مطابق جمادي الثاني 1430ھ تي واپس ڪيم.

جواهر القرآن جي سائيز ڊيگهہ 5-8 انچ ۽ ويڪر 5-6 انچ آهي. هيءُ جواهرالقرآن، قرآن شريف جي چند آيتن جو ترجمو بلڪ ترجمي تان ترجمو آهي. علامہ تارڪ هن جو سنڌي ترجمو تاريخ 3- رمضان المبارڪ 1349ھ/23 جنوري 1931ع جمعہ وقت ظهر موسم سياري ۾ لکي پورو ڪيو. هيءُ سمورو مواد 193 صفحن تي مشتمل آهي. هيءُ پنهنجي نوعيت جو هڪ نرالو ترجمو آهي. 21 صفحن کان وٺندي 193 صفحن تائين قرآن شريف جي مختلف 84 سورتن سورة الفاتحہ، سورة البقره، سورة آل عمران، سورة النساء، سورة المائده، سورة الانعام، سورة الاعراف، سورة الانفال، سورة التوبہ، سورة اليونس، سورة الهود، سورة اليوسف، سورة الرعد، سورة الابراهيم، سورة الحجر، سورة النحل، سورة بني اسرائيل، سورة الڪهف، سورة المريم، سورة طٰهٰ، سورة الانبياء، سورة الحج، سورة المومنون، سورة النور، سورة الفرقان، سورة الشعراء، سورة النمل، سورة القصص، سورة العنڪبوت، سورة الروم، سورة القمان، سورة السجده، سورة الاحزاب، سورة السبا، سورة الفاطر، سورة يٰس، سورة الصافات، سورة ص، سورة الزمر، سورة المومن، سورة حٰم سجده، سورة الشوريٰ، سورة الزخرف، سورة الدخان، سورة الجاثيہ، سورة الاحقاف، سورة محمد، سورة الفتح، سورة ق، سورة الذاريٰت، سورة الطور، سورة القمر، سورة الواقعة، سورة الحديد، سورة المجادلة، سورة الحشر، سورة الممتحنة، سورة الجمعة، سورة المنٰفقون، سورة التغابن، سورة الطلاق، سورة التحريم، سورة الملڪ، سورة ن والقلم، سورة الحاقه، سورة النوح، سورة الجن، سورة الزمل، سورة الدهر، سورة البروج، سورة الاعليٰ، سورة القدر، سورة النصر ۽ سورة الاخلاص جو سنڌي ترجمو آهي. انهن سورتن مان مختلف آيتون ورتيون ويون آهن. هن کان اڳين

ويهن صفحن تي علامه تارڪ جواهرالقرآن جي سمجهاڻي قرآن پاڪ جي آيتن ۽ حديث جي روشنيءَ ۾ سمجهائي آهي.

هيءَ هڪ وظيفن جو مجموعو آهي. مولانا رفيع الدين کي جيڪي دعائيه آيتون پنهنجي سمجهه ۾ آيون آهن، انهن کي يڪجاه ڪري مٿس جواهرالقرآن نالو رکيائين. هيءَ دعائيه جواهرالقرآن جمعي کان پڙهڻ شروع ڪري، خميس تي پورو ڪري دعا گهري ته انشاءالله سندس نيڪ مراد پوري ٿيندي. جيئن قرآن مجيد ۾ آهي ته اُدعوني استجب لڪم يعني: "دعا گهرو مون کان قبول ڪندس". اوهان لاءِ هن مان ظاهر ٿيو ته ٻانهي تي دعا گهرڻ فرض آهي. باقي قبول ڪرڻ الله تعاليٰ جي ذمي آهي جو ته الله تعاليٰ ئي آهي جيڪو ٻانهي کي سڌي رستي تي هلڻ جي تلقين ۽ هدايت ڪري ٿو، سا به قرآن پاڪ جي روشنيءَ ۾. قرآن پاڪ مسلمانن لاءِ وسيلو ۽ راهِ نجات آهي. جيئن الله پاڪ جو ارشاد آهي: وَاعتصموا بحبلِ الله جَميعاً وَّلاتفرقُوا- يعني: "الله جي رَسيءَ کي مضبوط پڪڙيو ۽ ٽولا ٽولا نه ٿيو." اها رَسي ڪهڙي آهي، ان مان مراد قرآن پاڪ آهي. اهوئي قرآن پاڪ آهي، جنهن جي پڙهڻ ۽ تلاوت سان دل کي سڪون ۽ روح کي راحت ملي ٿي، جيئن علامه تارڪ لکي ٿو ته:

"افضل العبادات تلاوت ڪلام الاهي آهي، جنهن جو ايمان جنهن قدر قوي هوندو، تنهن قدر ان کي هن ڪلام پاڪ جي پڙهڻ جو شوق هوندو، جي اهلِ دل آهن، انهن تي روشن آهي ته تلاوت ڪلام الله جي ۾ جڻ ٻانهو پنهنجي آقا سان همڪلاميءَ جو مزو پائي ٿو. آئيني ايمان جي کي چٽو ڪرڻ لاءِ تلاوت قرآن جي کان وڌيڪ ڪوئي صيقل ناهي." (ص3)

اهو ظاهر آهي ته قرآن مجيد کي الله جل شانهٗ انسانن لاءِ روشني ۽ هدايت ڪري نازل ڪيو آهي ته جيئن انسان هن جامع ڪتاب جي تلاوت ڪري فائدو حاصل ڪن ۽ مَن جون مرادون مائين. قرآن شريف کي دعائن جو آئينو سڏجي ته ڪو وڌاءُ نه ٿيندو جو ته هن کان وڌيڪ ڪو بيو ڪتاب افضل ۽ اڪمل نه آهي. قرآن پاڪ اهو ڪتاب آهي، جيڪو ماڻهو قرآن کان هدايت جي واٽ گهرندو ته قرآن شريف ان کي بهتر کان بهتر سڌو رستو ٻڌائيندو. قرآن پاڪ ۾ زندگي گذارڻ جا طور طريقا به چٽيءَ طرح ۽ کولي کولي بيان ڪيا ويا آهن ۽ هر طريقو آسانيءَ سان سمجهايو ويو آهي. قرآن شريف ۾ ڪيتريون ئي اهڙيون آيتون آهن جيڪي دعا ۽ وظيفي طور استعمال ڪري سگهجن ٿيون.

جيئن علامه تارڪ لکي ٿو:

"هيءَ ڪتاب قدس انتساب حرزجان اهل ايمان نالي جواهرالقرآن سڀ ادعيه مقدس جو انتخاب آهي جو ڪلام الٰهيءَ ۾ نازل ٿيون آهن، هن کان اڳي هيءَ ڪتاب ڪيترا ڀيرا معرضِ طبع ۾ اچي رهيو آهي. مگر هن ڀيري عالي جناب مُعليٰ القاب فخرِ زمن حاجي الحرمين شريفين حاجي محمد حسن صاحب قوم تونيه قريشي علوي پنهنجي اهتمام سان ڇپائي پترو ڪيو آهي. خداوند ڪريم هن کي وسيلو ثواب جو بڻائي ۽ مقبول ڪري آمين." (ص 4-5)

هيءَ دعائن جو مقدس انتخاب ۽ لاجواب آهي ۽ علامه تارڪ جي قلم مان حاجي محمد حسن لڪرائي پترو ڪيو آهي. هيءَ ڪتاب جواهرالقرآن علامه تارڪ جي هٿ لکيل قلمي نسخو آهي جيڪو ڪنهن به پريس مان نه ڇپيو آهي ۽ اڄ تائين قلمي صورت ۾ رهندو آيو آهي.

جيئن مشهور آهي ته يٰس شريف قرآن پاڪ جي دل آهي، تيئن وري دعا کي عبادت جو مغز چيو ويو آهي جو ته خدا تعاليٰ جي ئي موڪليل قرآن جي دعائيه آيتن جو سهارو وٺڻ هر مومن مسلمان مرد توڙي عورت تي فرض آهي. خدا تعاليٰ قرآن مجيد ۾ ارشاد فرمايو آهي: "صرف منهنجي ئي عبادت ڪريو ۽ مون کان ئي دعا گهرو." خدا تعاليٰ کان سواءِ ڪنهن ٻئي جي عبادت ڪرڻ وڏو گناهه آهي ۽ اهو مشرڪ ٿيو پوي، جيڪو خدا سان ڪنهن کي شريڪ ڪري. خدا تعاليٰ هر شيءِ کان پاڪ ۽ هڪ آهي. ان جو ڪو به شريڪ نه آهي، تنهنڪري هر مومن ۽ مسلمان مرد

توڙي عورت، عبادت ڪري ته خدا کي حاضر ناظرڄاڻي ان کي سجدو ڪري. اهڙيءَ ريت دعا به خدا کان گهري. خدا تعاليٰ ئي دعائون ٻڌندڙ، عرض اگهائيندڙ ۽ قبول ڪندڙ آهي. الله تعاليٰ اڳيان نماز ۾ عاجزي ۽ انڪساري ڪري. هٺ ۽ وڏائي يا غرور جي ويجهو نه وڃي، اهو خدا پاڪ کي ڪڏهن به پسند نه آهي. جيڪو غرور ۽ تڪبر ڪندو ته اهو اونڌي مُنهن وڃي ڪرندو ۽ ڪا به هدايت نه لهندو ۽ خدا پاڪ ان کي ڪو به سَنئون رستو نه ونائيندو، ان کي اتي موڪليندو، جتان نڪري ئي نه سگهندو. تنهنڪري ٻانهي کي اهو گهرجي ته هو بارگاهِ ايزديءَ ۾ نياز نوڙت، عجز ۽ انڪساريءَ جو گس وٺي ۽ الله پاڪ جي عبادت کان غافل نه رهي. اهو به فرمايو ويو آهي ته جيڪو به خدا پاڪ جي عبادت کان غافل رهيو، اهو هرگز سڌو رستو نه لهندو. جيئن عام آهي ته "جو دم غافل، سو دم ڪافر". تنهنڪري ٻانهي تي اهو لازم آهي ته غفلت ۾ نه پوي، جيئن "جن غفلت وارن کي خدا جي بندگيءَ جي توفيق ناهي، اُن کي درجي انسانيت کان ردي ڄاڻڻ گهرجي." (ص 03)

خدا پاڪ کي ياد ڪرڻ سان ئي دلين کي سڪون ۽ روحن کي راحت ملي ٿي. هر ڪنهن مسلمان کي اها خبر آهي ته افضل عبادت قرآن پاڪ جي تلاوت آهي. ڇو ته قرآن مجيد ئي عبادت جو محور ۽ مرڪز آهي. هر مومن مسلمان تي فرض آهي ته قرآن شريف جي دل جي حضور سان تلاوت ڪري ۽ قرآن پاڪ ناهي ناهي خوش الحان سان پڙهي. قرآن پاڪ پڙهڻ ۾ تڪڙ نه ڪري. اگر تڪڙ ڪندو ته پنهنجي مقصد تان هٽي ويندو. ڪهڙي به عبادت ڪجي ۽ ڪنهن به طرح ڪجي، ان کي دعا کان سواءِ گهٽ ڄاتو ويو آهي. هر مسلمان ۽ متقي قرآن پڙهڻ کان پوءِ دعا ضرور گهرندو آهي. اهڙيءَ طرح نماز کان پوءِ به دعا گهري ويندي آهي. تنهنڪري دعا کي افضل عبادت ۾ شامل ڪيو ويو آهي. دعا جي لاءِ به علامه تارڪ نهايت سٺو لکيو آهي ۽ مختصر پر جامع لکيو آهي. هڪ قول آهي ته "اَلدُّعَاءُ هُوَالعِبَادَة" يعني دعا عبادت آهي. الله تعاليٰ جو سمورو ڪلام (قرآن پاڪ) دعائن جو مُنڍ ۽ نچوڙ آهي. جنهن به قرآن پاڪ کي پنهنجو ڪيو. تنهن هر مطلب حاصل ڪيو. جنهن قرآن شريف کي ڇڏيو، تنهن نسورو ناحق لتو. هرهڪ شيءِ قرآن پاڪ ۾ بيان ڪئي وئي آهي. اهڙي ڪا به چيز نه آهي، جيڪا قرآن پاڪ ۾ نه هجي. مومن ۽ مسلمان لاءِ قرآن شريف ڇوٽڪارو ۽ شفا آهي. جواهرالقرآن جي جوڙڻ جي باري ۾ علامه تارڪ لکي ٿو:

"ڪاٿي دعا وارثِ برڪات ۽ حسنات جي ۽ هٽائيندڙ بليات ۽ مضرات جي پلي ڪلام رباني، کان نه ٿي ٿي سگهي. خصوصاً آيات تحميد ۽ استغفار ۽ تسبيح ۽ توڪل ۽ سلام ۽ تهليل ۽ دعا جي سڀ مطلب جي لاءِ اڪسير آهن ۽ بي سامان جي لاءِ تدبير. جيڪڏهن انهن کي جواهرالقرآن چئجي ته بجا آهي يا اسرار الفرقان نالو رکجي ته روا آهي. اوصاف انهن جا احاديث ۾ بيشمار ۽ سون ڪتابن ۾ لکڻ دشوار." (ص 9)

جواهرالقرآن جي پڙهڻ جو طريقو علامه تارڪ کولي بيان ڪيو آهي ته ڪٿان شروع ڪجي ۽ ڪٿي ختم ڪجي. جيڪو به هن تي عمل ڪندو ته اهو پنهنجي مراد کي لهندو. جواهرالقرآن ۾ به واقعا هڪ محمد پٽ اسلم جو ۽ ٻيو سلطان ابوالقاسم محمود سبڪتگين جو بيان هيٺ آيل ٿو. انهن جو حل به هنن وظيفن جي ورد ڪرڻ سان پورو ٿيو آهي. "ڄاڻڻ گهرجي ته هي وظيفا بجاءِ خود هڪ وظيفو آهي." (ص 14) هيءُ وظيفو مڪمل پابنديءَ سان پڙهڻ گهرجي. اگر ڪنهن وچ ۾ ڪا وِٿي وڌي ۽ وظيفو ڇڏي ڏنو ته وري ان کي نئين سِر جمعي ڏينهن کان پڙهڻ گهرجي. اهڙيءَ ريت ست ئي ڏينهن وظيفي ۾ مشغول رهي. بعد ۾ دعا گهري ته انشاء الله تعاليٰ سندس من جون نيڪ مرادون پوريون ٿينديون. جنهن به هن وظيفي کان مدد ورتي، تنهن پنهنجي مقصد ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. اهو به هِت ڄاڻايو ويو آهي ته هن وظيفي تي اڪتفا نه ڪجي ۽ قرآن پاڪ جي تلاوت ڇڏي نه ڏجي. ڇو ته قرآن پاڪ ڪل آهي ۽ هيءُ وظيفو جز آهي. سموري قرآن پاڪ جي تلاوت جو ثواب هن وظيفي کان ڪيترائي ڀيرا وڌيڪ ۽ افضل آهي.

ترجمي ۾ ڪم آندل ٻولي:

تارڪ نجفي کي عربي ۽ فارسي ٻولين تي وڏي دسترس ۽ مهارت هئي. ان سان گڏوگڏ سنڌي ۽ اردو وغيره ٻولين تي بہ ڪيس عبور ۽ درڪ حاصل هو. مٿس مذهبي تعليم جو نهايت اثر غالب هو. ان ڪري سندس تحريرن تي پڻ عربي ۽ فارسي زبانن جو رنگ حاوي نظر اچي ٿو، پر تنهن هوندي بہ ترجمي ۾ صاف، نج سنڌي الفاظ، اصطلاح ۽ محاوره استعمال هيٺ آندا اٿائين.

علامہ نجفي انگريزن جي وچ واري دور ۾ ٿي گذريو آهي. ان دور جي ٻوليءَ ۾ جواهرالقرآن جي آيتن جو ترجمو ڪيو اٿس. پاڻ سنڌ جي اتر واري حصي سان تعلق رکي ٿو، تنهنڪري اُترادي لهجو ترجمي ۾ ملي ٿو. مجموعي طور هيءُ ترجمو، سنڌي ۽ اسلامي ادب ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. هيءُ ترجمو اڄ تائين شايع نہ ٿيو آهي. هن جي فوٽوڪاپي هن بندي وٽ محفوظ آهي. علامہ جي استعمال ڪيل ٻوليءَ مان صاف واضح ٿو ٿئي تہ علامہ نهايت محنت کان ڪم ورتو آهي ۽ ترجمو ڪرڻ وقت اصل عربي عبارت جي مفهوم کي ڪنهن بہ طرح فرق محسوس ڪرڻ نہ ڏنو آهي. علامہ جي انهيءَ ترجمي جي ڪجھ آيتن جو ترجمو مثال طور هيٺ ڏجي ٿو:

”۽ اسان پاڪائي بيان ڪندا آهيون، ساڻ ساراهہ تنهنجي جي ۽ پاڪائي بيان ڪندا آهيون واسطي تنهنجي، چياءِ تحقيق مان ڄاڻان ٿو جو نٿا ڄاڻو توهان- اي ماڻهنا جو ايمان آندو اٿو خرچ ڪيو پاڪيزه مان جو ڪجھ ڪمايو توهان ۽ ان چيز مان جو ڪييو آهي اسان اوهان جي لاءِ، زمين مان ۽ نہ قصد ڪيو پليد جو ان مون جو خرچ ڪيو ان کي ۽ ناهي توهان وٺڻ وارا ان جي مگر هي جو اکيون ٻوٽيو توهان انجي منجھ ۽ ڄاڻو هي جو تحقيق جو الله بي پرواهہ آهي ساراهيو ريو ۽ جيڪڏهن ڪفر ڪيو توهان پوءِ تحقيق واسطي الله جي آهي جو ڪجھ آسمانن ۾ آهي ۽ جو ڪجھ منجھ زمين جي آهي ۽ آهي الله بي پرواهہ ۽ ساراهہ ڪيو ويو.“ (ص 22)

علامہ تارڪ پنهنجي عبارت ۾ سنڌي تلفظ لاءِ عربي صورتخطي وانگر ڪيترائي لفظ استعمال ڪيا آهن. جهڙوڪ: چياءِ، ڪياءِ، ايستاءِ، سب، ڪنان، سدائي، جڏهہ، آنداءٌ، وسارياءٌ وغيره.

اهڙيءَ ريت فقير تارڪ جو هيءُ ترجمو سنڌي لفظن سان ۽ محاورن سان ٽمٽار نظر اچي ٿو.

تجزيو:

علامہ تارڪ جو هيءُ ترجمو هن وقت تائين قلمي صورت ۾ هو، ليڪن مون کي هن جي ڇپائڻ جو خيال تڏهن آيو، جڏهن مون هن جو غور سان مطالعو ڪيو. جو تہ هيءُ مون ناچيز ۽ ناقص کي سال 2009ع ۾ مليو، ليڪن جڏهن کان منهنجي هٿن تائين پهتو، تڏهن کان اهو شوق دامنگير رهندو آيو تہ هيءُ انمول ۽ لاجواب مسودو اشاعت هيٺ اچڻ گهرجي.

سڀ ڪجھ الله تعاليٰ جي هٿ وس آهي، جو تہ الله جل شانہٗ ڪارساز آهي، انسان جو ڪم ڪوشش ڪرڻ آهي ۽ پورو ڪرڻ خداپاڪ جي نمي آهي. هيءُ جواهرالقرآن علامہ تارڪ خط ڪوفيءَ ۾ لکيو آهي. هن مان ظاهر آهي تہ پاڻ رسم الخط جي مختلف نمونن يا لکڻين کان واقف هو. علامہ تارڪ جو ڪيل هيءُ ترجمو، اسلامي ۽ ديني ادب ۾ شاهڪار حيثيت رکي ٿو. اهڙي ئي لحاظ کان سنڌي ٻوليءَ ۾ پنهنجي نوعيت جو بهترين ترجمو تصور ڪيو ويندو. هن جي سنڌي عبارت نهايت دلڪش، جاذب ۽ پراثر آهي. ڪيترن ئي ترجمن جي پيٽ ۾ علامہ صاحب جو ترجمو پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ اعليٰ مقام رکي ٿو.

ڊاڪٽر محمد ادريس السندي

سنڌ جي ماڳن ۽ شهرن بابت سنڌيءَ ۾ لکيل ڪتابن جو سرسري جائزو

ڳوٺن، شهرن، وستين ۽ واهڻن، جي تاريخ لکڻ ڪا نئين ڳالھ ڪانه آهي، هر دور ۾ هر ملڪ جي با ذوق رهواسين، پنهنجي پنهنجي شهر/علائقي جي تاريخ ترتيب پئي ڏني آهي. ظاهر آهي تہ ڪم هڪڙا ڪندا آهن، ان مان لاڀ ٻيا بہ پرائيندا آهن. ڪن ڪي تہ ان وقت ئي اهڙن ڪتابن لکڻ تي ميڄتا ملي، ڪن جي لکتين کي ان وقت لا يعني نہ سمجهيو ويو، پر بعد ۾ انهن کي ماڻ مليو.

دنيا ۾ ئي دستور اڪثر اهو،
ڪبو ياد مردن کي ويندي ڪانپوءِ.

مڪ مڪرمہ ۽ مدينہ منوره جي تاريخ تي تہ سوين، بلڪ هزارين ڪتاب لکيا ويا آهن، ڇوتہ اهي مسلمانن لاءِ مقدس شهر آهن، بيت المقدس بابت لکيل ڪتابن جو تعداد بہ ڪو گهٽ ڪين آهي، جيڪو مڪه ۽ مدينه کانپوءِ مسلمانن لاءِ مقدس حيثيت رکي ٿو، اهڙن ڪتابن جو ذڪر اسين ڪونہ ڪنداسين، ڇو تہ اهي عام ملن ٿا يا ملي سگهن ٿا، يا انهن جي معلومات حاصل ٿي سگهي ٿي.

هت اسان تمهيد طور چند مشهور اسلامي شهرن جو ذڪر ڪنداسون، جن جي تاريخ ۽ اتان جي مشهور شخصيتن جي تذڪري ۾ ڪتاب لکيا ويا آهن:

دمشق:

دمشق جي تاريخ ۽ دمشق جي شخصيات بابت، حافظ ابن عساڪر دمشقي (ت: 571ھ) "تاريخ دمشق" نالي عظيم ڪتاب لکيو، جيڪو 80 جلدن ۾ راقم الحروف وٽ بہ موجود آهي، سندس فرزند ابو محمد القاسم (ت: 600ھ) ان جو ذيل لکيو. ابن منظور مصري (ت: 711ھ) ان جو اختصار ڪيو، جيڪو 29 جلدن ۾ ڇپيو آهي.

بغداد:

جنهن جي تاريخ "تاريخ بغداد" جي نالي سان حافظ خطيب بغدادي (ت: 463ھ) ترتيب ڏني، 14جلدن ۾ ڇپيل عام ملي ٿي، علامہ سمعانيءَ (ت:562ھ) ان جي ذيل لکيو هو، ان ذيل جو ذيل وري علامہ دبيثيءَ (ت: 637) جوڙيو، علامہ ابن النجار (ت:643ھ) بہ "تاريخ بغداد" جو ذيل لکيو هو، جيڪو اڄ ڪلھ "تاريخ بغداد" سان گڏ ڇپيل ملي ٿو.

حمص:

شام ملڪ جي انهيءَ شهر بابت "تاريخ الحمصيين" نالي هڪ ڪتابہ ابو بڪر احمد بن محمد بن عيسيٰ البغدادي (ت: 257ھ) لکيو هو.

قرطبہ:

مؤرخ ابو مروان حيّان بن خلف القرطبي (ت: 469ھ) "تاريخ فقهاء قرطبہ" نالي هڪ ڪتابہ قرطبہ جي فقيهن بابت تاليف ڪيو هو.

غرناطہ:

مشهور مؤرخ ۽ اديب لسان الدين ابن الخطيب (ت: 776ھ) غرناطہ بابت جڳ مشهور ڪتاب "الاحاطة باخبار غرناطة" تصنيف ڪيو، جنهن جو اردو ترجمو بہ شايع ٿيو آهي.

بلنسية:

امام ابوعبدالله ،محمد بن الخلف الصدفي البلنسي (ت: 509ھ) (جيڪو ابن علقمہ جي لقب سان مشهور ٿيو) "تاريخ بلنسية" ترتيب ڏنو.

قيروان:

ابوالعرب محمد بن احمد بن تميم الافريقي القيرواني (تـ 333ھ) "تاريخ قيروان" لکيو، جيڪو "طبقات علماء افريقية وتونس" نالي سان شايع ٿيو آهي. شيخ دباغ عبدالرحمٰن بن محمد (ت: 696ھ

قيروان جي شخصيتن بابت ڪتاب تحرير ڪيو، جنهن جو نالو رکيائين: "معالم الايمان في معرفة اهل القيروان".

بجاية:

علامہ ابن الحاج، محمد بن محمد العبدري الفارسي (ت: 737هه) "تاريخ بجاية" لکيو.

تلمسان:

علامہ ابومريم الشريف التلمساني محمد بن محمد (ت: 1014هه) تلمسان جي علماء ۽ اولياء جي تذڪري ۾ "البستان في ذڪر العلماء والاولياء بتلمسان" تصنيف ڪيو.

فاس:

شيخ ابوالعباس ابن القاضي المڪناسي احمد بن محمد (ت: 1025هه) فاس جي علماء ۽ مشهور شخصيتن بابت ڪتاب ترتيب ڏنو، نالو رکيائين"جذوة الاقتباس في ذڪر من حل من الاعلام مدينة فاس" ۽ شيخ ابن ابي زرع علي بن محمد (ت: بعد 726هه) "روض القرطاس في اخبار المغرب وتاريخ مدينة فاس" نالي ڪتاب جوڙيو. تازو سال ڏيڍ اڳ، جناب ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو صاحب جن، مراڪش مان مون لاءِ هڪ ڪتاب 5 جلدن تي مشتمل خريد ڪري آندو، جنهن جو نالو آهي: "سلوة الانفاس و محادثة الاڪياس بمن اقبر من العلماء والصلحاء بفاس". (مؤلف: محمد جعفر الڪتاني. (ت:1345)

موصل:

حافظ ابو زڪريا يزيد بن محمد الازدي الموصلي (ت: 334هه) موصل شهر جي محدثن بابت ڪتاب تاليف فرمايو، نالو رکيائينس:"طبقات المحدثين من اهل الموصل" ۽ حافظ ابن الجعابي محمد بن عمر (ت: 355هه) "تاريخ الموصل" تحرير فرمايو.

حران:

عز الملڪ محمد بن ابي القاسم المسبحي الحراني (ت:420هه) "تاريخ حران" نالي ڪتاب لکيو.

رقة:

مؤرخ ابو علي محمد بن سعيد بن عبدالرحمٰن القشيري "تاريخ الرقة" جوڙيو.

همدان:

علامہ عمران بن محمد الهمداني "ڪتاب طبقات اهل همدان" ترتيب ڏنو ۽ "الفردوس بماثور الخطاب" جي مؤلف شيرويہ بن شهر دار ديلمي (ت: 509هه) "طبقات الهمدانيين" لکيو.

قزوين:

حافظ ابويعلي خليل بن عبدالله القزويني (ت: 446هه) "تاريخ قزوين" لکيو ۽ امام فقيہ ابو القاسم عبدالڪريم بن محمد الرافعي الشافعي (ت:623هه) "التدوين في اخبار قزوين" ترتيب ڏنو.

جرجان:

"تاريخ جرجان" جي نالي سان ڪيترن ئي مؤرخن ڪتاب لکيا آهن، جن مان ٻہ مشهور آهن:

1. حافظ ابو القاسم حمزه بن يوسف الجرجاني (ت:427هه)
2. ابو الحسن علي بن محمد بن عبدالله الجرجاني (ت:468هه)

نيشاپور:

امام حاڪم نيشاپوري، ابوعبدالله محمد بن عبدالله (ت: 405هه)، "تاريخ نيسابور" نالي نهايت ضخيم ڪتاب لکيو، جيڪو هن وقت ناپيد آهي، ان جو اختصار خليفہ نيشاپوري احمد بن محمد بن حسن بن احمد فارسي ۾ ترتيب ڏنو هو، جيڪو راقم الحروف وٽ بہ موجود آهي، البتہ حافظ ابو الحسن عبدالغافر بن اسماعيل نيشاپوري، امام حاڪم نيشاپوري جي مٿين ڪتاب جو ذيل "السياق لتاريخ نيسابور" جوڙيو هو، جيڪو مطبوع آهي.

مرو:

مرو نالي بہ شهر خراسان جي علائقي ۾ مشهور آهن:

1. مرو الروذ
2. مرو الشاهجان

مرو شاهجان جي تاريخ ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا آهن، مثلاً:

1. التاريخ في رجال المحدثين بمرو، حافظ فراهيناني مروزي محمد بن علي (ت: 247هه)

2. اخبار مرو. حافظ ابو الحسن احمد بن سيار مروزي (ت:268هه)
3. تاريخ المراوزة ابو رجاء محمد بن حمدويه السنجلي (ت: 306هه)
4. تاريخ مرو. شيخ عبدالڪريم سمعاني(صاحب الانساب) (ت:562هه)

سمرقند:

حافظ ابو سعد عبدالرحمٰن بن محمد الادريسي (ت:405هه) "تاريخ سمرقند" لکيو، حافظ ابو العباس مستغفري جعفر بن محمد (ت:432هه) به انهيءَ نالي سان ڪتاب جوڙيو، پر وڌيڪ شهرت ماڻي، "القند في علماء سمرقند" جيڪو مشهور حنفي فقيہ ابو حفص عمر بن محمد النسفي (ت:637هه) حافظ ادريسي جي منڪور ڪتاب جي ذيل طور لکيو.

شيراز:

حافظ ابو عبدالله محمد بن عبدالعزيز الشيرازي القصار "طبقات اهل شيراز" ترتيب ڏنو، حافظ ابو القاسم هبة الله بن عبدالوارث الشيرازي (ت: 486هه) "تاريخ شيراز" لکيو، معين الدين ابو القاسم شيرازي (ت:بعد از 791هه) شيراز جي مزارت بابت "شد الازارفي حط الاوزار عن زوار المزار" نالي ڪتاب لکيو، جنهن جو فارسي ترجمو "هزار مزار شيراز" جي نالي سان شايع ٿيو آهي.

هرات:

ستين هجري جي اوائل ۾ علامه سيف بن محمد يعقوب الهروي "تاريخ نامہ هرات" تحرير فرمايو، شيخ عبدالرحمٰن فلمي هروي (ت:549هه) "تاريخ هرات" لکيو. "مزارات هرات" نالي فارسي ڪتاب به ان ڏس ۾ پيش ڪري سگهجي ٿو.

اصبهان:

محدث ابو الشيخ عبدالله بن محمد الاصبهاني (ت:369هه) "طبقات المحدثين باصبهان" تاليف ڪيو، حافظ ابو نعيم اصبهاني (ت:430هه) "ذڪر اخبار اصبهان" ترتيب ڏنو ۽ فارسي ٻوليءَ ۾ "نصف جهان في تعريف الاصفهان" محمد مهدي بن محمد رضا الاصفهاني جو لکيل شهرت رکي ٿو.

اسوان:

مصر جي هن شهر بابت مؤرخ ابوالحسن احمد بن علي بن زبير الغساني (ت:563هه) "تاريخ اسوان" لکيو.

سبتہ:

مغرب اقصيٰ جي هن شهر جي تاريخ، قاضي عياض، صاحبِ "شفاء" (ت:544هه) تيار ڪئي، جنهن جو نالو رکيائين "الفنون الستة في تاريخ سبتة"

بلخ:

شيخ الاسلام صفي الدين ابو بڪر عبدالله بن عمر بلخي (ت: بعد از 610هه) بلخ جي تاريخ ۾ "فضائل بلخ" نالي ڪتاب لکيو، جنهن جو اصل عربي تہ اڻلڀ آهي، پر ان جو فارسي ترجمو عبدالله بن محمد بن بلخي (ت:بعد از 676هه) ڪيو، جيڪوعبدالحي حبيبي جي تحقيق سان ڇپيو آهي.

سنڌ جي ماڳن بابت لکيل ڪتاب:

سنڌ وارا به ان ميدان ۾ پوئتي رهڻ وارا ڪين هئا، انهن به پنهنجي پياري سنڌ جي وستين، واهڻن، شهرن، ضلعن، علائقن، ريگستانن، جبلن، قلعن، دريائن، وهڪرن ۽ ڍنڍن بابت ڪتاب لکي، سنڌ جي هر هڪ ماڳ ۽ شهرن کي نمايان ڪيو. انهي سلسلي ۾ سنڌ جي ماڳن بابت لکيل هيٺيان ڪتاب اسان جي تاريخي ۽ جغرافيائي ڄاڻ جو اهڃاڻ آهن. ياد رهي تہ هن مقالي ۾ مون ان سلسلي جا 2015ع جي آخر تائين شايع ٿيندڙ سنڌي ڪتاب ڄاڻايا آهن، جيڪي راقم الحروف جي لائبريري ۾ محفوظ آهن، سواءِ چند ڪتابن جي، جن جي ڄاڻ ٻين اديبن کان حاصل ڪئي، جيڪي ٿورا آهن، مون هتي هر انهيءَ ڪتاب کي درج ڪيو آهي، جيڪو سنڌ جي ڪنهن به شهر يا ڳوٺ يا ضلعي يا علائقي يا وهڪري درياءَ يا ڍنڍ يا قلعي جي نالي سان ڇپيو آهي، چاهي منجهس انهيءَ جي تاريخ ۽ جاگرافي ڏني وئي هجي، يا انهيءَ جي ڪنهن خاص پهلو تي لکيو ويو هجي، مثال طور: لاڙ تي لکيل ڪتابن اندر مون "لاڙ جا جهنگلي ڪوتا ۽ انهن جي روڪڻ جا اُپاءُ" نالي ڪتاب به داخل ڪيو آهي، حالانڪ اهو لاڙ جي مستقل تاريخ ناهي. ان هڪ مثال مان

انداز و لڳائي سگهجي ٿو. البت اهي ڪتاب جيڪي ڪنهن شهر جي نالي سان، صرف هڪ شخصيت بابت لکيا ويا آهن، سي مون درج نہ ڪيا آهن. جهڙوڪ: "ناري جو نواب"، "هنگورجا جو هيرو" وغيره.

مون اڻچپيل ڪتابن کان احتراز ڪيو آهي، اهو هڪ ڌار موضوع آهي، مون پهريائين سنڌيءَ سان گڏ اردو ڪتاب بہ شامل ڪيا هئا (جنهن جو شاهد هن مقالي جو اصلي مسودو آهي) پر پوءِ سوچيم تہ ان سان مقالو ڏگهو ٿي ويندو ۽ اردو يا انگريزي ۾ لکيل ڪتابن بابت هڪ مستقل مقالو ترتيب ڏنو ويندو، انشاءَ الله. ورنہ تہ رڳو ڪراچي بابت ئي اردو ڪتاب جيڪي مون وٽ آهن، يا مون ڏٺا آهن، (جن کي مون پهريائين درج بہ ڪيو هو) تن جو تعداد هڪ سؤ جي اندر آهي.

اها دعويٰ تہ ڪونہ ٿو ڪريان تہ هن موضوع تي ڇپيل سڀني سنڌي ڪتابن جو مون احاطو ڪيو آهي (جو تہ سنڌي ڪتاب هڪ سمنڊ وانگر آهن، جنهن جو ڪو انت ناهي) پر پوءِ بہ وسئون ڪين گهٽايو آهي، حال پريان نال طور پيش ڪيو آهي، بلڪ ائين جيڪر چوان تہ مون هن موضوع جو دروازو کوليو آهي، جنهن تي ٻيا سنڌي ليکڪ بہ طبع آزمائي ڪري، نيون شيون آڻي سگهندا. احبابن کي اپيل آهي تہ جيڪڏهن وٽن ڪنهن اهڙي ڪتاب جي ڄاڻ آهي، جيڪو هن موضوع سان لاڳاپيل آهي، پر هن مقالي ۾ درج ناهي، تہ مون کي اطلاع ڏين، جئين آئنده اضافو ڪري سگهجي.

مون هن مقالي ۾ 457 ڪتابن ۽ ڪتابچن جو ذڪر ڪيو آهي. جن کي مون 6 ڪيٽيگرين ۾ ورهايو آهي:

1. سنڌ جي شهرن بابت جامع ڪتاب
2. سنڌ جي علائقن، ضلعن ۽ ضلعن جي شهرن ۽ ڳوٺن بابت لکيل ڪتاب
3. سنڌ جي جبلن بابت لکيل ڪتاب ۱
4. سنڌ جي دريائن ۽ درياهہ جي ڪناري آبادين، وهڪرن ۽ ڍنڍن بابت لکيل ڪتاب
5. سنڌ جي ڪوٽن ۽ قلعن بابت لکيل ڪتاب
6. متفرقات

سنڌ جي شهرن بابت جامع ڪتاب

1. قديم سنڌ ان جا مشهور ۽ ماڳهو: مرزا قليچ بيگ، بلوتسڪي پريس،حيدرآباد 1925ع ۽ ان کان پوءِ 1966ع، 1990ع، 1999ع 2002ع، 2005ع ۽ 2014ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپيو.
2. سنڌ جا جهونا شهر- عبدالرحمن علي محمد سومرو هيڊ ماستر پرائمري اسڪول دولت پور، ضلع نوابشاهہ امين ڪتاب گهر. حيدرآباد 1968ع.
3. سنڌ جي تاريخي شهرن جي تواريخ- ڊاڪٽر انورفگار هڪڙو، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2005ع.
4. سنڌ جا پراڻا شهر- مولائي شيدائي، سچل نيشنل سيمينار ڪميٽي، سکر/خيرپور 1983ع.
5. سنڌ جا شهر- مرتب: عبد الجليل سومرو، نديم بڪ اسٽال، حيدرآباد، 87-1986ع.
6. سنڌ جا ڪجهہ اهم شهر- اميد علي سنيو، (تنبو محمد خان) ناشر: پاڻ مؤلف 2013ع.
7. سنڌ جون رياستون ۽ شهر- تحقيق ۽ تحرير: حافظ عبدالستار ڪوريجو، روپاهي ڪوريجا پبليڪيشن لاڙڪاڻو، 2011ع.
8. سنڌڙي تنهنجا شهر ۽ ڳوٺ وسن- مرتب: غلام رسول خاموش، مددگار: گنگارام جي راٺوڙ، سنڌ مهراڻو آرٽ سينٽر آفيس، نئون ڪوٽ، ضلع ٿرپارڪر (سال لکيل ناهي)
9. ماهوار ڪينجهر. منهنجو ڳوٺ نمبر-1، پرچو 74 سيپٽمبر 2001ع، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد
10. ماهوار ڪينجهر، منهنجو ڳوٺ نمبر-2، پرچو 86 سيپٽمبر 2002ع، سنڌ ساهت گهر،حيدرآباد.

سنڌ جي علائقن، ضلعن ۽ ضلعي جي شهرن ۽ ڳوٺن بابت لکيل ڪتاب

ضلعو ڪشمور: (هڪ ڪتاب)

1. ڪشمور ضلعي جي تاريخ- ارڏو اترادي، نئين سنڌ اڪيڊمي ڪراچي 2013ع.

ضلعو جيڪب آباد: (14 ڪتاب)

2. خان ڳڙهہ کان جيڪب آباد تائين- عبدالڪريم گدائي، ميونسپل جيڪب آباد 1965ع.

3. مشاهير جيڪب آباد- عبدالرزاق پٽ عبدالوهاب قريشي، دفتر هفتيوار "البرق" جيڪب آباد 1973ع.
4. جيڪب آباد تاريخي نظر ۾- ڪالو خان اياز، ضلع ترقياتي ايسوسيئيشن، جيڪب آباد 1978ع.
5. جيڪب آباد قديم ۽ جديد (جيڪب آباد مخزن 1984ع) ايڊيٽر: غلام نبي سڏايو (سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو ۾ پڙهيل مقالن جو مجموعو) ڊسٽرڪٽ ڪائونسل، جيڪب آباد 1984ع.
6. جيڪب آباد ۽ وقت جون ويرون (جيڪب آباد مخزن 1985ع) ايڊيٽر: غلام نبي سڏايو (سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو ۾ پڙهيل مقالن جو مجموعو) ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جيڪب آباد 1985ع.
7. حقيقت جو هار (جيڪب آباد مخزن 1987ع) ايڊيٽر: غلام نبي سڏايو، (سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو ۾ پڙهيل مقالن جو مجموعو) ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جيڪب آباد 1987ع.
8. پيغام محبت (جيڪب آباد مخزن 1988ع) ايڊيٽر: غلام نبي سڏايو، (سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو ۾ پڙهيل مقالن جو مجموعو) ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جيڪب آباد 1988ع.
9. ڪاروان جمهوريت (جيڪب آباد مخزن 1989ع) ايڊيٽر: غلام نبي سڏايو، (سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو ۾ پڙهيل مقالن جو مجموعو).
10. جيڪب آباد جي ثقافتي سرهاڻ (جيڪب آباد مخزن 1993ع) ايڊيٽر: غلام نبي سڏايو، (سنڌ هارس اينڊ ڪيٽل شو ۾ پڙهيل مقالن جو مجموعو) ڊسٽرڪٽ ڪائونسل جيڪب آباد 1993ع.
11. دشت بيدار جيڪب آباد جلد ٽيون پڙديڪا- پروفيسر آغا محمد اسماعيل پٺاڻ،سيد بوڪ لينڊ جيڪب آباد 1999ع.
12. منڙا ملرو (ضلع جيڪب آباد جي نامور شخصيتن جو مختصر تعارف) ڊاڪٽر محمد خادم بروهي، ڪيرٽر پبليڪيشن جيڪب آباد، 2002ع.
13. جيڪب آباد ۽ جان جيڪب- مرتب: غلام نبي سڏايو، ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي، جيڪب آباد 2012ع.
14. جيڪب آباد جي عوامي نمائندن جو جائزو، 1937ع کان 2013ع تائين، عبدالسميع سومرو، ڪميونٽي ڊولپمينٽ فائونڊيشن (C.D.F) جيڪب آباد 2013ع.
15. جاگرافي ضلع جيڪب آباد، محمد صالح شاهه، آر.ايڇ احمد حيدرآباد، 1962ع، 1968ع، ۽ مسلم بوڪ ڊيو سکر 1964ع ۽ 1966ع.

ضلعو شڪارپور: (19 ڪتاب)

1. شڪارپور صدين کان (2 مئي 1985ع تي ڪوٺايل ڪانفرنس ۾ شڪارپور بابت مختلف موضوعن تي پڙهيل تحقيقي مقالن جو مجموعو) مرتب: ڊاڪٽر عبدالخالق راز سومرو، ناشر: شڪارپور ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي شڪارپور 1988ع.
2. شڪارپور سونهن جو شهر (شڪارپور جي تاريخ، ثقافت، علم ۽ ادب بابت لکيل اهڙن مقالن جو مجموعو، جيڪي پراڻين اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ ٽڙيل پکڙيل هئا) مرتب: خليل مورياڻي، ناشر: شڪارپور ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي شڪارپور 1996ع.
3. شڪارپور ماضي، حال (جشن شڪارپور 1982ع ۽ جشن شڪارپور 1983ع جي موقعن تي ڪوٺايل سيمينارن ۾ پڙهيل چونڊ مقالن جو مجموعو) مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ناشر: پبليڪيشن ڪميٽي، جشن شڪارپور، 1984ع.
4. سهڻو شهر شڪارپور- حبيب الله مولا بخش ڀٽو، ڇاپو پهريون 1982ع ۾ سگا شڪارپور طرفان، ڇاپو ٻيو 1988ع ۾ حبيب پبليڪيشن شڪارپور طرفان، ڇاپو ٽيون 1995ع ۾ حبيب پبليڪيشن شڪارپور طرفان ڇپيو.
5. شڪارپور تاريخ ۽ تحقيق (شڪارپور سان لاڳاپيل مختلف تحقيقي مقالن جو مجموعو) مرتب: خليل مورياڻي، ناشر: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2004ع.
6. شڪارپور هڪ اڀياس- نقش ناياب منگي، ناشر: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2004ع.
7. شڪارپور جي صحافتي تاريخ- ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو، ناشر: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2004ع.

8. شڪارپور شهر جو سنڌي ادب ۾ حصو- ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو، ناشر: انسٽيٽيوٽ آف سنڌلاجي 2009ع.

9. جشن شڪار پور 1982ع (مقالات) مرتب: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ناشر: مجلس انتظاميہ جشن شڪارپور 1982ع.

10. جشن شڪارپور 1983ع (مقالات) ناشر: مجلس انتظاميہ، جشن شڪارپور 1983ع.

11. شڪارپور سيمينار 1985ع (مقالات) مرتب: نقش ناياب منگي، ناشر: شڪارپور ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي، شڪارپور 1985ع.

12. سنڌي ثقافت (سنڌي ثقافت تي شڪارپور جي شاعرن جي شاعري) مرتب: وفا منظور چوهاڻ، مهراڻ ادبي سنگت، شڪارپور 2010ع.

13. سارو ڏيک سمونڊ (شعراء شڪارپور جي پوڙ ٻلبت شاعري) مرتب: وفا منظور چوهاڻ، مهراڻ ادبي سنگت، شڪارپور 2010ع.

14. شهرن جي شهزادي شڪارپور- منظر معرفاڻي، ناشر: شڪارپور ريسرچ ادبي فورم، شڪارپور 1999ع

15. شڪارپور جي ٻولي- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، حيدرآباد 1993ع.

16. چڪ جا چندن هار، آزاد بخاري پوپٽ پبليڪيشن هائوس خيرپور 2014ع (جنهن ۾ چڪ شهر (ضلع شڪارپور جا عالم، عشاق ۽ سنت، استاد، اديب ۽ شاعر، سياسي ورڪر ۽ سماجي سڌارڪ، فنڪار ۽ اداڪار ذڪر ڪيا ويا آهن).

17. چڪ نامہ ج1 (چڪ شهر جي تاريخ) وزير علي ولد محمد اسماعيل عرف ملو، سومرو، جڙيا پور، چڪ، ناشر: پاڻ مؤلف 2008ع.

18. تذڪره مشاهير ڳڙي ياسين- حاجي عبدالحميد سومرو ومرزا پوري، ناشر: پاڻ مؤلف، 2004ع.

19. جاگرافي تعلقو شڪارپور. ماستر نور احمد نور، مسلم بوڪ ڊيپو سکر، دفعو پهريون 55-1956ع.

ضلعو سکر: (24 ڪتاب)

1. سکر سونهارو- پرسرام مسند- هن جو پهريون ڇاپو 1940ع ۾ ڇپيو، جيڪو منهنجي لائبريري ۾ موجود هو، پر ڪير کڻي ويو. ان جو عڪس 1987ع ۾ سنڌي ساهتيہ منڊل ڪراچي طرفان ڇپيو.

2. تاريخ سکر- رحيمداد مولائي شيدائي،سنڌي ادبي بورڊ 1992ع.

3. تذڪره پوراڻي سادات سکر- ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي، سکر هسٽاريڪل سوسائٽي سکر 2001ع.

4. من جي ملها (سکر، بکر ۽ روهڙي جي مفيد معلومات) مولانا عبدالوهاب چاچڙ، سکر هسٽاريڪل سوسائٽي سکر 2001ع.

5. سکر تاريخ ۽ سماج (سکر نيشنل سيمينار 2001 جي موقعي تي ٿيل مطالعو) ڊاڪٽر ڪليم الله لاشاري، سکر هسٽاريڪل سوسائٽي سکر 2001ع.

6. سکر ڏسٽي (سکر، بکر ۽ روهڙي متعلق ڇپيل مواد) ڊاڪٽر عبدالواحد اِنڍڙ، سکر هسٽاريڪل سوسائٽي، سکر 2001ع.

7. سکر، بکر ۽ روهڙي (تاريخي مطالعو) مصنف: پير علي محمد راشدي، مرتب: ڊاڪٽر نواز علي شوق، سکر هسٽاريڪل سوسائٽي،سکر 2001ع.

8. سکر جون يادگيريون- سيد محبوب علي شاه بخاري، سکر هسٽاريڪل سوسائٽي سکر 2001ع.

9. ضلع حڪومت سکر (بنيادي 4 سال،تعارف ۽ جائزو) سرور سميجو، سکر فڪري فورم 2005ع.

10. بکر جي بزرگن جو سياست ۾ حصو- الله جڙيو انصاري، ايم-اي، ناشر: منصور احمد انصاري، واري تڙ، نزد جيئل شاه جو ڪوٽ سکرنئون 1981ع، (ڪتاب جي منڍ ۾ ڄاڻايل آهي تہ مؤلف موصوف "تاريخ روهڙي" ۽ "مرآة البکر" نالي ڪتاب بہ لکيا آهن، محمد ادريس السندي)

11. بکر جي تاريخي عظمت (تحقيقي مقالو)، ڊاڪٽر عبدالخالق راز سومرو، ناشر: مارئي اڪيڊمي سکرنڊ/حيدرآباد 2014ع.

12. روهڙيءَ جا راڻا (روهڙي جي هندو سنتن جو تذڪرو) جي- ڪي- پراپڪاري، ٻالڪ شيوا منڊلي، هندو ڌرم شالا، اسٽيشن روڊ، لاڙڪاڻو 1977ع.
13. تذڪره شعراءِ روهڙي- پروفيسر گل محمد گلاٽي، ناشر: پاڻ مؤلف، 1978ع.
14. تذڪره شعراءِ سکر- ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادبي سوسائٽي اسلاميه ڪاليج سکر 1965ع.
15. روهڙيءَ جا روشن ستارا (روهڙيءَ جا مشهور عالم، اديب ۽ شاعر) ڊاڪٽر هدايت پريم، پوپٽ پبلشنگ هائوس- سنڌ ٻالڪ سنگت، خيرپور 2011ع.
16. تذڪره ڪوثائي سادات روهڙي- ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي، ساهتي ادبي اڪيڊمي نوابشاهه 1998ع.
17. روهڙيءَ جون ساڍيون ٽي سورائتيون صديون- عبدالحسين شاهه موسوي، موج وحدت پبليڪيشن، روهڙي، 2013ع، (هن ڪتاب ۾ روهڙي جي عزاداري جي تاريخ لکي وئي آهي.)
18. سدا سرها گل (شاهه شهيد جي سلسلي جا روهڙي جا شاعر) ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، مقدمه ۽ ترتيب: ڊاڪٽر نواز علي شوق، سکر هسٽاريڪل سوسائٽي، سکر 2001ع.
19. پنو عاقل ماضي حال، تاريخ ۽ تحقيق- پروفيسر سرور سيف، سنڌي ادبي سنگت پنو عاقل ۽ مهراڻ سائنس پبليڪيشن ڪراچي 2003ع.
20. سکر جا مسلمان ۽ هندو بزرگ- رحيمداد خان مولائي شيدائي، مولائي شيدائي اڪيڊمي سکر 2007ع.
21. اٽلس جاگرافي سکر ضلع، محمد داؤد مهر، سپروائزر ڊسٽرڪٽ سڪول بورڊ، سکر، چوٿرام خوشيرام وناڻي سپروائزر ڊسٽرڪٽ سڪول بورڊ، سکر ۽ هرچند سنگهه جي پرسوائي، ٽنا سنگهه بڪ سيلرز، شڪارپور 1932ع.
22. جاگرافي سکر. عباسي محمد عالم، مسلم بلڪ ڊيپو، ڇاپو 52-1953 ۽ ڇاپو چوٿون 1955ع.
23. جاگرافي ضلعو سکر، محمد علي مهر، آر.ايچ احمد حيدرآباد مختلف ڇاپا: 1962ع-1961ع ۽ 1963ع.
24. جاگرافي تعلقو روهڙي (مؤلف لکيل ناهي) عجائب اسٽور سکر 1974ع.
25. جاگرافي تعلقو پنو عاقل، الهڏنو خان شيخ، عباسي محمد عالم ۽ اِنيڙ محمد حسن مشتاق، مسلم بڪ ڊيپو، سکر، ڇاپو ٻيون (سال لکيل ناهي)

ضلعو گهوٽڪي: (6 ڪتاب)

1. گهوٽڪي جا گهوٽ- مولوي عبدالحق لنڊ، شريعت پبليڪيشن سکر 2004ع.
2. ماٿيلي، اباوڙي جي ٻولي- پروفيسر شيخ محمد فاضل، سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو حيدرآباد/ڪراچي 1992ع.
3. تذڪره جيلاني سادات ميرپور ماٿيلو (ميرپور جي تاريخ، جيلاني سيدن جي سياسي، سماجي، ديني خدمتن ۽ همعصر بزرگن جا احوال، سهيڙيندڙ: ڪريم بخش چنا، ميرپور ماٿيلو، ناشر: هائوس آف نالوٽي، ميرپورماٿيلو 2007ع.
4. خطبات جيلاني مع تذڪره اولياءِ لوءِ صاحبان گهوٽڪي شريف- چراغ المشائخ پير سيد شاهد علي شاهه جيلاني، اقراءِ پبليڪيشن ڪراچي 2009ع.
5. خانقاهه پرچونديءَ جي تاريخ (سنڌي شعبو، سنڌ يونيورسٽي ۾ پي ايڇ.ڊي لاءِ پيش ڪيل مقالو) ڊاڪٽر الهه وسايو سومرو. حافظ الملت اڪيڊمي خانقاهه عاليه قادريه پرچوندي شريف، ڏهرڪي، ضلع گهوٽڪي 2015ع.
6. تعلقو اباوڙو، محمد عالم عباسي. (سنڌ جو پهريون استاد) مسلم بڪ ڊيپو، سکر، ڇاپو ٻيون 68-1969ع.

ضلعو لاڙڪاڻو: (26 ڪتاب)

1. لاڙڪاڻو سڀ سيباڻو (لاڙڪاڻي جي تاريخ ۽ ثقافت بابت مقالن جو مجموعو) مرتب: گل محمد گاد ۽ محمد افضل عباسي، ناشر: ميونسپل ايمپلائيز يونين لاڙڪاڻو 1984ع.
2. چانڊڪا (ڊائريڪٽري آف لاڙڪاڻا) مرتب: احمد خان ڪمال، معاون غلام سرور صديقي 1976ع.

3. لاڙڪاڻو صدين کان (مقالن جو مجموعو) مرتب: ڊاڪٽر بشير احمد شاد، لاڙڪاڻو بسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي 1995ع.
4. لاڙڪاڻو امر شخصيتون- عبدالستار پنهور، لاڙڪاڻو ريسرچ اڪيڊمي ڪراچي، 2000ع.
5. لاڙڪاڻو ماضي ۽ حال- ليکڪ: ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ترتيب: بدر ڌامرهو، موهن جو دڙو پبليڪيشن ايجنسي لاڙڪاڻو 2001ع.
6. لاڙڪاڻو تاريخ جي آئيني ۾ (مقالن جو مجموعو) مرتب: محمد يوسف شيخ، لاڙڪاڻو هسٽاريڪل سوسائٽي 2002ع.
7. لاڙڪاڻو، تاريخي ۽ تحقيقي مطالعو (مقالن جو مجموعو) مرتب: احسان دانش، لاڙڪاڻو بسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي 2005ع.
8. منهنجو لاڙڪاڻو (تحقيقي مضمون، مقالا ۽ آٽر ڪٽا) جيٺل اوڏ، اُتم پبليڪيشن لاڙڪاڻو 2014ع.
9. ويل نہ وسريام (ضلعي لاڙڪاڻي جي اهم شخصيتن تي لکيل مقالا ۽ مضمون) مرتب:احسان دانش، لاڙڪاڻو بسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي 2006ع.
10. لاڙڪاڻو، ليڊرن جي ڌرتي- عبدالستار پنهور، لاڙڪاڻو ريسرچ اڪيڊمي، لاڙڪاڻو 1998ع.
11. لاڙڪاڻو تاريخ جي روشنيءَ ۾- رضوان گل، آرڪائيوز شعبو آرٽس ڪونسل آف پاڪستان، لاڙڪاڻو 2014ع.
12. چانڊڪو (تاريخ) حصو پهريون، مصنف محمد صديق مجاهد وارہ ڇپائيندڙ: حافظ خير محمد چانڊيو، وارہ 1976ع.(نوٽ ان جو پهريون جلد مون کي ڪٿي ڏسڻ ۾ نہ آيو آهي، البت اهو پهريون جلد 1963ع ۾ ڇپيو هو، بعد ۾ ساڳيو ڪتاب (ٻئي حصا) هڪ ئي جلد ۾ 1998ع ۾، چانڊڪا اڪيڊمي آف ليٽرس لاڙڪاڻو وارن ڇاپيو.
13. لاڙڪاڻي ضلعي جون اهم شخصيتون، نظام عباسي، اڳواڻ پبليڪيشن، لاڙڪاڻو 1991ع.
14. ڏات ڏيئا ٻاريا (لاڙڪاڻي ضلعي سان لاڳاپيل چوڏهن 14 شاعرن جون ڪوتائون). مرتب: رياضت ٻرڙو، ڏاهپ پبليڪيشن، لاڙڪاڻو، 2010ع.
15. روشنيءَ جون ريکائون (ڳيريلي سان لاڳاپيل چوڏهن 17 شاعرن جون ڪوتائون) مرتب: حبدار سولنگي ۽ ياسين چانڊيو، پوپٽ پبليڪيشن هائوس، خيرپور سنڌ 2014ع.
16. باڊهہ يوند بهار- بيدار جعفري، علم وادب پبليڪيشن، باڊهہ ضلع لاڙڪاڻو 1992ع.
17. رتوديرو، مختصر تاريخ- مقصود گل، سنڌڙي ڪتابي سلسلو، رتوديرو 2002ع.
18. عقيدت جا ڳوڙها (رتي ديري جي شاعرن جو ڪلام) مرتب: ملهار سنڌي، سنڌي ادبي سنگت، شاخ رتو ديرو، ضلع لاڙڪاڻو 2009ع.
19. نئون ديرو، نوان ۽ پراڻا ورق- مرتب: قمر الدين قاضي، نئون ديرو هسٽاريڪل سوسائٽي 2001ع.
20. نئون ديرو دل وارن جو ديرو- عاشق منگي، نئون نياپو اڪيڊمي سچل ڳوٺ، ڪراچي 2012ع.
21. جن سين لنئون لڳي. (مٽيءَ جي ماڻهن جا خاڪا) اقرار پيرزادو. امبر پبليڪيشنز، ڪراچي 2015ع. (هن ڪتاب ۾ ٻلهڙيجيءَ جي شخصيتن جا خاڪا ڏنا ويا آهن.)
22. موهن جو دڙو، پراچين سڀيتا، نئين تهذيب جي دائري ۾- (مقالن جو مجموعو) سهيڙيندڙ: خليل موريائي.
23. مهين جو دڙو- (مضمونن جو مجموعو) انور پيرزادو، ناشر: پاڻ مؤلف، گلشن حديد،ڪراچي 2009ع.
24. سنڌوسڀيتا جو عظيم ورثو موهن جو دڙو- احسان دانش، سنڌي ادبي بورڊ 2012ع.
25. موهن جي دڙي جون هڪ سؤ مهرون- ايس ايم پونيڪر، مترجم: عطا محمد ڀنڀرو، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2014ع.
26. جاگرافي ضلع لاڙڪاڻو، مگريو غلام حسين اسسٽنٽ ماسٽر گورنمينٽ مين اسڪول سکر، آر.ايچ احمد، حيدرآباد (پاڪستان ايڊيشن: 56-1956ع)
27. نئين جاگرافي تعلقو لاڙڪاڻو، بي اي عزيز اديب فاضل، ماڊرن بوڪ ڊيپو لاڙڪاڻو 1975ع.

ضلعو قنبر- شهداد ڪوٽ ايٽ قنبر: (11 ڪتاب)

1. قنبر، شهداد ڪوٽ ضلعو (تاريخ جي ورقن ۾) تحقيق ترتيب ۽ تاليف: دين محمد ڪلهوڙو. ڇپائيندڙ: ڀائو درمحمد ٻرڙو، چيئرمين: قنبر- شهدادڪوٽ ڊسٽرڪٽ هسٽاريڪل سوسائٽي 2011ع.
2. ضلعي قنبر، شهداد ڪوٽ جو مختصر سياسي جائزو- ڪامريڊ ولي محمد مگنهار، مؤلف ڇاپيو 2007ع.
3. شهداد ڪوٽ جو علمي جائزو- سيد گل محمد شاهه بخاري، مجاهد پبليڪيشنز شهداد ڪوٽ 1992ع.
4. شهداد ڪوٽ جا قلمڪار ۽ شاعر ج1 (شهداد ڪوٽ سب ڊويزن سان مستقل يا عارضي تعلق رکندڙ عالمن، اديبن، صحافين ۽ شاعرن جو احوال) سيد گل محمد شاهه بخاري، شهداد ڪوٽ علمي ادبي تنظيم 2000ع.
5. ڪارڪردگي رپورٽ تعلقه ڪائونسل شهدادڪوٽ ضلع شهداد ڪوٽ، سال 2001،2005ع. ڀاران: جناب حاجي سردار علي جروار تعلقه ناظم شهداد ڪوٽ 2005ع.
6. شاداب شهداد ڪوٽ- ليکڪ: محمد اسلم شيخ، اسلم شيخ اڪيڊمي شهداد ڪوٽ 1992ع.
7. شهدادڪوٽ ضلعو ڇو؟- سيد گل محمد شاهه بخاري، (قنبر جي رهواسي محترم امداد علي قادري جي لکيل هڪ مضمون ”قنبر يا شهداد ڪوٽ“ جو جواب، جيڪو هن قنبر ضلعو هجڻ جي تائيد ۾ لکيو هو) مؤلف پاڻ 2005ع ۾ شايع ڪيو.
8. ڳوٺ ۽ ڳوٺاڻا (حصو پهريون) يونين ڪائونسل ڏاڏائو مهيسر ۽ ان جي پاڙيسري ڳوٺن ۽ ڳوٺاڻن جي تاريخ، مصنف: فقير منظور علي مهيسر حسيني، ناشر: مؤلف پاڻ.
9. قنبر هڪ اڀياس- ايڊيٽر ۽ سهيڙيندڙ: رياضت ٻرڙو، ناشر: ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، قنبر 2006ع.
10. قنبر تعلقو، مختصر جاڻ سڃاڻ- دين محمد ڪلهوڙو، ڊاڪٽر محبت اڪيڊمي، قنبر 2006ع.
11. ڳنڍيل گل گلاب جا (سگهڙ تعلقه سجاول جوڻيجو ۽ تعلقه ميرو خان) مرتب: فقير منظور علي مهيسر، ڳوٺ ڏاڏائو خان مهيسر، تعلقه سجاول، ضلع قنبر، شهدادڪوٽ، ناشر: پاڻ مؤلف 2013ع.
12. سولي جاگرافي تعلقو شهدادڪوٽ، قربان علي نقشبندي، ڏهو ڇاپو (پاڪستان ايڊيشن) 63-1962ع، ڇپائيندڙ: نور محمد محمد عثمان، ڪاڇيلواڙ بڪ سٽور، بندر روڊ، لاڙڪاڻو.

ضلعو خيرپورميرس: (16 ڪتاب)

1. خيرپور رياست- مرزا قليچ بيگ، ڇاپو ٽيون، روشني پبلڪشن ڪنڊيارو 2007ع.
2. تاريخ هڱورجا، شخصيات جي آئيني ۾- مير محمد مقبول سومرو، ناشر: محمدي لائبريري، سومرا اسٽريٽ، هڱورجا، ضلع خيرپور ميرس، 1993ع.
3. سوڀي ديري جا ڏات ڌڻي، تحقيقي جائزو- مؤلف: خاوند ڏنو لاڙڪ، ناشر: سنڌي ادبي سنگت، شاخ سوڀو ديرو، ضلع خيرپور ميرس، 2009ع.
4. تاريخ رِيڙي- ڊاڪٽر مصطفيٰ حسين ڪلهوڙو ٽاڳوائي. ناشر: رِيڙي ادبي اڪيڊمي سنڌ 2011ع.
5. سرجهار (خيرپور ضلعي جي ويهن نامور شاعرن جي چونڊ شاعري)، مرتب: ڪوثر ٻرڙو، پوئيٽ پبلشنگ هائوس، خيرپورميرس 2013ع.
6. ضلعي خيرپور جا سگهڙ (حال حيات) مرتب: سگهڙ عبدالرحمن مهيسر، سنڌ سگهڙ ادبي ڀلائي تنظيم، ضلع خيرپورميرس 2003ع.
7. خيرپور جي ميرن جو ادب سياست ۽ ثقافت ۾ حصو- ڊاڪٽر عطا محمد حامي، سنڌالاجي 1994ع.
8. تذڪره مخادير ڪهڙا- مخدوم الله بخش عاصي، ترجمو: مخدوم غلام محمد سچل چيئر شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور 2006ع.
9. تذڪره مخادير ڪهڙا شريف- مخدوم الله بخش، سنوارينڊڙ: پروفيسر مخدوم شبير احمد ابن مخدوم امير احمد گلشن پبليڪيشن ضلع حيدرآباد/لاڙڪاڻو 2005ع.
10. درازن جا درويش- عطا محمد خان،محڪمه اطلاعات مغربي پاڪستان ڪراچي 1957ع.

11. جاگرافي ضلعو خيرپور، عبدالله اير سومرو، آر.ايچ احمد، حيدرآباد 1961ع.
12. رهبر سماجي اپياس ضلع خيرپور (مؤلف لکيل ناهي) انوار برادرس بڪ سليرز، حيدرآباد 1982ع.
13. جاگرافي تعلقو خيرپور، حاجي غلام حسين ميمڻ، ماسٽر جي بڪ اسٽال، خيرپور 88-1987ع.
14. جاگرافي تعلقو ڪوٽڏيجي، حاجي غلام حسين ميمڻ، ماسٽر جي بڪ اسٽال، خيرپور 86-1985ع.
15. جاگرافي تعلق گمبٽ، حاجي غلام حسين ميمڻ، ماسٽر جي بڪ اسٽال، خيرپور 82-1981ع.
16. جاگرافي تعلقو ميرواهه، حاجي غلام حسين ميمڻ، ماسٽر جي بڪ اسٽال، خيرپور 83-1982ع.

ضلعو نوشهروفيروز: (22 ڪتاب)

1. نوشهروفيروز سب ڊويزن هڪ نظر ۾- لکيل ۽ تيار ڪيل: مسٽر عبدالحسين ميمڻ ڊيولپمينٽ آفيسر بنيادي جمهوريت لاڙ مورو، شايع ڪندڙ: جناب نادر علي پٺي، ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ چيئرمين تحصيل ڪائونسل مورو 1963ع.
2. ضلع نوشهروفيروز تاريخ جي آئيني ۾- (ضلع نوشهروفيروز سيمينار 2007ع ۾ ساهتي پرڳڻي بابت پيش ڪيل تاريخي مقالن جو مجموعو) مرتب: اسلم عباسي، ناشر: نوشهروفيروز سيمينار ڪاميٽي 2007ع.
3. ساهتيءَ جا سرواڻ- مرتب: جمال الدين مؤمن، ناشر: مؤمن پبليڪيشن جتوئي نوان 1987ع.
4. مورو ناهي ٿورو- محمد مٺل ڪمالائي، ڇپائيندڙ: مهراڻ ڪلچرل سوسائٽي مورو 1988ع.
5. مورو تاريخ ۽ ثقافت (مورو هسٽاريڪل ۽ ڪلچرل سيمينار 2010ع ۾ پيش ڪيل تاريخي مقالن جو مجموعو) مرتب: اسلم عباسي، ناشر: سنڌ رويو پبليڪيشنز ڪراچي ۽ مهراڻ سٽيزن ڪلب مورو 2011ع.
6. مورو ۽ خيرپور جو ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ادب جي فروغ ۾ حصو (تقابلي مطالعو) مصنف: رحيمه سيال، ناشر: سنڌي ساهت گهر حيدرآباد 2006ع. (شاهه لطيف يونيورسٽي ۾ پيش ڪيل ايم.فل جو مقالو)
7. پدعيدن تواريخ جي آئيني ۾،شهر ۽ شخصيتون- مصنف: زاهد سومرو، ناشر: سپ پبليڪيشن نواب شاهه سنڌ 2010ع.
8. ٺارو شاهه 9 ڪلو ميٽر (تاريخي دستاويز) مصنف: علي رضا قاضي، ناشر: علي ڪمپيوٽر ۽ پبلشرز، ٺارو شاهه ضلع نوشهروفيروز 2012ع.
9. ڪوٽڙي محمد ڪبير جو مختصر تاريخي جائزو- مرتب: گل شير بلوچ، ناشر: گلشن پبليڪيشن حيدرآباد 1990ع.
10. ڪوٽڙي محمد ڪبير جو صديقي خاندان- تحقيق ۽ ترتيب: ممتاز علي ڏنگراچ، ڇپائيندڙ: ميان غوث محمد گوهر سجاده نشين درگاهه محمد ڪبير ۽ درگاهه سخي الهيار، ڪوٽڙي محمد ڪبير، نوشهروفيروز 2008ع.
11. ڪوٽڙي محمد ڪبير جو تاريخي پس منظر- درگاهي خان چنا، الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي محمد ڪبير 2010ع.
12. سانگي هن سانڍيه جا، اتحاد جي بستي "ٽٽ" (ٽٽ ڳوراهو نزد منيالي، نوشهروفيروز جي تاريخ) مصنف: علي مراد ڳوراهو، ناشر: پاڻ (سال لکيل ناهي)
13. اچو ته منيالي گهمون- مصنف: غلام محمد ايس پنهور، ناشر: پاڻ،ڳوٺ غلام محمد پنهور، تعلقو نوشهروفيروز، پوسٽ دليپوٽا، وايا ٺارو شاهه
14. ساهتيءَ جا استاد- جمال الدين مؤمن خاصخيلي، مؤمن پبلڪشن جتوئي نوان 2003ع.
15. ڪنڊياري جا قربدار (ڪنڊيارو جا سگهڙ ۽ انهن جي سگهڙ شاعري) مرتب: حسين بخش رڏ، ڇاپيندڙ: سگهڙ حاجن فقير سولنگي ۽ آچر سولنگي ڪنڊيارو 2007ع.
16. طلوع آفتاب (مورو جي عزاداري جي تاريخ) سيد علي بخش شاهه، ناشر: پاڻ مؤلف 2005ع.
17. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو نوشهروفيروز (مؤلف لکيل ناهي) آر.ايچ احمد، حيدرآباد 52-1953ع.
18. نئين جاگرافي تعلقو نوشهروفيروز، بي اي "عزيز" اديب فاضل، ميمڻ بڪ اسٽور، نوشهروفيروز.

19. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو ڪنڊيارو، ماستر عبدالخالق، رٽائرڊ ماستر، چاچڪ، تعلقو ڪنڊيارو، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد 1963-1969ع.

20. نئين جاگرافي تعلقو ڪنڊيارو (مؤلف لکيل ناهي) قائم دائم ڪتبخانو، ڪنڊيارو، (سال ڪيل ناهي).

21. ساهتي سماجي ايياس يا جاگرافي تعلقو ڪنڊيارو، سکيو خان چنا، نظر ثاني: استاد گل محمد وگهيو، روپ چند بڪ اسٽور، ڪنڊيارو. سال لکيل ناهي)

22. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو مورو، صوفي گل محمد آزاد، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، دفعو پهريون: 1967ع.

23. رفيق رنگين جاگرافي تعلقو مورو، محمد اسماعيل بن واصف، رفيق ڪتاب گهر، شاهي بازار، حيدرآباد: 1968ع.

ضلعو بينظير آباد : (17 ڪتاب)

1. ضلع نوابشاهه تاريخي شهر ۽ شخصيتون- ڊاڪٽر حامد علي خانائي، ناشر: ڊسٽرڪٽ نوابشاهه ڪلچرل سوسائٽي، نوابشاهه سنڌ 1987ع (ياد رهي ته هيءُ ڪتاب ان وقت ڇپيو هو، جڏهن ضلع نوشهروفيروز به ضلع نوابشاهه ۾ شامل هو. انڪري ضلع نوشهروفيروز سان وابسته تاريخ به ان ۾ اچيو وڃي ٿي.)

2. تاريخ ضلع نوابشاهه- پروفيسر ڊاڪٽر محمد لائق زرداري، ناشر: سنڌ هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل سوسائٽي ،مورو، ضلع نوشهروفيروز 2001ع.

3. پنهوارن پچار (نوابشاهه ضلعي جو تاريخي پس منظر ۽ تعارف. اوليائن، درگاهن، تاريخي ماڳن، مڪانن، ڳوٺن، شهرن، سياسي خاندانن، عالمن، اديبن، شاعرن، سگهڙن ۽ ذات ڏٽين جو احوال) ڊاڪٽر عبدالرسول قادري، ناشر: يونين ڪائونسل پير ذاڪري سڪرنڊ 2008ع.

4. نوابشاهه کان شهيد بينظير آباد تائين- هڪ صدي جو سفر (2011ع-1912ع) ليکڪ: خادم حسين چانڊيو.ناشر: سوساله جشن ضلع شهيد بينظير آباد سنڌ 2013ع.

5. ضلع شهيد بينظير آباد محققن جي نظر ۾- مرتب: مير محمد پيرزادو. ناشر: سو ساله جشن ضلع شهيد بينظيرآباد آرگنائزنگ ڪاميٽي، سنڌي ادبي ڪانفرنس، سڪرنڊ سنڌ 2013ع.

6. ضلع نوابشاهه جي سياسي گروپن جو تجزيو (ڪتابچو) پاران: ويلفيئر ايسوسيئيشن نواب شاهه 1988ع.

7. سپنا ساڳي مند جا (نواب شاهه جي شاعرن جو تعارف، ڪلام) سهيڙيندڙ: وسيم سومرو، بخشل باغي. سپ پبلشرز، نواب شاهه 2002ع.

8. ساٿيهه جا سينگار (ضلعي شهيد بينظير آباد/نوابشاهه جا مٿيدار ماڻهو). خادم حسين چانڊيو. بلاول انسٽي ٽيوٽ آف هسٽاريڪل ريسرچ، نوابشاهه 2015ع.

9. تاريخ سڪرنڊ، ڊاڪٽر عبدالرسول قادري، غلام نبي رند، ڊولپمنٽ آرگنائيزيشن، سڪرنڊ 2015ع.

10. جاگرافي ضلعو نوابشاهه، محمد اسماعيل عرسائي، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، پهريون پيرو 1961ع.

11. جاگرافي ضلعو نوابشاهه، جميل احمد ميمڻ، پاران: سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، حيدرآباد، ڇپائيندڙ: ڪتاب ايجنسي، حيدرآباد، دفعو پهريون 1972ع.

12. سولي جاگرافي ضلع نوابشاهه، ظفر عباسي، روپچند جنرل اسٽور ۽ بڪ سيلرز، چمن بازار ڪنڊيارو، ضلع نوابشاهه، (سال لکيل ناهي).

13. نئين اٽليس جاگرافي تعلقو نوابشاهه، ح.ر ميمڻ، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، 1967ع.

14. جاگرافي تعلقو نوابشاهه، بي اي عزيز پٽي، اديب فاضل، ڪمال بڪ ڊيپو، نواب شاهه، دفعو پهريون 1980ع.

15. اٽليس جاگرافي تعلقو سڪرنڊ (مؤلف لکيل ناهي) آر.ايڇ احمد حيدرآباد، (سال لکيل ناهي).

ضلعو دادو: (27 ڪتاب)

1. دادو سنڌ جي دل- نواز رڪڻائي، شمس پبليڪيشنز مورو 2004ع.

2. دادو ضلعو جاگرافي ۽ تاريخ جي آئيني ۾ (ڀاڱو 2) تاج محمد صحرائي، سنڌ ايجوڪيشن ٽرسٽ، قاضي پاڙو، حيدرآباد 1992ع.

3. دادو منهنجون يادون- ڏٽي بخش مگسي، سهيڙيندڙ: ڊاڪٽر لياقت علي مگسي، ڇپائيندڙ: مسز نجمر

النساء مگسي ۽ مسز شمس النساء مگسي، ڇپيندڙ: ڪاپو پبليڪيشن ڪراچي 2005ع.

4. سنڌ گزيٽيئر ضلع دادو- مترجم: غلام محمد اربلب خان بلو، پاڪستان هيريٽج پرزرويشن اينڊ پروموشن سوسائٽي، حيدرآباد 2006ع.

5. دادو ضلعي جا اولياء- سيد اسلام احمد شاهه مؤمن پبليڪيشن جتوئي نوان، ضلع نواب شاهه 1984ع.

6. دادو تعلقي جو ماضي ۽ حال- محمد عرس اظهر سولنگي، ڇپائيندڙ: محترم خير محمد سولنگي، ڊائريڪٽر نيشنل هاءِ وي اٿارٽي، پاڪستان. اهتمام: سرجڻهار پبليڪيشن دادو، 2006ع.

7. سيتا جا سدا بهار ماڻهو(سيتا وليج ۽ سيتا روڊ جي عالمن، اديبن ۽ شاعرن جو تذڪرو) بلوچ صحبت علي، سرجڻهار پبليڪيشن، شاهه آباد محلہ دادو 2004ع.

8. دادو ضلعو، هڪ اڀياس- (علمي، ادبي، سياسي، سماجي ۽ ثقافتي تذڪرو) محمد عرس اظهر سولنگي، ايڊيٽر ۽ مقدمو: دين محمد ڪلهوڙو، سنڌي ادبي بورڊ 2013ع.

9. جوڳيئڙا جهان ۾ (مشاهير دادو) محمد امين مگسي، علامه آءِ آءِ قاضي اڪيڊمي، ميهڙ 1997ع.

10. ڏاها ڏات ڏڻي (دادو ضلعي جي عالمن، اديبن ۽ شاعر جي ڊائريڪٽري) بشير سيتائي، سرجڻهار پبليڪيشن دادو 2004ع.

11. خدا آباد جي سياسي،سماجي ۽ معاشي حيثيت- ڊاڪٽر لياقت علي مگسي، تاريخي ثقافتي يادگار ڪاميٽي، خانپور ضلع دادو 1997ع.

12. تخت گاهه خدا آباد (ڪلهوڙا دور حڪومت جو معاشي ۽ سماجي تجزيو) چونڊ ۽ ترتيب: نظير احمد پنهور سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن ڪراچي 2004ع.

13. ميهڙ جون ديني درسگاهون، حضرت قبلہ مفتي ڪريم بخش رحمة الله عليه مدرسہ عربيه اڪبريه دارالقرآن ميهڙ، دادو2015ع.

14. ميهڙ جي ديروي خاندان جون علمي ۽ ديني خدمتون، حبيب الله ڏيرو حبيب حضوري، پاران: علامه آءِ آءِ قاضي اڪيڊمي، ميهڙ 2015ع.

15. گوٺ عبدالرحيم جو ڪوهه، علمي ادبي ۽ ثقافتي حيثيت- نياز وگهيو سرجڻهار پبليڪيشن، شاهه آباد محلہ، دادو 2013ع.

16. گوٺ دوآبو ۽ اميناڻي شريف پنهنجي قدامت ۽ ثقافت جي آئيني ۾. نياز وگهيو، سرجڻهار پبليڪيشن، دادو 2015ع.

17. سنڌ جو اتر ڪاڇو، عرف: چانڊڪو ڪاڇو- تحقيق ۽ تاليف: حڪيم خليفو عبدالحميد خان چانڊيو، ڇپائيندڙ: شفاخانہ حڪيم عبدالحميد خان چانڊيو، شهر ملاڻ، ضلع دادو، سنڌ 2000ع.

18. ڪاڇو هڪ اڀياس- عزيز ڪنگراڻي، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي 2009ع.

19. پاٽ پراڻي جي اڳوڻي تاريخ (اصل فارسي تان ترجمو ڪيل) مترجم: محمد روشن صديقي پاٽائي، طالب العلم مدرسہ اسلاميہ دارالفيض سونو جتوئي، ناشر: مدرسہ اسلاميہ دار الفيض سونو جتوئي 1356هه

20. تاريخ باب الاسلام سنڌ ڊاڪٽر حبيب الله صديقي (هيءُ ڪتاب درحقيقت پاٽ ۽ پاٽ جي بزرگن جي تاريخ آهي) حبيب صديقي اڪيڊمي بيت العزة، سنڌ يونيورسٽي هائوسنگ سوسائٽي، ڄامشورو 1996ع.

21. جاگرافي ضلعو دادو، محمد اسماعيل عرسائي، آر.ايڇ، حيدرآباد 1961ع.

22. جاگرافي ضلعو دادو، احمد خان آصف ۽ پير علي محمد اظهر، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد 1968 ۽ نوراني ڪتب خانو، شاهي بازار، حيدرآباد، پهريون دفعو 1964ع ۽ ٻيو دفعو 1966ع.

23. سولي جاگرافي تعلقو دادو، حافظ محمد احسن، ناشر: آدم جي ابا سومار، مالڪ غازي اسلام ڪتب خانو، شاهي بازار، دادو، دفعو ٽيون 1965ع.

24. نئين انتليس جاگرافي تعلقو دادو (مصنف لکيل ناهي) آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، ڇاپو ٻيو 1965ع.

25. انتليس جاگرافي تعلقو ميهڙ، محمد صديق محمد صالح چنا، هيڊ ماستر اسڪول، ڪولي ڪوڪر، ميهڙ ۽ ساڪن سنڌي ٻڙوا تعلقو: ڪڪڙ، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد دفعو پهريون 1955ع.

26. جاگرافي تعلقو ميهڙ (مؤلف لکيل ناهي)، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد (سال لکيل ناهي).

27. خداآباد جي سياسي سماجي ۽ معاشي حيثيت، ليکڪ: ڊاڪٽر لياقت علي مگسي، ڇپائيندڙ: ميان امير بخش ڪلهوڙو، چيئرمن ميان نصير محمد ميان يارمحمد ڪلهوڙو، تاريخي ثقافتي يادگار ڪميٽي خانپور، ضلعو دادو، 1997ع.

ضلعو ڄامشورو: (12 ڪتاب)

1. سيوهڻ تاريخ جي آئيني ۾- نياز وگهيو، سرجهلر پبليڪيشن دادو 2011ع.

2. سيوهڻ صدين کان- خير محمد ٻرڙو سيوهاڻي، مراد پبليڪيشن، سيوهڻ شريف 2009ع.

3. سيوهڻ جون ادبي شخصيتون- مير حاجن مير سچائي اشاعت گهر، دڙو 2014ع.

4. سيوستان کان سيوهڻ تائين. مرتب ۽ مصنف: قاضي آفتاب رضا مغل. اداره شهباز، حيدرچوڪ، حيدرآباد 2015ع.

5. انساب مشائخ سيوستان- مؤلف: مخدوم حسن الله پلائي. سنڌيڪار: مخدوم علي گوهر صديقي، مقدمو: مخدوم سليم الله صديقي، (اصل ڪتاب فارسي ۾ آهي، ڪتاب ۾ ٻه ڪالم رکيا ويا آهن، هڪ ڪالم فارسي جو ۽ ٻيو سنڌي ترجمو) سنڌي ادبي بورڊ 2008ع.

6. تذڪره مشائخ سيوستان- عبدالغفور بن حيدر سيوستاني، بتصحيح: سيد حسام الدين راشدي، معرفي: ڊاڪٽر غلام محمد لاکو، مترجم: نياز همايوني (اصل ڪتاب فارسي آهي، ڪتاب ۾ پهريائين فارسي متن ڏنل آهي ۽ آخر ۾ ان جو سنڌي ترجمو) ناشر: ڪميٽي جشن لعل شهباز، ضلع حڪومت ڄامشورو 2010ع.

7. ريلائي پير- مؤلف: مسٽر علي محمد خان سيال، امام آباد، مورو. ڇپائيندڙ: پير علي محمد "اظهر" سجاده نشين درگاه پير رکيل صديقي قريشي ريلائي، (تعلقو دادو، ضلع دادو) 1954 (ريلائي پير، سيوهڻ لڳ قديم دور ۾ موجود هڪ ڳوٺ "ريل" ڏانهن منسوب آهي، محمد ادريس السندي)

8. لکيلري جا لال (پاڳارن پيرن جون روحاني، ادبي، سياسي ۽ سماجي خدمتون) مفتي عبدالرزاق مهراڻ سڪندري، حر هسٽاريڪل سوسائٽي، سانگهڙ 2007ع. (نوٽ: لکيلري، لڪعلوي جي بگڙيل صورت آهي، جنهن مٽيلري اصل ۾ متعلوي هو، پاڳارا خاندان جو مؤسس، سيد علي بن عباس، لڪي (ضلع سيوهڻ) ۾ اچي رهائش پذير ٿيو، انڪري انهن ڏانهن منسوب ٿي لڪ علي ۽ پوءِ لڪعلوي ۽ بعد ۾ لکيلري اچارجڻ لڳو)

9. سولي جاگرافي تعلقو سيوهڻ، حافظ محمد احسن چنا، غازي اسلام ڪتب خانو، شاهي بازار، دادو، دفعو پهريو 1964ع.

10. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو سيوهڻ (مؤلف لکيل ناهي) آر.ايڇ احمد، حيدرآباد (سال لکيل ناهي)

11. امين جاگرافي تعلقو ڪوٽڙي، محمد قاسم هيڊ ماستر پرائمري اسڪول نانگو لائين، ڪوٽڙي، امين ڪتاب گهر، حيدرآباد، دفعو پهريون 1968ع.

12. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو ڪوٽڙي، صوفي گل محمد آزاد، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، دفعو پهريو 1967ع.

ضلعو سانگهڙ: (24 ڪتاب)

1. سانگهڙ (سانگهڙ جي ثقافت، تاريخ، آثار، ادب ۽ صحافت وغيره بابت خاص مضمونن ۽ مقالن جو مجموعو) مرتب: عبدالله ورياهه. ناشر: سانگهڙ ثقافتي ميلا ڪاميٽي 1984ع.

2. سانگهڙ صدين کان: (سانگهڙ ثقافتي ميلي 1984ع جي سانگهڙ سيمنار ۾ پڙهيل مقالا) مرتب: عبدالله ورياهه، ناشر: سانگهڙ هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل سوسائٽي 1992ع.

3. سڄاڳ سانگهڙ (جنهن ۾ ضلع سانگهڙ جي تاريخي آثار، مقبرن، علمي مرڪزن، خاندانن شخصيتن، قومي تعمير جي ڪمن، ادارن جي بيان سان گڏ چارٽن ذريعي ضلع سانگهڙ جي تاريخ نمايان ڪئي وئي آهي) ناشر: سانگهڙ ڊيولپمينٽ ائسوسيئيشن 1972ع.

4. سانگهڙ جي سرهاڻ (جنهن ۾ ٻئي سانگهڙ ثقافتي ميلي، 1992ع ۾ سانگهڙ جي تاريخ ۽ ثقافت بابت

پڙهيل مقالن کي گڏ ڪيو ويو آهي) ايڊيٽر: الهورايو ڀهڻ 1992ع.

5. سانگهڙ جا سپاهيڙا، ج:1 (جنهن ۾ سانگهڙ جي مشهور شخصيت الحاج غلام قادر ناريجو جي شخصيت تي مقالي کان علاوه سردار محمد بخش ناريجو جا ڪجهه مضمون ۽ ان جو انٽرويو ۽ آل پاڪستان ناريجا ويلفيئر ايسوسيئيشن سانگهڙ جا بائلاز بيان ڪيا ويا آهن) مصنف: الحاج سردار محمد بخش ناريجو، ناشر: پاڻ 1983ع.

6. سانگهڙ جا سپاهيڙا ج:2 (جنهن ۾ سانگهڙ جا سپاهيڙا ج1 مٿان اخبارن ۾ ٿيل تبصرا، سردار محمد بخش ناريجو جا زراعت وغيره بابت مضمون ڏنل آهن) مصنف: الحاج سردار محمد بخش ناريجو، ناشر: پاڻ مؤلف 1983ع. (نوٽ: ٻنهي جلدن جا مندرجات ڪتاب جي جاڳب نظر عنوان سان ٺهڪندڙ ناهن)

7. پاڻي ڙي پاڻي، سانگهڙ جي ٻوڏ جي ڪهاڻي. مرتب: منظور ملاح، سنڌي ادبي سنگت سانگهڙ 2011ع.

8. سانگهڙ جا سرجهار (جنهن ۾ ضلعي سانگهڙ جي سنڌي ادبي سنگت جي مختلف شاخن: سانگهڙ، جهول، ٽنڊو آباد، ڪنڊياري، ڪپرو، ٽگوسر ۽ هگورنو جي تنظيمن جو بيان آهي) سهيڙيندڙ ۽ ناشر: سنڌي ادبي سنگت سانگهڙ 1996ع.

9. سووينيئر سهڻي ميهار ميلو، 1985ع پاران: سهڻي ميهار ميلا ڪاميٽي شهدادپور 1985ع.

10. دور حاضر ۾ ڪپري جا شاعر (تعلقي ڪپري جي شاعرن جي سوانح ۽ چونڊ ڪلام) استاد حڪيم لعل بخش مگريو، منلار فقير راڄڙ اڪيڊمي، ڪاٺي راڄڙ، ڪپرو 2015ع.

11. منصوره/برهمڻ آباد (منصوره سيمنار 1983ع ۾ پڙهيل تحقيقي مقالا) مرتب: عبدالله خان وريام، ناشر: سانگهڙ هسٽاريڪل اينڊ ڪلچرل سوسائٽي،ٽنڊو آدم 1993ع،هي ڪتاب 2 دفعا ڇپيو.

12. اسان جو ڳوٺ جعفر خان لغاري- مصنف: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. ناشر: علي محمد خان بلوچ، ڳوٺ جعفر خان لغاري، تعلقو سنجهورو، ضلع سانگهڙ 1998ع.

13. جهول جڳن ڪان، مرتب: مسڪين محمد وارث خاصخيلي، نوٽ: هي ڪتاب پيج پٽائي ميگزين حيدرآباد جي خاص شماري طور ڇپيو. ڪڙي نمبر 16، سال 2001ع. جنهن ۾ جهول/سانگهڙ جي جاگرافي، تاريخي پس منظر،پسگردائي، رهندڙ ذاتيون، بزرگ عالم ۽ نامپارا خاندان وغيره جو بيان آهي.

14. جاگرافي ضلعو سانگهڙ، محمد اسماعيل عرساڻي، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، پهريون ڇاپو 1961ع ٻيو: 1968ع ۽ پنجون 1966ع.

15. رهبر سملجي اپياس، جاگرافي ضلع سانگهڙ، هدايت علي ناريجو، شعيب ڪتاب گهر، حيدرآباد 1980-81ع.

16. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو سانگهڙ ۽ ڪپرو، صوفي گل محمد آزاد، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، دفعو ٻيو: 1967ع.

17. آسان جاگرافي تعلقو ڪپرو، الف. ع شيخ، مهراڻ بڪ ڊيپو، شاهي بازار ڪپرو (سال لکيل ناهي).

18. جاگرافي تعلقو ڪپرو، عبدالرسول شيخ، محمد يوسف اينڊ برادرس، حيدرآباد، ڇاپو چوٿون (سال لکيل ناهي).

19. جاگرافي تعلقو شهداد پور، جان محمد علي بخش قريشي، آر.ايڇ احمد حيدرآباد، پهريون دفعو 1950ع، ٻيو دفعو ٻه ڇپيو. جيڪو منهنجي سامهون آهي، پر ان تي سال لکيل ناهي.

20. جاگرافي تعلقو شهدادپور، محمد اسماعيل بن واصف، امين ڪتاب گهر، حيدرآباد 1966ع.

21. جاگرافي تعلقو شهداد پور (مؤلف لکيل ناهي) محمد يوسف اينڊ برادرس، حيدرآباد 1965ع.

22. نئين جاگرافي تعلقو سنجهورو، سومرو "حسام" بنوي، امين پيپر مارٽ، حيدرآباد، ڇاپو پهريون 1966ع.

23. جاگرافي تعلقو سنجهورو، آر.ايڇ ميمڻ آر.ايڇ احمد ، حيدرآباد، دفعو پهريون 1967ع.

24. سنڌي جا سرجڻهار: سهيڙيندڙ اڪبر ايس. مگريو، ص 80، سال 2013ع، ناشر گرهوڙي ادبي فورم هگورڙو تعلقو سنڌڙي

ضلعو مٽياري : (15 ڪتاب)

1. تاريخ مٽياري- مصنف: مقصود احمد قاضي، ناشر: علمي ادبي اشاعت گهر، مٽياري 2006ع.
2 تعلقه ميونسپل ائڊمنسٽريشن مٽياري،ضلعو مٽياري (ڪتابچو بابت چار سالہ ڪارڪردگي رپورٽ سال 2005ع کان 2009ع تائين، ناشر: تعلقہ ميونسپل ائڊمنسٽريشن مٽياري، ضلع مٽياري 2010ع.
3 ضلعي حڪومت مٽياري 4 سالہ ڪارڪردگي- ايڊيٽر: ناظران ناز، ناشر: ضلعي حڪومت مٽياري 2009ع.
4. نسبنامہ ساداتان متعلوي، بفرمائش: سيد مٺن شاهہ، ڪاتب: حافظ محمد هارون ٽڪوائي، سنڌي ادبي بورڊ 1991ع (ياد رهي تہ مٽياري، متعلويءَ جي بگڙيل صورت آهي)
5 رهنما (تذڪره سخي پوٹہ، هاشمي پوٹہ سادات مٽياري) سيد پير ارشاد علي شاه هاشمي، هاشمي پبليڪيشن مٽياري 2008ع.
6. تاريخ ڪيبرائي ميمڻ (ڪيبر ۾ رهندڙ ميمڻ گهراڻن جي تاريخ) نظير احمد ميمڻ، ميمڻ پبليڪيشن مٽياري 2011ع.
7. هالڪندي- ناشر: سروري پبليڪيشن هالا سنڌ 1982ع، هن ۾ هالا بابت صرف هڪ مضمون عبدالله ورياه جو لکيل آهي، بقايا مواد ڪهاڻين ۽ شاعري تي مشتمل آهي.
8. ٽائون ڪميٽي هالا جي ٽي سالہ ڪارڪردگي- مرتب: قاضي عبدالحق انصاري، ناشر: ٽائون ڪميٽي هالا 1990ع.
9 هالا جا رنگ هزار (هالا متعلق لکڻين جو مجموعو) سهيڙيندڙ: محمد حبيب سنائي، ناشر: مٽياري ڪتاب دوست پروگرام 2009ع.
10. هالا هيرن کاڻ (هالا تعلقي جي اديبن ۽ شاعرن جو سنڌي ادب جي واڌاري ۾ ڪردار)
11. يونين ڪائونسل اڏيرو لعل وليج جي هڪ سال جي ڪارڪردگي. سهيڙيندڙ: سيد فرمان علي شاهہ امرتا پبليڪيشن، حيدرآباد 2002ع.
12. تذڪره مخدومان هالا (1790-1944ع) مخدوم جميل الزمان، طالب المولیٰ اڪيڊمي، هالا 2001ع.
13. تاريخ درگاه شريف هالا- قاضي غلام محمد قريشي، اداره وڪتبخانہ قاضي غلام محمد قريشي، پراڻا هالا سنڌ 2006ع.
14. تذڪره مشاهير هالا. سهيڙيندڙ: خادم حسين علوي طالب المولي اڪيڊمي، هالا. 2015ع.
15. جاگرافي تعلقو هالا (مؤلف لکيل ناهي) آر.ايچ احمد، حيدرآباد، دفعو پهريو 1969ع.
16. جاگرافي تعلقو هالا، بي اي "عزيز" اديب فاضل، ميمڻ بڪ اسٽور، ڪڪا جامع مسجد هالا نوان 1976ع.

ضلعو حيدرآباد: (15 ڪتاب)

1. حيدرآباد ڊويزن شاهراه ترقي تي (حيدرآباد ڊويزن جي تعليمي صنعتي ۽ زرعي ترقي جو مختصر جائزو) محڪمہ تعلقات عامہ، مغربي پاڪستان 1958ع.
2. حيدرآباد ڊويزن ترقي جي شاهراه تي، 1960ع. ناشر: ڊائريڪٽر آف انفارميشن، مغربي پاڪستان، سدرن ريجن، حيدرآباد
3. حيدرآباد شهر ٽالپرن جي دور ۾ (پي ايچ.ڊي لاءِ لکيل تحقيقي مقالي جو پهريون ڀاڱو) مصنف: ڊاڪٽر قمر جهان مرزا، ناشر: امداد علي مرزا ٽنبو آغا، حيدرآباد 1987ع.
4. حيدرآباد جي تاريخ (حيدرآباد بابت لکيل تحقيقي مقالن جو مجموعو) سهيڙيندڙ ۽ سنڌيڪار: حسين بادشاهہ، ناشر: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2003ع.
5. حيدرآباد ليڪ (اردو ۾) عشرت علي خان، سنڌيڪار: آڪاش سنتورائي ۽ عنبرين هيسباڻي، اردو ايڊيشن 2 دفعا، 2002ع ۽ 2006ع ۾ ۽ سنڌي ايڊيشن 2009ع ۾ ڇپيو. ناشر: ادراڪ پبليڪيشنز لطيف آباد
6. حيدر آباد جو اڳيون اوج (تاريخ، رسمون، رواج، سچا واقعا ۽ حڪايتون) پروفيسر ڊاڪٽر حبيب الله مرزا، ناشر: روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2009ع.

7. حيدرآباد جي مختصر تاريخ- مرتب: نور محمد پنهور، ناشر: سچ پبليڪيشن حيدرآباد 2010ع.
8. حيدرآباد شهر تاريخ جي آئيني ۾ (حصو پهريون) مصنف: محمد وارث عباسي، ناشر: اين.اي جان فائونڊيشن،حيدرآباد 2014ع.
9. حيدرآباد ڊويزن جو ترقياتي جائزو- مرتب: نياز احمد ڪمشنر حيدرآباد
10. حيدرآباد جون مختصر عزاداريون- زوار عبدالستار درس، عزادار رابطه ڪاميٽي حيدرآباد 2013ع.
11. ڀلارن: منهنجو ڳوٺ ۽ پسگردائي، استاد سيد حاجي الهه ڏنو شاهه بن مهر شاهه، مرتب: قلندر شاهه لڪياري (راڻلو مياڻ چار شورو) ڇپائيندڙ: فرزندان گرامي سيد حاجي الهه ڏنو شاهه، ڳوٺ موري منگر، تعلقو حيدرآباد
12. جاگرافي ضلعو حيدرآباد، محمد اسماعيل عرساڻي، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، ڇپو پيرو 1961ع.
13. نئين جاگرافي ضلعو حيدرآباد، سيد محمد صالح شاهه، عجائب اسٽور، سکر، ايڊيشن پهريون 1968ع.
14. جاگرافي تعلقو حيدرآباد، جان محمد علي بخش قريشي، اسسٽنٽ ڊپٽي ايجوڪيشنل انسپيڪٽر هالا، سب ڊويزن حيدرآباد پاڪ، آر.ايڇ احمد حيدرآباد، دفعو چوٿون 1957-58ع ۽ دفعو پارهون سال 1970ع.
15. رفيق رنگين جاگرافي تعلقو حيدرآباد، محمد اسماعيل بن واصف، رفيق ڪتاب گهر، شاهي بازار حيدرآباد، دفعو پهريون 1968ع.

ضلعو ٽنڊو الهيار: (8 ڪتاب)

1. الهيار جو ٽنڊو، مرتب محمد صديق ڀٽولي، (هن ڪتاب جي جاڻ ٽنڊو الهيار جي مشهور سگهڙ خليل ڪوسي ڏني)
2. شعراء ٽنڊوالهيار، سهيڙيندڙ: ارمان گل اوڍ، غلام رسول نهڙيو، ضلعي انتظاميه ٽنڊوالهيار 2014ع.
3. ٽنڊا وڻ ولهار جاعبدالڪريم لغاري، انجمن اشاعت العلوم، مسڻ وڏي 1984ع.
4. محبت پائي من ۾ (تاريخ ٽنڊو سومرو) ڊاڪٽر حافظ عبدالغني شيخ "عادل" لاڙڪاڻوي، ڇپائيندڙ: محترمه وحيده نظاماڻي، محترمه فرح جبين نظاماڻي، محترمه شاهده نظاماڻي، محترمه رخسانه نظاماڻي 1995ع.
5. پڪا ۽ پنهوار- ترتيب: فهيم فدا شورو، انجمن مشعل راهه، مسڻ وڏي، ٽنڊوالهيار 2013ع (مسڻ وڏي جي ماڳن، مڪانن، سماجي، فلاحي، تعليمي ادارن سان گڏ زندگي جي مختلف شعبن سان واسطو رکندڙ علمي، ادبي، سياسي ۽ سماجي شخصيتن جو سرسري تعارف.)
6. تاريخ نصرپور- ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي. سهيڙيندڙ: بشير احمد هيسباڻي، ناشر: ڊاڪٽر اين اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ، حيدرآباد 2014ع.
7. نئين ٽلسن جاگرافي تعلقو ٽنڊوالهيار، گل محمد آزاد صوفي، آر.ايڇ احمد حيدرآباد، دفعو پهريون 1950ع.
8. جاگرافي تعلقو ٽنڊوالهيار، محمد اسماعيل بن واصف، امين ڪتاب گهر، دفعو پهريون 1967ع.

ضلعو ٽنڊو محمد خان: (7 ڪتاب)

1. ٽنڊي محمد خان جو تاريخي ۽ ترقياتي سفر- مخمور مهيري، مخمور بزم ادب ٽنڊو محمد خان 2009ع.
2. ٽنڊو محمد خان جو تاريخي ۽ ترقياتي سفر جو تنقيدي جائزو- حڪيم محمد يوسف ڪتري، لطيفي طبي اڪيڊمي ٽنڊو محمد خان، لطيفي طبي اڪيڊمي ٽنڊو محمد خان 2011ع (مٿئين ڪتاب تي تنقيد)
3. تاريخ بلڙي شاهه عبدالڪريم ۽ شاهه ڪريم جو ڪلام (الف ب وار) ميمڻ عبدالخالق ناز، ڪرڪ پبليڪيشن، بلڙي شاهه ڪريم،سنڌ 2003ع.
4. تذڪره شعراء تڪڙ- اسدالله اسد تڪڙائي، سنڌي ادبي بورڊ، پهريو ڇاپو 1959ع.
5. نوراني شريف جا نوراني اولياء- آنسه سيده شاهه ملڪي جيلاني بنت سيد پير علي قاسم شاهه جيلاني قادري، ناشر: محترمه آپا مختيار سومرو، وائس پرنسپال عاصمه هاير سيڪنڊري اسڪول، ٽنڊو محمد خان 2001ع.

6. نئين جاگرافي تعلقو ٽنڊو محمد خان، هدايت علي بلريجو، شعيب ڪتاب گهر، چوڪي گهٽي، حيدرآباد، ڇاپو پهريون 81-1980ع.
7. جاگرافي تعلقو (گوني) ٽنڊو محمد خان، عبدالرسول شيخ ٽکڙائي، محمد يوسف اينڊ برادرس، حيدرآباد، (سال لکيل ناهي).

ضلعو ميرپورخاص : (12 ڪتاب)

1. تاريخ سنڌ امیران ميرپورخاص- حاجي مير محمد بخش ٽالپر، زيب ادبي مرڪز حيدرآباد 1982ع.
2. ميرپورخاص جو تاريخي سفر، ٻہ سؤ سالہ جشن ميرپورخاص (2006-1806ع) (مقالن جو مجموعو) ترتيب ۽ تدوين: لياقت علي جوڻيجو، ڊسٽرڪٽ گورنمينٽ ميرپورخاص 2008ع.
3. تاريخ ڳوٺ ڏينگاڻ پرڳڙي ۽ ان کي آباد ڪندڙ بزرگ شخصيتن جي سوانح حيات، مصنفين: ٻڌ پري گوسوامي،حبيب الله بلوچ، عبدالرحمٰن پرڳڙي، ڇپائيندڙ: حبيب الله بلوچ 1979ع.
4. ڏگهڙي، جي تاريخ، اڪرم قنبراڻي، ڪارونجهر پبليڪيشن، جهڏو 2015ع.
5. ٽنڊو جان محمد تاريخ جي آئيني ۾- زاهد ڪنڀار، سرهاڻ ادبي سنگت،ٽنڊو جان محمد 2010ع.
6. منهنجو شهر (ٽنڊوجان مخمد) محمد حسين ”زاهد“ ڪنڀار سهڪاري انبلٽ ويلفيئر ايسوسيئيشن، ٽنڊو جان محمد، ضلع ميرپورخاص 1996ع.
7. سڄڻ ۽ ساٿيهہ (تعلقي ڏگهڙي جي نامور شخصيتن جو تعارف) محمد حسن ”زاهد“ ڪنڀار، سال لکيل ناهي ۽ نہ اشاعتي ادارو.
8. جاگرافي تعلقو ميرپورخاص، محمد اسماعيل بن واصف، امين ڪتاب گهر، حيدرآباد 1966ع.
9. جاگرافي تعلقو ميرپورخاص ۽ سامارو، ماستر گل محمد آزاد صوفي، آر.ايچ احمد، حيدرآباد، ڏفعو پهريون 55-1956ع، ڏفعو ٻيو 61-1960، وري 1967ع.
10. جاگرافي تعلقو ڏگهڙي ۽ جيمس آباد، گل محمد آزاد صوفي، آر.ايچ احمد، حيدرآباد، ڏفعو ٻيو 54-1955ع.
11. جاگرافي تعلقو ڏگهڙي ۽ جيمس آباد، محمد اسماعيل بن واصف، امين ڪتاب گهرحيدرآباد، ڏفعو پهريون 1966ع ۽ رفيق ڪتاب گهر حيدرآباد، 1968ع، رفيق نيئن جاگرافي تعلقو جيمس آباد ۽ ڏگهڙي جي نالي سان.
12. نئين جاگرافي تعلقو ڏگهڙي ۽ جيمس آباد، هدايت علي بلريچو، شعيب ڪتاب گهر، حيدرآباد، ڇاپو پهريون 81-1980ع.

ضلعو عمرڪوٽ : (8 ڪتاب)

1. عمرڪوٽ ايامن ڪان (عمرڪوٽ سيمينار 2010ع ۾ پڙهيل مقالا) مرتب: اڪبر لغاري، ضلعي حڪومت عمرڪوٽ سنڌ 2010ع.
2. ڪوي عمرڪوٽ جا (عمرڪوٽ جي شاعرن جا پروفائيل ۽ شاعري) مرتب: اڪبر لغاري، ضلعي حڪومت، عمرڪوٽ 2010ع.
3. امرڪوٽ سنڌ جو اتهاس- تيجسنگهہ سولگي، پهريون ڇاپو 1934ع ۾ ڇپيو، ٻيو ڇاپو 2004ع ۾ گلشن پبليڪيشن حيدرآباد/لاڙڪاڻو طرفان ڇپيو.
4. امرڪوٽ سنڌ جو اتهاس (صدين جي تاريخ، جاگرافي، ثقافت ۽ سماجيات بابت) اصل ليکڪ: تيجسنگهہ، ايڊيٽنگ: ضياء الحسن شاهہ، سامي ادبي ۽ ثقافتي ڪاميٽي عمرڪوٽ 2003ع.
5. مهراڻي جا مور (ضلعي عمرڪوٽ جو علمي ۽ ادبي جائزو) معمور يوسفاڻي، ضلعي حڪومت عمرڪوٽ سنڌ 2010ع.
6. ڪوڪروپار، خدشا ۽ اميدون (ڊائلاگ فار چينج) مرتب: ساجد چنا، اداره استحڪام شرڪتي ترقي (S.P.O) حيدرآباد 2006ع.
7. سولي جاگرافي تعلقو عمرڪوٽ، محمد موسي ڪمال خان اڙ، سامجن ڳوٺ بهادر اڙ، اسسٽنٽ ڊپٽي انسپيڪٽر فار گرلس اسڪولس، ٿرپارڪر، آر.ايچ احمد، حيدرآباد 57-1956ع.
8. جاگرافي تعلقو عمرڪوٽ ۽ ڇاڇرو، ماستر گل محمد آزاد صوفي، آر.ايچ احمد حيدرآباد (سال لکيل ناهي).

ضلعو ٿرپارڪر: (43 ڪتاب)

1. ٿر (ٿر سيمينار 1992ع جي موقعي تي پڙهيل مقالن جو مجموعو) سهيڙيندڙ: عبدالقادر منگي، ٿر پبليڪيشن مٺي، ضلعو ٿر، 1993ع، ٻيو ڇاپو

سنڌيڪا ڪراچي پاران 1996ع ۾ ۽ ٽيو ڇاپو پوپٽ پبليڪيشنگ هائوس، خيرپور طرفان 2013ع ۾ ڇپيو.

2. ٿر ۽ ٿرپارڪر جو احوال — ايس.اين.رئڪس، مترجم: ڊاڪٽر نواز علي شوق. ٿر سيمينار 1992ع جي موقعي تي شايع ڪيو ويو. ناشر: ٿر سيمينار 1992ع مٺي. ان جو ٻيو ڇاپو سنڌي ادبي بورڊ طرفان 2005ع ۾ ڇپيو.

3. ٿر سڪ جو سفر- غلام مجدد (بابا سائين) پير سرهندي، مٽياري، شعبه اشاعت حضرت آغا صاحب اڪيڊمي، مٽياري 2006ع.

4. پراڻو پارڪر- منگها رام ملڪاڻي، سنڌي ادبي بورڊ. پهريون ڇاپو 1966ع، ٻيو ڇاپو 1975،ٽيون ڇاپو 1988ع ۽ چوٿون ڇاپو 1998ع ۾ ڇپيو.

5. ٿر هڪ تشريحي ببليوگرافي- اشرف علي سمون، محترم بلاول پبليڪيشن اسلام ڪوٽ ضلع ٿرپارڪر 2004ع.

6. ٿر جو مشهور ڳوٺ سونهن پريو سوندر- حافظ عبد القيوم مهر، سڪندريه اڪيڊمي، مدرسه صبغة الاسلام، سوندر. ٿر 2006ع.

7. ٿرپارڪر جا لوهاڻا- وشنداس وڪيل، اسلام ڪوٽ ڇپائيندڙ: پاڻ مؤلف 2012ع.

8. اسلام ڪوٽ جي تاريخ- وشنداس نهالچند ڀاٽي وڪيل، ناشر: پاڻ مؤلف 2014ع.

9. تاريخ ريگستان ج1- رائچند هريجن، سنڌي ادبي بورڊ پهريون ڇاپو 1956، ٻيو ڇاپو 1977ع.

10. تاريخ ريگستان ج 2- رائچند هريجن، سنڌي ادبي بورڊ پهريون ڇاپو 1975.

11. سير ريگستان- محمد اسماعيل عرساڻي، سنڌي ادبي بورڊ، پهريون ڇاپو: 1976، ۽ آر.ايڇ احمد حيدرآباد، پهريون ڇاپو: 1951، ٻيو ڇاپو: 1952، پنجون ڇاپو 1964، ڇهون ڇاپو: 1965، ستون ڇاپو: 1970ع.

12. ڪجلا سر تي شلم (ٿر پارڪر جو سٽ) پروفيسر ڊاڪٽر قادر بخش مگسي، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2014ع.

13. ڏيپلي تعلقي جي تاريخ- محمد عثمان اديب. سهيڙيندڙ: غلام محمد ميجر، عثمان اديب يادگار اڪيڊمي، لالچند باغ ميرپورخاص 2000ع.

14. سنڌي ادب ۾ ڏيپلائي ميمڻن جو حصو- سعيده شفيق ميمڻ ڇپائيندڙ: ڊاڪٽر شفيق الرحمان ميمڻ (حيدرآباد) 2007ع.

15. اٺا مينهن ملير (جشن سنڌ صدين ڪان ميرپورخاص جي ڪارگزاري ۽ ٿرپارڪر ضلعي جو تعارف، (مقالات) مرتب: ناشاد، ناشر: نور احمد شاه ڊپٽي ڪمشنر ٿرپارڪر ميرپورخاص 1975ع.

16. ڪلجڳ جا ڪاپڙي، عرف ٿر جا سنت ۽ سادو- شرمانند لعل پريو لعل "ننڊن" ساڪن ڇاڇرو ضلع ٿرپارڪر، ڇپائيندڙ: پاڻ مؤلف 1973ع.

17. ٿرپارڪر جا سياستدان- وشنداس وڪيل، اسلام ڪوٽ ٿرپارڪر، ناشر: پاڻ مؤلف 2012ع.

18. ٿر جا ڪولهي، وشنداس وڪيل، اسلام ڪوٽ ناشر: پاڻ مؤلف 2015ع.

19. صحراءِ ٿر پارڪر ڪيئن آباد ٿيندو؟ پورو مل ڪولهي وڪيل مٺي، ناشر: پاڻ مؤلف، سن 2002ع.

20. سوڍن جي صاحبي يا راڻن جو راڄ- پيرو مل مهرچند آڏواڻي. پهريون دفعو 1924ع ۾ خود مؤلف، حيدرآباد مان ڇاپيو، 1990ع ۽ 2003ع ۾ گلشن پبليڪيشن ڇپرايو.

21. مهيشوري جاتي ٿرپارڪر سنڌ پاڪستان (ٿر ۾ وسندڙ مهيشوري خاندان جي ڊائريڪٽري) سهيڙيندڙ: پرت لعل، جيسارام، راموٽي مٺي، ناشر: مهيشوري ينگ ايسوسيئشن، حيدرآباد 1978ع.

22. ٿر وڏو وستار (سنڌ جي ساڃي ريگستاني "ٿر" جي مختلف طبعي ڀاڱن جي ورتن، فطرتي سونهن، ٿري ماڻهن جي ثقافت، رهڻي ڪهڻي ۽ ٿر جي تاريخ بابت زندگي جي مختلف دورن ۾ چيل مقفيٰ ڏوهيڙن تي ٻڌل مجموعو) حاجي محمد حاجن دل، نياز احمد دل، ميموريل پبليڪيشن، مک نئون ڪوٽ روڊ، مٺي، ضلعو ٿرپارڪر سنڌ 2014ع.

23. ٿر جي لساني جاگرافي ۽ لهجا (مضمون ۽ مقالا) سهيڙيندڙ: زاهد اوٺو، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2014ع.

24. ٿر جي ٻولي- ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو/هدايت پريم، سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو، حيدرآباد سنڌ 1994ع.

25. مارئي جي ديس ۾ تعليمي قافلو- ظفر لهڙ پيلروي، پيارو اسٽيشن، دادو، ناشر: مؤلف پاڻ 2010ع.

26. ونگي جا چام (ارباب خاندان ۽ نهڙين جو حسب نسب) انور علي نهڙيو، سانيلسر، ڇپائيندڙ پاڻ مؤلف 2005ع.

27. ڏوٽي انهن ڏيهه جا (ٿر جو سير) انور ڏنگرائي، سنڌي ادبي سنگت، شاخ بگي تعلقو ڏوڪري 1994ع.

28. ٿرين جون آهون ۽ دانهون (Demands of Thar) ياداشت نامو بخدمت ليفٽيننٽ جنرل رخمان خل گورنر آف سنڌ گهنشام- بي- مهتا ميڊيڪل اسٽوڊنٽ، ڇاڇرو. سال لکيل ناهي.

29. لطيف جا ٿر تان پيرا (ٿرپارڪر ۾ لطيف جو سير ۽ سفر) معمور يوسفاڻي، مهراڻ اڪيڊمي شڪارپور 2001ع.

30. ٿر جا ٻوٽا، گاهه ۽ وليون، ڀاڱون ڀهريون. ترتيب: ڊاڪٽر غلام رسول سميجو، ٿرديپ ڳوٺاڻي ترقياتي رٿا، مٺي، ٿرپارڪر سنڌ 2005ع.

31. ٿرجا ٻوٽا، گاهه ۽ وليون، ڀاڱو ٻيون، ترتيب: ڊاڪٽر غلام رسول سميجو، ٿرديپ ڳوٺاڻي ترقياتي رٿا، مٺي، ٿرپارڪر، سنڌ 2006ع.

32. ٿر جون چونڊ لوڪ ڪهاڻيون- عثمان اديب، هالار پبلشرز حيدرآباد 1991ع.

33. موسمي تبديليون ۽ ٿر واسي- حميد ڏيپلائي، ناشر: ٿرديپ 2003ع.

34. پارڪري ٻولي رئي ڊڪشنري- پونم پاسڪل ۽ رڃٽ هوئيل، لينگويج پروجيڪٽ ڪيٿلڪ ڊايوسيس آف حيدرآباد 2002ع.

35. پارڪر (سيلاني لاءِ ڄاڻ) منگها رام اوجها، ناشر: IRADO، قاسم آباد حيدرآباد

36. جاگرافي ضلع ٿرپارڪر، جان محمد علي بخش قريشي، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، ڏفعو ٽيون 58-1959ع.

37. جاگرافي ضلعو ٿرپارڪر، محمد اسماعيل عرساڻي، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، ڏفعو پهريون 1961ع.

38. جاگرافي ضلع ٿرپارڪر (مؤلف لکيل ناهي) مسلم بڪ ڊيپو سکر، ڏفعو پهريون 1968ع.

39. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو ننگرپارڪر، ايم موهن لال سروپچند گرڙو صاحب پاڪستان، پرائمري ماستر اسڪولس ان ٿرپارڪر، آر.ايڇ احمد، حيدرآباد، ڏفعو ٻيو 1963ع، ڏفعو ٽيون 1966ع.

40. اٽلس جاگرافي تعلقو ڏيپلو ۽ مٺي، گل محمد آزاد صوفي، آر.ايڇ احمد حيدرآباد، (سال لکيل ناهي)

41. جاگرافي تعلقو مٺي ۽ ڏيپلو، اي نور محمد شيخ ٽکرائي، محمد يوسف اينڊ برادرس، شاهي بازار، حيدرآباد، ڏفعو ٽيون 69-1968ع، وري 70-1969ع.

42. ٿر پارڪر جا ميگهواڙ: ليکڪ: وشنداس نهالچند وڪيل اسلام ڪوٽ، ڇپائيندڙ: وشنداس نهالچند وڪيل، اسلام ڪوٽ، سال 2015ع

43. ٿر، خوشحال ڌرتي بدحال ماڻهو، سهيڙيندڙ: ذوالفقار هاليپوٽو، ڇپائيندڙ: ڊسٽرڪٽ ڊولپمينٽ ايسوسيئيشن ٿرپارڪر، 2014ع.

لاڙ: (13 ڪتاب)

1. لاڙ جا ڏينهن، لاڙ جون راتيون- مشتاق باگاڻي، مارئي اڪيڊمي سڪرنڊ 1983ع.

2. لاڙ صدين کان- (مقالا) مرتب: ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، لاڙ سيمينار ادبي اڪيڊمي بدين 2001ع.

3. اسين ماڻهو لاڙ جا (لاڙ/بدين ۽ ان جي شخصيتن متعلق مقالا ۽ ضلعي حڪومت بدين جي ڪارگذاري) ايڊيٽر: عبدالرزاق درس، پاران: ضلع ڪائونسل ڊسٽرڪٽ گورنمينٽ بدين 2007ع.

4. لاڙ جا ماڳ مڪان- محمد سومار شيخ، سنڌي ادبي بورڊ 2006ع.

5. لاڙ جو سير- الله بچايو يار محمد سمون، سنڌي ادبي بورڊ ،ڇاپو پهريون 1971ع، ڇاپو ٻيون 1976ع.

6. لاڙ جو مطالعو- ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، سنڌي ادبي بورڊ 1991ع.
7. لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ- خواجه غلام علي الانا، سنڌالاجي 1977ع.
8. لاڙ ثقافتي ميلو 1991 (سوينئر ۽ مقالات جو مجموعو) ناشر: محمد اشرف سيال، چيئرمين سووينئر ڪاميٽي، لاڙ ثقافتي ميلو 1991ع.
9. تاريخ شعراء لاڙ، ڀاڱو پهريون- محمد سومار الهبچايو شيخ، بدين، ناشر: مؤلف پاڻ، سال لکيل ناهي.
10. تاريخ شعراء لاڙ، حصو ٻيو- مرتب: محمد هاشم ٽالپر خادم، ادبي محفل بدين 1970ع.
11. لاڙاين جون لاتيون- حاجي عنايت الله زنگيجو، هيڊ ماسٽر ڪنري، ضلع ٿرپارڪر، ناشر پاڻ مؤلف 1970ع
12. لاڙ جا جهنگلي ڪونا ۽ انهن جي روڪٿ جا اپاء- مسٽر امان الله خان مڪي، اسسٽنٽ انٽامالاجسٽ، حيدرآباد، "نئين کيتي" پبليڪيشن صدر، حيدرآباد 1957ع
13. لطيف سائين جا لاڙ تان پيرا- محمد سومار شيخ، تنظيم فڪر ونظر سنڌ سکر 1986ع.

ضلعو بدين : (32 ڪتاب)

1. بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ- محمد سومار شيخ، لاڙ ادبي سوسائٽي بدين پهريون ڇاپو 1975، ٻيون ڇاپو 1984ع.
2. واهه ڙي ٻلو تنهنجي ملهه، حصو اول- حڪيم شاهنواز شائق، رحيمي پبليڪيشن 1080ع، بدين (مٿين ڪتاب تي تنقيدي جائزو)
3. بدين (ثقافتي ميلي 1976ع ۾ پڙهيل مقالا) مرتب: محمد سومار شيخ، مهراڻ آرٽس ڪونسل، لطيف آباد حيدرآباد 1979ع.
4. بدين ضلعي جو تعارف (مقالات جو مجموعو)، مرتب: محمد سومار، لاڙ ادبي سوسائٽي بدين 1980ع
5. بدين ضلعي جو مطالعو (مقالات جو مجموعو) مرتب: محمد سومار شيخ، لاڙ ادبي سوسائٽي، بدين 1982ع.
6. بدين ضلعي جي اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن کي تحسين- محمد سومار شيخ، طرفان: ضلع ڪائونسل بدين، لاڙ ادبي سوسائٽي، بدين 1983ع.
7. بدين ضلعي جا مشاهير- محمد سومار شيخ، تنظيم فڪر ونظر سنڌ شاخ بدين 1985ع.
8. وهڻائي- مرتب محمد سومار شيخ ۽ صديق مرهم ملاح، مقبول پبليڪيشن غريب آباد ،بدين 1979، (هي ڪتابچو مقبول پبليڪيشن پاران پهرئين اشاعت آهي، ان ۾ وهڻائي (هڪ ڳوٺ) بابت مضمون صرف 3 صفحن تي مشتمل آهي)
9. واهه بديڻا تنهنجا ڀاڳ- سهيڙيندڙ: محمد سومار شيخ ۽ محمد صديق مرهم ملاح، مقبول پبليڪيشن غريب آباد بدين 1980ع، ان اداري پاران هي ٻي اشاعت آهي، پر ان ۾ بدين بابت ڪو به تاريخي مضمون ناهي، البت واهه بديڻا تنهنجا ڀاڳ جي عنوان سان، خواجه فرمان علي جعفري جو هڪ ڊگهو نظم شامل ضرور آهي.
10. مختصر تاريخ گولاڙچي- مصنف: مولانا حافظ محمد رمضان مهيري بلوچ، انجمن اشاعت الاسلام بجاري شريف، تعلقه گولاڙچي، پوسٽ ڪورواهه ضلع بدين 2004ع.
11. تلهار تاريخ جي آئيني ۾- مرتب: ناصر بلوچ، طرفان: ڊاڪٽر ظفر حسين ميموريل سوسائٽي تلهار 2014ع.
12. تلهار جي تاريخ- عبد الشڪور اير ڪتري، ناشر: آصف علي ڪتري، تلهار 2015ع.
13. ڪڙيو گهنور جو تاريخي پس منظر، دلشاد چاوڙو هيرو چاوڙو پبليڪيشن ڪڙيو گهنور 2015ع.
14. چند چنائون ۽ پلئوھ (ٻنگريو ۽ چمبڙ) سليم العارف، محمد حسين ڪاشف ادبي اڪيڊمي، چمبڙ ضلع ٽنڊو الهيار 2013ع.
15. تاريخ ماتلي (ماتلي جي تاريخ، ماتلي ۾ رهندڙ ذاتين، خاندانن ۽ شخصيتن جو ذڪر) رمضان "دلدار" چيڙ، چيڙ پبليڪيشن اياز منزل ماتلي 2009ع.

16. لڳي جيءَ ۾ جهوري (ماتلي جي اديبن جي زندگي جو مختصر احوال ۽ سندن ادب مان انتخاب) عبدالجبار قاسم نظاماڻي، نظاماڻي پبليڪيشن ماتلي 2005ع.
17. بدين- شاعر اديب سگهڙ ۽ راڳي- ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، نيشنل ڪميشن فار هيومن ڊولپمينٽ، يونٽ بدين (سال لکيل ناهي). ساڳيو ڪتاب ضلعي ادبي اڪيڊمي بدين طرفان به شايع ٿيو، پر ان تي به سال لکيل ناهي.
18. روپا ماڙي- محمد سومار شيخ، جيلاني پبليڪيشن بدين 1971ع.
19. بدين ميگزين، شمارو 1،ضلعي حڪومت بدين 2005ع.
20. برٽش پيٽروليم ۽ بدين واسين جو حق ملڪيت- ذوالفقار هاليپوٽو، فورم فار ڪانفلڪٽ رزوليشن (F.C.R) پبليڪيشن حيدرآباد 2006ع.
21. لواريءَ جا لال- ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي، ڪراچي ايڊيوڪيشنل پبلشنگ ڪمپني 1934ع ۽ ٽيون ايڊيشن: لواري شريف ادبي اڪيڊمي 1987ع.
22. لنواريءَ جا لال، ياڳو ٻيو- محمد پناهه محمد سليمان ڦرڙو، ناشر: مئنيجنگ ڪاميٽي جماعت لواري شريف 1983ع.
23. جنين ڏٺو پريءَ کي (هي ڪتاب پراڻي لنواري شريف جي بزرگن جي تاريخ ۾ لکيل آهي) تحقيق ۽ ترتيب: جوڻيجو سائين بخش قبولاڻي، سگند پبليڪيشن ڏوڪري، لاڙڪاڻو 1999ع.
24. بدين ضلعي ۾ ماحولياتي آلودگي جي ورڇوهيل جيوت (سبب، اثر ۽ حل) هڪ سماجي تحقيق: تحقيق ڪندڙ ادارو: ڊولپمينٽ اينڊ مئنيجنگ نيٽ ورڪ (دامن) بدين، معاونت: اداره استحڪام شرڪتي ترقي(ايس پي او) سال لکيل ناهي.
25. بدين جي سماجي ترقياتي تنظيمن جو تعارفي سيمينار (رپورٽ) ناشر: سنڌ ايگريڪلچرل اينڊ فاريسٽري ورڪرس ڪوآپريٽو آرگنائيزيشن، بابلي هاؤس، شهدادپور 1994ع.
26. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو بدين، محمد صديق گلاب خان مسافر، آر.ايچ احمد، حيدرآباد 52-1953ع.
27. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو بدين، صوفي گل محمد آزاد، آر.ايچ احمد حيدرآباد، 1967ع.
28. جاگرافي تعلقو بدين، مولوي عبدالله جوڻيجو، محمد يوسف اينڊ برادرس، حيدرآباد ڏهون ڇاپو 1968ع.
29. اٽلس جاگرافي تعلقو ٽنڊو باگو، محمد صديق گلاب خان مسافر، آر.ايچ احمد حيدرآباد 52-1953ع.
30. نئين اٽلس جاگرافي تعلقو ٽنڊو باگو، محمد يوسف اينڊ برادرس، حيدرآباد (مؤلف ۽ سال لکيل ناهي)
31. جاگرافي تعلقو ماتلي، حاجي جان محمد قريشي، آر.ايچ احمد حيدرآباد ڏهون ڇاپو 1967ع.
32. جاگرافي تعلقو ڏيرو محبت (ڪنهن وقت تعلقي ماتلي کي تعلقو ڏيرو محبت چوندا هئا) ماستر سڪندر علي، آر.ايچ احمد حيدرآباد ڏهون ڇاپو 1955ع.

ضلعو ٺٽو: (20 ڪتاب)

1. ٺٽو، ماضي، حال ۽ مستقبل- تحرير: اعجاز الحق قدوسي، نظر ثاني: نصير الدين هاشمي، سنڌ اطلاعات کاتو ڪراچي 1976ع.
2. ٺٽو ضلعو هڪ نظر ۾- ترتيب ۽ پيشڪش: محمد صديق پٽولي، اطلاعات آفيسر ضلع ٺٽو، ناشر: خود مؤلف 1985ع.
3. ٺٽو صدين کان- رسول بخش تميمي، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو 2003ع.
4. ننگر ٺٽو، جنهن جيئڻ ڏنو، (مقالات) مرتب: قادر بخش پٽو وڪيل، قادر بخش پٽو ٽرسٽ ٺٽو 2000ع.
5. ننگر ٺٽو هڪ مطالعو (مقالات) مرتب: ڊاڪٽر محمد علي مانجهي، ثقافت کاتو حڪومت سنڌ 2010ع.
6. ڀنڀور ۽ ديبل (ڀنڀور نيشنل سيمينار 1983 ۾ پڙهيل مقالن جو مجموعو) سهيڙيندڙ: عبدالقادر منگي، ناشر: غالب منصور 1986ع ان ڪتاب جو

پيو ڇاپو ٽِر پبليڪيشن، ملي طرفان 1993ع ۾ شايع ٿيو، ٽيون ڇاپو ثقافت کاتو حڪومت سنڌ طرفان 2012ع ۾ پڌرو ٿيو.
7. ڀنڀور تاريخ جي آئيني ۾- عبدالرشيد گبول، ننگر ادبي گهر ٺٽو 2010ع.
8. ميرپورساڪرو جي تاريخ- عبدالرشيد گبول، ننگر ادبي گهر ٺٽو، 2009ع.
9. ساڪرو ان جا ماڳ ۽ ماڻهو- عبدالرشيد گبول، ننگر ادبي گهر، ٺٽو 2010ع.
10. مڪلي نامو- مصنف: مير علي شير قانع، تصحيح ۽ حاشيا: پير حسام الدين راشدي، سنڌي ادبي بورڊ، پهريون ڇاپو 1967ع، ٻيو ڇاپو 1994ع.
11. مڪلي، سنڌ ۾ اسلامي ثقافت جو هڪ مرڪز- پروفيسر ڊاڪٽر اينيمري شمل، مترجم: ڊاڪٽر نواز علي شوق، انسٽيٽيوٽ آف سينٽرل اينڊ ويسٽ ايشين اسٽڊيز ڪراچي يونيورسٽي ڪراچي 2000ع.
12. مڪلي ٽڪري جو سير- پروفيسر محبوب علي چنا، سهيڙيندڙ: ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، سنڌي ادبي بورڊ 1987ع.
13. جديد مڪلي نامہ، مڪلي جي شهر خموشان جا مشهور اولياء- محمد طفيل ٺٽوي، دربار سيد عبدالله شاه اصحابي، مڪلي ٺٽو 2005ع.
14. قديم ٺٽي جا محلا ۽ اولياء- مفتي ابو السراج محمد طفيل احمد ٺٽوي، مڪتبہ صاحبزاده سراج احمد، دربار سيد عبدالله شاه اصحابي،ٺٽو 1995ع.
15. ٺٽي جا قديم اسلامي يادگار- ڊاڪٽر احمد حسن داني، مترجم:عطا محمد ڀنڀرو، سنڌي ادبي بورڊ 2004ع.
16. ٺٽي جا ڪاتب- محمد عبدالغفور، مترجم: عطا محمد ڀنڀرو، سنڌي ادبي بورڊ 2004ع.
17. تذڪرة الصالحين عرف ٺٽي جا مشهور اولياء- مصنف: ابو السراج محمد طفيل احمد ٺٽوي، ڊسٽرڪٽ خطيب ٺٽو، مڪتبہ صاحبزاده سراج احمد، دربار سيد عبدالله شاه اصحابي، مڪلي، ٺٽو 1995ع.
18. مڪلي ۽ ٺٽي جا تاريخي ماڳ- مفتي ابو السراج محمد طفيل احمد ٺٽوي، ڊسٽرڪٽ خطيب اوقاف ٺٽہ اصحابي ڪتاب گهر، دربار سيد عبدالله شاهہ اصحابي، مڪلي ٺٽو 1994ع.
19. جاگرافي ضلع ٺٽو، حاجي محمد طالب ميمڻ ۽ محمد قاسم ميمڻ، آر.ايچ احمد حيدرآباد، ڏڦعو پهريون 1968ع.
20. اٽلس جاگرافي تعلقو ٺٽو (نقشن ۽ تصويرن سان) محمد عرس صوفي جهمپير، آر.ايچ احمد حيدرآباد، ڏڦعو ٽيون 1964ع.

ضلعو سڄاول: (7 ڪتاب)

1. تاريخ سڄاول 1800ع- 1984ع- عزيز جعفراڻي، محمد بن قاسم لائبريري سڄاول 1986ع.
2. سڄاول جي سماجي، ثقافتي ۽ سياسي تاريخ 1800ع کان 2008ع تائين- عزيز جعفراڻي، محمد بن قاسم لائبريري، سڄاول سنڌ 2009ع.
3. تاريخ جاتي- رسول بخش تميمي، مغلپين ادبي سوسائٽي جاتي، 1987ع.
4. تاريخ جاتي جا نوان ورق- تحقيق ۽ ترتيب: عزيز جعفراڻي، محمد بن قاسم لائبريري، سڄاول ضلع ٺٽو 2003ع.
5. ملير، ڪڪرالي ۽ڪاري جي ٻولي- حافظ حبيب سنڌي، سنڌي ٻولي جو با اختيار ادارو حيدرآباد سنڌ 1994ع.
6. شاهبندر جا خواجا (اسماعيلي) تاريخ جي آئيني ۾، مصنف: خواجا بخش علي، ينگ اسٽوڊنٽس ايسوسيئيشن، حسين آباد جاتي 2003ع.
7. ميران پور جا مير(درگاه جهوڪ شريف جو تواريخي احوال) صوفي فقير امداد الله لغاري صوفي شاه عنايت شهيد اڪيڊمي جهوڪ

شريف/سنڌي ادبي سنگت شاخ نوشهروفيروز 2007ع.

ضلعو ڪراچي:(11 ڪتاب)

1. ڪراچي، بهادر مورڙي جو شهر- حنيف رضا، سنڌيڪار: سوز سمون، پبليشر: مظهر يوسف ڪراچي (سال لکيل ناهي)
2. روشنين جو شهر ڪراچي- نصرت حسين ابڙو مڪتبہ اسحاقيہ جهونا مارڪيٽ ڪراچي 1985ع.
3. ڪلاچي جي ڪن کان ڪراچي تائين (ماڻي ڪلاچي جي بستي کان وٺي مشرق جي راڻي بڻجڻ تائين ڪراچيءَ ڇا ڏٺو، ڇا سٺو، ڇا پسيو؟ ليکڪ: احسان حليم، سنڌيڪار: پروفيسر زاهد علي مگسي. سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 2002ع.
4. ڪراچي جا اديب ۽ شاعر (ڪراچي ڄاون سنڌي اديبن ۽ شاعرن جي زندگي جو مختصر احوال ۽ سندن چونڊ تخليقون) مرتب: ڊاڪٽر ڪمال ڄامڙو، ناشر: سرهاڻ ويلفيئر سوسائٽي سنڌ سهڪار: ايڪشن اينڊ انٽرنيشنل پاڪستان 2007ع.
5. ڪراچي سنڌ جي مارئي- گل حسن ڪلمتي، ڪلچو پبليڪيشن ڪراچي، 2007ع، ان ڪتاب جو ٻيو سڌاريل ۽ وڌايل ۽ تصويرن سان سينگاريل ايڊيشن آرٽ پيپر تي 2014ع ۾ ڇپيو.
6. هڪ رڻل شهر جي ڪهاڻي- گل حسن ڪلمتي، سارنگا پبليڪيشن ڪراچي 1998ع.
7. ملير جي ڪهاڻي- گل حسن ڪلمتي، شرڪت گاهه ورمين ريسورس سينٽر ڪراچي 2009ع.
8. ڪراچي جا لافاني ڪردار ڀاڱو 1- گل حسن ڪلمتي، نئون نياپو اڪيڊمي ڪراچي 2010ع.
9. فري پورٽ ڪراچي، گوادر- سيد محمد امين شاهه راشدي، مڪتبة البديع اڪيڊمي ونرسٽ، پاڪستان 1998ع.
10. ڪراچي ۽ سنڌ- اقبال ترين، جئي سنڌ نوجوان محاذ جو ڪتاب نمبر 4 (سال لکيل ناهي)
11. ڪراچي شهر ۾ گلاڻين جي چوري، ثناء الله عباسي، مترجم: رشيد مگريو. ترتيب ۽ سهيڙيندڙ: ستار وسطڙو، ويو پبليڪيشن حيدرآباد سنڌ 2006ع.

3_ ڏونگر/جبل (7 ڪتاب)

1. ڪير ٿر جو سفر- ڀاڱو پهريون (ارضيات،جاگرافي، ثقافتي ماڳ، جهنگلي جيوت ۽ نباتات) بدر ابڙو سنڌي ادبي بورڊ 2010ع.
2. ڪوهستان جو سير (ڪراچي، ٺٽو، ٿاڻو بولا خان ۽ رني ڪوٽ) بدر ابڙو ثقافت ۽ سياحت کاتو حڪومت سنڌ 2009ع.
3. شڪار ڪوهستان- الحاج حڪيم الله بخش شاهه بخاري (ٽنبو محمد خان) مرتب: فدا سرهيو، ناشر خود شاهه صاحب 1987ع.
4. ڏاڙهياڙي جبل جو سير- مرزا قليچ بيگ، پهريون دفعو 1900ع ۾ پوڪرداس تاجر ڪتب شڪارپور طرفان ۽ ٻيون دفعو 2012ع، مرزا قليچ بيگ چيئر سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو پاران ڇپيو.
5. گورک سنڌ جو حسين تفريحي ماڳ- اشتياق انصاري، ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد 2009ع.
6. نئين سنڌ جو نئون شهر گورک- مخلص سنڌي، ترتي پبليڪيشن حيدرآباد 2015ع.
7. ڪير ٿر ۾ چنسالي، ٻتيہ جو سفر- بدر ابڙو. قديم نوادرات کاتو حڪومت سنڌ 2011ع.

4- درياهہ، واهڪرا، ڍنڍون ۽ ٻورا (16 ڪتاب)

1. سنڌوءَ جو سفر 1989ع- بدر ابڙو، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي 1994ع.
2. سنڌوءَ جو سفر 1831ع- اليگزينڊرنس /عطا محمد ڀنڀرو، سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو، حيدرآباد 1995ع.
3. سنڌ جو مهراڻ- راورٽي/عطا محمد ڀنڀرو، سنڌي ٻولي جو بااختيار ادارو، حيدرآباد 1995ع.

4. سنڌو جي سفر ڪهاڻي، لداخ کان شاه بندر تائين- رضا علي عابدي/گل حسن ڪلمتي، سنڌ پبلشنگ هائوس ڪراچي 1999ع.

5. سنڌوءَ جو موهه- جنرل سرجارج ميڪمن/عطا محمد ڀنڀرو، سنڌ تحقيقي بورڊ حيدرآباد 2002ع.

6. جت سنڌو ۾ سمنڊ وهي ٿو (سنڌ جي ڍنڍن،پورن، آبي گذرگاهن، وڙاهن، ريگستانن ۽ انهن ۾ وسندڙ مخلوق جو مشاهداتي مطالعو) امر لغاري، موهن جو دڙو پبلشنگ ايجنسي، لاڙڪاڻو 2003ع.

7. سنڌوءَ ڪناري وساريل شهر- مائيڪل جينسن/ميري ميولا، گنترلوبن/عطا محمد ڀنڀرو سنڌيڪا 2005ع.

8. سنڌ جون ڍنڍون- عزيز رانجهاڻي، ڪويتا حيدرآباد 2011ع.

9. دادلو درياه- فقير الله بچايو لغاري، بلاول انسٽيٽيوٽ آف هسٽاريڪل ريسرچ، نواب شاه 2011ع.

10. سنڌو جا قديم وهڪرا (تحقيق) پروفيسر شير خان سيلرو، سنگهار پبليڪيشن شهداد ڪوٽ 2013ع.

11. نارا جي ڪناري (نارا جو ماحول ۽ فانا فلورا جي صورتحال) امر لغاري، المهراڻ فائونڊيشن، سانگهڙ 2008ع.

12. حمل ڍنڍ- ذوالفقار راڄپر، ارٿ لورس سوسائٽي، لاڙڪاڻو 2005ع.

13. پراڻ جا پير- زاهد ڪنڀار، سرهاڻ ادبي سنگت، ٽنڊو جان محمد 2012ع.

14. وڻا پٽ پراڻ جا (شاعرن جو تذڪرو) مير اصغر حسين اصغر، صائم اڪيڊمي ٽنڊو جان محمد 1979ع.

15. منڇر گورک گاج دنيا- بدر ابڙو، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد 2011ع.

16. سنڌو جون سلطنتون — ايلائيس البينا/مظفر بخاري، نيرون بڪس ڪراچي 2013ع.

5_ڪوٽ ۽ قلعا (4 ڪتاب)

1. سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا- اشتياق انصاري، سنڌيڪا ڪراچي 1994ع.

2. سنڌ جا ڪوٽ ۽ قلعا 2- اشتياق انصاري، سنڌيڪا ڪراچي 2011ع.

3. دنيا جي قديم عجائبات مان هڪ عجوبو: رني ڪوٽ يا راڻي ڪوٽ- حافظ عبدالستار ڪوريجو روپاهي ڪوريجا پبليڪيشن، لاڙڪاڻو 2007ع.

4. رني ڪوٽ (تاريخي ۽ جاگرافيائي پس منظر ۾) بدر ابڙو، سنگم پبليڪيشن، ڪراچي 1989ع.

6- متفرقات (7 ڪتاب)

1. سنڌ ۾ هندن جا تاريخي ۽ مذهبي ورثا (مندر منڊليون، درٻار، ترمشالا، گئوشالا، مساڻ، آشرم ۽ ٻيون عبادت گاهون) سهيڙيندڙ ڪشور ڪمار، ڪنگ پريسٽ، پرنٽرز ڪراچي 2014ع.

2. سنڌ اندر قديم آثارن وارا ماڳ- تنوير جوڻيجو، آگم پبلشنگ ايجنسي، حيدرآباد 1986ع.

3. سنڌو سڀيتا جا سوراشٽر وارا ماڳ، گريگوري پوسيل/عطا محمد ڀنڀرو، سنڌي ادبي بورڊ 2015ع.

4. سنڌ جو قديم ورثو (دڙا، ٿڙا ۽ ماڳ مڪان) مرتب: آزاد قاضي، جي.ايم.سيد فائونڊيشن ڪراچي 2006ع.

5. اتر سنڌ ۾ سم ۽ ڪلر جي خاتمي جون رٿائون- چيف انجنيئر (واٽر) واپڊا سکر، ناشر: پاڪستان واٽر اينڊ پاور ڊولپمينٽ اٿارٽي 1984ع.

6. اترادي ٻولي- ڊاڪٽر هدايت پريم، سنڌي ٻولي جو با اختيار ادارو 1995ع.

7. اترادي ڀاڪا ۽ جوڻيون- انجنيئر عبدالوهاب سهتو، سنڌي ساهت گهر حيدرآباد 2006ع.

حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري

نماز جي مسئلن بابت سنڌي عالمن جون تصنيفون

ارڪانِ اسلام ۾ جيڪا اهميت نماز کي آهي، اُها ٻئي ڪنهن رُڪن کي نہ آهي. نماز الله تعاليٰ جي قُرب ۽ وصال جو اهم ذريعو آهي. نماز حضور اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي نيڻن جي ٺڏاڻ آهي، نماز کي دين جو ٿنڀ چيو ويو آهي، عمارت کي قائم رکڻ ۾ ٿنڀ جي ڪيتري اهميت ۽ افاديت آهي، دين جي عمارت جو مدار نماز تي آهي، ان کي قائم رکڻ لاءِ نماز جي مسئلن کي سکڻ فرض آهي، اگر نماز جي فرضن ڪان ڪنهن کي آگاهي نہ آهي تہ اُن جي نماز دُرست نہ آهي.

علامه مخدوم فتح محمد سنڌي برهانپوري رحمة الله عليه پنهنجي تصنيف لطيف "مفتاح الصلواة" جي ابتدا ۾ لکي ٿو تہ: "مڪلف عاقل بالغ جي مٿان فرض کي ڄاڻڻ فرض آهي، واجب کي ڄاڻڻ واجب آهي، سنت کي ڄاڻڻ سنت آهي ۽ مستحب کي ڄاڻڻ مستحب آهي. بدني فرائض مان اهم ترين فرض نماز آهي. فتويٰ ڪبيري، ناصري، شهابي ۽ مسعودي ۾ آهي تہ جيڪو نماز جي فرض ۽ واجبن کي نہ ٿو ڄاڻي، ان جي نماز جائز نہ آهي." (مفتاح الصلواة (فارسي ص 14) مطبوع سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد).

سنڌ ۾ قديم زماني ڪان ابوالحسن جي سنڌيءَ کي مردن ۽ عورتن کي پڙهايو ويندو هو ۽ انهن بيتن کي باقاعدي ياد ڪرايو ويندو هو. انهيءَ ۾ اچي ٿو تہ:

"شرط سجاڻي ياد ڪر، جي نمازن جا،
ريءَ سکي شرطين نماز نہ رهائي ڪا."

نماز جي مسئلن جو احاطو ڪرڻ تمام مشڪل آهي، تاهم انهيءَ اهم موضوع تي سنڌ جي عالمن تمام وڏو ڪم ڪيو آهي، انهن ۾ اهم نالا هتن عالمن جا اچن ٿا.

1. **علامه رحمت الله سنڌي "غاية التحقيق و نهاية التدقيق في مسائل ابتليٰ بها اهل الحرمين الشريفين"**: نالي ڪتاب 'مدينه طيبه' ۾ لکيو. هن ڪتاب ۾ نماز جي مسئلن کي خاص موضوع بنايو ويو آهي. (1)اقتداءِ باالمخالف (2) جماعت ثانيہ (3) وقت العصر (4) قرأت خلف الامام (5) سنت بعد الجمعة. هن ڪتاب جي مصنف 993هه ۾ مدينہ منوره ۾ وفات ڪئي.
2. **علامه رحمت الله سنڌيءَ جي پاٽ علامه حميد سنڌي "القول الحسن جي جوازالاقتداء بالامام الشافعي في النوافل والسنن"** نالي ڪتاب لکيو، هيءُ ڪتاب امام شافعي جي مسلڪ رکندڙ امام جي حمايت ۾ آهي جنهن ۾ نفل ۽ سنت نماز امام شافعي جي مذهب رکندڙ امام جي پٺيان جواز جو ذڪر آهي. هن ڪتاب جو مصنف 1006هه ۾ مدينه منوره ۾ زنده هو.
3. **"مفتاح الصلواة" (فارسي)**: هيءُ ڪتاب نماز جي ڪنجي مٿئين ڪتاب ڪان پنجاهہ سال ڪن پوءِ 1061هه ۾ سنڌ جي هڪ بزرگ مخدوم فتح محمد پلائي لکيو جيڪو سنڌ ۽ هند ڪان ٻاهر تمام گهڻو مقبول ٿيو.
4. **"مقدمة الصلواة" (سنڌي)**: مٿئين ڪتاب مفتاح الصلواة جي تصنيف ڪان ٽيهارو سال ڪن پوءِ ٻارهين صديءَ جي آخر ڏاري ٺٽي جي هڪ برگزيدي عالم ۽ عارف، ابوالحسن بن عبدالعزيز پنهنجو هيءُ ڪتاب نماز جي مقدمي طور فارسيءَ بدران سنڌي ۾ لکيو. انهي ڪري ابوالحسن جي سنڌيءَ جي نالي سان مشهور ٿيو. سنڌ ۾ هيءُ ڪتاب ايتري قدر تہ مقبول ٿيو جو نماز جي مسئلن بابت جڻ "دستور

العمل" بنجي ويو ۽ ان کي درسي ڪتاب طور پڙهايو ويو.

5. "**منهل الهداة الي معدل الصلواة**": هيءُ ڪتاب ابوالحسن محمد بن عبدالهادي (وفات 1136هه) محمد البرڪوي جي ڪتاب معدل الصلواة تي شرح طور لکيو.

6. "**تشنيف السمع بذڪراحاديث الجمع بين الصلاتين في الظعن والواقع**": جمع بين صلاتين، (ٻه نمازون گڏي پڙهڻ) جي مسئلي بابت هيءُ ڪتاب سنڌ جي عالم ابوالمحاسن محمد قائم بن صالح مديني شريف ڏانهن هجرت ڪري وڃڻ (1154هه) کان پوءِ لکيو يعني 7 رمضان المبارڪ 1155هه تي لکي پورو ڪيو.

7. "**اصلاح مقدمة الصلواة**" (فارسي): علامه ابوالحسن جي سنڌي جو لکيل ڪتاب "مقدمة الصلواة" جي عام مقبوليت کان متاثر ٿي مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جهڙي وڏي عالم ان جي تحقيقي مطالعي ڏانهن توجهه ڪيو ۽ جيڪي مسئلا اُن ۾ فوري تحقيق طلب هئا، تن جي پنهنجي تحقيق ۽ تنقيد سان اصلاح ڪيائين پر مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه جي همعصر عالم مخدوم محمد قائم سنڌي (وفات مڪه مڪرمه 1157هه) مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي اصلاح جي رد ۾ هڪ رسالو "الرد عليٰ اصلاح مقدمة الصلواة" لکيو، وري مخدوم محمد هاشم اُن جي رد ۾ "الشفاء الدائم عن اعتراض القائم او تنوير الاصباح عليٰ مسالڪ الاصلاح" عربي ۾ 1152هه جي بلڪل آخر ڌاري لکيائين.

8. "**تحفة المهتدي**": هالن پراڻن جي عالم مخدوم پير محمد هيءُ ڪتاب "تحفة المهتدي" جي شرح طور لکيو.

9. "**سراج المصلي**" (فارسي): نماز جي مسئلن بابت هيءُ ڪتاب مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي ننڍي معاصر مخدوم ابوالحسن ڏاهري 1162هه ۾ فارسي مثنوي ۾ منظوم ڪيو، وري اُن جي تصحيح ۽ اضافا ڪيائين ۽ بالآخر سنه 1169هه ۾ هن ڪتاب جي صحيح ترين متن جي تڪميل ڪيائين. هن ڪتاب تي محترم ڊاڪٽر حافظ غلام محمد ڏاهري صاحب، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي جي زيرنگراني سنڌ يونيورسٽيءَ مان 12-مارچ 1997ع/2 ذوالقعد 1417هه ڌاري پي ايڇ ڊي جي ڊگري حاصل ڪئي آهي.

نماز جي ٻين اهم ۽ مختلف مسئلن تي حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه قلم کڻي پنهنجي همعصر عالمن جو تمام تحقيق ۽ تدقيق سان رد پڻ ڪيو آهي. مثلاً:

1. "**درهم الصرة في وضع اليدين تحت السرة**": هيءُ ڪتاب مولانا محمد حيات سنڌي عادل پوري جي هڪ رسالي جي رد ۾ لکيو، جنهن ۾ مخدوم حيات سنڌي فقه شافعي جي تائيد ڪندي نماز ۾ قيام جي حالت ۾ ڌُن کان مٿي هٿ ٻڌڻ جي باري ۾ لکيو آهي ۽ هڪ ٻيو رسالو مخدوم ابوالحسن سنڌي سان مشاورت ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي استاد مذڪوره جي معاونت سان هن نالي سان لکيو.

2. "**دُرة في اظهار غش نقد الصرة**": هي رسالو سوالن ۽ جوابن جي صورت ۾ آهي. وري حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه انهي مذڪوره رسالي جي رد ۾ هيٺ بيان ڪيل ٻه رسالا لکيا. مثلاً:

3. "**معيار النقاد في تميز المغشوش عن الجياد**".

4. "**ترصيع الدرة عليٰ درهم الصرة**" هنن ٽنهي رسالن ۾ فقه حنفي جي تائيد ۾ اقوالِ صحابہ ۽ تابعين جي روشني ۾ انهي مسئلي کي ثابت ڪيو ويو آهي ته قيام جي حالت ۾ نماز ۾ ڌُن هيٺيان هٿ ٻڌڻ سنت ۽ اقرب الي التعظيم آهي.

نوٽ: ڏهه نمبر کان 13 نمبر تائين سمورا گڏيل رسالا نعيم اشرف نور احمد جي تحقيق سان ۽ استاذ عبدالفتاح ابوغدة حفظه الله تعاليٰ جي لکيل مقدمي سان "ادارة القرآن والعلوم الاسلاميه" ڪراچي پاڪستان 1993ع/ 1413هه ۾ شايع ڪيا آهن.

1. "**ڪشف الرين عن مسئلة رفع اليدين**": نماز جي ابتدا ۾ صرف تڪبير تحريمه چوڻ وقت ڪنن تائين مٿي هٿ کڻڻ (جهڙي طرح حنفي مذهب ۾

آهي) جڏهن ته فقه شافعي ۽ فقه حنبلي ۾ نماز ۾ تڪبيرِ تحريمه کان سواءِ رڪوع ۾ وڃڻ وقت ۽ رڪوع کان مٿي ٿيڻ وقت رفع يدين ڪيو ويندو آهي.

حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه هن ڪتاب ۾ ٻنهي حالتن ۾ رفع يدين ڪرڻ وارين حديثن کي ذکر ڪيو آهي، ان کان بعد فقه حنفي جي تائيد ۾ آثار صحابه ۽ تابعين سان اهو ثابت ڪيو آهي ته نماز ۾ صرف تڪبيرِ تحريمه جي وقت رفع يدين جو عمل آهي. نماز جي ٻين رڪنن ۾ رفع يدين ڪرڻ وارو عمل بالخصوص خلفاءِ راشدين مان خلفاءِ ثلاثه حضرت ابوبڪر صديق، حضرت عمر بن الخطاب، حضرت علي ڪرّم الله وجههٗ، حضرت عبدالله بن مسعود رضي الله عنهم ۽ خود حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه جي اثر مان پڻ اهو ثبوت ملي ٿو ته حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه نماز ۾ تڪبيرِ تحريمه کان سواءِ نماز جي ٻئي ڪنهن به رُڪن ۾ رفع يدين نه ڪندو هو.

هن اثر کي امام محمد بن الحسن پنهنجي مؤطا ۾، ابن ابي شيبه پنهنجي مصنف ۾ ۽ امام طحاوي شرح معاني الآثار ۾ ذکر ڪيو آهي. امام طحاوي رحمة الله عليه هن اثر کي نقل ڪرڻ کان بعد لکي ٿو ته: ”هيءُ اهو حضرت ابن عمر رضي الله عنه آهي جنهن حضور اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جن کي نماز ۾ رفع يدين ڪندي ڏٺو پوءِ هٿ کڻڻ واري عمل کي ڇڏي ڏنائين، اهو رفع يدين وارو عمل حضور اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جن جي وصال کان پوءِ نه هو مگر انهي جو حڪم حضرت عبدالله بن عمر رضي الله عنه وٽ منسوخ ثابت آهي، اصول حديث ۾ هي ڳالهه ثابت شده آهي ته اصحابي جيڪڏهن پنهنجي روايت ڪيل حديث جي خلاف عمل ڪري ته اها روايت منسوخ هجڻ تي دلالت ڪري ٿي.

”وقد تقرر في الاصول أنّ الصحابي اذا خالف مرويه في العمل بعد روايته فإنهُ يدلّ على نسخه“.

هيءُ ڪتاب مولانا ابوالعلاء عبدالعليم ندوي جي اردو ترجمي ۽ جامع مقدمي سان جامع مدينة العلوم پينبو حيدرآباد مان 1408ھ ۾ مولوي عبدالله پنهور شايع ڪيو آهي.

هيءُ ڪتاب راقم الحروف جي سنڌي ترجمي، تخريج ۽ تقديم سان مڪتبه حزب الاحناف پوليس لائين سانگهڙ 2001ع/1422ھ ۾ سنڌي ۾ پهريون ڀيرو شايع ٿيو آهي.

1. **”تنقيح الكلام في النهي عن قراة خلف الامام“**: امام جي پٺيان قرأت نه ڪرڻ جي بابت ۾. هيءُ ڪتاب حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمة الله عليه جي تصنيف آهي.

تصنيف جو سال 1169ھ آهي. هن ڪتاب ۾ چار باب ۽ خاتمه آهي. پهرين باب ۾ نماز ۾ سوره فاتحه پڙهڻ جي باري ۾ مذاهبِ اربعه جو بيان آهي، ٻيو باب انهن حديثن جي بيان ۾ جن مان فقهاءِ شافعيه دليل وٺن ٿا ته هر نماز جي هر رڪعت ۾ امام، مقتدي ۽ منفرد تي سوره فاتحه پڙهڻ فرض آهي. ٽين باب ۾ انهن حديثن مان دليل جن مان حنفي فقهاء امام ۽ منفرد جي لاءِ سوره فاتحه پڙهڻ جي وجوب جا قائل آهن ۽ مقتدي جي لاءِ مڪروه تحريمي جا قائل آهن. چوٿون باب جنهن ۾ شافعي فقهاء جي طرفان ڏنل دليل ۽ فقهاءِ حنفيه جي طرفان انهن جا جواب ڏنل آهن. ڪتاب جو خاتمو انهيءُ جي خلاصي جي بيان ۾ آهي.

هن ڪتاب جو اردو ترجمو عبدالعليم ندوي ڪيو آهي ۽ جامعه مدينة العلوم پينبو حيدرآباد جي طرفان 1415ھ ۾ شايع ٿيو آهي.

1. **”مخدوم ضياءالدين جي سنڌي“**: هن ڪتاب ۾ ايمان جي صفتن کان سواءِ، پاڪ پاڻي وضوء، غسل، حيض ۽ نفاس، ميت جو غسل ۽ ڪفن، سفر ۽ تيمم، نماز ۾ آهستي ۽ وڏي آواز سان قرأت ڪرڻ، نماز ۾ بي وضوء ٿيڻ، نماز جي وقت کي هر موسم آهر سجاڻڻ ۽ نماز جنازه جو بيان وغيره ذکر ڪيل آهي. هيءُ ڪتاب مخدوم ابوالحسن جي سنڌي کان پوءِ لکيو ويو آهي. ڪتاب ۾ تصنيف جو سال نه ڄاڻايو ويو آهي، تاهم اهو يقين سان معلوم ٿئي ٿو ته

مخدوم ضياءالدين ٺٽوي (ولادت: 1091ھ/وفات1171ھ) حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جو اُستاد آهي.

مخدوم ضياءالدين ٺٽوي جو هيءُ ڪتاب پهريون ڀيرو قاضي محمد ابراهيم بن قاضي نورمحمد حاجي صالح محمد سنڌي جي تصحيح سان 1290ھ ۾ مطبع هري بالنگو شهر بندر بمبئي مان شايع ٿيو، وري ٻيهر 1992ع ۾ سنڌي ٻوليءَ جو با اختيار ادارو حيدرآباد مان شايع ٿيو آهي. ڪتاب جي ضخامت 154 صفحا ڊيمي سائز.

2. "نورالابصار شرح خزانة الابرار" مصنف مخدوم عبدالله نريي وارو: تاليف جو سال 1193ھ ڪتاب نورالابصار ۾ فرض نمازن ۽ روزن کان سواءِ ٻين نمازن ۽ روزن متعلق شرعي مسائل جمع ڪيل آهن. ڪتاب نورالابصار 1300ھ/1882ع بمبئي جي حيدري پريس مان قاضي ميان فتح محمد ولد قاضي ميان نور محمد ۽ نورالدين بن جيوا خان جي شراڪت سان مخدوم عبدالصّمد نورنگ پوٽي هٿان ڇپجي پڌرو ٿيو.

3. "سراج المؤمنين" مصنف مخدوم عبدالرسول نورنگ زاده: تصنيف جو سال جلد اول 1240ھ/1825ع ۾ ٻيو جلد 1281ھ/1864ع ۾ ٽيون ۽ چوٿون جلد 1285ھ/1868ع ۾ لکجي مڪمل ڪيا ويا. ڪتاب سراج المؤمنين ۾ فقهي مسئلا مخدوم عبدالرسول نورنگزاده جمع ڪيا ۽ مخدوم حامد ابن شيخ محمد حسن پُڄ واري انهن مسئلن جي تصحيح ڪري انهن کي نظم جي صورت ڏني. هيءُ ڪتاب اڄان تائين غيرمطبوع آهي. هن ڪتاب جا چار ئي جلد مولانا پير وهب الله شاهه صاحب ڳوٺ پير جهنڊو ۾ محفوظ آهن. پر پهرين جلد جو هڪ نقل اداره سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو جي لائبريري ۾ به موجود آهي، جيڪو فقط نماز جي مسئلن تي مشتمل آهي.

4. "ضرورت المسلمين" مصنف حاجي محمّد سمون: هيءُ ڪتاب گهٽ پڙهيلن، ٻارن ۽ سفر ۾ رهندڙ سنڌي مسلمانن جي ديني ضرورتن کي پوري ڪرڻ لاءِ هڪ ڪارائتو ڪتاب آهي. ضرورت المسلمين ۾ خاص هي موضوع آهن: پنج بنيادي ڪلما، ايمان مجمل، ايمان مفصل، نماز جي ترتيب ۽ طريقو، جنازي نماز جو طريقو، نماز کان بعد واريون ڪجهه دعائون، روزي رکڻ ۽ روزي کولڻ جي نيت، ميت کي قرآن شريف جي ختمي بخشڻ جو ثواب، غريبن کي خيرات ڪارائڻ جو ثواب ۽ عقيقي جا مسئلا ۽ دعا وغيره.

هيءُ ڪتاب پهريون ڀيرو مطبع فتح الڪريمي بمبئي مان 1291ھ/1874ع ۾ الحاج قاضي عبدالڪريم طرفان ڇپرايو ويو. ٻي اشاعت مطبع ڪريمي بمبئي مان 1339ھ/1921ع ۾ شائع ڪيو ويو آهي.

5. "سراج الاسلام" مترجم حاجي محمّد سمون: هيءُ ڪتاب اصل ۾ "خلاصة الفقه" نالي فارسي ۾ لکيو ويو، جنهن جو ترجمو حافظ شجاع الدين "مفيد المسلمين" نالي سان ڪيو. اُن ترجمي تان "سراج الاسلام" نالي سان حاجي محمد سمي 1286ھ/1869ع ۾ سنڌي ۾ ترجمو ڪيو. هيءُ ڪتاب ٻه دفعا بمبئي مان شايع ٿيو، اُن کان پوءِ مسٽر هيمن داس ڏيوسنگهه تاجر ڪُتب سکر 1346ھ/1927ع ۾ ابوالعلائي اسٽيم پريس آگري مان ليٿو ۾ ڇپايو.

هن ڪتاب ۾ هي موضوع آهن، وضوء، غسل، کوهه، اوباري، تيمم، حيض، نفاس، نجاستِ خفيف، نجاستِ غليظه، استنجا ڪرڻ، نماز جا وقت، نماز جا فرض، نماز جون سنتون، نماز جي وصف، نماز جا فاسد، نماز جا مڪروهه، تراويح، سجدي سهوَ ۽ سجدي تلاوت، مسافر جي نماز، جمعي جي نماز، عيد جي نماز، نمازِ خسوف، نمازِ ڪسوف، جنازي جي نماز، زڪواة، صدقي ۽ فطري، روزي، حج ۽ قرباني جو ذڪر بيان ڪيو ويو آهي.

6. "مفيدالمسلمين" مترجم حاجي محمّد سمون: هيءُ ڪتاب اصل ۾ "حيرت الفقه" نالي عربي ۾ لکيل هو، جنهن تان فارسي ۾ ترجمو ٿيو، پوءِ

قاضي محمد ابراهيم ولد قاضي نور محمد جي كوشش سان اُن جو اُردو ترجمو شايع ٿيو، آخركار ساڳئي ناشر جي تجويز تي "حيرت الفقه" جو "مفيد المسلمين" جي نالي سان حاجي محمد سمي ڪلتب جي هٿان 1291هه/1874ع ۾ سنڌي ترجمو ڪيو ويو جيڪو بمبئي مان ٻه دفعا شايع ٿيو.

آخر ۾ ڪتاب ناياب هجڻ ڪري مسٽر هيمنداس تاجر ڪُتب سکر جي اهتمام سان ابوالعلائي اسٽيم پريس آگري مان ليٿو ۾ ڇاپيو ويو.

22. **"ترتيب الصلواة" مترجم حاجي محمد سمون:** ڪتاب ترتيب الصلواة اصل ۾ ڪتاب هدايت الاضا اُردو جو سنڌي ترجمو آهي، جنهن ۾ ڪي اضافا به ڪيل آهن، مثلاً: ايمان جي صفتن جي ڪلمي جو مخدوم عبدالله طرفان ڪيل سنڌي ترجمو، ٿي سگهي ٿو ته اهو مخدوم عبدالله نرئي واري يا مخدوم عبدالله واعظ جو ترجمو هجي.

هيءُ ڪتاب پهريون ڀيرو قاضي نور محمد بن قاضي عبدالڪريم مطبع ڪريمي بمبئي مان 1312هه/1894ع ۾ شايع ڪرايو، ٻيو دفعو جناب برادران محمد يائي عبدالحسين تاجران ڪُتب بمبئي ۽ ڪراچي جي ڪوشش سان مطبع طيبي بمبئي مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو.

23. **"شرائط الجمعة" مصنف مخدوم عبدالصمد:** تصنيف جو سال 21 ربيع الاوّل 1303هه تي لکي پورو ڪيو ويو ۽ مطبع صفدري بمبئي مان 1303هه/1885ع ۾ ڇپايو ويو.

هيءُ ڪتاب اصل ۾ مولوي محمد عثمان ڪورواهيءَ جي ڪنهن تحرير جي رد ۾ جوڙيو ويو هو. مؤلف جو چوڻ آهي ته مولوي محمد عثمان ڪورواهيءَ ڪي تحريرون مخدوم فضل الله پلاٽائي جي ڪتاب "ترغيب الصلواة" جي رد ۾ لکيون هيون جيڪي اشاعت هيٺ نه آيون هُيون، پر ان ۾ جمعي نماز جي فرضيت جي شرطن جو انڪار ڪيل هو. تنهن ڪري مؤلف هي ڪتاب انهن تحريرن جي جواب طور شايع ڪيو.

ڪتاب شرائط الجمعة ۾ جنهن مسئلي تي بحث ڪيو ويو آهي، اُن متعلق آخري راءِ قائم ڪري نه ٿي سگهجي، ڇاڪاڻ ته اهو مسئلو وڏي اختلاف جو سبب رهيو آهي. غير مقلد حضرات کان سواءِ ڪيترائي حنفي به انهي راءِ جا آهن ته جمعي کان پوءِ آخر ظهر پڙهڻ جي ضرورت نه آهي. مؤلف پنهنجي راءِ جي تائيد ۾ مفصل ۽ مدلل بحث ڪيو آهي ۽ پنهنجي عادت مطابق "شرائط الجمعة" جي تصحيح، تصديق ۽ تائيد هڪ ٻئي وڏي عالم ميان حامد سجاوليءَ کان ڪرائي آهي.

24. **"التنقيد المعقول في ردّ تسويد المجهول" يعني هدر آخر ظهر:** مصنف حافظ محمد اسماعيل مدرس مدرسه دارالرّشاد پير جهنڊو.

هيءُ ڪتاب جمعي جي فرضيت، مشروط يا غير مشروط هئڻ ۽ آخر ظهر پڙهڻ جي جواز يا عدمِ جواز متعلق مسلسل مباحثي جي هڪ ڪڙي آهي.

التنقيد المعقول في رد تسويدالمجهول مخدوم محمد عثمان جي تحرير جي حمايت ۾ ۽ اُن جي رد ۾ لکيل ڪنهن تحرير جي جواب ۾ لکيل آهي ۽ انهي ۾ اهو صاف لفظن ۾ ڄاڻايل نه آهي ته هيءُ ڪتاب ڪهڙي ڪتاب جي رد ۾ لکيو ويو آهي. ها ايترو ضرور لکيل آهي ته،

"ڪجھ ڏينهن ٿيندا ته مرحوم مغفور مولوي محمد عثمان ڪورواهيءَ عليه الرّحمة محدثه مبتدعه آخر ظهر جو عدمِ ثبوت شرعاً ڄاڻي هڪ تحرير لکي هئي جا ڪنهن نامعقول مجهول جي هٿ لڳي جنهن اها بلڪل بي انصافيءَ سان ڀڳي جنهن جي ساري ڪتابت ڇڙين واري جهڳي چنجي يا ٻاراڻي ڪئي. انهي ڪري مون مسڪين بي تمڪين بنده ذي بضاعة قليل حافظ محمد اسماعيل عفي الله عنه ما وقع منه انهي مڪ مُلي جي ڀڳ مَلي جي تعقيب با تهذيب ترتيب ڏيئي نالو مٿس 'التنقيدالمعقول في ردّ تسويد المجهول' رکيو".

هيءُ ڪتاب به سؤ ٽي صفحن تي مشتمل آهي، سيٺ حاجي عبدالستار ۽ سيٺ حاجي نور محمد و سيٺ عبداللطيف ميمڻان ڪراچي جن جي ارشاد

سان ۽ منشي احمد الدين جي اهتمام سان دبدبہ حيدري پريس قريب مسجد تُرڪ ڪراچي مان شايع ٿيو آهي. اشاعت ۽ تصنيف وغيره جي تاريخ ۽ سال ڪوبہ لکيل نہ آهي.

25. "**مصلح المفتاح**": يعني سيد دائري وارن جي سنڌي مصنف سيّد قاري حاجي علي محمد شاھ دائري وارو تصنيف جي شروع ڪرڻ جو سال 22 جمادي الاخرىٰ 1269ھ مطابق 1854ع ۽ ڪتاب کي مصنف 25 ربيع الثاني 1277ھ ۾ لکي پورو ڪيو.

هن ڪتاب کي محترم قاري الحاج سيّد علي محمد شاھ رحمة الله عليه تمام وڏي تحقيق ۽ تجسس، تفقہ ۽ تنقيد جي لحاظ سان نماز جي اصولن توڙي فروعن بابت سنڌي ٻولي ۾ هڪ جامع ڪتاب لکيو آهي.

مرحوم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تحقيق مطابق هن موضوع تي سموري عالم اسلام ۾ عربي، فارسي، ترڪي ۽ اُردو وغيره ٻين جملي ٻولين ۾ لکيل ڪتابن ۾ غالباً وڏيڪ محققانہ، جامع ۽ وزندار آهي. (مصلح المفتاح جو مُهاڳ ڇاپو ٻهريون 1970ع)

26. "**مختصر مصلح المفتاح**": سيّد علي محمد شاھ "مصلح المفتاح" جو اختصار ڪري فقط مسئلن جي نفس مضمون کي هن ڪتاب ۾ درج ڪري عام پڑهندڙن جي آساني لاءِ مرتب ڪيو جيئن تہ عام ماڻهو آسانيءَ سان سمجهي سگهن. هيءُ ڪتاب "دائري واري ننڍي سنڌي" جي نالي سان سڃاڻ ۾ آيو. 1322ھ / 1904ع ۾ "مختصر مصلح المفتاح" مطبع فيضِ سبحاني ڪوٽڙي مان ڇپيو.

27. "**اصلاح المصلح والمفتاح**": سيّد علي محمد شاھ پنهنجي علمي تحقيق ۽ تدقيق سان "مصلح المفتاح" کي اهڙي تہ اعلىٰ معيار تي مرتب ڪيو جو هيءُ ڪتابہ عالمن ۽ محققن جي استفادي جي قابل بنجي ويو.

ڪتاب جي علمي اهميت محسوس ڪندي، سيّد علي محمد شاھ جي همعصر عالم مخدوم فضل الله پاٽائي اُن جو سنڌي مان فارسي (نثر) ۾ ترجمو ڪيو. مخدوم فضل الله هيءُ ترجمو 1284ھ/1867ع ۾ پورو ڪيو.

28. **حضرت مخدوم فضل الله پاٽائي هڪ ٻيو ڪتاب** (نمازجي موضوع تي) مرتب ڪيو جيڪو "ترتيب الصلواة" جي نالي سان سنڌيءَ ۾ مرتب ڪيو.

29. "**تحفة الاسلام**" "**پاڱو ٻيو**": مولوي محمد عثمان ولد حافظ محمد، مخدوم نورنگزادي ڪتاب تحفة الاسلام کي ڇهن حصن ۾ لکيو جن مان ٻيو حصو جيڪو پاڪائي (پاڻي، وضوء وغيره) بابت آهي، سو ڇهن نماز جي رُڪن جو مقدمو آهي، هي ٻيو حصو ڪراچيءَ مان 1305ھ/1888ع ڌاران پوءِ ڇپيو.

30. "**رسالو نماز فرائض سنڌي**": هيءُ رسالو هالن پراڻن جي عالم قاضي نور محمد بن آخوند محمد حسن قريشي سانوٽي سنڌي نثر ۾ لکيو جو پوءِ سندس پٽ محمد متين الدين قريشي لاڙڪاڻي جي تاجر ڪُتب "مطبع حسيني" بمبئي مان 1309ھ/ 1891ع ۾ ڇپايو.

31. "**فتح المصلي**" چوٽيارين جي بزرگن مان مخدوم عبدالحڪيم بن مخدوم عبدالرحمان جيڪو مخدوم محمد عثمان متعلوي (وفات: 1219ھ) جو شاگرد هو، تنهن هيءُ ڪتابہ غالباً مخدوم ابوالحسن ڏاهري جي تتبع ۾ تيرهين صدي جي وچ ڌاري فارسي مثنوي (ٻي سؤ سترهن بيتن ۾) منظوم ڪيو.

32. "**ازالة الاوهام عن حكم الفاتحة خلف الامام**". مصنف ابو سعيد قِراني عليه الرحمة، تصنيف جو سال 1342ھ حضرت مولانا ابوسعيد قِراني هن رسالي ۾ فقه حنفي جي تائيد ۾ حديث ۽ اصولِ حديث جي روشن دليلن سان اهو ثابت ڪيو آهي تہ، امام جي پٺيان مقتدي کي قرأت ڪرڻي نہ آهي، امام جي قرأت مقتدي جي لاءِ ڪافي آهي. "من كان لهٗ امام فقرأتهٗ لهٗ قرأة" رواهٗ ابن ابي شيبة في مصنفه.

هيءُ رسالو اڃان تائين نہ ترجمو ٿيو آهي ۽ نہ ڇپيو آهي. هن رسالي جو ڪاتب محمد سليمان

متوطن بريجستان (ريگستان آهي) جنهن مصنف جي مسودي تان 26 رمضان المبارڪ 1342ھ ۾ هن رسالي کي نقل ڪيو آهي يعني مصنف جي تصنيف واري ساڳين تاريخن ۾ ڪاتب نقل ڪيو آهي.

راقم وٽ هن رسالي جي فوٽو ڪاپي آهي جيڪا مولوي مراد علي راهمون صاحب کان ورتي هُئي.

33. **"ارشادالفقہ"**: تصنيف حضرت علامہ مفتي عبدالرحمان ٿٽوي صاحب، تصنيف جو سال 22جمادي الآخر 1397ھ ضخامت ٻہ سؤ سٺٽيھ صفحا237 ڊيمي سائز ڪتابت نوراحمد سال طباعت ثاني 1403ھ / 1983.

هن ڪتاب ۾ مفتي عبدالرحمٰن صاحب اسلام جي پنجن ئي رڪنن جي مسائل سان گڏ بيا بہ ڪجھ ضروري مسئلا جهڙوڪ قرباني، عقيقہ ۽ ڪتاب الحظر والاباحۃ جو ذڪر ڪيو آهي ليڪن هن ڪتاب ۾ نماز ۽ اُن سان متعلق مسئلن ڪي پڻ تفصيل سان سؤ صفحن ۾ ذڪر ڪيو آهي ۽ هر مسئلي کي ذڪر ڪرڻ کانپوءِ فقہ حنفي جي مستند ڪتابن جي حوالي کي پُڻ ذڪر ڪيو آهي. ڪتاب جي شروع ۾ ڪتابيات جي فهرست کي پڻ ڏنو ويو آهي، جنهن سان ڪتاب جي افاديت ۽ اهميت پڻ ظاهر ٿئي ٿي.

34. **"تحفة المؤمنين"**: مؤلف مبلغ اسلام حضرت علامہ مفتي عبدالرحيم سڪندري صاحب، تصنيف جو سال غالباً 1995ع آهي، هيءُ ڪتاب پهرين "الراشد اڪيبمي ڪراچي" طرفان "مسائل نماز" جي نالي سان شايع ٿيو هو بيو پيرو رجب المرجب 1417ھ/نومبر 1996ع ۾ مدرسہ صبغۃ الهدیٰ شاهپورچاڪر طرفان شايع ٿيو. اُن کان پوءِ هر سال شايع ٿيندو رهندو آهي.

هن ڪتاب جي ترتيب عام فقهي ڪتابن جي ترتيب وانگر آهي. ڪتاب جي شروعات وضوء جي بيان کان ٿئي ٿي ۽ پڇاڙي نمازحاجت تي ٿئي ٿي. ننڍي سائز ۾ هڪ سؤ ٻن صفحن تي مشتمل آهي. بعد ۾ ڪجھ اضافا ۽ ترميمون بہ ٿيون آهن.

35. **"عمادالدّين"** (نماز جا فضائل ۽ مسائل): مصنف صاحبزاده محمد ڪرم الله نقشبندي قادري. تصنيف جو سال 28 ذوالحج 1423ھ ڇاپو پهريون 2003ع.

ڪتاب جي شروعات نماز جي اهميت ۽ فضيلت ۽ پڇاڙي نماز جي رڪعتن جو تعداد . ضخامت هڪ سؤ ست 107 صفحا. هن ڪتاب جي ترتيب عام فقهي ڪتابن کان مختلف آهي، ڪتاب ۾ استعمال ٿيندڙ حديثن جي حوالن جو خاص اهتمام ڪيو ويو آهي، باقي فقهي مسائل ۾ فقهي ڪتابن جا حوالا نہ ڏنا ويا آهن. ناشر بوعلي پرنٽرس دربار فضل آباد شريف ماتلي ضلع بدين.

36. **"معراج المؤمنين"**: مصنف حافظ مفتي عبدالرزاق مهراڻ سڪندري، تصنيف جو سال 6 شوال المڪرم 1423ھ مطابق 11 ڊسمبر 2002ع ڇاپو پهريون جون 2003ع/1424ھ ڪتاب جي شروعات پاڪائي جو بيان ۽ پڇاڙي نڪاح جو خطبو ۽ نڪاح جي دُعا، ضخامت نوي صفحا.

هن ڪتاب جي ترتيب عام فقهي ڪتابن وانگر آهي، البتہ اذان ۽ تڪبير جي مسئلن کان پوءِ 14 صفحا نماز جي اهميت ۽ عظمت، نماز جي فضيلت حديث پاڪ جي روشني ۾، بي نمازين ۽ نماز ۾ سستي ڪندڙن جي لاءِ سخت تاڪيد ۽ نماز سمورين عبادتن جو نچوڙ آهي جي موضوعن تي مشتمل آهي. هن ڪتاب جي خصوصيت اها آهي تہ قرآني آيتن، حديثن ۽ فقهي مسائل کي بيان ڪرڻ کان پوءِ قرآن، حديث ۽ فقهي ڪتابن جي حوالن جو پڻ خاص اهتمام ڪيو ويو آهي.

ڪتاب جي آخر ۾ مددي ڪتابن جي فهرست ۽ مصنفين جي نالن سان گڏ انهن جي تاريخ وفات جو پڻ خاص اهتمام ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب کي حاجي شبير حسين وينجهر صاحب ڪراچي مان ڪيترائي پيرا هزارن جي تعداد ۾ ڇپرائي في سبيل الله تقسيم ڪيو آهي ۽ مڪتبہ حزب الاحناف پوليس لائين سانگهڙ جي طرفان پڻ ڪافي پيرا شايع ٿيو آهي.

37. "نماز جا فضائل ۽ مسائل" مصنف مولوي محمد يامين جماري (رحماني). (خطيب مسجد درگاهه حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي مڪلي ٺٽو) تصنيف جو سال 8 آگسٽ 2007ع ڇپريون ڇاپو 2009ع / 1430هه

ڪتاب جي شروعات فضيلتِ نماز کان ٿئي ٿي ۽ پڇاڙي ڇهن ڪلمن تي آهي. ضخامت ٽي سؤ اٺ 308 صفحا ڊيمي سائز. هن ڪتاب جي ترتيب عام فقهي ڪتابن وانگر آهي.

هن ڪتاب جي خصوصيت اها آهي ته جن ڪتابن کي مددي طور استعمال ڪيو ويو آهي، انهن ڪتابن جا حوالا خاص طور ڏنا ويا آهن ۽ احاديث مبارڪ کي ڪثرت سان حوالي طور آندو ويو آهي، هن وقت نماز جي مسائل ۽ فضائل تي لکيل ڪتابن ۾ هيءُ ڪتاب وڏيڪ ضخيم آهي ۽ مختلف فقهي مسئلن کي به حوالن ۽ دليلن سان پڻ پيش ڪيو ويو آهي. البت پروف جون غلطيون منجهس ڪثرت سان نظر اچن ٿيون، بهرحال مصنف جي محنت قابلِ ستائش آهي اللهم زد فزد في علمهٖ و عملهٖ.

38. "نماز جي اهميت ۽ حڪمتون" مصنف الحاج محمد ادريس ڏاهري، تصنيف جو سال 1419هه / 1999ع. ناشر اداره خدمة القرآن والسنة شاهپور جهانيان ضلع نواب شاهه

ڪتاب جي شروع ۾ نماز جي فضيلت، نماز الله تعالىٰ کان مدد وٺڻ جو ذريعو، نماز ٺاهي ٺاهي ۽ جماعت سان پڙهي ۽ هر نماز جي حفاظت ڪرڻ فرض آهي، قرآن ڪريم جي آيتن ۽ احاديثِ نبوي علىٰ صاحبها الصّلواة والتسليم جي روشني ۾ اهي عنوان ذڪر ڪيا ويا آهن. ان کان پوءِ نماز ۾ ادا ٿيندڙ احڪامن ۾ حڪمتون، پاڻي سان پاڪائي ڪرڻ ۾ حڪمت، وضوع ۾ مخصوص عضون کي ڌوئڻ ۾ حڪمتون، وضوع کان پوءِ استغفار ۽ دعائن پڙهڻ ۾ حڪمتون، حيض ۽ نفاس جي بند ٿيڻ وقت غسل ڪرڻ ۾ حڪمت، نماز جون حڪمتون، بانگ ڏيڻ ۾ حڪمت، مطلب ته نماز جي هر هڪ رُڪن، سنت ۽ مستحب جي حڪمت کي فقه ۽ صوفياء ڪرام جي ڪتابن جي حوالن سان بيان ڪيو ويو آهي. انهي حوالي سان انهي موضوع تي اهو منفرد ڪتاب آهي، مسائل کي بيان ته هر هڪ عالم ڪيو آهي، ليڪن نماز ۾ ادا ڪرڻ وارن فعلن جي حڪمتن کي ڪنهن به عالم بيان نه ڪيو آهي "الا ماشآءالله".

ڪتاب جي پڇاڙي ميت جي لاءِ تعزيت ڪرڻ ۾ حڪمت تي ٿئي ٿي. هيءُ ڪتاب 64 (چوهٺ) صفحن تي مشتمل آهي.

39. "حقيقي مسنون تراويح" مؤلف صوفي نوراحمد ميمڻ، تصنيف جو سال 21 رمضان المبارڪ 1420هه مطابق 29 ڊسمبر 1999ع ناشر مجدد الف ثاني لائبريري حنفيه مسجد شهباز روڊ بدين ضخامت 56 صفحا.

هيءُ ڪتاب دراصل غير مقلد انهن جي ڪنهن ڇاپيل اشتهار جي ردّ ۾ لکيو ويو آهي. جنهن ۾ احاديثِ نبوي، خلفاءِ راشدين، اصحابِ ڪبار، تابعين، تبع تابعين ۽ ائمه اربعه مجتهدين جي اقوال ۽ افعال مان تراويح جي ويهن رڪعتن کي ثابت ڪيو ويو آهي، اصولِ حديث جي اعتبار سان حديث جي قسمن صحيح ۽ ضعيف وغيره جي بحث کي آندو ويو آهي ۽ خود اهلِ حديث جي ڪتابن مان پڻ دليل پيش ڪري ڪتاب کي وڌيڪ مستند ۽ معتبر بنايو ويو آهي، صحاح سته جي ڪتابن سان گڏ تقريباً 68 ڪتابن جو هن ڪتاب کي ماخذ بنايو ويو آهي، سنڌي يا غير سنڌي ۾ هن موضوع تي هي ڪتاب بينظير ۽ بيمثال آهي، منهنجي ناقص نظر ۾ اڃان تائين هن جهڙو ڪتاب نه گذريو آهي.

اشاعتِ اوّل مئي 2000ع نفيس پرنٽنگ پريس لجپت روڊ حيدرآباد

40. "تحقيق الجمعة في القرىٰ" (فارسي) مصنف حضرت خواجه محمد حسن جان سرهندي رحمةالله عليه. تصنيف جو سال 4 محرم الحرام 1340هه

هي رسالو حضرت خواجه محمد حسن جان سرهندي رحمةالله عليه مولوي محمد يوسف افغاني جي ترديد ۾ لکيو آهي، مولوي محمد يوسف افغاني

لکيو ته امام اعظم ابوحنيفه رحمة‌الله عليه جي مذهب مطابق ننڍن ڳوٺن، واهڻن ۽ وستين ۾ جمعي جي نماز جائز نه آهي، بلڪ جمعي جي نماز جي لاءِ مصر (وڏو شهر) هجڻ شرط آهي.

حضرت خواجه محمد حسن جان سرهندي هن رسالي ۾ ڳوٺن ۾ جمعي نماز پڙهڻ کي جائز قرار ڏنو آهي، پاڻ لکن ٿا ته حضرت امام شافعي رحمة‌الله عليه فرمايو آهي ته، اهڙي شهري ۾ جتي چاليهه عاقل بالغ تندرست مرد رهندڙ هجن عورتن کانسواءِ ته اُن شهر ۾ جمعو قائم ڪرڻ گهرجي، ان کان گهٽ آبادي واري شهر ۾ جمعو قائم ڪرڻ نه گهرجي، ۽ حضرت امام احمد بن حنبل رحمة‌الله عليه جو مذهب به اهو ئي آهي، ۽ حضرت امام مالڪ رضي الله عنه فرمائي ٿو ته اهڙو شهر جتي مسجد يا بازار هجي ۽ گهر پڪا هجن، اُتي جمعو لازم ٿئي ٿو، مرد ٿورا هجن يا گهڻا. حضرت امام اعظم رضي الله عنه فرمائي ٿو ته جمعي جي قائم ڪرڻ لاءِ مصر شرط آهي.

مصر جي معنيٰ ۾ حنفي عالمن سڳورن جو اختلاف آهي، هدايه جي مصنف چيو آهي ته مصر هر اُها جاءِ آهي جتي امير ۽ قاضي هجي جيڪو حدون قائم ڪري سگهي، اها ئي ظاهر روايت آهي ۽ شرح الوقايه جي مصنف حضرت صدرالشريعة فرمايو آهي ته مصر اهو آهي جو اُتي جي سڀ کان وڏي مسجد اُتي جي مڪلفن کي ڪافي نه ٿئي ۽ اهو ئي مفتيٰ به قول آهي، پوءِ اهڙي جاءِ جتي هدايه جي مصنف جي قول مطابق مصر جي معنيٰ دُرست اچي ٿي، اُتي جمعو يقين سان فرض آهي، ۽ اهڙي جاءِ جتي شرح وقايه جي مصنف جي قول مطابق مصر جي معنيٰ دُرست اچي ٿي جيڪو مفتيٰ به قول آهي، اُتي جمعو پڻ فرض آهي ۽ اُن جو ادا ڪرڻ دُرست آهي، پر گمان سان، نه ڪِ يقين سان پوءِ اُتي جمعو پڻ پڙهڻ گهرجي ۽ آخر ظهر جنهن کي عُرف ۾ چار رڪعتون احتياطي نماز چوندا آهن اُها پڙهي (ايضاً، ص 17)

هيءُ رسالو فارسي ۾ مطبع عباسي ڪراچي مان شايع ٿيو، پر طباعت جو سال وغيره لکيل نه آهي، اُن کان پوءِ پهريون ڀيرو سنڌي ۾ ترجمو راقم الحروف 1433هه /2012ع ۾ ڪري، اُن کي افهام القاري شرح صحيح البخاري جلد ٽيون (سنڌي) ۾ شايع ڪرايو آهي، اُن جو ٻيو ترجمو 1434هه ۾ مولوي محمد الياس ڳجو خليلي صاحب ڪيو ۽ چوويهن صفحن تي ڪتابي شڪل ۾ 1436هه ۾ پارس پرنٽنگ پريس گاڏي کاتر حيدرآباد مان شايع ڪرايو.

41. ”تحفة المسلمين“ مصنف مولوي علي شير لغاري سڪندري، ضخامت 152 صفحا ڪتاب جي شروعات ۾ وضوع جو بيان ۽ ڪتاب جي پڇاڙي ڇهن ڪلمن تي ٿئي ٿي.

هن ڪتاب جي ترتيب عام فقہ جي ڪتابن وانگر نه آهي، بلڪ مختلف آهي مثلاً نماز پڙهڻ جو طريقو پهرين آندو ويو آهي ۽ نماز جي شرطن جو بيان بعد ۾ آندو ويو آهي، اهڙي ريت نماز وتر جي بيان کان پوءِ پنجن نمازن جو بيان، پنجن نمازن جا وقت، جائز وقت، مستحب وقت ۽ مڪروهه وقت بعد ۾ آندا ويا آهن. اهڙي طرح نماز جمعي جي بيان کان پوءِ امامت جو بيان آندو ويو آهي، نماز تهجد، نماز چاشت، نماز اشراق، نماز اوابين، نماز حاجت ۽ نماز استخاره کان پوءِ مريض، معذور ۽ مسافر جي نماز جو بيان آندو ويو آهي، وطن جا قسم ۽ ريل گاڏي ۾ نماز پڙهڻ کان پوءِ وري تراويح نماز ۽ تسبيح نماز، قضا نماز، نماز توبه، نماز استسقاء، نماز خوف کي آندو ويو آهي. انهن کان پوءِ تلاوت جي سجدي جي بيان کي ذڪر ڪيو ويو آهي.

بهرحال هن ڪتاب جي ترتيب عجيب نظر اچي ٿي. ڪتاب ۾ ماخذ ۽ مراجع کي تمام احسن طريقي سان آندو ويو آهي، جنهن سان ڪتاب جي افاديت ۾ اضافو ٿئي ٿو.

هيءَ ڪتاب زير طباعت آهي انشاءالله تعاليٰ عنقريب ”الهامي ادبي اڪيڊمي ٽري ميرواهه ضلع خيرپورميرس“ اداري طرفان 2017ع ۾ شايع ٿيندو.

مددي ڪتاب

1. مفتاح الصلواة فارسي ص 14 مطبوع سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد

2. ابوالحسن جي سنڌي ص 53 مطبوع خان برادرس تاجران ڪُتب ڪراچي

3. مقدمو مصلح المفتاح (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ) ص 24 ڪان ص 28 مطبوع سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد سال 1970ع

4. سراج المصلي مطبع بتول پرنٽنگ پريس حيدرآباد سال 2007ع، پي ايڇ.ڊي مقالو ڊاڪٽر غلام محمد ڏاهري

5. درهم الصرة في وضع اليدين تحت السرة مع ترصيع الدرة على درهم الصرة و معيار النقاد في تميز المغشوش عن الجياد من تاليف المخدوم محمد هاشم السندي التتوي و تليه درة في اظهار غش نقد الصرة للعلامة مخدوم محمد حيات السندي. مطبوع ادارة القرآن والعلوم الاسلاميه ڪراتشي باڪستان الطبعة الاولىٰ 1414هه

6. ڪشف الرين عن مسئلة رفع اليدين مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (سنڌي) تخريج شده ص 83 ڪان ص 90 مطبوع مڪتبه حزب الاحناف پوليس لائين سانگهڙ طباعت جو سال 2001ع

7. تنقيح الڪلام في النهي عن قرأة خلف الامام مخدوم محمد هاشم ٺٽوي رحمةالله عليه مطبوع جامع مدينة العلوم پيڻبو حيدرآباد طباعت جو سال 1415هه

8. مخدوم ضياءُ الدين جي سنڌي طباعتِ ثاني 1992ع مطبوع سنڌي ٻولي جو با اختيار ادارو حيدرآباد

9. "نورالابصار شرح خزانة الابرار" 19 ڪتاب ڪان 23 تائين سنڌي ۾ فقهي تحقيق جو ارتقاء محقق ۽ مؤلف ڊاڪٽر قاضي يار محمد ص 102 ڪان ص 136 مطبوع سنڌي ٻولي جو با اختيار ادارو حيدرآباد/ڪراچي، طباعت جو سال 1413هه/1992ع

10. "التنقيد المعقول في رڌ تسويد المجهول" ص 2-3 مؤلف حافظ محمد اسماعيل، مطبوع دبدبه حيدري پريس ڪراچي.

11. "ازالة الاوهام عن حڪم الفاتحة خلف الامام" (قلمي) مصنف ابو سعيد قِراني ڪاتب محمد سليمان ريگستاني سن ڪتابت 26 رمضان المبارڪ 1342هه

12. "ارشاد الفقر" سنڌي مصنف مفتي عبدالرحمٰن ٺٽوي طباعتِ ثاني 1403هه/ 1983ع

13. "تحفة المؤمنين"، مصنف مبلغ اسلام مفتي عبدالرحيم سڪندري سن اشاعتِ ثاني 1417هه/ 1996ع

14. "عماد الدين"، مصنف صاحبزاده محمد ڪرم الله نقشبندي طباعتِ اوّل 2003ع

15. "معراج المؤمنين"، مصنف حافظ عبدالرزاق مهراڻ سڪندري اشاعتِ اوّل 2003ع جون

16. "نماز جا فضائل ۽ مسائل"، مصنف مولوي محمد يامين جماري سن اشاعتِ اوّل 2009ع /1430هه

17. "نماز جي اهميت ۽ حڪمتون"، مصنف الحاج محمد ادريس ڏاهري، ناشر اداره خدمة القرآن والسنة شاهپور جهانيان ضلع نوابشاهه

18. "حقيقي مسنون تراويح"، مصنف صوفي نور احمد ميمڻ، اشاعتِ اوّل مئي 2000ع ناشر مجدد الف ثاني لائبريري حنفيه مسجد شهباز روڊ بدين

19. "تحقيق الجمعة في القرىٰ"، فارسي مصنف حضرت خواجه محمد حسن جان سرهندي مترجم سنڌي مولوي محمد الياس گجو خليلي. سن اشاعت 1436هه ناشر مولوي محمد الياس گجو خليلي گلزار خليل تعلقو سامارو ضلع عمرڪوٽ

20. "تحفة المسلمين"، مصنف مولوي علي شير لغاري سڪندري ناشر الهامي ادبي اڪيڊمي ٽري ميرواهه ضلع خيرپورميرس .

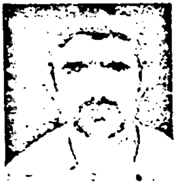

محمد پنهل ڏهر

سما دؤر جو هڪ نامور امير
سپهه سالار ۽ سياستدان ڄام بايزيد سمو

سنڌ جي نامياري سمي حاڪم ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي جي دور (25 ربيع الاول 866هه-914هه / 1461ع- 9، 1508ع) (1) ۾ سنڌس دربار جا ٻه نامور امير "ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم" ڪانئس ناراض ٿي ملتان جي لانگاهه حاڪم حسين شاهه (دور 870هه-904هه/ 1469ع- 1502ع) (2) جي دربار ۾ وڃي پهتا(3).

'تاريخ فرشته' جي مصنف ۽ بعد جي چند مؤرخن انهن ٻنهي اميرن کي سما قبيلي مان ڄاڻايو آهي(4).

رحيمداد خان مولائي شيدائي ۽ علامه عتيق فڪري، انهن ٻنهي اميرن کي سنڌ جي حاڪم ڄام نظام الدين جا پائر ڄاڻايو آهي(5). غلام محمد لاکي انهن ٻنهي متعلق لکيو آهي ته "حقيقت ۾ هي سنڌ جي دربار جا ٻه امير هئا ۽ سنڌن شاهي خاندان سان ڪو به واسطو نه هو(6)." ڪجهه ٻين مؤرخن به انهن ٻنهي اميرن کي پاڻ ۾ پائر لکيون آهي (7).

سنڌ جا اهي ٻئي امير، سنڌ جي حاڪم ڄام نظام الدين خان کان ڇو ناراض ٿي، سنڌ ڇڏي ملتان جي دربار ۾ پهتا؟ اِنهيءَ متعلق مختلف مؤرخن جا رايا پيش ڪجن ٿا. سبحان راءِ ٻٽالوي لکي ٿو ته "ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم ٺٽي ملڪ جي حاڪم ڄام نندي کان بگڙي ڪري سلطان (حسين) جي خدمت ۾ هليا آيا. هِن انهن جي دلجوئي ڪئي ۽ ڪين رتبي جي لحاظ سان جاگير عطا ڪئي(8)." ايم لونگ ورٿ ڊيمز لکي ٿو ته "انهن ڄام نندي يا ڄام نظام الدين سنڌ جي سمي حاڪم سان جنگ ڪئي هئي، جنهنڪري مهاجر جي حيثيت سان شاهه حسين وٽ پهتا هئا(9)."

رحيمداد خان مولائي شيدائي لکيو آهي ته "اِهي پنهنجي پاءُ جي بيرخي ڪري ناراض ٿي ملتان جي لانگاهه حاڪم حسين شاهه جي دربار ۾ پهتا(10)."

عمر ڪمال خان ۽ بعد ۾ ملڪ حق نواز سامٽيو، انهن جي سنڌ مان نڪرڻ جو سبب ڄاڻائيندي لکيو آهي ته "ڄام نظام الدين عرف نندي حاڪم سنڌ پنهنجي قوم جي سردارن کان خائف رهندو هو، جنهنڪري وقت بوقت انهن کي ختم ڪرائيندو رهندو هو(11)."

موجوده دور جي نامور محقق ڊاڪٽر غلام محمد لاکي، هنن جو سنڌ جي دربار مان نڪرڻ جو سبب ڄاڻائيندي لکي ٿو ته "ڄام نندي سنڌ جو بادشاهه بنجڻ شرط، هر طرح جي ابتري ختم ڪرڻ طرف ڌيان ڏنو. اُنڪري ٻه درباري امير ڄام ابراهيم ۽ ڄام بايزيد ملتان طرف جلاوطن ٿيا، جتي سلطان حسين لانگاهه کين جاگيرون ڏنيون ۽ اهم عهدا ڏنا(12)."

مسعود حسن شهاب، سنڌ جي انهن ٻنهي اميرن جو سنڌ مان نڪري ملتان ۾ اچڻ جو سبب "ڪجهه سياسي اختلاف ڄاڻايو آهي(13)."

حاجي حق نواز سامٽيه وري انهن ٻنهي ڄامن اميرن جي ناراضگي ۽ سنڌ مان نڪرڻ ۽ ملتان ۾ پهچڻ جي سبب متعلق لکي ٿو ته "سنڌ جي سمي حاڪم نظام الدين ۽ ٻئي سمي خاندان ۾ جانشيني جي ڪري زبردست اختلاف پيدا ٿيا. ڄاڪاڻ ته ڄام نظام الدين پنهنجي نندي عمر جي پٽ ڄام فيروز کي پنهنجي بعد حڪمران ڪرڻ پئي چاهيو، تنهنڪري سمه (سامٽيه) خاندان جو سڀ کان وڏيڪ مدبر ۽ بهادر جرنيل ڄام ابراهيم هن کان ناراض ٿي ويو ۽ پنهنجي لشڪر ۽ راڄ رعيت کي ساڻ ڪري ملتان هليو آيو. هِن سان گڏ سندس پاءُ ڄام بايزيد به ملتان آيو. هيءُ واقعو سمي (سامٽئي) خاندان جي زوال جو سبب بڻيو(14)."

جڏهن اِهي ٻئي سنڌي امير، حاڪم ملتان جي دربار ۾ پهتا ته ملتان جي حاڪم حسين لانگاهه

انهن ٻنهي جو خنده پيشاني سان استقبال ڪيو ۽ انعام اڪرام سان نوازيو. ڄام بايزيد کي شور ۽ ڄام ابراهيم کي اوچ شهر جي جاگير ڏنائين(15).

عمر ڪمال خان ۽ حق نواز سامٽيہ پنهنجي تصنيف ۾ انهن ٻنهي سنڌي اميرن جو ملتان ۾ پهچڻ تي، ملتان جي حاڪم حسين لانگاهہ طرفان ايڏي شاندار استقبال ڪرڻ، انعامن اڪرامن سان نوازڻ ۽ ڪين جاگيرن ڏيڻ جو سبب اِهو ٻڌايو آهي تہ ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم، سلطان حسين لانگاهہ جا سڳا ماما هئا. يعني سلطان حسين لانگاهہ، ڄام بايزيد ۽ ڄام ابراهيم سمي جو ڀاڻيجو هو(16). عمر ڪمال خان ۽ ملڪ حق نواز سامٽيہ جي اِنهيءَ لکت مان معلوم ٿئي ٿو تہ اڳ ۾ ئي سنڌ جي انهن اميرن ۽ ملتان جي لانگاهہ حاڪمن جي پاڻ ۾ رشتيداري موجود هئي. ليڪن اسان کي اِهو معلوم نٿو ٿئي تہ عمر ڪمال خان ۽ ملڪ حق نواز سامٽيہ اِهو مٽي مائٽيءَ وارو حوالو ڪٿان آندو آهي.

ڄام بايزيد تمام گهڻو علم دوست ماڻهو هو، هُو هميشہ عالمن ۽ فاضلن جي صحبت ۾ پنهنجو وقت گذاريندو هو. هن جي علائقي ۾ جيڪو بہ عالم فاضل شخص ايندو هو، هيءُ اُن جي عزت افزائي ڪندو هو ۽ ڪيس مال دولت سان نوازيندو هو، تنهنڪري انهيءَ جو نتيجو اِهو نڪرندو هو جو اهو عالم هميشہ لاءِ سندس دربار سان منسلڪ ٿي ويندو هو. شيخ جمال الدين قريشي، جيڪو شيخ عالم قريشي جي اولاد مان هو، سو پنهنجي دور جو هڪ زبردست عالم هو. هن خراسان ۾ رهي ڪيترن ئي علمن جي تڪميل ڪئي. حصول علم ۾ ايتريقدر وڌي ويو جو سندس حواسن ۾ اختلال ٿي ويو. ڄام بايزيد صرف پنهنجي علم دوستي جي ڪري هن کي پنهنجي سلطنت جو وزير بڻايو ۽ تمام ملڪي ۽ مالي معاملا هن جي حوالي ڪري ڇڏيا.

ڄام بايزيد نهايت ئي ديانتدار ۽ مذهبي احڪامن جو پابند هو. هِن جي ديانتداري جو هيءُ هڪ واقعو پنهنجو مثال پاڻ آهي، تہ هڪ دفعي هيءُ پنهنجي ملڪ شور ۾ هڪ نئين عمارت تيار ڪرائي رهيو هو تہ اِنهيءَ زمين مان هڪ خزانو ظاهر ٿيو. ڄام بايزيد اگر چاهي ها تہ اِنهيءَ خزاني کي پنهنجي قبضي ۾ رکي ڇڏي ها، ليڪن هن ائين نہ ڪيو ۽ اهو خزانو سلطان حسين ڏانهن ڏياري موڪليائين. سلطان حسين لانگاهہ هن جي اِنهي ديانتداري کان تمام گهڻو متاثر ٿيو ۽ ڀهرئين کان بہ وڌيڪ هن جو قدر ڪرڻ لڳو.

ملتان جو حاڪم حسين لانگاهہ حڪومت ڪندي، جڏهن وڌيڪ پوڙهو ٿي ويو تہ پوءِ تخت پنهنجي پٽ فيروز شاهہ جي حوالي ڪري، خطبو ۽ سِڪو بہ هِن جي نالي جاري ڪري ڇڏيائين ۽ پاڻ گوشہ نشين ٿي، سمورو وقت خدا تعاليٰ جي عبادت ۾ گذارڻ لڳو. عماد الملڪ توبڪ، جيڪو هن جو وزير هو، سو هاڻي بہ ساڳئي منصب تي فائز ٿيو.

سلطان فيروز شاهہ لنگاهہ، تمام ناتجربيڪار ۽ ڪمزور نظر فرمانروا هو. هي زياده بخيل ۽ شڪي مزاج هو. هيءُ وزير عمادالملڪ جي پٽ بلال سان تمام گهڻو ساڙ رکندو هو، ڇاڪاڻ تہ هُو ذهين ۽ قابل شخص هو. اِنهيءَ ساڙ جي ڪري هِن پنهنجي هڪ غلام جي ذريعي بلال کي قتل ڪرائي ڇڏيو. وزير عماد الملڪ جڏهن پنهنجي پٽ جو هيءُ حشر ڏٺو تہ هُن بہ فيروزشاهہ کان بدلي وٺڻ جو پهہ ڪيو. عمادالملڪ هڪ ڏينهن موقعو ڏسي فيروزشاهہ کي زهر ڏياري مارائي ڇڏيو، تنهنڪري سلطان حسين لنگاهہ کي پنهنجي جوان پٽ جي موت جو تمام گهڻو صدمو ٿيو. اِنهيءَ ڪري هِن ٻيهر حڪومت سنڀالي ۽ ملڪ ۾ ٻيهر پنهنجي نالي جو خطبو ۽ سڪو جاري ڪري ڇڏيائين ۽ پنهنجي پوٽي يعني فيروزشاهہ جي پٽ محمود کي پنهنجو جانشين مقرر ڪيو. جيتوڻيڪ عمادالملڪ اڃان تائين وزارت جي عهدي تي فائز هو، ليڪن سلطان حسين لنگاهہ ڪيس بلڪل پسند نہ ڪندو هو ۽ هن کان پنهنجي پٽ جي خون جي بدلي وٺڻ جو ارادو پڻ رکندو هو.

سلطان حسين لنگاهہ ظاهري طرح سان، عمادالملڪ سان تمام سٺي نموني سان ملندو رهندو هو ۽ ڪڏهن بہ پنهنجي دلي ڪدورت هن تي ظاهر ٿيڻ نہ ڏنائين. هڪ ڏينهن بادشاهہ، ڄام بايزيد کي

اڪيلائيءَ ۾ گهرائي ڪيس چيو تہ، تون تمام حالات کان چڱيءَ طرح باخبر آهين ۽ توکي اِهو بہ معلوم آهي تہ نمڪ حرام عمادالملڪ منهنجي پٽ فيروز شاهہ کي مارايو آهي، تنهنڪري توکي ڪا اهڙي تدبير ڪرڻ گهرجي، جو عمادالملڪ ختم ٿي وڃي تہ جيئن منهنجي انتقام جي باهہ ٺڌي ٿي وڃي. ڄام بايزيد اِنهيءَ ڪم کي پوري ڪرڻ جو وعدو ڪيو ۽ ٻئي ڏينهن تي پنهنجي لشڪر جي مدد سان عمادالملڪ کي گرفتار ڪري ورتو.

بقول سبحان راءِ ٻٽالوي تہ "سلطان حسين، ڄام بايزيد جي مدد سان عمادالملڪ کي ختم ڪرائي ڇڏيو." اِنهيءَ کان پوءِ سلطان حسين لنگاهہ، ڄام بايزيد کي عمادالملڪ جي جاءِ تي وزير مقرر ڪيو ۽ پنهنجي پوٽي محمود خان جو اتاليق بہ ڪيو. انهيءَ واقعي کان ڪجهہ ڏينهن بعد ۾ سلطان حسين لنگاهہ وفات ڪري ويو.

سلطان حسين لنگاهہ جي چوڻ تي، ڄام بايزيد جو وزير عمادالملڪ کي گرفتار ڪرڻ ۽ اُن کانپوءِ سلطان حسين جو ڄام بايزيد کي عمادالملڪ جي جاءِ تي وزير مقرر ڪرڻ ۽ اُن بعد سلطان حسين لنگاهہ جي وفات ۽ سندس پوٽي محمود خان جي تخت سنڀالڻ متعلق، ملڪ حق نواز سامٽيو تفصيل سان هن طرح لکي ٿو تہ "جڏهن سلطان حسين لنگاهہ، ڄام بايزيد کي عماد الملڪ کي ختم ڪرڻ جو چيو تہ اُن کانپوءِ ڄام بايزيد ملتان شهر کان ٻاهر اچي پنهنجي لشڪر ۾ اعلان ڪيو تہ صبح جو بادشاهہ لشڪر جو معائنو ڪندو، تنهنڪري سمورو لشڪر تيار ٿي صبح جو بادشاهہ جي دربار ۾ حاضر ٿئي. ڄام بايزيد جي اِنهيءَ حڪم تي سمورو لشڪر، ڄام بايزيد جي ماتحتيءَ ۾ هٿيارن سان ليس ٿي بادشاهہ جي دربار ۾ اچي حاضر ٿيو تہ اِنهيءَ جو اطلاع بادشاهہ کي ڏنو ويو. بادشاهہ حسين لنگاهہ پنهنجي وزيراعظم عمادالملڪ کي اِنهيءَ لشڪر جي معائني جو حڪم ڏنو. اُن بعد جڏهن عمادالملڪ لشڪر جي معائني ڪرڻ لاءِ محل کان ٻاهر آيو تہ ڄام بايزيد جي ماڻهن کيس گرفتار ڪري زنجير پارايا.

سلطان حسين لانگاهہ، عمادالملڪ جي گرفتاري کان پوءِ هن کان ڇوٽڪارو حاصل ڪيو تہ پوءِ پنهنجي محسن ملمي ڄام بايزيد کي وزارت عظميٰ جو عهدو حوالي ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ سلطنت جي ڪمن ڪارين کان ڪناره ڪشي اختيار ڪيائين. وزارت عظميٰ سان گڏ ڄام بايزيد کي پنهنجي پوٽي محمود خان جو اتاليق بہ مقرر ڪري ڇڏيو.

سلطان حسين لنگاهہ پٽ جي موت ۽ سلطنت جي ڪمن ڪارين جي ڪري پريشان رهڻ لڳو هو، جنهنڪري سندس صحت خراب ٿيندي ويئي ۽ آخرڪار پاڻ 34 يا 36 سال حڪومت ڪرڻ کان پوءِ وفات ڪري ويو.

سلطان حسين جي وفات کان پوءِ سندس دفن ڪفن جون رسمون ادا ٿي ويون تہ ٻئي ڏينهن تي وزيراعظم ڄام بايزيد دربار جي اميرن، اڪابرن ۽ شرفاءَ جي مدد سان، سلطان حسين لنگاهہ جي وصيت مطابق سلطان حسين جي پوٽي محمود خان ولد فيروز شاهہ لنگاهہ کي تخت تي ويهاريو.

سلطان محمود خان لنگاهہ تخت نشين ٿيڻ کانپوءِ سڀ کان پهريائين سابق وزيراعظم عمادالملڪ جي قتل جو حڪم جاري ڪيو ۽ اهڙي طرح پنهنجي والد فيروز شاهہ جي قتل جو بدلو ورتائين."

محمود خان لنگاهہ تخت نشين ٿيڻ کان پوءِ ڪم عمري ۽ ناتجربيڪاري جي ڪري، هِن پنهنجي چوگرد اهڙن ماڻهن کي گڏ ڪيو، جيڪي اوباش ۽ خراب قسم جا هئا. هن جو سمورو وقت انهن جي صحبت ۾ گذرڻ لڳو. جڏهن شرفاءَ بادشاهہ جي اها حالت ڏٺي تہ هڪ هڪ ٿي، شاهي مجلس کان هڪ پاسي ٿيڻ لڳا. جڏهن اُنهن اوباش قسم جي ماڻهن ميدان خالي ڏٺو تہ پوءِ اُهي ڄام بايزيد کي وزارت تان جدا ڪرڻ جون سازشون سوچڻ لڳا. انهن ماڻهن محمود شاهہ کي ڄام بايزيد جي خلاف ڀڙڪائڻ شروع ڪيو. سلطان محمود لنگاهہ ڪم عمري ۽ ناسمجهي جي ڪري وزيراعظم ڄام بايزيد ۽ ٻين بزرگن جي مشورن جي پرواهہ بلڪل نہ ڪرڻ لڳو. پوڙهو وزيراعظم ڄام بايزيد بلڪل بي اثر ٿي ويو. بدمعاش ۽ ڪمتر ماڻهو سلطان محمود جي

دربار تي آهستي آهستي حاوي ٿيڻ لڳا. انهن جي راهه ۾ سڀ کان وڏي رڪاوٽ جام بايزيد هو، تنهنڪري انهن چاهيو ته ڪنهن طرح سان جام بايزيد کي سلطان محمود سان ويڙهايو وڃي. تنهنڪري انهن جام بايزيد خلاف سلطان محمود جا ڪن ڀرڻ شروع ڪيا. جڏهن جام بايزيد کي اِها خبر پئي ته هُو پنهنجي اُنهي رهائش گاهه ڏانهن هليو ويو، جيڪا هُن درياهه چناب جي ڪناري تي، ملتان کان هڪ ڪوهه يا ٽن ميلن جي مفاصلي تي ٺهرائي هئي. اُن بعد هُو اُتي ئي رهي ڪري حڪومت جي ڪمن ڪارين کي سرانجام ڏيڻ لڳو ۽ شهر ۾ اچڻ وڃڻ بلڪل بند ڪري ڇڏيائين.

انهن ڏينهن ۾ جام بايزيد، ڪجهه ڳوٺن جي نافرمان ماڻهن کان ڍل وصول ڪرڻ لاءِ پاڻ وٽ گهرايو، انهن مان چند ماڻهن ڍل ڏيڻ کان بلڪل انڪار ڪيو، جنهن تي جام بايزيد انهن جا مٿا ڪوڙائي سڄي شهر ۾ گهمايو. چغل خورن انهيءَ موقعي جو فائدو ورتو ۽ محمود خان لنگاهه کي چيو ته جام بايزيد جي ناعاقبت انديشي زورن تي پهچي چڪي آهي، جو خاص ملازمن تي ظلم ڪرڻ شروع ڪري ڏنا اٿس ۽ دربار خاص ۾ اچڻ به بند ڪري ڇڏيو اٿس ۽ پنهنجي جاءِ تي پنهنجي پٽ عالم خان کي موڪليو اٿس، تنهنڪري مناسب اِهو آهي ته عالم خان جي بيعزتي ڪئي وڃي.

عالم خان تمام ذهين ۽ نيڪ طبعيت جو نوجوان هو. سيرت سان گڏ خداپاڪ هن کي حسن به عطا ڪيو هو. هڪ ڏينهن بادشاهه کي سلام ڪرڻ لاءِ عالم خان حاضر ٿيو ته هڪ بدمعاش قسم جي درباري عالم خان کي چيو ته فلاڻي ماڻهو جو ڪهڙو ڏوهه هو جو تنهنجي پيءُ هن جو مٿو ڪوڙائي ڪيس سڄي شهر ۾ گهمايو. تنهنڪري انصاف جي تقاضا اِها آهي ته توسان به شهر ۾ اهڙي تعدي ڪئي وڃي.

عالم خان جڏهن اِهي لفظ ٻڌا ته هن درباريءَ کي چيو ته اي بدبخت شاهي دربار ۾ اهڙي قسم جون نازيبا ڳالهيون ڪرڻ مناسب آهن! عالم خان اجان ايترو مس چيو ته ڏهن ٻارهن ماڻهن ڪيس گهيرو ڪري زمين تي ڪيرائي ڇڏيو ۽ هن جي مٿي تان پڳ لاهي ورتي. عالم خان مشڪل سان پنهنجي خنجر کي ٻاهر ڪڍيو ۽ انهن بدمعاشن کي مارڻ لاءِ هٿ کي وڌايو. ته اتفاق سان بادشاهه به ويجهو بيٺو هو. تنهنڪري خنجر جي نوڪ بادشاهه جي مٿي ۾ لڳي ويئي، جنهنڪري هُو رڙيون ڪري زمين تي ڪري پيو. محمود شاهه جي زخم مان تمام گهڻو رت وهڻ لڳو، جن ماڻهن عالم خان کي گهيري ۾ رکيو هو، سي فوراً بادشاهه طرف متوجه ٿيا ته عالم خان انهي موقعي جو فائدو وٺي ٻاهر نڪرڻ جو ارادو ڪيو. جڏهن دروازي وٽ پهتو ته ڪيس معلوم ٿيو ته دروازو بند آهي. عالم خان وڏي جرئت سان دروازي کي ٽوڙيو ۽ پنهنجي هڪ ملازم کان پڳ وٺي مٿي تي رکي گهر ڏانهن ڀڳو.

گهر پهچڻ بعد عالم خان هيءُ سمورو واقعو پنهنجي پيءُ جام بايزيد کي ٻڌايو. جام بايزيد پٽ کي چيو ته افسوس جو تنهنجي اِنهيءَ حرڪت مون کي ڪٿان جو به نه ڇڏيو آهي، هاڻي بهتر اِهو آهي ته اسان هتان هليا وڃون ۽ قلعي شور جو رستو وٺون. جام بايزيد پنهنجو لشڪر تيار ڪيو ۽ شور جي قلعي ڏانهن روانو ٿي ويو.

محمود لنگاهه کي جڏهن جام بايزيد جي هتان روانگي جي خبر پيئي ته هن پنهنجي ڪجهه اميرن کي هِن جي پٺيان ڊوڙايو. محمود لنگاهه جا اهي ماڻهو جڏهن جام بايزيد جي لشڪر جي ويجهو پهتا ته ٻنهي ۾ زبردست جنگ لڳي، جنهن ۾ جام بايزيد کي ڪاميابي نصيب ٿي. اُن بعد جام بايزيد پنهنجو سفر جاري رکيو ۽ قلعي شور ۾ پهچي ويو.

جام بايزيد قلعي شور ۾ پهچي، هندستان جي بادشاهه سلطان سڪندر لوڌي جي نالي جو خطبو پڙهيو ۽ هڪ خط لکي سلطان سڪندر لوڌي کي تمام حالات کان آگاهه ڪيائين. سڪندر لوڌي، جام بايزيد جي انهيءَ اقدام کان تمام گهڻو خوش ٿيو ۽ هن ڏانهن هڪ خلعت فاخره ڏياري موڪليائين ۽ ان سان گڏ پنجاب جي حاڪم دولت خان لوڌي ڏانهن هڪ فرمان روانو ڪيائين، جنهن ۾ ڪيس لکيائين ته جام بايزيد مون کي پنهنجي اطاعت جو يقين ڏياريو آهي ۽ شور جي قلعي

۾ منهنجي نالي جو خطبو جاري ڪرايو آهي، تنهنڪري توکي هن جي حال کان باخبر رهڻ کپي ۽ وقت ضرورت هن جي مدد ڪرڻ گهرجي.

ڪجهه ڏينهن کان پوءِ محمود لنگاهه لشڪر وٺي شور قلعي تي حملو ڪيو. چاڪر بايزيد پنهنجو لشڪر تيار ڪري پنهنجي پٽ عالم خان سان گڏ قلعي کان ٻاهر آيو ۽ دولت خان لودي جي نالي هڪ خط لکي کيس اِنهيءَ سموري حالات کان آگاهه ڪيو. چاڪر بايزيد ۽ محمود خان لنگاهه جي لشڪر ۾ جنگ لڳي، ليڪن ڪو به نتيجو نه نڪتو. اِنهيءَ دوران دولت خان لودي جو لشڪر به چاڪر بايزيد جي مدد لاءِ پهچي ويو. دولت خان لودي، محمود خان لنگاهه سان صلح جي ڳالهه شروع ڪئي، جيڪا ڪامياب ٿي. ٻنهي طرفين ۾ اِنهيءَ شرط تي صلح ٿي ته چاڪر بايزيد ۽ محمود خان لنگاهه جي وچ ۾ درياءُ راوي حد مقرر آهي. اُن بعد سلطان محمود لنگاهه ملتان جو حاڪم ٿي رهيو ۽ شور جي قلعي تي چاڪر بايزيد حڪومت ڪرڻ لڳو، ليڪن اِهو صلح زياده دير تائين قائم نه رهي سگهيو.

اُنهن ڏينهن ۾ مير چاڪر خان رند، پنهنجي ٻن پٽن- مير شهداد خان ۽ مير الهداد خان سان گڏ سبي کان ملتان ۾ آيو. مير چاڪر خان رند، ملتان ۾ گهڻي دير نه رهي سگهيو، تنهنڪري هُو چاڪر بايزيد وٽ شور هليو آيو. چاڪر بايزيد، چاڪر خان رند سان تمام سٺي نموني پيش آيو ۽ هن جي گهڻي عزت ڪيائين. چاڪر بايزيد پنهنجي ملڪ جو هڪ حصو، جيڪو خاص خرچ لاءِ مخصوص هو، سو مير چاڪر خان رند ۽ سندس پٽن کي جاگير ڪري ڏنائين.

چاڪر بايزيد تمام گهڻو سخي ۽ نيڪ دل انسان هو. هُو علم وارن جي تمام گهڻي عزت ڪندو هو ۽ انهن لاءِ زندگي جي هر ممڪن آسائش مهيا ڪري ڏيندو هو ته جيئن هُو دنياوي فڪر کان آجا ٿي ڪري، پوري سڪون سان علم جي خدمت ڪري سگهن.

ڪجهه مؤرخن اِهو به لکيو آهي ته چاڪر بايزيد جنگ جي زماني ۾ ملتان جي عالمن ۽ فاضلن لاءِ ضرورت جو سمورو سامان شور جي قلعي مان پيڙين ذريعي ملتان روانو ڪندو هو. هِن جا ملتان جي رهواسين تي ايترا احسان هئا، جو سمورا ملتان جا رهواسي دل ۽ جان سان هن جا خيرخواهه هئا. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو ڪيترائي ملتاني، ملتان مان رهائش ختم ڪري شور جي قلعي ڏانهن هليا آيا. اُنهن ماڻهن ۾ ڪجهه اهڙا به هئا، جن کي چاڪر بايزيد پاڻ گهرايو هو، مثلاً: مولانا عزيزالله، جيڪو مولانا فتح الله جو شاگرد رشيد هو، سو جڏهن شور قلعي ۾ پهتو ته چاڪر بايزيد وڏي اهتمام سان هن جو استقبال ڪيو ۽ پنهنجي حرم سراءِ ۾ هِن جي رهائش جو بندوبست ڪيو. چاڪر بايزيد کي مولانا عزيزالله سان تمام گهڻي عقيدت هئي، جنهن ڏينهن هيءُ پهتو ته چاڪر بايزيد پنهنجي ملازمن کي حڪم ڏنو ته مولانا جا هٿ ڌئاريو. ملازمن حڪم جي بجا آوري ڪئي. چاڪر بايزيد بعد ۾ اِنهيءَ پاڻيءَ کي باعث برڪت لاءِ پنهنجي رهائش گاهه جي چئني ڪنڊن ۾ ڇٽڪايو(17).

ايم.لونگ ورٿ ڊيمز، محمود لنگاهه سان چاڪر بايزيد جي اڻبڻت جو سبب "سهراب خان دودائي" ڄاڻايو آهي، جيڪو محمود لنگاهه وٽ ملتان ۾ پنهنجن ٽن پٽن، غازي خان، فتح خان ۽ اسماعيل خان ۽ ٻين گهڻن بلوچن سان گڏ آيو ته محمود لنگاهه هِن جي حد کان وڌيڪ پذيرائي ڪئي ۽ وري جڏهن مير چاڪر خان رند، جيڪو سهراب خان دودائي جو حريف هو: جڏهن محمود لنگاهه وٽ ملتان ۾ آيو ته محمود لنگاهه هن سان بيرخيءَ سان پيش آيو، تنهنڪري بعد ۾ چاڪر خان پنهنجن ٻن پٽن ۽ ساٿين سان گڏ محمود لنگاهه جي حريف چاڪر بايزيد وٽ شور جي قلعي ۾ هليو ويو ته چاڪر بايزيد هن جي تمام گهڻي عزت ڪئي ۽ جاگير ڏني(18).

چاڪر بايزيد جي دور ۾ "رجاوه ماڇي" تمام هڪ وڏي شخصيت جو مالڪ هو. هيءُ هڪ جنگجو، بهادر ۽ وفادار قسم جو ماڻهو هو. چاڪر جي آخري ڏينهن ۾ فوج جي لاءِ خوراڪ جي جمع آوري جو ڪم هن جي حوالي هو. اِنهيءَ دوران هن کان ڪجهه ڪوتاهيون به ٿيون، جنهنڪري ماڻهو هن کان ناراض ٿي ويا. اُن بعد هيءُ شور ڪوٽ ڏانهن هليو ويو جتي کيس شاهه

والي ولري ايراضي هن کي ڏني ويئي (19).

ملڪ حق نواز سلمتيو لکي ٿو ته ”جام بايزيد جي دور حڪومت ۾ سلطنت جون سرحدون ڪافي وسيع هيون. خزانو ڀريل هو. هن جي دور حڪومت ۾ شورڪوٽ ضلع جهنگ جو علائقو، جتي درياهه جهلم ۽ چناب پاڻ ۾ ملندا هئا. اوستائين هو. درياهه سنڌ جي ٻنهي ڪنارن يعني موجوده ضلعو ڏن ڪوٽ تائين، ڀکر، ليه جو اڌ حصو، مظفر ڳڙهه کان شهر سلطان تائين، ديره اسماعيل خان ۽ ديره غازي خان کان جام پور تائين ۽ اُچ جي حد اوباوڙي تائين هئي. هن ٿوري ٿوري مفاصلي تي قلعا تعمير ڪرايا، جنهن ۾ سيتپور، علي پور ۽ راڄن پور کان ڪشمور جو علائقو نهرن جي قبضي ۾ هو، جيڪي سندس اتحادي هئا. هن جي دور ۾ مختيار ڪار، زميندارن کان ڍل وغيره جي وصولي جو ڪم ڪندو هو. زميندارن کان پيداوار جو چوٿون حصو وصول ڪيو ويندو هو. سندس دور ۾ فوج، پيادن، سوارن، تيراندازن ۽ گرز بردار دستي تي مشتمل هئي. جنگي ٻيڙين جو ٻيڙو اِنهيءَ کان علاوه هوندو هو. اِها فوج دريائن ۾ جنگي ڪاروايون ڪندي هئي. سندس دور حڪومت ۾ فوج ۾ جيڪي قبيلا شامل هئا، انهن ۾ نهرا، ميرالي، ڪورائي، چانڊيه، جت، رند، ڏهر، بگٽي، ڪوکر، سما، سومرا، ماڇي ۽ ٻناڻ هئا.

جام بايزيد وزيراعظم جي دور حڪومت ۾ جيڪي قلعا مضبوط ۽ مشهور هئا، انهن ۾ ملتان، شور ڪوٽ، سم سته، ڪروڙ پڪا، ٺٽه (موجوده ضلع لوڌران) اُچ، نوشهره، مستو، سيورائي، پٽه واهڻ، اوباوڙو، ڪنڊائي، چنيوٽ، ڪوٽ ڪروڙ ضلع ليه، ڏن ڪوٽ (ضلع ميانوالي) سانگهڙ شهر سلطان ۽ تلمبه وغيره ڪانسواءِ ٻيا به ڪيترائي ننڍا قلعا هئا (20).“

اُنهن ڏينهن ۾ جڏهن بابر بادشاهه هندستان کي فتح ڪري ورتو ته هن لنگاهن جي ظلمن جي ڪري عوام جي فرياد جي داد رسي لاءِ ميرزا شاهه حسن کي اِهو حڪم ڏنو ته هُو ملتان جي عوام کي لنگاهن کان نجات ڏياري. تنهنڪري مرزا شاهه حسن ملتان تي حملي جون تياريون شروع ڪري ڏنيون. جام بايزيد اڳ ۾ ئي لنگاهه حڪمرانن جي حملن کان تنگ اچي چڪو هو، تنهنڪري هيءَ به شاهه حسن ارغون جو اتحادي ٿي ويو، جاڪاڻ ته هو اڳ ۾ ئي دهلي سرڪار جو اتحادي ٿي چڪو هو، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. هِن شاهه حسن جو اتحادي ٿي پنهنجي لاءِ جاءِ ٺاهي ورتي. شاهه حسن جي ملتان فتح ڪرڻ کان پوءِ جام بايزيد ڪجهه وقت لاءِ دهليءَ هليو ويو. هڪ روايت مطابق بابر بادشاهه هن کي ڪشمير موڪلي ڇڏيو، ليڪن صحيح هيءَ آهي ته هُو همايون بادشاهه جي چوڻ تي معتمد خاص جي حيثيت سان ڪشمير ويو ۽ اُتي وڃي هڪ شهر آباد ڪيائين، جنهن کي سلمتيه وال سڏيندا هئا. ليڪن هاڻي ان کي سمڙوال چوندا آهن. جام بايزيد پنهنجي زندگيءَ جا آخري ڏينهن اُتي ئي ڪشمير ۾ گذاريا ۽ اُتي ئي فوت ٿيو. اِهو واقعو تقريباً 937هه يعني 1517ع جو آهي(21).

سنڌ جي ڪجهه مؤرخن جهڙوڪ، عبدالغني عبدالله ۽ ڊاڪٽر غلام محمد لاکي، سمن متعلق پنهنجي تصنيفن ۾ سمن جي حڪومت متعلق احوال ۾، سمن جي سنڌ تي حڪومت کان علاوه سندن ڪڇ، جهونا ڳڙهه، لس ٻيلو ۽ ڪاٺياواڙ تي حڪومت جو احوال ته ڏنو آهي(22).

ليڪن افسوس آهي جو انهن جام بايزيد سمي جي قلعي شور تي حڪومت جو احوال بلڪل نه ڏنو آهي. ياد رکڻ گهرجي ته جام بايزيد سمي ۽ سندس حڪومت متعلق وڌ کان وڌ احوال تاريخ فرشته مان ملي ٿو، جنهنڪري بعد جي تقريباً سڀني مؤرخن فرشته تان ئي احوال پئي ورتو آهي.

حوالاءِ واڌارا:

(1) مير معصوم بکري، تاريخ معصومي (اردو ترجمو) مترجم، اختر رضوي، ڇاپو پهريون 1959ع، سنڌي ادبي بورڊ ڪراچي، صفحو 102 = اعجاز الحق قدوسي، تاريخ سنڌ حصه اول. ڇاپو پهريون 1976ع، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، صفحو 468
= غلام محمد لاکو، سمن جي سلطنت، ڇاپو ٻيون 2005ع، سنڌي ادبي بورڊ جام شورو، صفحو 14 ۽ 28.

نوٽ: عبدالغني عبدالله ۽ رحيمداد خان مولائي شيدائي، ڄام ننڍي جي تخت ؟ جو سال 25 ربيع الاول 896هه/ 1490ع ڄاڻايو آهي. (ڏسو، تاريخ سنڌ ڀاڱو ٽيون)، صفحو 126 ۽ 133، ۽ جنت السنڌ صفحو 385

(2) احمدخان لانگاهه، تاريخ لنگاهه، ڇاپو پهريون 1989ع، ڪراچي، صفحو 69. نوٽ: غلام محمد لاکي هن جو دور 1460ع کان 1502ع ۽ ڊاڪٽر مهرعبدالحق هن جو دور 864هه کان 994هه يعني 1460ع کان 1490ع لکيو آهي. (ڏسو، سمن جي سلطنت، صفحو 29 ۽ ملتان ڪي بادشاهه، نامور گورنر اور حمله آور، صفحو 116، ڇاپو پهريون 1994ع، بيڪن بڪس ملتان.

(3) علامه عتيق فڪري، نقش ملتان جلد دوم، ڇاپو پهريون 1987ع، ملتان صفحو 119.

= سيد عباس حسين گرديزي، تاريخ ملتان، ڇاپو پهريون، ملتان، صفحو 242،

= محمد حفيظ الرحمان، تاريخ اوچ، ڇاپو پهريون 1930ع، بهاولپور، صفحو 85.

= محمد قاسم فرشته، تاريخ فرشته جلد دوم، (اردو ترجمو) مترجم. عبدالحئي خواجه، ڇاپو؟ شيخ غلام علي اينڊسنز لاهور، صفحو 918

= مسعود حسن شهاب، خطه پاڪ اوچ، ڇاپو ٻيون 1982ع، اردو اڪيڊمي بهاولپور، صفحو 150.

= رحيمداد خان مولائي شيدائي، جنت السنڌ ڇاپو ٻيون 1985ع، سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو، صفحو 360.

=تاريخ لنگاهه، صفحو 78.

= عمر ڪمال خان، ملتان لنگاهه دور ۾ ڇاپو 1995ع، بزم ثقافت ملتان صفحو 31

= سمن جي سلطنت، صفحو 28.

(4) تاريخ فرشته جلد دوم، صفحو 918.

= تاريخ لنگاهه، صفحو 78 (بحوالا، تاريخ فرشته)

= تاريخ اوچ، صفحو 85

= ملتان لنگاهه دور ۾، صفحو 31 ۽ 41

= خطه پاڪ اوچ، صفحو 150

= اير لونگ ورٿ ڊيمز، بلوچ قبائل (اردو ترجمو) مترجم- ڪامل القادري، ڇاپو ٻيون 1983ع، نساءِ ٽريڊرز ڪوئيٽا، صفحو 65

نوٽ: تاريخ فرشته جي مصنف، اصل ۾ هن کي "سمه" قبيلي مان ٿي ڄاڻايو آهي، ليڪن بعد ۾ ڪاتبن غلطي وچان "سمه" بجاءِ "سهيه" لکي ڇڏيو، ڪاتبن جي غلطي سببان لکيل اِهو لفظ "سهيه" نول ڪشور مان آڳاٽو ڇپيل تاريخ فرشته جي اصل فارسي واري متن جي صفحي 366 تي موجود آهي. ليڪن بعد ۾ تاريخ فرشته جو اردو ترجمو ڪندڙ صاحب وري غلطي ڪري "سهيه" بجاءِ "سهيليه" لکي ڇڏيو، جيڪو اردو ترجمي ۾ موجود آهي. اهڙي طرح بعد وارن لکندڙن به اکيون ٻوٽي، پنهنجي پنهنجي تصنيفن ۾ "سهيليه" لفظ ٿي پيئي لکيو آهي. جنهن جو تازو مثال وري "تاريخ سامٽيه" (اردو) جي مصنف اِنهيءَ قبيلي کي "سامه، سمه، سامتيه، سامٽيه، سامية ۽ سامي وغيره لکي، ڄاڻايو آهي ته هي سڀ هڪ ئي قبيلي جا نالا آهن. ڏسو، مذڪوره ڪتابه صفحو سرورق مصنف جي اِها ڄاڻ بلڪل غلط آهي. هڪ ٻئي مؤرخ محمد حفيظ الرحمان وري هنن کي غلطي ڪندي هڪ جاءِ تي بلوچ به لکي ڇڏيو آهي. (ڏسو، تاريخ اوچ، صفحو 85)

(5) جنت السنڌ صفحو 360 (خبر نه آهي ته شيدائي صاحب اِهو حوالو ڪٿان ورتو آهي.)

= نقش ملتان جلد دوم، صفحو 119

(6) سمن جي سلطنت، صفحو 28

(7) جنت السنڌ صفحو 360

= ملتان لنگاهه دور ۾، صفحو 41

= ملڪ حقنواز سامٽيه، تاريخ سامٽيه، ڇاپو پهريون 2011ع، آرٽ لينڊليه، صفحو 69

(8) سبحان راءِ ٻٽالوي، خلاصة التواريخ (اردو ترجمو) مترجم، ناظر حسن زيدي، ايڊيشن ٻيون 2002ع، اردو سائنس بورڊ لاهور، صفحو 296

(9) بلوچ قبائل، صفحو 65 (ڊيمز جو ڄاڻايل اِهو سبب بلڪل غلط آهي.)

نوٽ: تاريخ سامٽيه جي مصنف، تاريخ فرشته جي حوالي سان لکيو آهي ته "ڄام ابراهيم ۽ ڄام بايزيد پاڻ ۾ ڀائر هئا." (ڏسو مذڪوره ڪتاب جو صفحو 69) ليڪن تاريخ فرشته ۾ ڪٿي به انهن ٻنهي اميرن کي پاڻ ۾ ڀائر نه لکيو ويو آهي.

(10) جنت السنڌ، صفحو 360

(11) ملتان لنگاهه دور ۾، صفحو 41

= تاريخ سامٽيه، صفحو 69

(عمر ڪمال خان ۽ ملڪ حق نواز سامٽيه انهيءَ سبب لاءِ "تاريخ فرشته" جو حوالو ڏنايو آهي، جيڪو تاريخ فرشته ۾ بلڪل نٿو ملي. ڄام نظام الدين جهڙي عالم ۽ عادل بادشاهه تي اهڙو الزام لڳائڻ سراسر ڪوڙ تي مبني آهي.)

(12) سمن جي سلطنت، صفحو 61

(13) خط پاڪ اوچ، صفحو 150

(14) تاريخ سامٽيه، صفحو 62 ۽ 69

(15) تاريخ فرشته جلد دوم، صفحو 918

=تاريخ اوچ، صفحو 85

= نقش ملتان جلد دوم، صفحو 119

=تاريخ ملتان، صفحو 242

= بلوچ قبائل، صفحو 65

=خط پاڪ اوچ، صفحو 150

= تاريخ لنگاهه، صفحو 78

=جنت السنڌ، صفحو 360

= ملتان لنگاهه دور ۾، صفحو 31

= سمن جي سلطنت، صفحو 61

= تاريخ سامٽيه، صفحو 68، 69

نوٽ: ثور مان مراد، موجوده پنجاب صوبي جي هڪ شهر شور ڪوٽ وارو علائقو آهي، جيڪو ضلعي جهنگ جو هڪ تعلقو آهي.

(16) ملتان لنگاهه دور ۾، صفحو 31

= تاريخ سامٽيه، صفحو 68

(17) نوٽ: حوالي 17 وارو سمورو احوال گڏيل طرح سان هيٺين ڪتابن تان ورتو ويو آهي:

= تاريخ فرشته جلد دوم، صفحو 918 کان 924

= خلاصة التواريخ، صفحو 297

= جنت السنڌ، صفحو 360، 361

= تاريخ لنگاهه، صفحو 78، 79، 82 ۽ 84 کان 93

= ملتان کي بادشاهه، نامور گورنر اور حملہ آور، صفحو 117

= ملتان لنگاهه دور ۾، صفحو 31، 35، 36، 42 ۽ 43 کان 46، 49 ۽ 51 کان 56

= بلوچ قبائل، صفحو 66

=نقش ملتان جلد دوم، صفحو 119، 120

= تاريخ ملتان، صفحو 242، 243

= تاريخ سامٽيه، صفحو 74 کان 80

نوٽ: تاريخ فرشته جي مصنف، "مير چاڪر خان رند" کي عماد ڪرديزي ۽ سندس پٽن کي ميرزا شهيد ۽ ميرزا شهداء جي نالن سان لکيو آهي. اهڙي طرح هن مير چاڪرخان رند جي وطن "سبي" کي سولي ڪري لکيو آهي. (ڏسو، تاريخ فرشته جلد دوم، صفحو 923، 924)

(18) بلوچ قبائل، صفحو 65، 66

= ملتان لنگاهه دور ۾، صفحو 56

(19) تاريخ سامٽيه، صفحو 82

(20) تاريخ سامٽيه، صفحو 81

(21) تاريخ سامٽيه، صفحو 83

(22) عبدالغني عبدالله، تاريخ سنڌ ڀاڱو ٽيون، ڇاپو ٻيون 1984ع، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄامشورو، صفحو 108، 109

= سمن جي سلطنت، صفحو 103 کان 108.

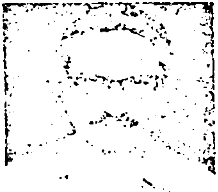

مرزا ڪاظم رضا بيگ

حيدرآباد

علم و ادب جو مرڪز

حيدرآباد سنڌ، شروع کان وٺي علم و ادب ۽ تهذيب و ثقافت جو مرڪز رهيو آهي. هي شهر نيرون ڪوٽ جي نالي کان وٺي هيل تائين سنڌ جي راڄڌاني رهندي، اُجڙيو ۽ اُسريو آهي. هن شهر ٽي پيرا وڏا لاهه چاڙهه ڏٺا آهن. منهنجو والد ۽ سنڌ جو ناميارو شاعر مرزا سلطان حيدربيگ سلطان، مون کي ٻڌائيندو هو ته، پاڪستان ٺهڻ کان اڳ حيدرآباد شهر سنڌ جو پئرس سڏبو هو. ان وقت هن شهر جو پاڙو پاڙو ۽ گهٽي گهٽي شام جي وقت وڏي رونق وارو ٿي ويندو هو. رات جي بلب اجان به اور هئي. هيرآباد ته بلي بلي هئي.باغن جي رونق ۽ پارڪن جي ساوڪ، سڳنڌ ۽ بيهڪ به ڏسڻ وٽان هئي. هر صبح صبح، بهاران لڳندو هو. ڦليليءَ جي اوپرندي ڪناري تي اچي موريءَ جي ڏکڻ ۾ ڪريم خواجه جو باغ هوندو هو، جنهن ۾ پرين جون مورتيون ۽ ڦوهارا، رستا ۽ گل ڦل وغيره جو نظارو من موهيندڙ هو. ڪاريءَ موريءَ وٽ ڪاليج جي ڀر ۾ سان ڊولٽداس جو باغ، ٽنڊي سڙڪ تي گدوءَ جي اوريان داس گارڊن، اسٽيشن جي سامهون راڻي باغ، ٽنڊي طيب پرسان مکيءَ جو باغ، عجيب ۽ دلپسند تفريح گاهن جو ڪم ڏيندا هئا. پارڪ به ڪيترائي هئا. شامداس پارڪ، رشي گهاٽ کان شروع ٿي ڦليليءَ جو الهندو ڪنارو ڏيئي وڃي ڪاري موريءَ تي دنگ ٿيندو هو.

هن شهر ۾ مسجدون، مندر، گرد وارا، گرونگر، ٽڪاڻا ۽ مسافر خانا صبح جو سج اڀرڻ ۽ شام جو سج لهڻ مهل پنهنجي پنهنجي مذهبي ۽ ڌرمي سهپ جي سونهن جو سامان مهيا ڪندا هئا. مائي خيري جي مسجد، مير ڪرم علي خان جي مسجد، مولوي عبداللطيف واري اطيفي مسجد، محمد شاهه جي مسجد، ٽنڊي آغا اسماعيل شاهه ۾ آغا سيد فتح علي شاهه جي مسجد، سري گهاٽ واري مسجد نه رڳو قرآن جي درس ۽ نماز لاءِ وقف هيون، پر انهن ۾ مدرسا به قائم هئا، جن ۾ سنڌي ستين درجي تائين تعليم ڏني ويندي هئي ۽ اتان ئي شاگرد ورنيڪيولر فائينل جو امتحان ڏئي، پاس ٿي، ماستري، تپيداري ۽ آبداريءَ جون نوڪريون حاصل ڪري، وڃي روزگار سان لڳندا هئا. هاءِ اسڪول ۾ نورمحمد هاءِ اسڪول، گرداس مل هاءِ اسڪول، نولراءِ هيرانند اڪيڊمي، ڪندنمل گرلس هاءِ اسڪول، تولارام گرلس هاءِ اسڪول ۽ نوورديال هاءِ اسڪول، ميونسپل اسڪول وغيره تعليمي لحاظ کان پنهنجو مٽ پاڻ هئا، جن ۾ هوشيار، ذهين ۽ پنهنجي فرض سان سچن استادن جو چيهه ئي ڪونه هو. تعليم جو معيار اعليٰ هو. مردانه ٽريننگ ڪاليج وري نه رڳو پرائمري استادن جو سکيا گهر هو، پر اتي علم وادب پنهنجي پيرين سيرين اڀريو. اتان مُلا مخزن ۽ تعليم اخبار نڪري، ملامڪتبن ۽ ٻين اسڪولن تائين پهچنديون هيون، جن ۾ پرائمري استاد کان ويندي ٻيا ناليوارا اديب پنهنجون ادبي ڪاوشون شايع ڪرائيندا هئا. ان ريت علم ۽ ادب ٻنهي جي جلا ٿيندڙ هئي. سخي پير وٽ مسافر وارو پرائمري اسڪول پڻ علم جي آماجگاهه هو. ساڳئي وقت شهر ۾ مختلف ادبي ادارا به هئا. سنڌ جي نامياري شاعر سيد احسن الهاشمي جي والد سيد منن شاهه ڪتب فروش جي دوڪان تان ديني ڪتاب ته ملندا هئا، پر اتان پراڻا ادبي قصا ۽ موزون مثنويون جيڪي ادب جو بنيادي حصو آهن، سي به شايع ٿيندا ۽ ملندا هئا. پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ آر.ايڇ احمد برادرس ۽ يوسف برادرس وارن جا اشاعتي ادارا اڀريا، جن سنڌي ڪتابن جا ڍير لائي ڇڏيا. انهن ڪتابن ۾ اِها وڏ هُئي جو انهن ۾ ڇاپي جون غلطيون تمام گهٽيون

هونديون هيون، ڇاڪاڻ جو پروف ريڊنگ تي ڪو خاص ڌيان ڪو نہ ڏنو ويندو هو. هنن ادارن، ڪتابن جي ڳَوَرن ۽ ظاهري سونهن ۽ سوڀيا تي ڌيان نہ ڏنو. ان ڏس ۾ رسول بخش خمار، جنهن الهداد چنڊ جي ڳوٺ مان پنهنجو اشاعتي سلسلو "اداره آواز ادب" شروع ڪيو، تنهن ڪتابن جي ظاهري سونهن ۽ سوڀيا تي وڌو ڌيان ڏنو. اهو سلسلو ڇُرندو رهيو تان جو اڄ سنڌي ڪتاب ظاهري سونهن ۽ سوڀيا جي لحاظ کان بہ انگريزي ۽ اردو جي ڪتابن جو مقابلو ڪيو بيٺو آهي.

ثقافتي طور تي مسلمان، عيدن ۽ 12 ربيع الاول وارا ڏينهن عقيدت ۽ ڌوم ڌام سان ملهائيندا هئا. سياسي جلسا، ميلا ۽ ملاکڙا تہ وري عوام جي ريجهہ رهاڻ جا وسيلا هئا. هندو جاتي پنهنجا وڏا ڏينهن، ڏياري، شِو راتڙي، هولي ۽ دسهڙو وڏي چاهہ سان ملهائيندا هئا. مسلمانن هندن ۾ ان وقت مذهبي ٽڪراءُ ڪونہ هو. هي تہ پوءِ جڏهن هندو سنگٺن پيدا ٿيو، تڏهن وڃي ڪا ڇُو ڇڇو ٿي، جنهن هلندي اچي حيدرآباد قلعي واري فساد جي صورت ورتي، ورنہ هرڪا ڌر پنهنجي پنهنجي ڪار خير ۾ لڳي پئي هوندي هئي. ان وقت جي سنڌي ادب پڻ انهيءَ وهنوار جي عڪاسي ڪئي آهي. مسلمان عربي ۽ فارسي تعليم ڏانهن لڙيل هئا ۽ هندو گجراتي ۽ بنگالي ادب مان گهڻو ڪجهہ وٺي سنڌي ادب جي آبياري ڪندا رهيا. پوئين دور ۾ ٻنهي ڌرين انگريزي ادب مان بہ استفادو ڪيو. هن تمهيد کان پوءِ خالص ادبي ڪاوشن جو ذڪر ڪجي ٿو:

چون ٿا تہ هر قوم ۾ شاعري، نثر کان پهرين ڪَر ڪڍندي آهي. سو سنڌي ادب جي پهرين معلم شاعر، اسحاق لوهار جو لاڳاپو بہ نيرون ڪوٽ (حيدرآباد سنڌ) سان هو. انگريزي دور جي شروع ۾ مرزا قليچ بيگ جو نالو روشن نظر اچي ٿو. هن مختلف موضوعن تي ڪيترائي ڪتاب لکي، ملڪ، ملت ۽ سنڌي علم و ادب جي خدمت ڪئي. ساڳئي دور ۾ مير عبدالحسين خان سانگي سيد فاضل شاهہ، قاضي امام علي ٻلاڻي ۽ ٽنڊي آغاعلي آباد ۾ ميرزا قربان علي بيگ قربان ۽ ميرزا دوست محمد بيگ دوست وٽ ادبي محفلون ٿينديون هيون. جن جو لاڳاپو حيدرآباد شهر سان هو. اهڙين مجلسن مان غزل ۽ جوابِ غزل جي ريت بہ رونما ٿي.

ان وقت جا وڏا شاعر ۽ اديب، جن سان علم و ادب جي رونق هئي، تن مان هئا. مير عبدالحسين خان سانگي، سيد غلام محمد شاهہ گدا، ميرزا دوست محمد بيگ، پير صاحبڏنو، مرزا عباس خورشيد ميرزا قربان علي بيگ قربان، آخوند لطف الله شيرازي، فقير محمد عاجز، غلام علي سبزپوش، هدايت الله مشتاق، آخوند محمد قاسم، مخلص علي مخلص، آخوند غلام حيدر، آخوند اميدعلي سها، آخوند احمد (مٽيارين وارو) سيد فاضل شاهہ ۽ ٻيا. هنن بزرگن نہ رڳو شعر وشاعريءَ جون مجلسون مچايون، پر سماجي ۽ ثقافتي طور تي بہ وڏو ڪم ڪيو، جنهن سنڌ جي مسلمانن کي اڳتي وڌڻ ۽ ترقي ڪرڻ ۾ اتساهہ ۽ اوج ڏني.

ان کانپوءِ اچي ٿي "سنڌي ساهت سوسائٽي"، جيڪا 1914ع ۾ سنڌي ساهت پرچارڪ سوسائٽي جي نالي سان قائم ٿي هئي، هن جو بنياد رکڻ وارا هئا. تارا چند ڪندنمل شاهاڻي، ليلارام پريم چند واڌواڻي، سرن آنند هاسومل ٽڏاڻي، لالچند امرڏنو مل جڳتياڻي، عالمچند مونومل ۽ جيوت رام ٺاڪر داس شاهاڻي. هن سوسائٽي جي مقصدن تي نظر ڪبي تہ محسوس ٿيندو تہ هي عالم ٻاهرئين ادب تي بہ ڏگهي نظر رکندا هئا، جو هنن انگريزي، هندي، اردو، گجراتي ۽ بنگالي ٻولين مان نالي وارا ناول، دلچسپ قصا، بزرگن جا جيون چرتر سان گڏ سنڌ جي سدا بهار بزرگن جي خدمتن ڏانهن بہ ڌيان ڏنو. اهڙن عالمن ۾ راجا رام موهن راءِ، گوکلي، سرسيد احمد خان، سوامي وويڪانند، بدرالدين طيب جي، خان بهادر حسن علي آفندي، ديوان نولراءِ، سلاڻو هيرانند، گلئڊسٽن، برڪ رانلي، واشنگٽن بڪرٽن، جيمس گار فيلڊ ۽ ابرهام لنڪن سان گڏ، شاهہ عنايت، شاهہ لطيف، سچل سونهارو، روحل فقير، دلپت، بيڪس ۽ بيدل وغيره کي شامل ڪيو.

ساهت سوسائٽي 1921ع ۾ حيدرآباد مان ڪراچيءَ منتقل ڪئي وئي، جيڪا پوين ڏينهن ۾ اين.ايچ. پنجابي ڪمپنيءَ جي حوالي ٿي، جنهن ان اداري کي 1927ع تائين هلايو. هن سوسائٽيءَ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ ساليانو جلسو ڪرڻ جو رواج وڌو. هن سوسائٽيءَ جو پهريون ساليانو جلسو حيدرآباد جي هومسٽيڊ هال ۾ 18- 19 آڪٽوبر 1914ع تي ٻه ڏينهن هليو، جنهن جو مير مجلس مرزا قليچ بيگ هو.

سنڌي ساهت سوسائٽيءَ وانگر مسلمانن وري "سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي" جنوري 1931ع ۾ حيدرآباد ۾ قائم ڪئي، جنهن جي پڳ خان بهادر محمد صديق ميمڻ جي مٿي تي ٻڌجي ته سونهين ٿي. هن سوسائٽيءَ جو بنيادي مقصد هو سنڌي ٻوليءَ ۾ علم و ادب جي اشاعت. جنهن ۾ نثر توڙي نظم، ٻنهي پاسن تي ڌيان ڏنو ويو. نثري ڪتابن سان گڏوگڏ مشاعرن جو پڻ اهتمام ڪيو ويو. هن سوسائٽيءَ جو پهريون ڪتاب "اسان جو پيارو رسول صلي الله عليه وآله وسلم" هو، جيڪو محمد بخش واصف مرحوم جو تصنيف ڪيل هو ۽ هن سوسائٽيءَ جي پهرين مشاعري جي مصرع طرح هئي:

سج چڙهي آيو مٿي اُٿ ننڊ مان بيدار ٿي.

سوسائٽي وقت به وقت پنهنجي ڪارگذاريءَ تي مشتمل رپورٽون به شايع ڪندي رهي. هن سوسائٽي جي علمي ۽ ادبي ڪاوشن جي ڪري سنڌي علم و ادب ۽ سنڌي مسلمانن ۾ ڪافي سجاڳي پيدا ٿي. اڳتي هلي هن سوسائٽيءَ ڇوڪرين جي تعليم لاءِ 1940ع ۾ "مدرسة البنات" قائم ڪيو. سوسائٽيءَ جو ادبي ڪم ته محمد صديق ميمڻ جي وفات ڪانپوءِ بند ٿي ويو، البته مدرسة البنات جو فيض اڃا تائين جاري آهي.

آر.ايچ برادرس، درسي ڪتابن سان گڏ ادبي ۽ علمي ڪتاب پڻ شايع ڪري وڏي خدمت سرانجام ڏني. پر اهو ڪم به وڏي پاهُ حاجي قاسم جي وفات سان انتشار جو شڪار ٿي ويو. يوسف برادرس به آر.ايچ برادرس وانگر ڪم شروع ڪيو، پر پوءِ الائي ڪهڙي سبب اشاعتي سلسلو بند ڪري ڇڏيو. انهن کان اڳ ۾ اهو ڪم پوڪرداس وارا ڪندا هئا.

انهيءَ دوران "ادارهِ آواز ادب" 1959ع ۾ ميدان ۾ آيو. هن اداري هڪ سال ۾ 6 ڪتاب تعمير زندگي، حُسن، سورج شاخون ڪڏيون، انصاف ڪٿي آهي؟، فتوحات بابر ۽ سپون جهڙا ڪتاب ڏنا. هن اداري ڪتابن جي ظاهري سونهن، سوڀيا ۽ طباعت تي، آر.ايچ احمد جهڙن ادارن کان هڪ قدم اڳتي وڌايو. هن اداري جا ڪتاب مفاد ۽ معلومات جي لحاظ کان ڪافي ناماچار حاصل ڪيو.

اتي پهچي "سهڻي پبليڪيشن" پڻ ياد اچي ٿي. ان جو سرواڻ طارق اشرف مرحوم هو ۽ سندس همراه ۽ حقيقي مددگار هو غلام نبي مغل. هن اداري مان نه رڳو هنن ٻنهي دوستن جا ڪتاب شايع ٿيا، پر ماهوار رسالو 'سهڻي' به نڪري نروار ٿيو ۽ هن اداري جي ڪتابن ۾ سهڻي رسالي، سنڌ ۾ سنڌي قوميت جو ايترو چڙهپول پيدا ڪيو جو نه رڳو ان جي ڪتابن تي بندش پئي پر طارق اشرف کي جيل ياترا به ڪرڻي پئي. ڏاڍ ۽ جبر جي دور ۾ ههڙا اڏول انسان، سنڌ ۽ سنڌين جي لاءِ قومي سرمايي جي حيثيت رکن ٿا.

محترمه زينت شبنم چنا وري "مارئي" رسالو ڪڍي، سنڌي عورتن جي لاءِ، سنڌ جي ادب ۾ ورڪ وڌائڻ لاءِ راهه پيدا ڪئي. ان سلسلي ۾ پوءِ ناري پبليڪيشن به ڪافي ڪتاب شايع ڪيا.

هيڏانهن وري حميد سنڌيءَ انهيءَ ساڳئي دور ۾ "روح رهاڻ" رسالو ڪڍيو، جنهن نوجوان ترقي پسند اديبن ۽ شاعرن لاءِ واٽ سنواري. حميد سنڌي نه رڳو ماهوار رسالو ڪڍيو، پر ان سلسلي ۾ ڪافي مجلسون ۽ محفلون سجايون سينگاريون، جيڪي سنڌي علم و ادب جي سلسلي ۾ وڏي اهميت رکن ٿيون. اهو رسالو اڳتي هلي بند ٿي ويو، جنهن جي پسمنظر ۾ به سرڪاري ڏاڍ ۽ جبر نمايان نظر اچي ٿو. حميد سنڌي، ڪجھ عرصي کانپوءِ پنهنجي رهائشي گهر تي هفتيوار ادبي ڪچهريون سڏائي رهيو آهي، جنهن ۾ ڪيترن مرحوم ۽ زنده اديبن بابت ڪچهريون ڪيون وڃن ٿيون، ۽ انهن ۾ حصو وٺندڙ پنهنجي

پنهنجي جاءِ آهر اهڙن اديبن جي زندگي ۽ ادبي ڪاوشن جو ذڪر ڪن ٿا ۽ اهي ڳالهيون ريڪارڊ به ڪيون وڃن ٿيون. اِهو سلسلو ۽ سرمايو، سنڌي ادب جي تاريخ ۽ تدوين جي لاءِ ڪافي ۽ مدد گار ٿي سگهي ٿو.

ان ڏس ۾ هن وقت روشني پبليڪيشن جيڪا هاڻ حيدرآباد ۾ سرگرم آهي، ڪينجهر پبليڪيشن، سنڌي ساهت گهر، ڪويتا پبليڪيشن حيدرآباد وارا پڻ پنهنجي سر وڏي ڪم ۾ جنبيا پيا آهن. ۽ اهو هڪڙو وڏو داستان آهي. وليرام ولڀ 'آرسي' رسلي جا پنج پرچا ڪڍي ڪڍي چڪو آهي.

مرحوم احمد شيخ 57- 1958ع ڌاري، زيب ادبي مرڪز نالي اشاعتي ادارو قائم ڪيو، جنهن مان نوس علمي، ادبي ۽ تاريخي ڪتاب شايع ڪيا ويا، ويندي پارٽ ۾ شايع ٿيل منگهارام ملڪاڻيءَ جو سنڌي ڪتابـ سنڌي نثر جي تاريخ بـ هن اداري هٿي نئين سر ڇاپايو. هن اداري جو پهريون ڪتاب هو پيلاين جا پول، جيڪو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو تصنيف ڪيل آهي.

ازانسواءِ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي ۽ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو پاڻ ملهائيندا ٿا اچن. سنڌي ادبي بورڊ 1955ع کان حيدرآباد ۾ ڪم شروع ڪيو. سنڌي عربي، فارسي، اردو ۽ انگريزي ٻولين ۾ ڪتاب هتان ڇاپايا ويا آهن، انهن کان سواءِ ٽماهي مهراڻ، سرتيون ۽ گل ڦل پرچا بـ ڪڍيا وڃن ٿا. مطلب تـ مردن، زالن ۽ ٻارن لاءِ علمي، ادبي اهتمام ڪيو ويو آهي. هن اداري کي سرڪار مان باقاعده گرانٽ ملي ٿي. هن اداري هر دور ۾ وڏو ڪم ڪيو، جنهن کي مناسب طور تي ساراهيو ويو آهي. سنڌالاجي ۽ سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو، پنهنجي وس آهر ڪم ڪي لڳا پيا آهن.

هن ڏس ۾ بزم خليل، شاعريءَ جي ميدان ۾ وڏو ڪم ڪيو. ڊاڪٽر ابراهيم خليل، انهن مشاعرن جو اهتمام، گاڏي کاتي واري سنڌس گهر جي اڳيان پڪي پير پاڙي ميدان، روٽري ڪلب، محمد اسماعيل ملاهي ۽ ميرزا سلطان حيدربيگ ٽنڊي آغا واري جي گهر، ويندي چرين جي اسپتال ۾ بـ ڪيو. منهنجي والد ميرزا سلطان حيدربيگ، جيڪو ڊاڪٽر خليل جو شاگرد هو، مون کي ٻڌايو تـ، ان دور ۾ عجيب دلفريب رونق هوندي هئي. هڪڙو اهڙو دور بـ آيو جو بزم خليل جا مشاعرہ، منظور نقوي جي سري گهاٽ واري مطب ۾ ٿيڻ لڳا، ۽ اُهي فجر جي ٻانگ تائين هلندا هئا. هنن مشاعرن ۾ هڪڙي ئي وقت سنڌي، اردو ۽ فارسي ٻولين ۾ ڪلام ٻڌايو ويندو هو. شعر و شاعريءَ جو اهو سمورو سمو، ڊاڪٽر خليل جي وفات ڪانپوءِ ختم ٿي ويو.

ٻي ڳالهه تـ هلال پاڪستان اخبار جيڪا عبدالشڪور منشي (وڪيل) حيدرآباد مان ڪيندو هو، تنهن ۾ صحافت سان گڏ ادب جو بـ حصو هو. هڪ پيري ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل ۽ مولانا غلام محمد گرامي جي وچ ۾ هڪ ڊگهو تنقيدي سلسلو هليو، جيڪو سنڌي ادب ۾، تنقيدي ادب جو هڪ ملہ دار حصو آهي، جيڪو هاڻ حقيقت ڪري دفن ٿي چڪو، ممڪن آهي تـ ڪو شخص هلال پاڪستان جا اهي پرچا ڪوشش ڪري ڪڍي سڄي مامري جي نـ رڳو نشاندهي ڪري، پر ان جو سربستو احوال ادب کي موٽائي ڏئي. هن اخبار جو خاص شاعر هوندو هو بسمل ٽڪرائي. هن اخبار ڪجهه ادبي نمبر بـ ڪڍيا، جيڪي پنهنجي جاءِ تي سنڌي ادب جو سرمايو آهن. ٿورو اڳتي هلي روزانـ مهراڻ اخبار، سيد سردار علي شاهہ جي ادارت ۾ سنڌي ٻوليءَ لاءِ وڏو ڪم ڪيو. هن بيباڪ شخص، جڏهن سنڌي ٻوليءَ تي ڏکيا ڏينهن ڏٺا تـ پنهنجي اخبار ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حمايت ڪندي، اٽڪل هڪ سؤ کان مٿي اداريہ لکيا ۽ پڻ کي يادگار نمبر پڻ شايع ڪيا، جيڪو ڪم هن وقت ڪاوش ۽ ٻيون سنڌي اخبارون ڪري رهيون آهن، تنهن هوندي بـ مهراڻ اخبار جي اهميت پنهنجي جاءِ تي قائم آهي.

هيءَ ڳالهه خيال ۾ رکڻ گهرجي تـ شروع کان وٺي حيدرآباد شهر جي مختلف پاڙن ۾ مختلف بزرگن جي ڪوشش ۽ سرپرستيءَ ۾ مشاعرا ۽ ادبي مجلسون ٿينديون پئي رهيون آهن. ڪو وقت هو جو محمد صديق مسافر، ڪلهي روڊ واري لوهارن جي پاڙي ۾، لوهارن جي مسجد اڳيان ميدان ۾ مشاعرن جو اهتمام

ڪندو هو. قاضين جي پاڙي ۾، نهاين جي پڙ ۾ سيد فاضل شاهه ادبي محفلن کي سينگاريو. انهيءَ پاڙي ۾ محمد قاسم هالائي به رهندو هو، جيڪو مشاعرن جو ڪوڏيو هو. ڪورين جي پڙ ۾ محمد قاسم اداسي، محمد بخش واصف، حافظ حيات شاهه، ميمڻن جي پاڙي لڳ گاهه مارڪيٽ واري گهٽيءَ ۾ محمد صديق ميمڻ ۽ ڪمال الدين ميمڻ وارا ۽ ٻيا مشاعرا ڪندا هئا. سيٺ ڪمال الدين ميمڻ جي پريس مان "الڪمال" هفتيوار اخبار نڪرندي هئي، جنهن ۾ ادبي خبر چار کي اهميت ڏني ويندي هئي. ديبوءَ جي پڙ ۾ محمد موسيٰ راز، حافظ حيات شاهه ۽ محمد بخش واصف وارا نه رڳو مشاعرا ڪندا هئا، پر "الحافظ" نالي سان رسالو به ڪڍندا هئا، جنهن جي ڪتابت واصف مرحوم ڪندو هو. ٽنڊي ولي محمد ۾ ماستر پير بخش خير محمد افقر، ميرزا قربان علي بيگ قربان، حافظ قمرالدين قمر ۽ محمد بخش واصف سان گڏجي شهمير خان شهمير چانڊيئي "بزم ادب" حيدرآباد جي پيڙهه وڌي، جتي لاڳيتا مشاعرا ٿيڻ لڳا. پوئين دور ۾ ٽنڊي ولي محمد جي چانڊين مان لعل بن يوسف "عصر نو" جي نالي ماهوار رسالو ڪڍي، سنڌي ادب ۽ سماج جي خدمت ڪئي. هتي هي به ياد رکڻ گهرجي ته حيدرآباد ۾ طرحي ۽ غير طرحي مشاعرا منعقد ڪرائڻ ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ جو به وڏو حصو رهيو آهي. پاڻ پنهنجي بنگلي سول لائين ۽ گلاڏي ڪلاٿي واري جاءِ ۽ لطيف آباد واري بنگلي تي تلحيات انيڪ مشاعرا برپا ڪرايا.

ساڳئي نموني سان جڏهن سن1863ع ۾، ميرزا فتح علي بيگ فتح خيرپورميرس مان لڏي، ٽنڊي آغا ۾ اچي رهيو ۽ امام بارگاهه علي آباد نهرائي، ته ان ۾ به مذهبي تقريبن سان گڏ علمي ۽ ادبي محفلون، مجلسون ۽ مشاعرا ٿيندا رهيا آهن، جن جو تسلسل اڄ تائين وقفي وقفي سان جاري وساري آهي ۽ اتي جيڪا پهرين ادبي مجلس قائم ٿي ته ان جو نالو "بزم فتح" رکيو ويو. ان بعد ان جا نالا بزم ٻيدل، بزم قربان، بزم مظفر ۽ بزم ڪوثر ۾ بدلبا رهيا. کي مشاعرا ته ميرزا ٻيدل بيگ، ميرزا علي محمد بيگ مظفر، ميرزا عباس علي بيگ ۽ ميرزا سلطان حيدربيگ جي لوطاقن ۾ به ٿيا. امام بارگاهه علي آباد ٽنڊوآغا ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ به پنهنجن فرزندن مخدوم محمد امين فهيم ۽ مخدوم خليق الزمان سان، ميرزا عباس علي بيگ جي دعوت تي مشاعرن ۾ شرڪت ڪئي. امام بارگاهه علي آباد ۾ سن 1980ع واري ڏهاڪي ۾ سيد احسن الهاشمي جي صدارت ۾ مذهبي مشاعرا ٿيندا رهيا، مطلب ته ٽنڊوآغا جي مرزائن مذهبي ۽ ادبي محفلن ۽ مجلسن جو جيڪو آغاز ڪيو، سواءِ تائين ڪنهن نه ڪنهن نموني ساري جاري وساري آهي.

هنن مشاعرن ۾ ميرزا فتح علي بيگ فتح، مولانا ابوالحسن لکنوي، ميرزا غلام حيدر بيگ قنبر، محمد قاسم هالائي، ميرزا قاسم علي بيگ قاسم، ميرزا غلام رسول بيگ مقبل، سيد غلام محمد شاهه گدا، مير عبدالحسين خان سانگي، سيد غلام مرتضا شاهه مرتضائي ٺٽوي، ميرزا دوست محمد بيگ، ميرزا ٻيدل بيگ، آغا سيد فتح علي شاهه، محمد بخش واصف، حافظ حيات شاهه، ميرزا قربان علي بيگ قربان، ڊاڪٽر علي احمد قاضي، ميرزا ڊاڪٽر امام علي بيگ افسر، ميرزا حسين علي بيگ، ميرزا علي محمد بيگ مظفر، ميرزا گل حسن بيگ احسن ڪربلائي، ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم خليل، ميرزا اسدبيگ ، ميرزا اجمل بيگ، ميرزا علي بخش بيگ ڪوثر، مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، سيد احسن الهاشمي، نياز همايوني، ميرزا عباس علي بيگ، ميرزا حامد علي بيگ، سيد منظور نقوي، ميرزا سلطان حيدربيگ سلطان، ميرزا غلام عباس بيگ وفا، ميرزا سڪندرعلي بيگ، ميرزا فتح علي بيگ شاهد، ميرزا فياض علي بيگ، ميرزا قربان علي بيگ مختيار ۽ ميرزا ڪاظم رضا بيگ ۽ ٻيا حصو وٺندا رهيا آهن.

اهڙي طرح ٽنڊي آغا جي ميرزائن جي توسط سان علم و ادب جي لاٽ سوجهرو ڏيندي رهي آهي. پوئين دور ۾ ميرزا عباس علي بيگ، مراد علي ميرزا ۽ ممتاز ميرزا ان ڏس ۾ نالو ڪڍيو. ميرزا عباس علي بيگ ٽالپرن جي تاريخ (ٻه جلد) نهج البلاغه جو سنڌي ترجمو ۽ ٻيا انيڪ تاريخي ڪتاب لکي داد تحسين حاصل ڪيو. مراد علي ميرزا، شاهه لطيف جي سوانح حيات "سامي سَچ وڙاءُ" جي عنوان سان ناول جي صورت ۾ پيش ڪري جس ڪٽيو آهي ۽

ممتاز ميرزا "شاھ جي گنج" کي وڏي تزئين ۽ سهڻي صورت ۾ شايع ڪري ايران جون سڪون لاٽيون آهن.

هوڏانهن ٽنڊي ٺوڙهي مان ميرزا قليچ بيگ کان سواءِ ميرزا صادق علي بيگ، ميرزا علي قلي بيگ، ميرزا منوچهر بيگ، ميرزا قنبر علي بيگ، ميرزا علي نواز بيگ خسروي، ميرزا همايون بيگ فلق، ميرزا اسد بيگ، ميرزا اجمل بيگ ۽ نصير مرزا پاڻ موڪيو آهي.

محمد عثمان ڏيپلائي به سنڌي ڪتابن جي اشاعت ۾ وڏو نالو آهي. هن اسلاميہ دارا لاشاعت، قرآن پريس ۽ عبرتہ انسان، سائيھ وغيره نالن سان ڪتاب ۽ رسالا ڇاپيا آهن. هن جو پهريون ڪتاب شايد هو قرآني دعائون، جيڪو سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي ڇاپيو هو. ڏيپلائيءَ جو پهريون ناول جيڪو منهنجي نظر مان گذريو سو هو "سنگدل شهزادي". هُو اسلامي ذهن رکندڙ انسان هو، جنهن هندو ڄاتيءَ کي سندن من مستين جا خوب جواب ڏنا. ويندي 'مغل رنگ محل' جو جواب 'ڏاهري رنگ محل' لکي ڏنائين. هي ڪتاب اڳتي هلي ضبط ٿيو. هن، قرآن ڪريم جا نسخا ۽ تفسير سنڌيءَ ۾ شايع ڪيا. ڏيپلائي مرحوم اسلامي شخصيتن جهڙوڪ: عصمت انونو، مصطفيٰ ڪمال کي پڻ اجاگر ڪيو. هو ساڳئي وقت سنڌ پرست به هو ۽ جي.ايم.سيد جو ڪتاب 'سنڌ لاءِ جدوجهد' به هن جي پريس مان شايع ٿيو ۽ جي.ايم.سيد تي پير سرهنديءَ جيڪا انسهائيندڙ لفظن ۾ تنقيد ڪئي، تنهنجو جواب ڏيپلائي مرحوم "شيخ المشائخ" نالي ڪتاب لکي ڏنائين. ڏيپلائي مرحوم جا ان قسم جا اهڙا انيڪ ڪتاب لکيا جيڪي پوءِ ضبط به ٿيا، پر هي شخص پڇاڙيءَ تائين پنهنجي ڪم ۾ لڳو رهيو ۽ سنڌي ٻولي، ادب توڙي اسلاميات جي لاءِ سنڌيءَ ۾ لڳاتار ڪوشش ڪندو رهيو.

غلام محمد شهواڻي، ادبي اصول، علمي خزانو، روحاني راز وغيره ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکي ان کي تصوف، نفسيات ۽ ادبي اصولن سان روشناس ڪرايو. هن جو وڏو ڪم علمي ۽ ادبي ڪارنامو آهي- "شاھ جو رسالو"، اهو ڄڻڪ گربخشاڻيءَ جي باقي رهجي ويل ڪم جي تڪميل آهي. هن اهو رسالو سهڻي ڪور ڊزائن سان شايع ڪرايو.

ميان علي بخش رضا، صدر ۾ ڪتابن جو دوڪان کوليو، جتان هن، سنڌبل جو سنڪو، مظلوم شهزاديون ۽ انجام اِلفت جهڙا ڪتاب شايع ڪيا، جيڪي وقت جون يادگار شيون آهن. اهو دوڪان پوءِ پير بخش شيخ خريد ڪيو، جيڪو آزاد بوڪ ڊيپو جي نالي سان مشهور ٿيو، جتان به اشاعتي ڪم ٿيندو رهيو. پوئين دور ۾ حافظ شيرازي ۽ نظام الملڪ طوسي جي ڪتابن جا انتخابہ جيڪي يونيورسٽيءَ جي نصاب تي رکيل هئا، سي ڇاپيائين.

ڊاڪٽر عابد لغاريءَ، رهبر ڊائجيسٽ ڪيئي ڪافي ڪم ڪيو. هي به اسلامي ذهن رکندڙ ماڻهو آهي. هن ڊائجيسٽ ۾ ڊاڪٽر خليل، سردار علي شاھ، علي نواز جتوئي ۽ اهڙن ٻين جون تحريرون شامل آهن، جيڪي پڻ سنڌي ادب جو حصو آهن. ڊاڪٽر عابد لغاري جي ٿي ڪوششن سان ماهوار نئين زندگي رسالو ڪراچي مان شفٽ ٿي حيدرآباد مان شايع ٿيڻ لڳو.

پوئين دور ۾ هندن وري، راڻو پرتاب سنگھ، گروگوبند سنگھ، آزاديءَ جي آهوتي ۽ ان قسم جا ٻيا ڪتاب ڇاپائي پنهنجي ڄاتيءَ ۾ انگريزن جي خلاف محاذ ڪڙو ڪيو. هنن ساڳئي وقت مسلمانن جي خلاف به زهر اوڳاڇيو. ايتريقدر جو سنڌ جي مسلمانن کي "ڇڻ" جو لقب ڏنائين، جنهن جو جواب خود هڪڙي هندو عالم، چيتمل پرسرام ڏيندي چيو ته، مسلمان ڇڻ ڪونهن.

سندر ساهتيہ، ڪوڙومل ساهتيہ منڊل وغيره پنهنجيءَ پر، پنهنجي ڄاتي لاءِ وڏو ڪم ڪيو. ايم.آر. مائيداساڻي، ليلارام پريم چند به سٺا ناول لکيا. ليلارام وطنمل خاڪيءَ، شاھ لطيف جي باري ۾ مناسب ڪم ڪيو. ان جي ڪتاب کي گهٽو پوءِ محبوب علي چنا، شاندار مقدمو لکي شايع ڪرايو. پرمانند ميوارام جي لغت نويسيءَ، جوت اخبار، جنهن جي انتخاب ڪانپوءِ گل ڦل جي صورت ورتي، تن کي به وسارڻ نہ ڄڳائي.

مطلب تہ حيدرآباد جي ماضيءَ ۽ حال تي نظر ڪبي تہ هيءُ شهر هر دور ۾ علم وادب جو وڏو مرڪز نظر ايندو.

وڇون ۽ وسڪار

وڇون وارَ ڇوڙي اُتر ڪان اچن تيون،
وڳا ويس پهري ولهارن وسن تيون.
ڏئي ورّ وراڪا پٽن ڏي پڇن تيون،
پنوهارن جا پڪڙا پري ڪان پڇن تيون.
انهيءَ وقت ڪيڏو نہ سهٽيون لڳن تيون،
جڏهن جوڙ جوڙي ٻڍن ڏي ٻُڪن تيون.
ڪري گوڙ گجڪار ٻاڪار ٻاتيون،
اسان کي الائي تہ ڇا ڇا چون تيون.
لنگهي لاڙڪاڻو خدا باد آيون،
ڪي منڇر، ڪي مياڻي، ڪي هالين هلن تيون.
ونئي ٻوڙ پائي هوائن ڪان اڳ ۾،
سڄڻ جا سنيها سنياري ڏين تيون.
ٻڏي شوق ڇيريون عجب ناز نت سان،
گهڙي تالَ تي ڄڻ تہ ناريون نچن تيون.
پري تر ترايون لنگهي لامڪاني،
ڪيو گوڙ گرنار پاسي گُڙن تيون.
سڄي سنڌڙيءَ جي لهڻ سارَ آيون،
ڪٽي ڏس تہ ڪيري ڪان اڳتي ڪُڙن تيون.
ادب عاجزيءَ ۽ عقيدت سان ’بيوس‘،
پٽائي پلاري جي چائنٺ چمن تيون.

(تاجل بيوس)

شاعري جيڪا اندر جي آواز سان گڏ ڏکن خوبين جو سنگم آهي. جيڪا مختلف ڪيفيتن ۾ لهي ٿي. تمام مختصر لفظن ۾ تمام وڏين ڳالهين جو اظهار ٿي وڃي ٿو. سماج ۾ برائي ان جي خاتمي، سڌاري، بهتري، حالتن، واقعن، قديم توڙي جديد دؤر جا منظر جڙي پون ٿا. شاعر ڇڻ تاريخ لکي ڇڏين ٿا ۽ شاعر پنهنجي شاعريءَ ۾ احساسن، اُڏمن، خوابن، خواهشن، پيار، محبت، مزاحمت انقلاب، جدوجهد، وڇوڙن سميت ڇڻ سڄي ڪائنات جي رنگن کي پنهنجو موضوع بڻائي جمالياتي جذبات سان حز وٺرائين ٿا. شاعر هن معاشري جو حصو آهي. جنهن جي ذات جي نظر فرش کان عرش تائين وڃي ٿي. تنهنڪري شاعري کي نوان موڙ ڏئي نئين رستن تي آڻي گهڻو معنيٰ خير بنايو ويو آهي. شاعري ڪڏهن به مرڻي ناهي! ڇو جو اها شاعري ماضي، حال يا مستقبل جي پيش ايندڙ حالتن سان به سؤ سيڪڙو ٺهڪي اچي ٿي. ڇو ته شاعر، شاعريءَ کي پنهنجي تجربن، اندروني اُٿل پُٿل سان اهڙو ته خوبصورت نوع ۾ پيش ڪري ٿو جو واهه واهه ٿيو وڃي. هر ڪوئي ان کي پنهنجو احساس سمجهيو ڇڏي.

غلام محمد ڀٽي

ڪتاب: پيار ڪجي يا تڪرار ڪجي، ص 11 تان کنيل

امداد حُسيني

دوست!

هڪ اُملوس ۽ مٿان جُهڙ ٻه جهُڙن جهڙو جُهڙ
رات ڪيڏي نه ڏکهي ڪِٽ ۽ ڪاري هئي دوست
چنڊ تارو نه ڪو ڏِيئو ۽ نه ڪو ٽانڊاڻو
رات مَس ڪُپڙي جيان اُرنٽري ڪنهن ٻار پني تي ڪٽي
هاري هئي دوست
مون مگر آخري سگريٽ دُکائڻ ڪارڻ
ٻلڪ ۾ آخري تيلي به ته ٻاري هئي دوست
اُن سمئہ اِيءَ سچلٽي ٿي اُجاگر مون تي
چنڊ پياري هئي، پر سِنڌ به پياري هئي دوست
۽ تڏهن پرهہ پکيڙن جي مِٺي لاتِ ٻُڌم
ٻانگ مسجد ۾ ملي، سنک وڳا مندر ۾
ٻارَ سنيرڻ لڳا اسڪول جي لئہ گهر گهر ۾
پهرِيان هوريان، پوءِ چِٽا ٿيا آواز
اي پُنچٽي پوءِ گِهٽيءَ ۾ ويون گهُلنديون هِيرُون
۽ ڇنيون ٿي ويون در جون ۽ درين جون سيرُون!

◙

غزل

لٽي ڄاڻ آهي وري ڪن ڄڻن تي،
رسو ٿا ٻچن ڪِنءَ نه ريهي وڻن تي.
پروڪي پيڻ لاءِ آيا متارا،
سنجهي ڪان ٿي وينا مٿو ڏٺي مَڻن تي.
وڪامي وِيا لوڪ مِٽيءَ جي مُل تي،
خريدار آهن نه هوڪا هڻن تي.
اسين ٻتڪدي ۾ ۽ هُو منڪدي ۾،
ڪنهن ڄٽ ٻڻن تي، ڪنهن ٻٽ ڄڻن تي.
ڪُوبج آئيا ويجَ جو رُوپ ڌاري
وري لوڻ ٻُرڪي وڄن ٿا ڦٽن تي.
سباڻي سندن سا نه آئي نه آئي،
گنڌاري جڏيسين حياتي ڏٺن تي.
اڪين مان اچي، روح تائين لهي وڃ
نه وڃ مُحب منهنجن پُراڻن لٽن تي.
ٻيين تي مٿان چاڙهجو شاعرن کي،
نه هيرائجو ٻار هرگز ڇٽن تي.
ڪهاڙي اُها، ڳن اُهو، هٿ اُهيئي،
اسان جو سجو زور جهيڙن جهڻن تي.
سخي سُورما جن وڏي واڪ ڳايا،
سلام آهہ "امداد" ٻانن ٻٽن تي!

غزل

شهر ڪراچيءَ کي وهنجارڻ ڪارڻ ٻارش آئي ڙي
منهنجي من ۾ ٻارڻ ٻارڻ ڪارڻ ٻارش آئي ڙي
منهنجون پنهنجون هنجون هارڻ ڪارڻ ٻارش آئي ڙي
دل تان دُک جي ڌوڙ ڌٽارڻ ڪارڻ ٻارش آئي ڙي
ٻَرُ ته وسندي مينهَن پنا هناسين هئي سنتو ساگر تي،
وسريل ڪائي سارَ ڏيارڻ ڪارڻ ٻارش آئي ڙي
پرجي پرجي گُرجي ٻادل برسيا، ٽڙ به نه سي ترسيا،
ويدن جا اشلوڪ اُچارڻ ڪارڻ ٻارش آئي ڙي
مور ٽهوڪيو ڪورل ڪُوڪي تاڙي تاڙو تاڙ ڪئي،
ٺاري ٻارڻ ٻاري ٺارڻ ڪارڻ ٻارش آئي ڙي
ٻلڻ به رَونشي ڪوڏي ٻارن ساڻ ملي ٿي ٻلر ٿئي،
ڪاغذ جي ڪِنءَ ٻيڙيءَ تارڻ ڪارڻ ٻارش آئي ڙي

◙

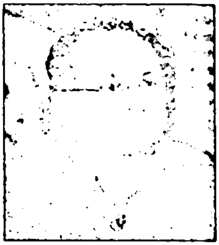

نياز پنهور

غزل

ڪير ڳائيندو ڏکن جا گيتَ اڄ،
پنهنجي سانول پنهنجي مَن جا گيتَ اڄ.
چوطرف ٿي روشنيون آهن ويون،
ڪير ٻڌندو اونداهين جا گيتَ اڄ.
منهنجي ڌرتي منهنجي منڙي ماءُ آهي،
مان تہ لکندس پنهنجي وطن جا گيتَ اڄ.
منهنجي شعرن ۾ گل و بلبل نہ آ،
مان تہ چوندس هر دلين جا گيتَ اڄ.
آسمان ولري تي آخر ڇا لکان،
مان لکان پيو زمين ولرن جا گيتَ اڄ.
هر ڪنهن دل تي نقش ٿي جيڪي وڃن،
سيئي لکبا روشنين جا گيتَ اڄ.
ڳوٺ ولرن کي وڃي ڏسي اچو
نياز پيو لکي انهن جا گيتَ اڄ.

غزل

تنهنجي يادن جا سڄڻ هت سلسلا جيڪي بہ ها،
روز پئي وڌندا ويا، اڳ فاصلا جيڪي بہ ها.
مون نہ ڄاتو راهہ ويندي مان ويندس ڦرجي پرين،
سڀ جا سڀ رهزن ٿيا گڏ رهنما جيڪي بہ ها.
هر گهڙي هاڻي هتي ٿا لڙڪ اکڙين مان ڳڙن،
سڀ جا سڀ ٻڌجي وئين چو واعدا جيڪي بہ ها.
در جدا توکان رهڻ هت ڪين ٿو مون کان پڄي،
مان ٿو ٿوڙيان جڳ سان، منهنجا واسطا جيڪي بہ ها.
آرزوءَ ۽ اميدو هاڻي ڇا ٿا اڄ پُڇو
هن جا ها ڪوڙا سمورا، آسرا جيڪي بہ ها.
اڄ وري روئي پيا، سلجن سواءِ تنهنجي هتي،
تنهنجا ڳٽل گيت پيارا، دادلا جيڪي بہ ها.

دوها

توکي ڏيڻ لاءِ مون وٽ سانئڻ سارا سڪنا گيتَہ
هڪڙي دل آ جيڪا تنهنجي پنهنجي آهي ميتُ.
توکي ڏيڻ لاءِ مون وٽ سانئڻ پيار پريا سڀ ٻول،
مان تہ تنهنجو مگتو آهيان منهنجي خالي جهول.
توکي ڏيڻ لاءِ مون وٽ سانئڻ چنڊ پريل هر راتہ
آءُ تہ گڏجي گهاريون سلجن جيسين ٿئي پرڀاتہ
توکي ڏيڻ لاءِ مون وٽ سانئڻ جذبا نينهن پريا،
آءُ هلي تون ڳايون گڏجي، منهنجا گيت ڇريا.
مون وٽ خوشيون، مون وٽ چاهت مون وٽ کهڙا نوٽہ
مان تہ خالي سکڻو ماڻهو دولت تي مان چوٽ

❊

تون جي ايندين چاهت جا هت ڪيئي ڇُرندا چنگَہ
تون جي ايندين جيونٔ جا سڀ وسري ويندا ڏنگَ.
تون جو ايندين ڀِڪي پوندو منهنجو هيءُ جيون،
تون جي ايندين مُرڪي پوندو مرجهايل جوڀن.
جڏهن بہ ايندين تُنهنجي لاءِ کليل دل جو درُ،
جڏهن بہ چاهين هليو اچجان تنهنجو پنهنجو گهرُ.
تون تہ دل جو مالڪ آهين، تون ڇا جو مهمان،
تون جي منهنجي در تي ايندين ٿيندس احسان.

بيخود بلوچ

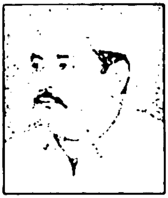

غزل

وڏو طوفان آ، ڏيئو جلايو آ،
جهان حيران آ، ڏيئو جلايو آ.

ڏسان ٿو جوتِ جو مان هرطرف پلرو،
وڏو فقدان آ، ڏيئو جلايو آ.

هوا جي طرف کان جنگ جو ٿيو توڙي
چٽو اعلان آ، ڏيئو جلايو آ.

غريبائي جهُڳيءَ جو ڀاڳُ جاڳيو آ،
پرين مهمان آ، ڏيئو جلايو آ.

اسان جي زندگيءَ جي بلبَ جو ”بيخود“،
اِهو عنوان آ، ڏيئو جلايو آ.

غزل

تون آهين اڄ بہ تنها ڇو؟ ڇيو هو رات چنڊ مون کي،
ڀلا ڇو ناهہ تنهنجو ڪو؟ ڇيو هو رات چنڊ مون کي.

اڪيلو مون جيان آهين، انهيءَ جي لاءِ ٿو پڇجي،
وڍيل آهين وڇوڙي جو، ڇيو هو رات چنڊ مون کي.

لُڙڪ ٿي چانڊني منهنجا، زمين تي هارجي پيا ٿئي،
درد کان ڏار ناهي ڪو، ڇيو هو رات چنڊ مون کي.

ڳڳن تان آءٌ سڀني جو حشر ڏسندو رهيو آهيان،
ڪنيو ڪنهن سلهہ ڪٿ سُک جو؟ ڇيو هو رات چنڊ مون کي.

ڪِري ٿي چانڊني مسجدہ ڪليسا توڙي مندر تي،
رڪلن ڪِٿ فرق مذهب جو؟ ڇيو هو رات چنڊ مون کي.

هوا آهي، ڪڪر آهن، قلم ڪڻ جاڳُ اي ”بيخود“،
غزل تازو لکي وٺ ڪو، ڇيو هو رات چنڊ مون کي.

غزل

ڇيو روئي ائين دلبر، اِها ڏوري آ مجبوري
لڳن ٿا دل ۾ جڻ خنجر، اِها ڏوري آ مجبوري

ٻُڌان ٿو جي غزل ڪوئي اڪيلائي ۾، ڪمري ۾،
اچين ٿو ياد تون هر هر، اِها ڏوري آ مجبوري

ٻُہَر هينان ڪئي سين جا ڪچهري ياد ايندي آ،
اچن ٿا ياد سڀ منظر، اِها ڏوري آ مجبوري

اڳي ڪو ٻيو زمانو هو، زمانو سو سُهانو هو،
اڳي اڄ جيان نہ ها چڪر، اِها ڏوري آ مجبوري

سدا موسر بہ هڪ ناهي، سمجهہ اِن ڳالهہ کي ”بيخود“،
وري ملبو وڏي دل ڪر، اِها ڏوري آ مجبوري

جبار "تاثير" سومرو

غزل

انڌيري ۾ شمع ٻرڻ آ لڳي.
اميدن جي پيڙي ترڻ آ لڳي.
سنتوءَ جي وڏي وهڪري کي ڏسي،
ملاحن جي روزي وڌڻ آ لڳي.
وسي وڏ ڦڙي ڪئي آ تتڪار ٿر ۾،
مُرڪَ مُکَ تي مارُن وڌڻ آ لڳي.
ڪارونجهر تان مورن ٿهوڪا ڏِتي،
اُتي ٿر جي ناري نچڻ آ لڳي.
ويا ڏک ڏولاوا وريو واهُ سُک جو
سڄي سنڌ خوش ٿي کلڻ آ لڳي.
عنايت ٿي حاصل آ رب پاڪ کان،
اُلجهن ختم ٿي وڃڻ آ لڳي.
خوشحال سنڌڙيءَ تي مضمون ويهي،
اديبا اسان جي لکڻ آ لڳي.
پنائيءَ جي دعائن سان "تاثير" هاڻي،
خوشي قوم پنهنجي ڏسڻ آ لڳي.

غزل

ٻڌو ٿم ته نور نظر ٿو اچي
سينگاريان ٿو گهر کي هُو گهر ٿو اچي
مٺا مورَ ماڻهون دنيا ۾ گهٽا!
سين کان مٿو معتبر ٿو اچي.
خيالن ۾ گر ٿيس اکيون بند ٿي ويون،
پرين پو به مونکي نظر ٿو اچي.
گهڙيون چار ، هفتا، مهينا ٻه چو ؟
رهڻ لئه هتي عُمر ڀَر ٿو اچي.
تتيءَ دل مٿان ڪا جي تتڪار ٿئي،
وسڻ لئه ٻاجهارو ڪڪر ٿو اچي.
پراڻو ڳانڍاپو جُڙيل آهه جنهن سان،
جسم جان جا جڻ جگر ٿو اچي.
وڏي فڪر ويو آ اچا ڪونه پهتو !
نه ڪو هاڻي دل کي صبر ٿو اچي.
ڪنيو بيٺو آهيان گلابن جو تحفو،
سو "تاثير" جيان پُر اثر ٿو اچي.

غزل

جڏهن کان ڪيو آ چني تو جدا.
منهنجا درد ڄاڻي ٿو منهنجو خدا.
هيلن وسيلن سان حاصل ڪري،
توسان پيار ڪيو هو مون بي انتها.
عمر قيد جي پي سزا گهٽ نه ناهي !
ملي آهي توکان پي ساڳي سزا.
ٻرُو ڪونه آهيان ۽ سمجهين ٻه ٿو !
پو چا لاءِ ٿيو آن تون ايڏو خفا.
ڏسي حال هيڻا ٿو هرڪو ٿي چرڪي ،
مگر چا ڪيان جيڪا رب جي رضا.
پلي ڪر ستم منهنجي جهولي وڏي آ،
ڪندين ڪيسين تائين پيو جورو جفا.
حسن و جوانيءَ تي مغرور آهين،
انهن کي نه هوندي آ هرگز بقا.
محبت کي "تاثير" سمجهي عبادت،
تڏهن فرض اهڙونه ٿيو آ قضا.

امين ڀٽو

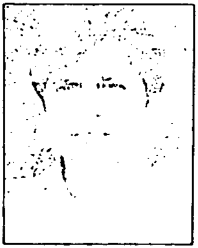

غزل

وار ويڙهي وار ڇوڙي ٿي پئي،
ماري وجهندي ڪَرَ جو موڙي ٿي پئي.
دل ڪٺي آهي اوهان جي دلربا،
دل اڪيلي سر جو لوڙي ٿي پئي.
خواب ۾ آرس ڀڃي ٿي اوچتو،
ٻانهن ڪنهن جي ۽ مروڙي ٿي پئي.
ڦوهه جوڀن مان ڦٽا ليمان اٿس،
نينهن ۾ ڇوري نپوڙي ٿي پئي.
ڪيتري لذت هئي نئين نينهن جي،
سور مان ۽ ڇپ پڪوڙي ٿي پئي.

غزل

دل جي هر حد ٽپي وئي هوندي،
عشق جو هو قد ٽپي وئي هوندي
شهر سڀ سونهن ۾ هو ٻوڙيندي،
قاضي احمد ٽپي وئي هوندي
هي سسئي آ ڇري پنهون پويان،
پيار جا پد ٽپي وئي هوندي
هن بدن جي جوان ٿي جڏهن رُت،
سونهن سرحد ٽپي وئي هوندي
پاڪرن ۾ "امين" هو ايندي،
پيش و مد ٽپي وئي هوندي

غزل

مٺو پٿر ٿي جي هٽبو ته جا ٿيندو،
هٿن ٿي ٻاهه ڪي ڪٽبو ته جا ٿيندو.
رُڪي ٿي ئي ڪري ڇڏبو گذارو بس،
گرهه ملندو ته جي سٽبو ته جا ٿيندو.
زماني جي اکين ۾ جو رهون آخر،
اوهان کي ئي نه ڀر وٽبو ته جا ٿيندو.
خزائن سان رکي ياري ٽڙڻ سکجي،
بهارن ۾ پيو ڇڻبو ته جا ٿيندو.
ائين گمنام گهاريوسين حياتي کي،
"امين" ڪاٿي نه ئي ڳڻبو ته جا ٿيندو.

غزل

مينهن ۾ سڀ نينگريون پچنديون رهيون،
گلبدن ۽ گل پريون پچنديون رهيون.
هڪڙي ناري هئي ڇنيءَ جي اوٽ ۾،
روڊ سان ڀيون ڪيتريون پچنديون رهيون.
چيلهه سان چوٽن ڪيون پئي رانديون،
ڇاتيون پر موڪريون پچنديون رهيون.
مست ماڻهن جي نظر هو قيد ڪيو،
گل الڳ ۽ ٽوڪريون پچنديون رهيون.
گيلري جا گل سڀئي اُجرا ٿيا،
۽ وري گهر جون دريون پچنديون رهيون.

غزل

بارش دري هوا ۽ منظرَ ٻڏا اکين ۾،
تنهنجي نهار جهڙا ڪي گهر ٻڏا اکين ۾.
آهي ته جا الائي تُنهنجي حسين نظر ۾،
ڪي هيل ئي ٻڏا ها ڪي پَرُ ٻڏا اکين ۾.
مرڪي ڏٺو تو ماڙي جي ڪنڌ جي شهر تان،
پياسا هئا پروڪا سڀ ٿُر ٻڏا اکين ۾.
آيا جي تُنهنجي ويجهو ساوا سلوڪ ئي،
پيا ڇنديا تو وار آلا پو برَ ٻڏا اکين ۾.
پنهنجي حسن جون وتيون وڃي پرين پياريش،
ناچيز هن "امين" جا شب پَرَ ٻڏا اکين ۾.

غلام محمد ٻني

وائي

تو سواءِ ڪهڙي ڪيان مان عيد،
تون پرين اچين ئي ڪونہ ٿو.
رڳي رستا ويرانين جو ڏيک ڏين ٿا،
مون ڳپائي چڙي آ پنهنجي دڳن ۾ ديد،
تون پرين اچين ئي ڪونہ ٿو.
وقت بدليو آ، يا تون بدلجي ويو آهين،
جو اهڙو ئي پيو آهين نويد،
تون پرين اچين ئي ڪونہ ٿو.
ڪنهن کي پاڪر پائي ملان مان،
خوشيون ڪسي ورتيون تو، آهن فريد،
تون پرين اچين ئي ڪونہ ٿو،
ڏاڍا تون اسان کي ڏک ڏنا اٿئي،
ويتر وساري وينو آهين يار، وحيد،
تون پرين اچين ئي ڪونہ ٿو.
تون بن اداس اداس گذاريان ٿو پيو،
جا جا جا مان ڪيان هائي خريد،
تون پرين اچين ئي ڪونہ ٿو.
محبت مزو، خوشيون رهيون ئي ناهن،
تنهن باوجود، سڪان، ڳوليان توکي ٿو، رشيد،
تون پرين اچين ئي ڪونہ ٿو.
منهنجي اڱڻ تي ڪڏهن ايندين "اتي"،
پوريون آسون باسون اميدون ڪندين مريد،
تون پرين اچين ئي ڪونہ ٿو.

غزل

تو لاءِ گهر سڄو سجايو آهي،
آجيان لاءِ نيڻن کي وڇايو آهي.
روز روز گهمين ٿو، دشمنن سان،
لوڪ سارو مون تي کلايو آهي.
ڪيڏين، بندشن، رنجشن باوجود،
هر گهڙي توکي مون پرچايو آهي.
صرف ئي صرف تنهنجي خاطر مان،
ساري جڳ سان اڄ ڦٽايو آهي.
آڌي رات تنهنجون يادون تڙپائن ٿيون،
ٻني غلام محمد چين پنهنجو وڃايو آهي.

غزل

دنيا ۾ دهشتگردن جو فتنو فساد جاڳي ٿو،
ماڻهون مارڻ لاءِ عزرائيل توڙي جلاد جاڳي ٿو.
ڪڏهن وڌندڙ انتها پسندي جو خاتمو ٿيندو،
هتڙي هر روز ڌرين ۾ تڪراري تضاد جاڳي ٿو.
ڪڏهن بہ گڏ ٻاڻ ۾ هلي نٿيون سگهن پر،
وقتي طور قومن ۾ شعوري اتحاد جاڳي ٿو.
ڪير ڪنهن سان ڪيئن گهاري ٿو پيو هتڙي،
هر ڪنهن جي من ۾ پنهنجو مفاد جاڳي ٿو.
سڀ رخ ڏسي تخليقي گهرائي جا يارو،
ڪڏهن تہ اصلاحي تنقيد ڪرڻ لاءِ نقاد جاڳي ٿو.
جڏهن بهتر کان بهتر تخليق اڀريون ٿا "ٻني"،
تڏهن کان مان مرتبو ڏيارڻ لاءِ داد جاڳي ٿو.

گيت

توسان جڏهن کان پيار ڪيو آ،
توسان اندر جو اظهار ڪيو آ.
جڏهن تون رسي ويندو آهين،
ڏنہ جدائي جا چڻ ڏيندو آهين،
توکي ڳچي جو مون هارڪيو آ،
تو ۾ جيئڻ جون آسون رکان ٿو،
پيرن، فقيرن تي وڃي باسون رکان ٿو،
ٻاڻ لاءِ ڪيڏو جڻ آزار ڪيو آ.
ڪوڙيون سڀ ڳالهيون سهون ٿا،
اميدن تنهنجن تي پورو لهون ٿا،
توکي نيڻن جو مون ٺار ڪيو آ.
هر پل تولاءِ سڪان ٿو،
رستن تي رکان جهڪان ٿو،
توتي سدائين اعتبار ڪيو آ.
"ٻني" غلام محمد ٿو توکي چاهي،
تو سواءِ ڪجهہ پي ناهي،
دردن جو مٿان تو، وار ڪيو آ،
تو سان جڏهن کان پيار ڪيو آ.

آصف اصغر ٻنڀ

غزل

چنگ وڄي ٿو ڏس ڏيري ڏيري،
رنگ لڳي ٿو ڏس ڏيري ڏيري.
ٻج چنڊ سان ائين جلدي ڪاٽي!
سنگ ڦٽي ٿو ڏس ڏيري ڏيري.
هوش صبر وارو هِن جيون ۾ هر،
جنگ ڪٽي ٿو ڏس ڏيري ڏيري.
لوهہ تہ چا هِت ماڻهن کي پيءِ،
زنگ لڳي ٿو ڏس ڏيري ڏيري.
دل نہ لڳي جت آخر اُت ماڻهو،
تنگ ٿئي ٿو ڏس ڏيري ڏيري.

غزل

ڏڪايل جيئڙو جڳ ۾ ڪِلائي جيئون ٿا،
اُجهايل ڏيئڙو مَن جو جلائي جيئون ٿا.
هجي موسم ڪٿي ڪهڙي بہ يارو! اسان لئہ،
اسان هر مُند کي مرڪي ملهائي جيئون ٿا.
تتل آ توڙي جو سُر تال هن زندگيءَ جو،
تڏهن پي وقت جو سَرگم وَڄائي جيئون ٿا.
سدا هِن پُرخار ساري انا جي نگر ۾،
تمنا جي دڳن تي گل سجائي جيئون ٿا.

غزل

گيڙو رنگ رتل محفل ۾ ڳولجو،
صوفين سات متل منڊل ۾ ڳولجو.
فطرت بِنت آ اسان جي سادگي پسند،
ريشم پَٽ متان مخمل ۾ ڳولجو.
خوشبوءِ سوچ اسان جي مَن اسان ڪان پوءِ،
هر دم مُشڪ عنبر صَندَل ۾ ڳولجو.
ٻَر ۾ شاهہ سچل جي ٿا رهون گهڻو،
گهٽ دنيا جي سدا دنگل ۾ ڳولجو.

غزل

جوڳين جهڙو آ ڪو جوڳ اندر ۾،
روحاني آهي ڪو روڳ اندر ۾.

جو ۽ چا لئہ آهي ڪو نہ ٿو ڄاڻان،
اڻڄاتل آ چڻ ڪو سوڳ اندر ۾.

آهي تن من ۾ تحليل فقيري،
ناهي دولابن جو دوڳ اندر ۾.

ويراڳين سان گڏ ويراڳ سفر تي،
پاتو حق جو آ پريوڳ اندر ۾.

هِي نيٽين مينهوڳي يار! اصل ۾،
ڪنهن جهوراٽي جو آ جهوڳ اندر ۾.

غزل

هوائن ۾ هُڳاءُ آ،
صدائن ۾ هڳاءُ آ.

تنهنجي آئي پرين عجب،
فضائن ۾ هڳاءُ آ.

هلو سڀ سان وفا ڪندا،
وفائن ۾ هڳاءُ آ.

دِلين ۾ ٿِي دعا رهو!،
دعائن ۾ هڳاءُ آ.

ازل کان الفتن سندي،
ڪٿائن ۾ هڳاءُ آ.

علي منصور

غزل

سوچ، اکڙين جا موتي ٿي رولين ڇري،
ڳوٺ تنهنجي ۾ واپس نہ ايندس وري.
هاڻ ڳوڙهن جون ڳالهيون وساري بہ ڇڏ،
پنهنجي مُک تي سجاءِ مرڪ جي ڪا ذري.
پنهنجي مرضيءَ سان توکان اجازت وٺي،
تنهنجو فطرت تراشو بدن مرمري.
منهنجي سوچن جا انگوا بہ مهڪي پيا،
ياد تنهنجي جڏهن آهہ کولي دري.
ڪاش پرديس ۾ مون ڪان وسري وڃين،
پر اها ٿي لڳي ڳالهہ ڏاڍي ڳري.
اَڄ رُڄَ آ سفر، ڪا ڪکرَ ڇانوَ ڪر،
نہ تہ پياسو هي منصور ويندو مري.

غزل

پلايون ٿيون ٻٽجن ڳچيءَ منجهہ ڳارا،
ٻٽيا لوڪ جا يار لهجا ڪسارا.
دلين جي ندين مان بہ اڏري ٿي واري،
اکين جا ابابيل آهن اُجارا.
ٿي حاوي وٺي ڏيهہ تي آهہ نفرت،
هٽي پئي هنبوڇيون وڄائي نغارا.
اسان جو تہ مقصد پرينءَ وٽ پُڄڻ آ،
ڏکيا پل ڪري ڏيهہ چاهت جا چارا.
جڏو جيءُ پنهنجو ٻٽائج نہ شاعر،
زماني کي جذبا ڏئي وڃ سگهارا.
جي منصور تنهنجو سمنڊ آهي سينو،
سمونڊن جا ڳولهي نہ سگهبا ڪنارا.

ابراهيم ملاح

وائي

ويڙهي سور ويا،
ايندين ڪهڙي پار ڪان؟
آهن تنهنجي درد ۾،
جذبا چور ٿيا.
ايندين ڪهڙي پار ڪان؟
روح رڙي ٿو رات ۾،
تنهنجا پور پيا،
ايندين ڪهڙي پار ڪان؟
نيڻ ٽڪيل ها راهہ ۾،
ڪيئي سج لٿا،
ايندي ڪهڙي پار ڪان؟
آيا واءُ اُتر پرين،
پيرن پور ڪيا،
ايندين ڪهڙي پار ڪان؟

غزل

ڪيتريون حسرتون ويون رهجي،
خواب جان چاهتون ويون رهجي.
ڏار تو ڪان جڏهن ٿيا آهيون،
هرطرف ساعتون ويون رهجي.
تنهنجون ئي هن پرين لڳايل هي،
پاڻ تي تهمتون ويون رهجي.
بار هلڪو ٿئي ٿو روئڻ سان،
روز هي عادتون ويون رهجي.
تو پڇاڻان نہ زندگي ساٿي،
درد جون حالتون ويون رهجي.

فقير ڪرم علي اِسرارؒ

بيت

رام بہ تون رحمان بہ تون، ڀاڳ بہ تون ڀڳوان بہ تون،
روح بہ تون نُور بہ تون، عشق بہ تون ايمان بہ تون،
هَر شيءِ پُڪاري تونهين تون، فثم وَجهُ اللهِ ڪُل شان بہ تون.

ٽنگي توتي ٽنگُ آ، تون بيشڪ بي مِثال،
عيبن ڀَري آهيان، تون لَڄ رکجانءِ لڄپال،
توبہ ڪَيَم دَرَ تُنهنجي، ڏِج معافي پَناهہ مَهپال،
ڏِسي ههڙو مُنهنجو حال، متان مُنهڙو مَٽيئين.

الا راڻو راتِ هَليو ويو، مون سان وَڏِي جاڙ ڪَري،
ڪيئن ڪريان ڪيڏانهن وڃان، ناهي سَاهان سُهڻو ڀَري،
آهيان آسَرَوَند عَجيب ۾، مَنَ موٽي پيرَ ڀَري،
جيڏيون سَرتيون ڪانءُ سَري، جيئن وَري تيئن وَرائي ڏِيوم.

تون راز وڏو هَمراز آهين، تُنهنجي عظمت کي الله ڄاڻي،
ڪَهيو ڪُن قادر فَيڪُون ٿئين، پڻ حيدر صفدر شاهہ ڄاڻي،
تون نُور سَراپا سُهڻا نبي ﷺ، منهنجو مُرشد مُحمد پَناهہؒ ڄاڻي،
تُنهنجو شان بلند لوپيلرا پرين، توکي آدم عليه السلام صَفي الله ڄاڻي.

صدقي نَبيءَ ﷺ جي هَر شيءِ، آئي آ حال ۾،
پوءِ ٻي ڇَوين اُهو ناهي، تُنهنجي خيال ۾.

يَا علي ڇوان تو آئون، ٻَاڻون ڪارو ڪَرڻ ڇڏي ڏي،
هُو آ منهنجو محبوب تون سمجهائڻ ڇڏي ڏي،
علي جو ذِڪر عبادت آ، تو فرمائي رَسُولُ اللهﷺ،
ايترو تہ ڏرُ خُدا ڪان، جو حَقُ لِڪائڻ ڇڏي ڏي.

جي تون اُمتي سڏائين تو رسول ﷺ جو، تہ دِل ۾ غم
رک حُسين جو سَدا، صِرف سَناءِ نہ مخلوق کي ڪِٿي پلجي،
اُهي هَرجاءِ ٿيندا حامي تنهنجا اي اَدا. راهہِ خُدا قربان ٿيو
فرزند علي حُسين، نيزي تي سَر اِمام جو

تہ بہ قُرآن پڙهيو حُسَين عليه السلام، سَيد ٿيا شهيد
اِهو اَرمانُ آ فقير، ڪان ڪَربلا آئي صَدا،
يا غازي يَا حُسَين عليه السلام، مُشڪل ترين وقت آ،
نوازش نظر ڪَريو ڪا، يَا غوث صمداني.

مَزو ناهي مُلڪ ۾، ڪافي لاتي ويا لَڏي،
مُجرم آزاد موجون ماڻي، مَظلوم وَڃي پيو ڪَڏي،
حِرص وارو حلال ۾، حرام پيو ٿو گَڏي،
ڪرم هَلُ تہ هلون نَڏي، مِٺڙي مُحمد مِير جي.

جڏهن حُسن سُهڻي مُرسل ﷺ سندو، ڏٺو چوڏهين، جي ماهتاب
حيران ٿيو مستان ٿيو، جهڪو ٿِيُس جوهر تاب
نَبي ڇِپي ڇيائين سُبحان الله، واهہ هاشمي ﷺ حضرت مآب

نُوري هُجي يا ناري هُجي، فقير هجي يا اَمير هجي،
بَحر هجي يا صَحرا هجي، مسجد هجي يا مندر هجي،
عربي هجي يا عجمي هجي، شمس تبريز هجي يا شِو مهراج هجي،
سَڀ ۾ اُهو ئي آ موجود، حق موجود سدا موجود!

ڪوثر هالائي

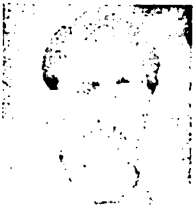

نظم

سنڌ منهنجي آ تنهنجي ڇا جي؟

سنڌوءَ جي پاڻيءَ کي ڪڏهن تو،
امرت ڌارا ڪو نہ سڏيو آ.
ڌرتيءَ جي راهن رستن کي،
چنڊ جا چارا ڪو نہ سڏيو آ،
سنڌ منهنجي آ تنهنجي ڇا جي؟
سنڌ امڙ جا گيت بهارون،
جنهن جون ساهہ سرير ۾ سارون.
ريتن رسمن جي رنگيني.
سنڌي ماڻهو من موچارا،
ڀاڳن وارا ڪو نہ سڏيو آ،
سنڌ منهنجي آ تنهنجي ڇاجي؟
ڀُٽائي نہ شاهہ سچل ۽ سامي،
جن جا بيت اڃن ٿا اُڏامي،
جن جون آهن جيءَ ۾ جايون،
اڪ اوتارا ڪو نہ سڏيو آ،
سنڌ منهنجي آ تنهنجي ڇا جي؟
هن ڌوليءَ جو جوڙ نہ ڪوئي،
جيڪو اُڇاري موڙ نہ ڪوئي،
سنڌڙيءَ جو آڪاس ڏسي تو.
نينهن نظارا ڪو نہ سڏيو آهي،
سنڌ منهنجي آ تنهنجي ڇاجي؟
سنڌ سدائين منهنجي رهندي،
سنڌ سدائين منهنجي رهندي.

سجاد گل پند

غزل

لوڪ هي گل مٺان صنم تنهنجا،
ماڪ ڄڻ ڪا گلاب تي آهي.
مان هان مئخواري سڄڻ ساقي،
شوق منهنجو شراب تي آهي.
زندگي مون ڏني هميشہ ڪان،
هن قلم ۽ ڪتاب تي آهي.
چنڊ ڪڪرين پنيان پرين چهرو،
بيٺو ظاهر نقاب تي آهي.
ننڊ کهڙي نہ آ سڄڻ جنهن ۾،
ناز ٿيندو خواب تي آهي.

غزل

تنهنجي زلفن جو قيد خانو آ،
مون لڻ اعليٰ هي آستانو آ.

چار اکيون جڏهن پون اٽڪي،
ڪو بچڻ جو نہ ٿيو بهانو آ.

عيد تي يار جو وڏو ڀاڪر،
خاڪ جا لڻ ٿيو زمانو آ.

گيت ڳائي سجاد ٿو تنهنجا،
ٻيو نہ بهتر ڪوئي ترانو آ.

میرزا دبیر

حمد

حمد ڪَر رب پاڪ جو آهي جو ربُّ العالمين،
آهي رحمٰن الرّحيم ۽ آهي مالڪ يوم الدين.

جيڪو پالڻهار آهي جملہ مخلوقات جو،
سو خدائي لم يزل ٿيو لاريب رزاق متين.

جو ازين جو آسرو بي واهہ جي واهہ ٿيو،
سو خدائي پاڪ آهي مالڪِ ملڪِ مبين.

ٿي صدا صبح و مسا هر مومن ديندار جي،
نَعبُدُ دل سان چون، دل سان چون تا نَستَعِين.

يا الٰهي ڪر ڪرم مون تي بَحق مصطفيٰ،
مرتضيٰ جي واسطي، و ز آل طاهرين.

ڪِينَ هرگز ٿي پريشان تون هڪڙي لمحي لئي 'دبير'،
توکي روزي ڏيندو ربہ والله خيرالرازقين.

◙

فقير عثمان ڪوسو

غزل

ڏسان ڪنهن تي ظلم ٿيندي ڪجان ڪجھ نہ ٻلا چالاءِ،
هجي منهنجي قلم هٿ ۾ لکان ڪجھ نہ ٻلا چالاءِ.

رهيو آهيان اونداهين ۾ سدائين بس ويرانين ۾،
سهي صدما زماني جا چوان ڪجان نہ ٻلا چالاءِ.

خدايا ڏيھ تنهنجي ۾ رهيو احساس ڪو ناهي،
سُتا ڪنهنجا ٻچا بک تي لڇان ڪجھ نہ ٻلا چالاءِ.

زنده لاشن مثل جڳ ۾ جيئان ڪيئن مان ٻڌائي ڪو،
ڪري بند هي ڇڏيان اکيون ڏسان ڪجھ نہ ٻلا چالاءِ.

پري ناهي "ڪوسا" منزل، اچي عثمان ٻهتر آ،
ڪري ڪوئي مون کي سڏڙا ٻڌان ڪجھ نہ ٻلا چالاءِ.

◙

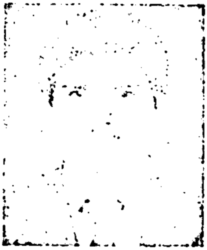

مگريو مستقيم بازيدپوري

بيت

هاڃا ٿيا هيل جيءَ ۾ لڳيون جهيرون،
وقت جون ويرون، وڪوڙي ويون وجود کي.

وڪوڙي ويا وجود کي زلفن جا زنجير،
اکڙين جا اسير آڃا آهن ازل کان.

ائين مَ مار پکين ڪنوارا احساس،
آهي ڪا آس، آديسين اندر ۾.

آديءَ اُٿيا ڪيترا سانگا سِرن لاهي،
آديسين کي ناهي، آرام اندرسين.

پلٽي ٿي ليئا، ڪنهن کي پسڻ لاءِ،
آس جا ڏيئا، آديءَ ٻاريئي اڱڻ ۾.

آديءَ ٻاريئر اڱڻ ۾ آس جا ڏيئا،
سڄڻ جا سنيها، آيا ناهن اڃا مون.

اکيون آهن اُڀ ۾ سڄڻ تنهنجي سار،
الاءِ ڪڏهن يار، ايندي اڱڻ منهنجي.

لڳن ٿا مون، واسينگن جيان تنهنجا وار،
سڄڻ نه تون، سنوار تن کي صبح جو.

غزل

دل جي ڳالهه دل ۾ ئي، دٻائي ڇڏيم،
ها درد ته پنهنجو ئي، وڌائي ڇڏيم.

سُرڪي نه ملي ڪٿ به سکن جي هائي،
سينو سورن ساڻ ته سهائي ڇڏيم.

مليا صدما، سوچن ڪئي خودڪشي،
جذبن جو هلڻ قتل ڪرائي ڇڏيم.

سوچن جي ساگر ۾ دل ته وئي ٻڏي،
رهيل هوش به پنهنجو وڃائي ڇڏيم.

اکين جي اڱڻ تي سجائي سپنا،
ديپ دل ۾ ڪوئي اڄ جلائي ڇڏيم.

تو جي پنهنجو نه ڪيو ته ڇا ٿيو پرين،
پاڻ کي ته تنهنجو ئي سڏائي ڇڏيم.

ڏوهه ڏجي ڪهڙو مستن "مُستقيم"،
رستو گهر جو پي ها ڀُلائي ڇڏيم.

خيرالنساء جعفري

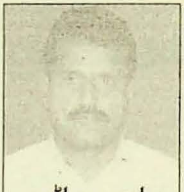
ايوب عمراڻي

ڊاڪٽر ممتاز ڀٽو

بهادر ٽالپر

ثمينه ميمڻ

ڪهاڻيون

سنڌي ٻولي ۾ افساني کي مختصر ڪهاڻي چيو ويو، پر خاص وصف ڪنهن به مقرر نه ڪئي. مختصر هجڻ ۽ هڪ خيال تي منحصر هجڻ وغيره جهڙا لفظ ڪٿي ڪٿي نظر اچن ٿا، بلڪه لولئي تنقيدي ڪتاب اردو، جي نقادن جي لکڻين جا لڳ ڀڳ ترجما آهن. غلام محمد شهواڻي جو "ادبي اصول" به ڊاڪٽر سلام سنديلوي، ولنگر هڊسن جي "اين انٽروڊڪشن ٽو انگلش لٽريچر" جو هوبهو ترجمو آهي، جنهن ۾ فڪشن يعني ناول ۽ افساني لاءِ مرڪزي خيال، پلاٽ، ڪهاڻي، ڪردار ۽ ڊائلاگ [ڊرامن جي صورت ۾] لازمي قرار ڏنو ويو. اهي خيال يونان جي علمي دور جي وصفن سان مطابقت رکن ٿا، جن ۾ ڪن ليکاڻن تي گهڻو زور ڏنو ويندو هو، ان ڪري جو ڪنهن مختصر ڪهاڻيءَ ۾ زمان، مڪان، ۽ فڪر جي ليکائي [Unity] جو وڏو حصو هوندو آهي، جنهن ۾ علامه آءِ.آءِ قاضي Unity of Vision شامل ڪري، ان کي نئون رخ ڏئي ڇڏيو، ليڪن جديد زندگيءَ جي تيز رفتاري سان بدلجندڙ قدرن انهن کي پوئتي ڇڏي ڏنو، بلڪه ويهين صديءَ ۾ ته ادب عوامي حلقي ۾ اچي ويو ۽ ادب ۾ ڪارج جو هجڻ لازمي بنجي ويو، صرف دل خوش ڪرڻ ۽ تفريح ڪرڻ ولرو دور هليو ويو. هاڻ ادب امير ڪان ڦري غريبن جي جهوپڙين تي پهچي ويو، جنهن لاءِ افسانو يا مختصر ڪهاڻي اظهار جو نهايت ڪارائتو ذريعو بڻي.

قاضي خادم

ڪتاب: 'محبوب ڳولي ڏس'

پيش لفظ ص 14 تان ورتل

خيرالنساءِ جعفري

(چونڊ ڪهاڻي)

تخليق جو موت

هميشه جيان هينئر به عيد آئي ۽ گذري وئي. دستور موجب هن عيد تي به صوفن ۽ ڪشن جا ڪورَ بدليا هئا، قالين کي چنڊڪو لڳو هو. بتيون چنڊيون هيون، پردا مٽيا هئا ۽ رڌڻي ۾ سُگداسي چانورن جي هبڪار ٻهڪي هئي.

هستيءَ جون اهي ننڍڙيون ننڍڙيون ڳالهيون ڏاڍيون ويساهه جوڳيون آهن، جو هميشه ورجائبيون آيون آهن ۽ ورجائبيون رهبيون. ننڍڙيون ننڍڙيون ڳالهيون، هلڪيون سلڪيون يادون، مٺڙيون موسمون، پيارا دستور ۽ سٺيون رسمون، ڪيڏيون نه ويساهه جوڳيون آهن. اهي شيون باقي ويساهه ڪير آهي ته ساهه جي تند، جا ٽٽندي ويرم ئي نٿي لائي!

سو هُن عيد تي به هر ڪم ائين ٿيو هو جيئن هميشه ٿيندو آهي. باقي ناهي ڪير ته عزيز!

عزيز منهنجو دوست هو. دوست به هينئر ئي چوانس جو آءٌ به ٻين وانگيان مئلن جي پڄاري آهيان. باقي اڳين اڳيان هوندو هو ته دشمن ڪري ليکندي هئي مانس! ان کان پوءِ منهنجي ۽ عزيز جي وچ ۾ ٻيو به رشتو هو. اهو هي ته عزيز منهنجي ماءُ جي ماءُ جو پٽ ۽ منهنجي ناني جو همشڪل هو. ان مان ثابت ٿيو ته هُو منهنجو مامو به هو، پر خير مامو منهنجو ان ڪري هو، جو هُو منهنجي ناني ۽ نانيءَ جو پٽ هو باقي سچ پچ هُو منهنجو دوست هو.

عزيز کي عزيز ڪري هاڻي ئي سڏيان جو منهنجي اڳين اڳيان ناهي. باقي سامهون هوندو هو ته هميش "يزيد" ڪري ڪوٺيندي هئي مانس، جو هميشه پيو اکين ۾ اٽڪندو هوم.

سندس عمر اڄ کان هڪ سال پهرين ايتري هئي جيتري هينئر منهنجي ۽ منهنجي عمر تڏهن پورا پنجويهه سال هئي. اسان ٻنهي جون عمريون ساڳيون ئي هيون. جڻ ٻئي هڪ جيڏا هڪ جيان ۽ هڪ جهڙا هئاسين. باقي فرق ڪو هو ته حالتن ۾. انگريزي محاوري مطابق عزيز به "وات ۾ سونو چمچو" سان ڪري ڄائو هو ۽ مان به پر مون کي اتفاق سان حالتن سلڪ ڏنو سو منهنجو چمچو قائم رهيو. باقي عزيز جو 'چمچو' ڇڏائجي ويو. تڏهن عزيز جڏهن اڃا ٻند ڪندڙ مَس هو. اسان جو نانو مئو ته عزيز به ڏتڙجي ويو. سڪيو ڪٿي نپنو هميشه هاسٽل ۾ رهيو ۽ ڌڪا ٿاٻا کائي پڙهيو، سو ننڍي وهيءَ ۾ جو چمچو جهلڻ ڏانءُ نه آيس ته وڏو ٿي به عزيز پنهنجيءَ پر ۾ اهو سونو چمچو وري ڪڏهن نه سنڀريو.

اسان ٻئي تعليمي ميدان ۾ گڏ گڏ هلياسين. مئٽرڪ کان وٺي ايم.اي تائين. عزيز هميشه پرائيوٽ ئي پڙهيو، جو اسي رپين جي ماستري ماڻڻ ۽ نڀائڻ به ڪو چرچو ته ڪونه هو نه؟ ۽ جڏهن ايم.اي ڪئي سين تڏهن هيڪر وري اڪيلي سر سوا ٻن سو رپين جي نوڪري وٺڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. سو جيئڻ ڪاڻ عزيز به وسان ڪين گهٽايو هو، ۽ تڏهن مان به ساڍن ڇئن سون جي ماستري وٺڻ ۾ ڪٽي وئي هئس ڪانئس.

عزيز رهندو ته ڳوٺ جي هاسٽل ۾ هو، پر نظر ايندو هو هميشه حيدرآباد ۾. ڪنهن جو جهاز جيڪر ٻڏيو ها ته به ايترو رنج ڪو ڪونه محسوس ڪريان ها، جيترو عزيز کي ڏسي رنجبي هئس دل ۾.

جڏهن به در پٽ، سامهون عزيز ته هوندو ئي هوندو هو. ڪڏهن ٻارن جا يونيفارم ٺهرائڻ جا سبب ٻڌائيندو هو، پر منهنجو ذاتي خيال هو ته انهن سڀني شين کان سواءِ اهو سبب جيڪو ڪيس ٻئي ٽئي ڏينهن سفر جا سور سهڻ لاءِ آباريندو هو، اهو هو سندس پڪچر ڏسڻ جو شوق.

آءٌ ڪيس ايندو ڏسي فوراً وڇي لڳندي هئس

پنهنجي ڪرت ڪي. جلدي جلدي فرج کي تالو ڏيئي چابي وڃي رکندي هئس وهاڻي هيٺ. پوءِ باٿ روم ۾ وڃي ڪبٽ مان صابڻ، تيل، ٽٿ پيسٽ، ٽوال ۽ اهڙيون ٻيون شيون ڪڍي انهن جي جاءِ تي ڪو 'هالو چالو' سامان رکي ڇڏيندي هئس. اهو سامان به سندس محبت ماري ڪا نه رکندي هئس، پر ان لاءِ جو سري ڪان ماڻهين ڪا شيءِ نه ڏسندو ته پڪ ڄاڻندو هو ته اهي شيون مون ئي ڪٿي ڪٿي گول ڪيون آهن پوءِ ڪنهن نه ڪنهن طرح اک بچائي منهنجي روم مان اهي شيون تڳاڙي وٺندو هو. منهنجي ڪا هرويرو ساڻس دشمني صرف دشمنيءَ ڪاڻ ڪانه هئي، پر سندس افعال ئي اهڙا چبا، ڇتا هوندا هئا. اهڙو سڏاترو، جو صابڻ ڪنئين ته سڄي ڇڪي پيرن تي ئي لاهيندو هو. ڇئن ماڻهن جي پيسٽ هڪ ئي وقت پوري ڪندو هو. تيل جي تيسين جند نه ڇڏيندو جيسين وڃي باقاعدي ان ۾ ٽٻي نه ڏي.

منهنجو خيال هو ته، عزيز اڳوپوءِ حيدرآباد ۾ ئي اچي پاڻ کي ٺاهيندو جوڙيندو آهي باقي جيترا ڏينهن ڳوٺ هجي اوترا ڏينهن اتي اها خجل ڪري ئي ڪانه. سو مون کي ايندي هئي سندس انهن ڳالهين تي منيان هڪڙو به ته اهڙو ئي هو جو پري ڪان ئي ايندو ته واڪڙ واڪڙ ڪيون ايندو. هلڻ مهل بوٽ جون ڪڙيون ايڏو ته زور سان وڄائيندو هو جو اڌ ميل تان سندس اچڻ جو اعلان ٿيڻ لڳندو هو.

مانيءَ جي ميز تي مجال آهي جو ڪير ماني ڪائي ساڻس پيٽ پري! چڱي خاصي ميز جي روماني ماحول تي، چڪڙ چڪڙ جي آواز سان، پاڻي ڦيري ڇڏيندو هو.

سندس انهيءَ بي تالي روش ڪري گهر جي باقي ماڻهن جي عام طور ۽ منهنجي ساڻس خاص طور ڪا نه بڻندي هئي. سانت سان ته ڪڏهن ويٺو ئي نه ابهرو ٿي ڪڏهن هن شيءِ ۾ هٿ وجهندو هو ته ڪڏهن هن شيءِ ۾.

هيڏانهن هوڏانهن ڏسي گهڙندو هو برانڊنگ روم ۾ صوفه تان ڪشن ڪٽي رکندو هو سيرانديءَ هيٺ. ڳوٺان آندل بوٽ ۾ گپ جا گارا اچي رڳڙيندو هو قالين تي. پوءِ سرو رکندو هو پٽ تي ۽ پگهر هاڻا پير وري صوفه تي. ماني ڪائي هٿ ته ڪڏهن ٽوال سان اگهيئين ڪا نه، پائيندو هو ته پتيون ۽ پردا آخر ڇا جي ڪاڻ آهن. آءٌ سندس انهن بي ڍنگين تي ويهه دفعا ٽوڪي به چڪي هونديس، پر ڪيس ڪو اثر ئي نه ٿيندو هو. هميشه الي ويندو هو. چئي، "ثبوت ڪهڙو آهي ته اهي پٽ تي لڳل لينگها، گادين تي تيل جا ڏبا ۽ ڪورن تي پيرن جا نشان منهنجا ئي آهن؟"

پوءِ ته مان هوندي هئس موقعي جي تلاش ۾ ته ڪيئن ڪيس سگ سوڌو پڪڙي لڇي ڪريان. جو آئيندي گهٽ ۾ گهٽ ان ريت لڪ ڪرڻ ته ڇڏي ڏي.

سو هڪ دفعو ڪيس موقعي تي جهليو به هئم. سندس پان هاڻن، هٿن ۽ پٽ تي لڳل تازن لينگهن جا فنگر پرنٽس ملائي بطور عيني شاهد، اميءَ کي وٺي آئي هئس جاءِ واردات تي ثبوت ثابت ٿي وڃڻ ڪان پوءِ سڌيءَ طرح امان کي ۽ اڻ سڌيءَ طرح ڪيس نوٽيس ڏيندي چيو هئم، "امي، جي آئيندي ان ريت، ڪريت ڪئي وئي ته مان ڪيس سئو ريفر ڪنديس سپريم ڪورٽ ۾ بابي جي اڳيون...." امان کي خبر هئي، اول ته بابو منهنجو ڪيڏو مان رکندو آهي ٻيو ته بابي وانگيان منهنجي وات تي به گهڙو مٽ ناهي، سو جي اهي خبرون ويون بابي جي ڪن، ته اوڏي جو اوڏي مهل ٽڏي تي ئي ڪيس 'جانو' ڪرائيندو. سو ان ڊپ ڪان امان، ايڏا سخت ڳالهو ڏنا عزيز کي جو غريب سمجهي نه سگهيو هو ته پيٽس ۾ اها ناگوار تبديلي ڪا گرفتاريءَ ڪان پهرين جي احتياط ۾ Bail Before Arrest 'ضمانت' طور آيل آهي. ڪتابن ۾ منهنجي ۽ عزيز جي ٽيسٽ خاصي ملندڙ هئي هميشه ڳوٺ وڃڻ ڪان اڌ ڪلاڪ پهرين منهنجي اڳيان اڳيان ڦرندو هو. چئي، "فلاڻو ڪتاب ڏي، ريل ۾ پڙهندو ويندس. وري ياد ڪري ڪٽي ايندس." آءٌ ظاهر آهي ته ٽپ جواب ڏيندي هئس سانس. پوءِ عزيز هڪڙيءَ تي آءٌ ٻيءَ تي. جيسين وڃي ڳالهه پهچندي هئي امان جي ڪن. ڪڏهن عزيز کي ڳالهائڻ پوندا هئا ڪڏهن مون کي.

پر گهڻو ڪري امان پاڻ وچ ۾ پئي ڪتاب ونڊائي ڏيندي هئس، ان وعدي تي ته ڪتاب هيترن

ڏينهن ۾ ڪيتري حفاظت سان واپس ڪيو ويندو، پر جيڪڏهن منهنجو ڪو ڪتاب گم ٿيو ته مون کي پڪ هوندي هئي. ”مجين نه مجين ڪتاب ضرور عزيز جو ڪنيل آهي.“ پوءِ آءٌ سندرو ٻڌي ساڻس وڙهڻ جا سانباها ڪندي هئس. هتان اچان منهن ڪڏهن ڪڏهن ٿي مس هو ته آءٌ به وٺي ويندي هئي ساڻس هڪ ٿي ساهه ۾. ”يزيد ڪتاب آڻ“ پڇندو هو، ”ڪهڙو ڪتاب؟“ اهو جيڪو ان ڏاڻهن ڪٽي وئين.“ بغير ڏني منهنجي لهجي ۾ هروڀرو جو اعتماد هوندو هو.

ان ڳالهه تي عزيز کٽندو هو قسم. چئي، ”امڙ سنڌو جو سنهن.“ پر آءٌ ڳالهه ڪلائيندي هئس ساڻس وچ مان، ”مجين نه مجين ڪتاب تنهنجو ئي ڪنيل آهي.“ چوندو هو، ”مولا علي جو....“ پر منهنجو آربر صفائي ڪان پهرين ئي اشو ٿي ويندو هو، ”وري اچين ته ڪتاب ڪنيو اچجانءِ. نه ته منهنجي طرفان پنهنجي عزت هيٺ مٽي پائج.... ٻڌئي.... عزت اڳ ۾ ئي پوري سوري اٿئي... جي اها به هلي وئي ته...... ڌمڪيون ٻڌي ٻيهر قسمن جو سلسلو چالو ڪندو هو. چئي، حضرت عباس جو سنهن مون کي ناهي خبر.“ پر سندس انهن قسمن تي تيسين اعتبار ڪانه ڪندي هئس جيسين وڃين ساڳيو ڪتاب پنهنجي ڪنهن وهاٽي يا صوفي هيٺان نه ڪڍان، پوءِ ان لاءِ ڪتاب کي ان ريت لڪائي ڇڏيندي هئس جو عزيز جي اک نه چڙهي، ان احتياط ڪان ته جي آئينده سچي پچي ڪو ڪتاب ڪٽي به ويو ته ڪيس ان رعب سان دٻائي نه سگهبو. تن ڏينهن اسين رهندا هئاسين پنهنجي پراڻي جاءِ ۾، جنهن جا چار روم ڇڪي تاٽي اسان کي ئي پورا مس ٿيندا هئا. بابو ۽ الطاف (منهنجو ڀاءُ) آهن هميشه جا خلوتي، سو نه هي ڪنهن جي حد دخلي ڪن ۽ نه ڪو ٻيو ئي هنن جي ڪمري ۾ وڃڻ جي همت يا حجت ساري. باقي ٿيس آءٌ ۽ امان، سو عزيز ايندو هو ته گهڻو ڪري امان جي ئي روم ۾ گذاريندو هو. ڏينهن جو سوڙهو سنگهڙو ٿي ويهاڻو ڇبو ڪري ليٽيو پيو هوندو هو پينگهي ۾، ۽ رات جو سمهندو هو سندس جي کٽ تي. جيترين راتيون عزيز لهسان وٽ هوندو هو اهي مڙيئي راتيون امي پٽ تي سمهندي هئي. ۽ مون کي ڏسي ان ڳالهه تي وڻندي هئي باهه، هوءِ ته مون کي ڏسي ڪنهن نه ڪنهن بهاني ڏينهن ۾ هڪ دفعو ضرور چوندي هئي، ” پٽ تي ڪڏهن ڪڏهن سمهڻ به ڏاڍو مزي وارو ٿيندو آهي.“ پر مون کي خبر هئي ته پٽ تي سمهڻ ڪيتري قدر مزي وارو ٿيندو آهي خاص ڪري پيريءَ واري هڏ سان.

”آخر امان، تون منهن ڪوڙو ڪري چوينس جو نٽي ته تون پٽ تي سمهين ۽ لاٽ صاحب سمهين کٽ تي.“

هوءَ چوندي هئي، ”مون کان ائين نه ٿيندو. مون کي پٽ تي سمهڻ خراب ڪرڻ ٿو لڳي، پوءِ هروڀرو......؟“

امان کي عزيز جون وري ٻيون ڳالهيون ڏکيون لڳنديون هيون. هوندو هو هميشه جو ڌهريو. ڪندو هو سدائين ابتيون سبتيون ڳالهيون. ٻاسي ڪان ويهي فضيلت سان ڪا ڳالهه ڪرڻ ته جڻ سکيو ئي نه هو. ٻاسي ڪان ويٺل ماڻهونءَ کي ڏک هٽي هٽي اصل ايڏو ته ڪٽ ڪندو هو جو آءٌ ڪانئس سنجيدگيءَ سان پڇندي هئس، ”عزيز تون ڪٿي اڳئين جنم ۾ بينڊ ماستري ته نه ڪئي آ؟“

هڪ هنڌ ويٺي به ايڏي چرپر ڪندو هو جو ڪل ڪل ۾ صلاحون به ڏيڻ لڳندي هئي مانس، ”بس يائي، جي انهن Random Activites کي ٿورو به Arrange ڪرين ته بينڊ ماستر سان گڏ ڊانس ملستر به ٿي سگهين ٿو. پنهنجي خاندان جو منهن مٽي ڪندين ٻيو پلا ٻارن کي پڙهائڻ واري ماستري ۾ رکيو به ڇا هي؟“

سو امان چڙندي هئي سندس ’ڌهرئي پڻي‘ ۽ ابتي سبتي ڳالهين تي. الله رسول به ته هروڀرو اکين ۾ اٽڪندا هئس نه.....

هڪ لڳان گهڙيو هو ٻلڪ روم ۾. ڪجهه دير ٿي ته اتان رڙين جي ولرو وار لڳائي ڏنئين..... ايڏو ته حشر مچايو هئين جو امي اٽو ڳوهڻ وچ ۾ ڇڏي اچي در تي بيٺي هئس. ايڏو بي چين ٿي پڇينس، ”ڇا ٿيو عزيز ڇا؟ ٿيو.“ اندران جواب ڏنائين، ”ڪجهه ڪونه، بس گرمي ٿي لڳيم.“ اميءَ چيس، نالائق، ان تي هيڏيون رڙيون. مون پاتيو ته ڪو.....!!“

چئي رڙيون انڪري ڪيم جو هتي خيال آيم تہ جڏهن نئين جاءِ جوڙايو تڏهن باٿ روم ۾ پکا هٽائڻ نہ وسارجو، جو گرمي ٿي ٿئي. هتي بہ جيڪر ٻاهر نڪران ها تہ تيتر وجيم ها وسري......“

ٻاهر نڪتو تہ چيومانس، ”عزيز، تنهنجي فڪر ۽ تدبر جو پرواز باٿ روم کان شروع ٿي وري اتي ئي دم ٽوڙي ڇڏي. واهہ واهہ ڇا خيالن جي اُڏام آهي؟“

ان تي عزيز ڏنو هو هڪ وڏو ليڪچر امان جي ئي آڏو. جنهن جو تت ڪجهہ ان ريت هو تہ Sex کان وٺي Soul تائين سوچ جو پهريون سيمينار باٿ روم ئي آهي. ۽ وضاحت ڪندي ڪي اهڙيون ڳالهيون بہ چئي ويو هو جو امان ٻہ ٻہ هٿ ڪري ورتا هئس.

چيو هئينس، ”مٺا الله رسول جا ترڙيل ڇورا، ڏسين ٿو ڪفر بڪي بڪي منهن جي مٺيائي مري وئي اٿيئي، تنهنجي گهر ۾ پير رکڻ سان لڇمي ئي نہ ايندي ماريا بي لڇٺا.“

ان تي عزيز ويندي ويندي چوندو هو، ”خدا رسول جو ناهيان ورتل ادي، منهن جي مٺيا تہ فيرا ڊال جي نذر ٿي وئي اٿم، ٻگهار پورو ئي نہ ٿيو سو.....“

۽ جڏهن عزيز امان جو ٽڪ بجو ڪاني پٺ ڏيندو هو تہ هميشہ هوءَ اکين ۾ پاڻي آڻي چوندي هئي. ”جٺ ٿي ڪريانس تہ هانو ٿو سڙيم، پر افعال ئي اهڙا اٿس. ڏسان پئي تہ لهي بہ ڪيڏو ويو آهي. جڏهن ڄائو هو تہ ٻلبو سندس پير اکين تي رکي چوندو هو. هي منهنجو ڪعبو آهي ڪعبو.“

قرض ڪڍڻ لاءِ مون کي ڪيئن ڪيئن قائل ڪندو هو. ”سوا ٻہ سو ٻگهار، تنهن مان هاسٽل جو بل ٻريان توبيءَ جي ڌلائي ڏيان، 3 ويلا مانيءَ جا ڪيان، شيو جو سامان وٺان، ٻہ ٽي فلمون ڏسان....“

آلا اهو سڄو پروگرام ٻڌي پئسن ڏيڻ کان لنوائڻ ڪاڻ چوندي هئس، ”ڀلا فلم ڏسڻ ڪو هرو ڀرو فرض آهي؟“

چئين، ”پنهنجي من جا پاڻ تي بہ ڪي حق ٿيندا آهن آخر؟“

وراڻيئين، ”توکي ڪهڙي خبر؟ فلم ڏسڻ فرسٽريشن کان فرار جو سڀ کان سستو نسخو آهي ماڻهو تہ پاڻ کي پرچائڻ لاءِ الائي ڪهڙا جتن ڪندا آهن.“

”اها تہ ڪا ڳالهہ ناهي، جڏهن موچڙو گهٽ ماني ٻو تي هجي تہ پوءِ فرسٽريشن فرار بنجي ويندي آهي.“

ڪيس چوڻ ڪاڻ تہ ائين چيم، پر دل ۾ پاڻ ئي پاڻ تي ڪلڻ لڳي هئس.

مون کي سوچيندو ڏسي چيائين، پروگرام سڄو تنهنجي آڏو آهي تون ئي ٻڌا ڪهڙو Item واڌو يا فضول آهي جو ڪڍي ڇڏيان؟“

۽ مان ڪيس صلاح ڏيڻ لاءِ واقعي سوچڻ لڳي هئس تہ ڪيئن هو واڌو Item کي ڪٽ ڪري، ڪيس ٻگهار جو پورت جو ڏسيان جو آئيندي هُو قرض ڪڍڻ کان بچيو رهي.

”.....ڇا فلم جو پروگرام ڪٽي من جي مونجهار کي رهڻ ڏي ها. مانيءَ جي ٽن ويلن مان ڪٽي ٻہ ڪري ها. يا توبيءَ کان ڪپڙا ڌوئارڻ ڇڏي مجنون ٿي رستن تي هليو اچي ها. انهن Items مان ڪهڙو Item واڌو هوس آخر؟ تڏهن مان سمجهي نہ سگهي هئس سواءِ ان جي تہ، عزيز جي جان تي سفيد پوشي جو ڀرم بہ ڪيڏو نہ وبال بڻيو هو!

بيشڪ وعدي جو هميشہ سچو رهيو، هتان اجان ٻگهار ملندي ئي مس هئس تہ فوراً اچي در تي ٽيڪسي بيهاري پهرين قرض چڪائي پوءِ ڳوٺ ويندو هو. سندس در تي بيٺل ٽيڪسي ڏسي ڄاڻي واڻي چوندي هئس، ”ٽيڪسي بيٺي اٿئي عزيز نہ تہ پٽ ڪارايان ٿاهوڪو.“

ڪاڏي جو هُو ڏاڍو شوقين. اجان هتان گهر گهڙندو هو تہ هڪ نظر رڌڻي ڏانهن وجهي امان کان پڇندو هو، ”ادي آهي ڪا شيءِ ڪاڏي لاءِ ڪن سٺائي ٿي سٺائي؟“

آءٌ وچ ۾ ئي وراڻيندي هئي سانس، ”بلڪل سٺائي ٿي سٺائي.....“

سو پٽ جو ٻڌي سندس منهن تي سڄ ٻج سوچ جا ليڪا وکرڻ لڳندا هئا.... پڇندو هو، هو، ”تہ پوءِ ٽيڪسيءَ کي ڪجهہ وڌيڪ ڏيئي بيهاريان؟“

”ها... جي مهانگو نہ ڇنيئي تہ......“

پوءِ تڪڙ تڪڙ ۾ ڪوسا ڪوسا گرهہ وات ۾ وجهندي ويندو هو ۽ واهہ واهہ ڪندو ويندو هو. ويندي ويندي چوندو ويندو هو، ”واقعي گهر جي روٽي پاڻيءَ ۾ بہ ڪو ’معراج‘ جو مزو آهي، پر اسان پارن اپاڳن کي معراج ملي ئي ڪونہ!

هڪ لڳان پريان ڪان ئي پاڻ سان هيڏي ساري پيٽي لوڏيندو آيو. چيئن، ”B-T“ ڪئي اٿن لازمي ٽيچنگ ۾، سو آيو آهيان B-T ڪرڻ.... پر رهندس اوهان وٽ ئي، جو نڪو هاسٽل ۾ داخلا ئي ملندم ۽ نڪو ئي پاڻ ۾ حال ئي سگهيان.“

اها ڳالهہ ٻڌي، منهنجي جو منهن جو پنو لٿو ئي پاڻ بہ اهو تاڙي ويو. سو چيئين، ”شڪر ڪر جو تون ان آزار ڪان بچي وئين، نہ تہ 12 مهينا مون وانگيان گيسيءَ جو نڪاءُ پيو لڳئي ها.“ ڪامي چيومانس خير 12 مهينا نڪاءُ تہ هاڻي پيو لڳندم. تون تہ پڄاڙيءَ ۾ سرٽيفڪيٽ بہ وٺيو ويندين ۽ منهنجي نڪاءُ جو تہ ڪو ڪڙ تيل ئي نہ نڪرندو.“

سمجهي ويو سو چيئين، ”نہ مان هرو ڀرو اوهان کي تڪليف نہ ڏيندس. چڱي عرصي لاءِ رهڻو اٿم نہ“

چيم، ”تون پاڻ جا تڪليف نہ ڪرين اها اسان کي ڪرڻي پوندي آهي. نل کولين تہ بند نہ ڪرين. رات جو بيڙين جا ٽوٽا ڳولهڻ لاءِ سڄي گهر جون بتيون ٻاري ننڊ ڦٽائين. ڪڙيون وڄائي وڄائي دلين جا ڌڪا ڏين......“

چيئين، ”نہ، نہ آئينده ضرور احتياط ڪندس، بس ٻڌئي وعدو......“

”هي ڏس پٽين تي لڳل لينگها.... تيل هٿيون گاديون.... ۽ چپا ٽيل وهاڻا، چڪ جي قالين تي رانگان هي سڀ تنهنجي اڻنگائيءَ جا ثبوت آهن......“

مون لڪ چپ ۾ ڪيس سندس بي تڪي هلت چلت جو احتياطن نوٽيس ڏيئي ڇڏيو جو آئينده گهٽ ۾ گهٽ يا ’خيال‘ ڪري نہ تہ ’جاتو‘ ئي ڪري.

بس پوءِ عزيز رهڻ لڳو هو اسان وٽ ڪجهہ پاڻ ’سمجهہ‘ ڪيائين. ڪجهہ اسان سمجهوتو ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح روڙهندي ڪلندي، ٻٽندي ٻڌائيندي وقت جو وهڪرو وهڻ لڳو هو. ڳتا اکر اڄان بہ هڪٻئي کي چوندا هئاسين. لفظن جي ڏي وٺ ۾ اڪثر تلخي بہ ٿي ويندي هئي، پر تن ڏينهن منهنجا نظريا بہ نرالا هوندا هئا ۽ عزيز کي بہ بهرحال اسان وٽ رهڻو هوندو هو سو ننڍي ننڍي لفظي چڪرين کي هڪٻئي جي ’انا‘ جو سوال بڻائي وهندا هئاسين جو تڏهن منهنجو خيال هوندو هو تہ اسين سڀئي لفظن جا ئي نهيل آهيون اندر ۾ جي رڳو اڳڙيون اٿون تہ چا ٿي پيو! سو ڪوشش بهرحال اها هوندي هئي تہ هڪٻئي کان مات نہ کائجي. عزيز مون کي سلي سير، ۽ مان جي سوا سير نہ ٻڄيانس تہ مان بہ ڪهڙي؟

اصل ۾ مون کي هوندو هو پنهنجي Ego جو ڏاڍو خيال، سو ان Ego جي حفاظت ۾ اگر ڪڏهن ڪڏهن لفظي گرمي وڌي بہ ويندي هئي تہ پوءِ Sorry ڪرڻ بہ تہ آخر جهڙن تهڙن جو تہ ڪم نہ هيونہ؟

ڪڏهن ڪڏهن امان وٽ وڃي رهندي هئس چوندي هئي، ”تنهنجي عزيز سان اها روز روز جي ڪل ڪل مون کي ڪا نہ ٿي پرچي. گهڙن جا پاڻ سڪيو وڃن ان طرح تہ. خبر ٿئي جڏهن تون ننڍڙي هئين تہ تنهنجي لاءِ اسان ڪڏهن نہ ڪيڏٽا ورتا ۽ نہ گرم ڪپڙا. بلبو جڏهن بہ حيدرآباد ايندو هو تہ عزيز لاءِ ورتل سامان مان ايترو تہ تنهنجي لاءِ ڏيئي ويندو هو جو اڄ تائين تنهنجا اهي ڪيڏيل ڪيڏٽا ۽ ڀهريل سوئيٽر سنڀالي رکيا اٿم.“

آءٌ امان جو اهو بليڪ ميل وارو موڊ تاڙي ويندي هئس، سو ان موضوع ڪان هٽي ’عزيز‘ کي موضوع بڻائي چوندي هئس، ”پر امان، اهو تہ تون بہ سمجهندين تہ آهي ڏاڍو بي ڍنگو. هن تي نہ ڪڙم جو اثر ٿيو نہ ڪيڙ جو. آخر ويو الائي ڪنهن تي؟“

امان رنج مان ورائيندي هئي، ”ڪڙم ۾ رهيو ئي نہ اٿو ڀلا ڪٿان ٿيندس؟ ننڍي لاڪون ئي ٽڙجي ويو... ننڍڙو هو تہ بلبو سندس پير اکين تي.....؟“

آءٌ چوندي هئس، ”پر امان اٿئي هڙ ڄڙو، تون اجايو ٿي رنج ڪرين؟“ چيئين، ”تون ڄڙبيندي آهينس تہ هانو سڙندو اٿم.“

”.....۽ منهنجي جا بيعزتي ڪري منهنجو هانءُ

ساڙيندو آهي سو؟“

چيئين، ”تنهنجي ڪندو عزيز بيعزتي؟ توڪان هو ڪيبائيندو آهي سو؟“

”خبر ائثي امان، اجا ڪلهه تازو مون سان اٽڪيو آهي. ڪلهه شام منهنجيون ساهيڙيون آيون هيون ته ويهه چڪر ڏيئي مون کان پڇيو انس ته، اهي ڪٿان آيون آهن. پائر ۽ پيئر جا ڪندا ائن ۽ پرفيوم ڪهڙو يوز ڪنديون آهن؟“

چيئين، برابر آهي چيڳرو، پر تون منع ڪرينس ها نه......“

”منع ڪئي مانس، پر خبر ٿئي مون کي چا چيئين؟“

امان وچان ڳالهه ڪٽ ڪري چيو، ”پهرين تون ٻڌاءِ تو منع ڪيئن ڪيس؟“ چيومانس، ”ڪٿل ڪاٺا، تنهنجي ڏاڻ جونِ ناهن اهي پرفيومز، چٽل ڪارتوس!“

تنهن تي مون کي ٿو چوي ته، ”ڏاڻ جون تنهنجي به نه هيون، پر دعا ڪر جو چائين حيدرآباد جي هن گهر ۾، جي جمين ها ڳوٺ جي ڪنهن غريب جي گهر ۾ ته هينئر تون به چيٿان پٿي ٿڦين ها يا اڳٺ وٺي اُٿين ها.“

فجر ٿيندو هو ته عزيز کي لڳندي هئي چانهه جي ٻاڙ. هو سدا جو چلولو، سو ياد نه هوندو هئس ته سمهڻ مهل رات جو جتيون ڪٿ لاهي ستو. سو فجر جو ائي اسان جي ٻپ کان سرپاڻ ۾ امان کان پڇندو هو، ”ادي منهنجي جتي ڪا ڏٺي؟ الا ڪٿي لاٿر؟“

ڪيترا دفعه اهي پادر منهنجي سيرانديءَ سٽي ويو هوندو ۽ مون ڪيس ٽوڪيو به هوندو، ”جتي سمهين ات سٽيندو ڪر اهي گهيتلا. ان ريت منهنجي سيرانديءَ جو سٽيو وڃين سو سڄي رات خراب خواب ڏنا اٿر....“

چيئين، ”خراب ذهنن کي هميشه خراب خواب ئي ايندا آهن. فرائڊ ائين ٿو چوي....“

ساڙ ڪائيندي وراڻيومانس، ”مون کي ڇڏي فرائڊ ڏاڙهيل توسان اهي ڳالهيون ڪڏهن ڪيون؟“

چيئن، ”اهو جيڪو گلاس جي زور تي Spirit ڪونه گهرائيندا آهن، سو تڏهن مون به ڪيس ڳالهه ٻولهه ڪئي هئي؟“

پڇيومانس، ”پهرين آيو به هيئي؟“

چئي، ”واه ڪاٿي دجال وانگيان اوڏي مهل اچي حاضر ٿيو.“

”پوءِ پلا قوم جي نالي ڪهڙو پيغام ڇڏيئين؟“ پڇيومانس.

چيئين، ”قوم لاءِ ته بس رڳو خوابن جي تشريح ڪري ويو باقي سو تنهنجي خاصي مٽي پليد ڪيائين.“

”ڪجهه پنهنجي لاءِ به ڍارو هٽائينس ها؟“

وراڻيئين، ”ها پڇيو هومانس، پر چيئين تو جهڙن الله وارن جون ’جنتريون‘ آهن فرشتن جي هٿ! باقي مان رڳو ماڻهن جا ڪچا چنا پڌائيندو آهيان. سو ويندي ويندي تنهنجي نالي چئي ويو ته، آلا سندس چڙو پوٺو ٿيان. باقي پاڻ ته منهنجي به ڏاڏي لڳي!“

سو ڳالهه ٿي ڪيم ته فجر ويل عزيز کي لڳندي هئي چانهه جي ٻاڙ، ۽ سرپاڻ ۾ امان کي پڇندو هو. جتيءَ جو، سو هڪ دفعو سندس اهو پڙلاءِ منهنجي ڪن به پيو هو. سو پنهنجي روم جي دري کولي جاڻي ٻجهي پڇيومانس، چا ويو ٿئي عزيز؟“

وراڻيائين، ”منهنجا پادر الاڻي ڪيڏانهن ويا؟ ايڏانهن ته ناهن؟“ مان اتان رڙ ڪري چيومانس، ”ها ها پسائي رکيامانءِ منهنجي روم ۾ اچ، اچي ڪٽي وڄ...“

اهو چئي منهنجي ته اک اک سان لڳي وئي هئي پر صبح جو ڏٺر ته موڊ ٺيڪ نه هو امان جو. رڌڻي ۾ گهڙيس ته عزيز ات چانهن جا وڏا وڏا سرڙاڪ پئي هنيا. مون به امان کان چانهن گهري ته ڏيڻ جي بدران منهنجي اڳيون ڦٽي ڪري پاڻ وڃي لڳي پي ڪرت ڪي. مون کي جلدي پنهنجي اسر وارو جواب ڪڪڻ لڳو. سو مان به ڏت هنيون چپ چاپ ويٺي رهيس، پر هن کان گهڻو برداشت ٿي نه سگهيو. سو چيئين، ”دنيا جهان جون ڏيون پڙهنديون آهن ته اُن اسان گڏ پروڙينديون به آهن ۽ تون....؟“

”چو مون چا ڪيو امان؟“

چوهه مان چيئن، ”اهو ڪو جواب ڏيڻ جو ڍنگ هو. اسر مهل ماڻهو اٿي الله رسول جو نالو وٺن ۽

تون....“

”پر اها ڳالهه ته عزيز ۽ منهنجي وچ جي هئي.... ۽ اسين پاڻ ۾....“

عزيز کي چپ ڏسي مون پنهنجي پاليسي ٿورو بدلائي پر امان به ڇڏڻ وارن مان نه هئي سو چئين ”ڪٽي ڪنهن جي به وچ جي هجي، پر ’لچڻ‘ به آخر ڪا شيءِ ٿيندي آ. ٻڌءِ؟“

عزيز ورتو جهٽ موقعي جو فائدو. سو چيئين، ”ادي هڪ انگريزي قول آهي....“

مون کي پڪ هئي ته اهو قول منهنجي فائدي ۾ ڪو نه ويندو ويتر ٿيندو تتيءِ تي تيل، سو ڳالهه اڌ ۾ ڪپي چيومانس، ”چڱو چڱو هاڻ ڏس چانهه ۾ ٿي مک پوئي.“

پر عزيز کي پڪ هئي ته صبح ساڻ رنڌڻي ۾ مک جو گذر ناهي ٿيڻو، سو ڏاڍي اطمينان سان پنهنجو قول پورو ڪيئين. چئي، ”انگريزي قول آهي ته جنهن جي دولت وئي، تنهنجو ڪجهه نه ويو. جنهن جي صحت وئي سمجهو ته ڪجهه وئي، ۽ جنهنجا ’لچڻ‘ ويا پانيو ته هڙئي وئي!“

اهو ٻڌي مون کي ورتي ٻجان، سو چمچو سجيي چڙمان چيومانس، ”ڏس دام ۾ رک پاڻ کي عزيز نه ته.“

پر امان جي ڪن تي منهنجي هڙ وڃڻ جو اطلاع پهچي چڪو هو سو هڙ وڃڻ تي اپڻو ته ماتم مچايائين جو منهنجو اتان چپ چاپ کسڪڻ ڪان سواءِ ڪو چارو ئي نه رهيو هو. چئي، ”ها ها هڙئي ويس مون کي کهڙي خبر ته جمڻ سان ئي ڪي هن جا چنيءِ جا چهه پئسا به چڙي پوندا.... دنيا جون ڏيون ڏسندي آهيان ته پيٽ ٽرندو اٿر... ۽ هيءِ....“

اهو ٻڌي مون کي عزيز تي ويتر ورتي باهه، سو ساڙ مان پاسي ڪان لنگهندي چوندي وئي مانس، ”پوڙهي ٿوهر جا سڪل چوڏا، جي وير نه وٺانءِ ته مان به ’مان، ناهيان.“

ان صبح جو ڏاڪڻيون لهندي سوچيندي وئي هئس، ”مٺو وٺ جهڙو امان کي ڪيئن برغلائي ويو اڄ منجهند مونٽندي جي امان جو موڊ نيڪ رهيو، ۽ پاڻ به وجهه چڙهيو ته ڪنهن ڪنڊ پاسي ڪري ديڙات ته زوردار پٽينديسانس رڳو وجهه چڙهي.“

هڪ لڳان بلبو ويو هو ڳوٺ. امان ٿي پڙهي منٺي سنجهان جي نماز، سو وجهه وٺي عزيز کي چيم، ”عزيز سانٽ ڏين ته تون آءٌ ۽ الطاف جيڪر شام ملهايون ناهوڪي.“

پڇيئين، ”ڪيئن؟“ چيم، T.V ڏسنداسين، چانهه پئينداسين ۽ تنهنجيون ٻيڙيون ڇڪينداسين.“

تنهين جي منظوري سان وڃي ويناسين ڊرائنگ روم جي پٽ تي. مون احتياطن روم جا پردا چڱيءَ طرح ڪيرائي ڇڏيا جو متان ٻيڙيءَ جو دونهون يا ڏپ ٻاهر نڪري.

عزيز ڀرين ٻيڙي دکائي ۽ سوٽا هڻي مون کي ڏني مون پڇڙي چني ۽ ڦوڪون پري الطاف ڏي ڪٽي، ۽ الطاف عزيز ڏي ورائي. اهڙي طرح ٻه رائونڊ پورا ڪري وري نئين ٻيڙي دکائيسين، پر وچ ۾ عزيز هئين رڏ چئي، ”ان ريت پڇڙيون پڇي پڇي جي ٻيڙيون پيتو ته مون تي ٿيندو بوجهو جي ڇڪڻي هجيو ته سڄي ٻيڙي ڇڪيو، نه ته تو توهان جي مرضي.“

چيم، پائي ڏس، ڇڪينداسين ائين جيئن هينئر ڇڪي آيا آهيون. باقي سو توتي بوجهه وجهڻ اصل ڪونه ڏبو. جيتريون ٻيڙيون پيون اوترا پيسا ڳڻي وٺي ڇڏجانءِ بيشڪ ٽڪو في ٻيڙي مٺي جي حساب سان.“

چيئين، ”پئسن جي ڳالهه ناهي، پر جي رات جو ڪٽي پيون ته مون ڪان هڪ پل به هنن ڪان سواءِ نه سرندي، پوءِ ٽوٽو چونڊڻ ته....“

جڏهن ٻيڙيءَ جو ٽيون رائونڊ ٿيو پورو تڏهن خبر پئي مذاق ئي مذاق ۾ اسان جي بي خياليءَ ڪري ڪا چڻنگ وڃي پئي قالين جي نرم نرم ريشمي پشم تي اندر ئي اندر دکي دکي هڪ گلابي گلابي گل کلين سوڊو سڙي پسر ٿي ويو. لڪ جو موڊ ويو پاٽي ٿي. جهٽ جهٽ ڪري ٻريءَ تي چنبو وڌوسين. پر وسائڻ لڪائڻ جي وٺ پڪڙ ۾ امان کي خبر پئجي وئي. ٻيڙي پيئڻ جي خطا ته خير معاف ڪري به ڇڏي ها، پر قالين جو ٻرڻ معاف نه ڪري سگهي.

ويتر جو خبر پيس تہ مون ۽ الطاف بہ ويهي ٻيڙيون پيتيون آهن. سو اسان ٻنهي کي گڏجي ڪتن سان ڪارايو هيئين. اسين تہ ملڪ ملڪ ڪري وڃي پياسين پنهنجن هنڌن تي باقي رات جي ڪيتري پهر تائين عزيز جا جي چوڏا لاتا هيئين سي اڄا بہ ياد اٿم. چئي، "هاسٽلن جا هريل ڪافر، تون گهر جي رهڻ جو لائق ناهين. سچو پيتو پيو آهين، پر تڏهن بہ اها ڪتن جهڙي ڪرت ڇڏين ڪونہ ٿو. توبهہ رب جي، ويهي ڦالين ساڙايو اٿس ۽ ٻيڙيون پياريون اٿس." "وسن جهڙو ڦالين سڙيو آهي سو اهو داغ ڪڏهن نہ وسرندم." اها رات ڪافي دير امان ايندي ويندي ڦالين جو ٻريل داغ ڏٺو هو ۽ اسان تي لعنتون وڌيون هيون.

ڏينهن ڏاڍا هلڪا سلڪا ٿي گذرندا ويا ۽ عزيز B-T ڏاڍي موهہ سان ڪندو رهيو يا ائين چوان تہ عزيز کي B-T ڏاڍي موهہ سان ڪندي رهي، جو پانيو هو تہ مٿس يونيورسٽيءَ جي نازڪ فضا جو ڏاڍو سلوڻو اثر ٿيڻ لڳو هو. اکين جي جوت بہ تن ڏينهن ڏاڍو جهل مل ڪرڻ لڳي هئس ۽ منهن ۾ لالاڻ بہ ليٽا ٿي پاتس.

عزيز جا ان ريت هوريان هوريا رومانٽڪ گيت جهونگارڻ دڙڪا سڙڪا ڪٽي منهنجي پرفيوم لڳائڻ مون کي بي سبب ڪين لڳا هئا. ڏاڍو پينٽ کي پنج پيرا استري ڪري ڪلهن تي اجرڪ ويڙهي پڇندو هو، "ڀلا ڪيئن ٿو لڳان؟" آءٌ پينٽ ۽ اجرڪ جي تضاد کي تنقيد سان ڏسي چوندي هئس، "ڏڙ ريليو سسي پاڪري ۽ وري پڇين ٿو ان تي تہ ڪيئن ٿو لڳان؟"

پر ڪيس ڪالهہ اهي ننڍيون ڳالهيون لڪائينديون ڪين هيون. هوريان هوريان جهونگاريندو هو. "هينئڙو منهنجو جهوريءَ منجهہ- جهجي ٿو."

آءٌ ڪيس موقعي تي وٺندي هئس، "عزيز 6 فٽن جو پلئي، ۽ جهونگارين ٿو اهي زنانا پار. پون ٿي ڪين ٽا منهن تي. تنهن کان تہ ويهي قومي نغمو ڳاءِ يا منهنجي آيل ملهہ هيڏي راڄ مان، وارو آلاپ ڪج."

چيئين، "توکان مشورو ڪنهن ورتو هو تہ ڇا پوير ٿو منهن تي يا ڇا نٿو پوير؟"

چيومانس، "جا ڳالهہ مناسب سمجهيم، سا چڱائي سمجهي آڏو رکي مانءِ.... نہ مڃين تہ..."

طنز سان وراڻيئين، "تون ۽ چڱائي! ان ڪتي جيڏي قد سان جڏهن چڱائي ڪندين، تون تہ اهو ئي جنم نہ هوندو...."

چيم، "نہ خير- مان بنفس نفيس چڱائي آهيان."

چئين، "تون جي فقير جي پڙ ۾ ملئي خيريءَ جي مسيت ڪان متاثر ٿي ڪا مسيت جوڙائين نہ.. تہ بہ مان پائينديس پڪ اها مسيت جتين چوراڻ لاءِ...."

تڏهن مون سندس ايندڙ نسل تي زور سان لعنت وجهي آئنده ڪيس ڪو بہ مشورو نہ ڏيڻ جو پڪو پهہ ڪيو هو. ڀلاءِ چڱائي بہ ڪجي ۽ چور بہ ٿجي سو اهو ڪهڙو دستور؟

هڪ ڏينهن آيو تہ دستور خلاف ڪجهہ چپ چاپ هو. ڪجهہ منجهيل ٿي لڳو. اڄي بوٽ لاهي پلسيرو ڪري پاڻ رلتي جي ٻنڌ تي ويهي رهيو. مان اٿ اميءَ لاءِ مگن جي دال ٿي اٻاري جو چاق نہ هئي. صبح کان آگر ۾ چادر تاڻي پئي هئي. دال ڏيڻ وئي سانس تہ چيئين: "عزيز جو اڄ مائيٽو ٿو لڳي. پڇينس تہ سهي؟ پر مون کي اميءَ جو اهو مائيٽو لفظ ڪين آڙيو. سو امان تي رکي پنهنجي طرفان چيومانس، "عزيز امان ٿي پڇي جو اڄ ميسٽون ٿو لڳين؟"

پر مونڊ ۾ نہ هو سو نڪو ورچيو ۽ نہ ئي ڪجهہ وراڻيائين.

چانهہ جا بہ ڪوپ ناهي هڪ پاڻ ڪٽي ٻيو ڏيندي پڇيم، "تنهنجا ڪلاس ڪيئن پيا ٿين؟"

ٿورو چرڪيو پڇيئين "جو" مون چيو، "اونهينئن."

ٿورو مرڪيو، پر منهن پڪو ڪري وري پڇيئين، "خير تہ آهي؟" پراڻي خط جو رواجي جملو دهرائي چيومانس، "هت سڀ خير آهي- باقي اوهان ڏي سو خير ڪو نہ ٿو لڳي."

چيئين، ”جي ڦيڪلاجيءَ جي رعب ۾ آڻڻ ٿي چاهين تہ اهڙي ڪائي ڳالهہ ڪانهي....“

”خير سلين يا نہ سليم باقي...، پر ڏٺم هيڪر وري عزيز خيالن ۾ گم ٿي ويو. چانهہ جي ٻاڦ ۾ ڀانيم تہ سندس خيال رجهندا ٿا پيا وڃن. سو هيڪر وري پڇيومانس، ”عزيز انسان هٿڻ جي ناتي ستو هلي هلي ماڻهو ڪڏهن پٽڙيءَ تان لهي بہ ويندو آهي ۽ اها ڪا وڏي ڳالهہ ناهي.“

چيئين، ”ڏس وري اها ڪتابي لئنگوج؟“

”ڪتابي ڳالهيون ڪتابن ۾ ئي ٺيون سُٺهن. اهي صرف پڙهڻ ڪاڻ ئي هونديون آهن. هت صرف تون ۽ آءٌ ويٺا آهيون ٻڌاءِ ڪا خاص ڳالهہ ضرور آهي؟“

چيئين، ”ڪجهہ بہ ناهي.“ پر مون کي ويساهہ ڪين آيو سو مان اڙي رهيس.

”تون هلندي هلندي ضرور پٽڙيءَ تان لٿو آهين. مون کي پڪ آهي.“

چيئين، پٽڙي ڇڏاءِ وڃڻ جي ڊپ مان ڪڏهن پٽڙيءَ تي هليم ئي نہ....“

”پر ماڻهوءَ جي نجات تہ صرف پٽڙيءَ تي هلڻ ۾ لڪيل آهي، جو هو ستو سنئون هلي سگهي.“

”تہ پوءِ مان ڪڏهن پنهنجي مرضيءَ سان هليو ئي ناهيان. مون کي زندگيءَ ۾ زبردستي اگهيان ڌڪي ڌڪي آندو ويو آهي. مون زندگي گذاري ناهي. مون کي گذارڻي پئي آهي....“

چيومانس، ”اهي ڳالهيون تہ ڏک ڪائي دل وندرائڻ جا پار ٿيون لڳن.....

چا مون کي واقعي ڪجهہ نہ ٻڌائيندين....؟“

”چوان ٿو تہ- اهڙي ڪائي ڳالهہ ناهي....‘

”ڏس عزيز اسان سڀ ڌرتي جا رهواسي هڪ ئي خمير جا جوڙ آهيون. زمين تي رهي آسمان جون ڳالهيون ڪرڻ ”زيب داستان“ کان سواءِ ڪجهہ بہ ناهن. مع تہ جي تنهنجون پستيون اڄ توکي هيٺ ڌڪڻ لاءِ آتيون آهن پڪ ڄاڻ تہ آسماني رفعتون بہ توکي مٿي ڪرڻ لاءِ ضرور ڪوشان ٿينديون.“

چيئين ”ڏس وري اها ڦيسڪلاجي... ڀاڄهہ جو اتو ڏيئي ڏگري وٺڻ وارن جو حال هيو کهڙو ٿيندو؟“

”ڦيسڪلاجيءَ مون کي ڪجهہ هيو ڏنو يا نہ.... البتہ ايتري تہ Broad-Minded ضرور آهيان جو تنهنجي ڪنهن ڪڏائيءَ کي نڪو ’نئون‘ پانيان ۽ نہ ئي ’حيران‘ ٿيان....“ ”ماڻهوءَ ۾ ڪڏهن تولو- ڪڏهن ماسو ٿيندو ئي رهندو آهي ۽ اها ڪا وڏي ڳالهہ ناهي ڦير تہ رڳو ڪڏهن ڪثافت جو- انسان هٿڻ جي ناتي سين سان ائين ٿيندو آهي.“

چيئين، بي ڪار ليڪچر ڏيئي مٿو نہ کاءُ- مون ۾ ڪا بہ ڪڏائي ناهي...“

”نہ پوءِ لڪائين چو ٿو؟ ٻڌائين چو نہ ٿو؟“

چيئين، ”بابا تو پڳل دهل جو مون کي اعتبار ناهي.“

”چڱو ڀلا وعدو وٺ...“

وعدو وٺي عزيز مون کي هڪ پتڪڙي پر ’نازڪڙي‘ ڳالهہ ٻڌائي هئي..... ڳالهہ ڪا خاص نہ هئس. بس تنهنجي- منهنجي هڪ عام ڳالهہ هئي، پر عزيز جو ماڻ رکڻ لاءِ ڳالهہ جو ڪٿي پرم رکيم. نہ سندس زندگيءَ ۾ ڪنهن سان ڪيم ۽ نہ پنهنجي زندگي ۾ ئي ڪنهن سان ڪنديس. باقي اهو ٻڌايان تہ ان ننڍڙي ڳالهہ ۾ چنڊ جو چمڪو بہ هو. گلن جي رستي تي سڄي وات امان دعائون گهرندي ملي.“ ورڪا بہ هئي، رچنا جو رچڻ ۽ اميدن جي آس بہ هئي- تارن جي چمڪ ۽ هيرن جي هبڪار بہ هئي ان ڳالهہ ۾. هڪ عام ماڻهوءَ پٽانڊر- پر عزيز الائي چو منجهيو منجهيو ٿي لڳو؟ ۽ تڏهن هڪ لڳان عام راتن جهڙي رات هئي. نڪا تارن جي ٽم ٽم هئي نہ ئي چنڊ ۾ ڪو خاص چمڪو، پر پلٽ اونده بہ نہ هئي. نڪو ڪنوڻ جو ڪو ڪيڏو هو. بس عام راتين جهڙي حيدرآباد جي هڪ عام رات هئي.

ان شام جو سچو وقت ويهي گهر جي سيٽنگ

بدلائي هئم. قالين کي چنڊ ڪر لڳرائي صوفن ۽ ڪشن جا ڪور به بدلايا هئم، بتيون چنبرائي پردا مٽيا هئم. ڇانور سوئي پچائڻ لاءِ ٻاهر رکيا هئم. جو اينڊڙ صبح جا ڇانورن جي هبڪار ڦهلجي هئي رنڌڻي ۾. جو منهنجي پٽاندڙ اينڊڙ صبح عيد جو صبح هو. ۽ هيڏي ڪم ڪان پوءِ آڌ جا الرٽ ننڊ ۾ گهڙي هئس ته گهنٽيءَ جي گجگوڙ هٽي چرڪائي وڌو هوم، پر مون پنهنجيءَ پر سوچيو هو ته، "اِيو هوندو ڪو پاڙي جو اڙبنگ ماچيس جي تيلي وٺڻ- يا هوندي ڪا نِنڍڙي نينگر آئي هوندي عيد جي ميندي لهرائڻ!" سو خود غرض ٿي سوچيم هئم، ٻلبي جي وسن جهڙي ننڊ ٿي خراب ٿئي. ٻارن کي ڇا آهي ته وقت بي وقت بيٺا هوندا." ان وقت 'وقت' جو احساس ٿي نه ٿيو هوم جو ان ڏس ۾ هميشه ڪان جاهل هئس ۽ آهيان. سو اٿي مين سوئچ بند ڪري ڇڏيم. "نه هوندي لائيٽ نه وڄندي گهنٽي." مان پنهنجو پاڻ کي داد ڏئي وري لٽ ڪوڙي سمهي رهيس، پر پانيم اچا به ڪير آهي جو در وڄائي رهيو آهي. ٻچان وڃان اٿي سوئچ آن ڪري رستي جي بتي ٻاري در پٽيم- سامهون منهنجو ماسات بيٺو هو سو ٿڪل منهن ۽ وڪريل وارن سان. چيئين، "عزيز جو رات 8 لڳي ٽرڪ سان ايڪسيڊنٽ ٿيو آهي، تمام سيريس آهي. سول ۾ ڪٽائي ويا آهيونس. جو عزيز ويو هو عيد جي موڪل گهارڻ ڳوٺ پنهنجي ۽ منهنجي ڏاڏيءَ ڏانهن."

ڏڪندي ڏڪندي امان کي اٿاريم- ٻڌايومانس ته ڳوٺان اشفاق آيو آهي. عزيز ڏڪ ڪاڻو آهي سو هت آندو اٿنس." امان جيئن تيئن اٿندي چيو: "ڏڪ عزيز ڪاڻو آهي، پر دل منهنجي ڇو ٿي ويهندي وڃي؟" دلبو ڏيڻ ڪاڻ چيومانس، مڙئي الله خير ڪندو. تون اٿ ته سهي- اسپتال ته هلون..." ۽ جڏهن اسان گهران نڪتاسين تڏهن مونن به 'الله اڪبر' ڪئي هئي. سڳڻ سٺو ٿيو. امان چيو دل کي ڏڍ مليو ٿم، سو اسر ويل اذان جي سٽي ۾ اسين عزيز ڪاڻ اسپتال وياسين.

وات تي اشفاق ٻڌايم ته جڏهن عزيز کي رات ڏڪ لڳو ته بظاهر ڏسڻ ۾ ڪيس ڪجهه به نه هو. جڏهن اسپتال کٽي وياسينس ته ڊاڪٽر کي ڏسي عزيز مرڪڻ لڳو هو، ۽ ڊاڪٽر به چيو ڪا خاص ڳالهه ناهي. چئن ڪلاڪن کان پوءِ عزيز جي طبيعت بگڙڻ لڳي هئي. هتي کٽي آياسين ته ڊاڪٽر جواب ڏنو چيئون، "جي 4 ڪلاڪ پهرين کٽي اچو ها ته اميد به هئي...."

رستي تي سڄي وات امان دعائون گهرندي هلي. چئي "ٻانگ جا ڏٽي منهنجي ٻلبي جي گهر جو ڏيئو ٻرندو رهڻ ڏجانءِ. ياعلي، پنهنجي ٻچڙن جي صدقي منهنجن ٻچڙن جهڙي کي ڪلنو ڪڏندو اتارجانءِ. الله سائين، عزيز اڃا دنيا ۾ ڪجهه نه ماڻيو آهي...."

۽ جڏهن اسين اسپتال پهتاسين ته امان بي چين ٿي وڃي وارڊ ۾ گهڙي هئي. باقي مان در تي بيٺي رهيس. جو اندر وڃڻ جي همت ئي نه پئي ٿي.

ڪجهه گهڙيون ٻاهر بيهي دولابن سان پاڻ کي اندر وٺي ويس، پر ڏٺم ان وچ ۾ امان عزيز جي منهن تان اڇي چادر ٽاڻي ڇڪي هئي.

مون کي ڏسي چادر هٽائيندي ٻاڪاريائين، "هي ڏس امي، منهنجي ٻلبي جو ڪعبو ڪيئن نه ڀِهيو پيو آ...." پر مون کي نه ڏيکار اهو ڪعبو جنهن کي مان ڪرندي محسوس ڪيو آ....امي مون کي نه ڏيکار...."

ڪيئن ڏسان ان ٽٽل تاري کي... جو اڃ پوري رچنا ۽ جهريل جنبو هو... وڪريل آس ۽ ڇڄل سپنو هو... ڀلا جيوت جون اهي جهوريون به ڪي ڏسڻ جون هيون؟

ايوب عمراڻي

موهن جو دڙو

قرتيءَ تي رات ڪيتري نہ اونداهين هئي! ان جي برعڪس آسمان تي تارا ٽمڪي ان کي روشن بڻائي رهيا هئا. مان موهن جي دڙي جي اسٽوپا وٽ بيهي تاريڪ رات ۾ موهن شهر جي اجڙي ويل کنڊرن کي ڏسي رهيو هوس. اونداهيءَ ۾ برباد ٿي ويل شهر جا کنڊر مشڪل سان نظر پئي آيا؛ تڏهن اچانڪ ڪنهن جي قدمن جو آواز منهنجي ڪنن سان ٽڪريو. ڪو مون ڏانهن اچي رهيو هو. مون کي پڪ هئي تہ اهو چوڪيدار رسولو هوندو پر؛ اونداهيءَ ۾ ڪجهہ نظر نٿي آيو. اچانڪ مون ڏانهن ايندڙ، تيز روشنيءَ واري ٽارچ ٻري جيڪا منهنجي منهن ۾ هئي. مان ڪجهہ گهڙين لاءِ چڙ تہ اکين کان سڄو ٿي ويس. منهنجي وات مان لفظ نڪتا رسولا! خير آ تون پريشان نہ ٿي، مان اڄان ٿو گيسٽ هائوس تي!“

مون کي رسولي ڪوبہ جواب نہ ڏنو، مسلسل هلندو منهنجي پرسان اچي بيٺو. مون حجت مان رسولي جي ٻانهن پڪڙي؛ تڏهن مون کي ائين محسوس ٿيو تہ اها رسولي جي مضبوط ۽ ڪارن ولرن سان ڀيوت نہ بلڪ هڪ نازڪ ۽ نفيس ٻانهن هئي؛ جنهن ۾ هڪ ڪنگڻ بہ پاتل هو. ٻانهن منهنجي هٿ ۾ گهڻو وقت نہ رهي، منهنجي هٿن کان الڳ ٿي وئي. ٽارچ جي روشني ڪن پل لاءِ هن جي منهن تي چمڪو (Flash) هڻي وئي، تڏهن مون کي نظر آيو تہ جنهن کي مون رسولو پئي سمجهو، اها هڪ نهايت ئي حسين ۽ خوبصورت يورپي نازنين هئي. مون جلد ئي پنهنجي غلطي محسوس ڪندي ساري (Sorry) چيو. هوءَ مرڪي پئي ۽ مون سان هٿ ملائيندي چيائين: ”مان ٻي ٻي مينڊريس آمريڪا کان!“

جيستائين مان ڪجهہ چوان، هن يڪدم پنهنجو نرم ۽ نازڪ هٿ منهنجي هٿ کان الڳ ڪري ورتو. مون مرڪندي کيس چيو: ”مان نديم! سنڌ کان ئي آهيان!“

”توهان سان ملندي خوشي ٿي، مان دنيا جي قديم آثارن تي پي ايڇ.ڊي ڪري رهي آهيان. ان لاءِ سئن فرانسسڪو يونيورسٽيءَ مون کي اسڪالر شپ ڏني آهي، ”سمبارا اِن“ لاڙڪاڻي ۾ ڪمرو وٺڻ کان ٿوري دير پوءِ موهن جي دڙي ڏسڻ لاءِ نڪري آئي آهيان!“

ٻي ٻي اهو سڀ ڪجهہ يڪ ساهيءَ چئي وئي. موهن جو دڙو ڏسڻ لاءِ سندس جنون ۽ جذبو تعريف لائق هو. مون مرڪندي کيس ٻڌايو، ”مان هڪ ليڪڪ آهيان. موهن جي دڙي جي ڌرتي منهنجي لاءِ هميشہ پرڪشش رهي آهي. مان هِتي اڪثر ايندو رهندو آهيان!“ تڏهن هن ٻيهر مون سان هٿ ملائيندي چيو: ”ڏاڍو سٺو! مان جيڪا تحقيق ڪنديس؛ ان ۾ توهان جي مدد منهنجي لاءِ فائديمند رهندي!“

هن ٻيري، هن پنهنجو نازڪ هٿ منهنجي ئي هٿ ۾ رهڻ ڏنو. مان ڀهريون ڀيرو ڪنهن غير ملڪي عورت جي هٿ کي ڇهي رهيو هوس. سچ اهو آهي تہ مون کي جنت جو تصور اچڻ لڳو. عين ٽائم تي هڪ ٻي ٽارچ اسان جي منهن ۾ لڳي. هن ڀيري اها ٽارچ رسولي چوڪيدار جي هئي. رسولي جي پويان هڪ عمر ڇڙهيل ٿلهو ۽ گنجو يورپي نسل جو شخص انتهائي ٿڪل حالت ۾ آهستي آهستي هلي رهيو هو. رسولي ٽٽل ڦٽل انگريزيءَ ۾ چيو: ”سائين هن وقت اونده آهي، ڪينٽين تي هلو، چانهہ پيئو، توهان جو مڙس بہ پريشان آهي.“ تڏهن اهو ڏسي حيراني ٿي تہ اهو وهيءَ ڇڙهيل همراهہ ٻي ٻي جو مڙس هو. ڪجهہ لمحن لاءِ مون کي ٻي ٻي جي بيوقوفيءَ تي حيراني ٿي، جنهن جيون ساٿيءَ لاءِ

اهڙي لومڙ جي چوندڙ ڪئي هئي، پر پڻي لمحي منهنجو توجهه ان وڏي چڙهيل شخص ڏانهن ٿي ويو، جنهن تمام تيز ۽ مشڪل سان سمجهه ۾ ايندڙ آمريڪن لهجي واري انگريزيءَ ۾ چيو: ”واپس هلو صبح جو سائيٽ ڏسي وٺنداسين!“

ٻي ڏيءَ پنهنجو هٿ منهنجي هٿ مان ڪڍيو. چگو جو اهو رات جي تاريڪيءَ ۾ سندس مڙس نه ڏٺو ۽ پر چيائين: ”توهان به اسان سان گڏ هلو.“

اسان ڪينٽين تي آياسين جيتوڻيڪ انگريزن وانگر آمريڪي چانهه جا شوقين ناهن سو هن ڪينٽين واري کان بليڪ ڪافيءَ جي گهر ڪئي پر نه ملڻ تي مجبورن هنن چانهه پيتي. ٻي ڏي کي چانهه مزو پئي ڏنو. هن هڪ ڪپ ختم ڪرڻ کان پوءِ ٻيو ڪپ به گهريو، ٻيو ڪپ به سپ سپ ڪري پيئڻ لڳي ته مان ڪيس غور سان ڏسڻ لڳس؛ لائيٽ جي تيز روشنيءَ ۾ هوءَ ان وقت ويجهي کان صاف ۽ چٽي نظر اچي رهي هئي. سندس خوبصورت پورا وار چهري سان بار بار اک ٻوٽ ڪيڏڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا، جن کي هن بار بار هٽائڻ جي ڪوشش ڪئي پئي. سندس سنگمرمر جهڙي گوري چمڙي اٿين پئي لڳي، ڄڻ ڪنهن ماهر بت تراش اهو جسم گهڙي ان ۾ ساهه وجهي ڇڏيو آهي. جهڙي خوبصورت هُوءَ هئي تهڙو ئي بدصورت سندس مڙس هو. مڙس جنهن جو نالو هن مسٽر مينبروس ٻڌايو هو، اهو سندس مڙس نه، پر پيءُ پئي لڳو. مينبروس جي اکين هينان ڪارا داغ ڏسي مون کي پڪ ٿي وئي ته هُو پيئڻ جو گهڻو شوقين آهي. منهنجي اڳڪٿي بلڪل صحيح نڪتي. مينبروس ٿوري دير کان پوءِ پنهنجي بئگ مان وسڪيءَ جي بوتل ڪڍي بيري کي سڏي برف گهرائي ۽ پيئڻ ڪي لڳي ويو. ٻي ڏي هن تي هڪ اچاتري نظر وجهي مُرڪي مون ڏانهن ڏٺو ۽ موهن جي دڙي بابت سوال مٿان سوال ڪرڻ لڳي. مان ڪيس پنهنجي اڌوري معلومات مان ڪجهه نه ڪجهه ٻڌائيندو رهيس. سندس ٽن سوالن جا جواب ته بنهه نه ڏئي سگهيس. جنهن لاءِ مون ڪيس آثار قديمه جي ماهرن سان رابطي ڪرڻ لاءِ چيو، هو اتي ڪلاڪ کن وينا ۽ پوءِ لاڙڪاڻي ڏانهن روانا ٿي ويا. مان به ريسٽ هائوس جي ڪمري ۾ هليو آيس.

صُبح جو اڃا منهنجي اک ئي نه کلي هئي جو رسولي ريسٽ هائوس جو در کڙڪائي مون کي سڏيو. چيائين: ”ٻاهر ميڊم توهان جو انتظار پئي ڪري!“ مان ننڊاکڙين اکين سان ٻاهر آيس ته هوءَ تيار ٿي آئي هئي، سندس خوبصورتي رات کان وڌيڪ پنهنجا تجلا ڏيکاري رهي هئي. هن سان مينبروس گڏ ڪو نه هو. مون کي ان حالت ۾ ڏسي مرڪندي چيائين: ”توهان اڃا تيار نه ٿيا آهيو! ٺيڪ آ جلدي تيار ٿي وٺو، سائيٽ تي هلڻو آهي!“

مان پنهنجي ڪمري ۾ آيس، جلدي جلدي تياري ڪيم، خبر ناهي ڇو منهنجي دل زور زور سان ڌڙڪي رهي هئي...

مان تيار ٿي آيس ته ٻاهر پارڪ جي بينچ تي هوءَ منهنجو انتظار ڪري رهي هئي. خوبصورت پاڪر ۾ سمبارا جو مجسمو منظر کي وڌيڪ سونهن بخشي رهيو هو. هن اٿي سمبارا جي مجسمي جا ڪجهه فوٽو ۽ سيلفيون ڪڍيون. منهنجي پهچڻ تي مرڪندي چيائين: ”منهنجي جنون مون کي سڄي رات ننڊ ڪرڻ نه ڏني آهي، صبح جو سوير نڪري آيس، پر تون ٻڌاءِ گذريل رات جو ايتري اونداهه ۾ ڇا ڪري رهيو هئين!؟“

چيومانس: ”رات جو ايترو دير سان اسٽوپا تي چڙهي مان انهن روحن جي ڳولا ڪندو آهيان جن هيءُ عظيم شهر تعمير ڪيو. مون کي پورو يقين آهي ته موهن جي دڙي جي ماڻهن جا روح هن ويران شهر ۾ ضرور گڏ ٿيندا هوندا. هڪ نه هڪ ڏينهن اهي مون کي ملي ويندا ۽ مان هنن سان ملي هنن جي ئي واتان موهن جي دڙي جي عظيم سڀيتا جي سچي ڪهاڻي ٻڌندس جو ته هيستائين آثار قديمه جي ماهرن رڳو اندازا ۽ ڏُڪا هڻيا آهن!“

منهنجو اهو جواب ٻڌي هوءَ وائڙن وانگي مون کي تڪڻ لڳي. سنجيده ٿيندي چيائين: ”جيڪڏهن مري ويل ماڻهن جا روح پنهنجي ماضيءَ جون ڪهاڻيون پاڻ اچي ٻڌائڻ لڳن ته پوءِ اسان

جو ڪم تمام گهڻو آسان ٿي ويندو."

هن ڳالهه ختم ڪري ٺهڪ ڏنو ڄڻ چوندي- بيوقوف! ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي!؟"

مون موضوع مٽائڻ خاطر چيو: "توهان جو مڙس!؟"

"نه آيو آهي، هوٽل جي ڪمري تي ئي رهي پيو آهي. هن کي آثار قديمه سان بلڪل دلچسپي نه آهي. سٽو سنٽون اسٽاڪ ايڪسچينج جو ماڻهو آهي. اهو ته مون زور پئي پريو جو هو آيو، نه ته بزنس ڇڏڻ لاءِ تيار ئي نه هو. باءِ دي وي اڄ واپس وڃڻ لاءِ هن جي فلائيٽ آهي!"

مون چيو: "۽ توهان؟"

"مان ته پوري هڪ هفتي لاءِ هتي آهيان، ان کان پوءِ هڙپا ۽ ٽئڪسيلا وڃڻ جو به ارادو آهي."

مون دل ئي دل ۾ الله جو شڪريو بجاءِ آندو، گهٽ ۾ گهٽ هڪ هفتي تائين هڪ نازڪ ۽ نفيس ڇوڪري ان کان پري هوندي!

اسان ڳالهيون ڪندا ڪجهه ئي لمحن ۾ سائيٽ تي پهچي وياسين. اسان جي سامهون موهن جي دڙي جا عظيم کنڊر پنهنجي عظمت جي ڏنتلي ڪهاڻي ٻڌائڻ لاءِ سامهون هئا. اهو سڀ ڪجهه ڏسندي هن خوشيءَ مان رڙ ڪئي: "واٽو دنيٽس گريٽ!" هن جي ڪئميرا حرڪت ۾ اچي وئي. مان ڪيس موهن جي دڙي جي چپي چپي بابت ٻڌائڻ لڳس: "هي اسٽوپا آهي. هي مارڪيٽ آهي، هي اناج گودام آهي. هي تلاءُ آهي. هي صاف سٿرا گهر آهن...." اسان هڪ گهر ۾ اچي بيناسين، هوءَ گهر کي حيرانيءَ مان ڏسڻ لڳي. مون ۾ نهاريندي چيائين: "مون کي لڳي ٿو ته مان هن گهر ۾ اڳ به ڪيترائي دفعا اچي چڪي آهيان. ها مون کي ائين ٿو لڳي ڄڻ هزارين سال اڳ منهنجو هتي ئي جنم ٿيو هو، هن ئي گهر ۾ منهنجو جنم ٿيو هو. واهه مون کي سڀ ڪجهه ياد اچي ويو. اڄ مون کي سمجهه ۾ آيو آهي ته مان خواب ۾ اڪثر هي گهر جو ڏسندي آهيان. مان مرڪندي ڪيس ڏسندو رهيس، اوچتو هن حيرانيءَ مان مون کي ڏٺو ۽ چيائين: "ڪون موهن جي دڙي جي ماڻهن جي روحن کي ڳولي رهيو آهين نه."

مون مرڪندي هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو.

هن چيو: "ائين سمجهه ته مان ئي موهن جي دڙي جي ان ناچڻيءَ جو روح آهيان، جنهن کي سمبارا چوندا آهن. مان ئي آهيان موهن جي دڙي جي سمبارا!"

ان تي مون کان ٺهڪ نڪري ويو. چيومانس: "مئڊم ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي. سائنس ته ان ڳالهه کي مڃڻ لاءِ بلڪل تيار ناهي ته ڪو روح به ٿيندو آهي ۽ اهو بار بار جسم ۾ موٽي ايندو آهي!"

تڏهن ٺهڪ ڏيندي مون سان تاڙي ملائي چيائين: "نه مون ته مذاق پئي ڪئي، پر جيڪڏهن سچ پچ ائين ٿئي ته ڪيڏو نه سٺو ٿيندو."

"هونئن سٺو ته ٿيندو، پر انسان جو دنيا کي سمجهڻ جو تجسس ختم ٿي ويندو. انسان، تحقيق ڪرڻ ڇڏي ڏيندو، هزارين سال پٺتي هليو ويندو."

منهنجي ڳالهه تي هن هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو ۽ پوءِ اسان مختلف جايون گهمندا رهياسين. سج هاڻي پنهنجي تابش جي عروج تي پهچي رهيو هو. پگهر سندس گلابي چهري تي بار بار بوندن جي صورت ۾ نمودار پئي ٿيو ۽ هن ٽشو پيپر سان پئي اگهيو. تڏهن چيو مانس هاڻي واپس هلڻ گهرجي. هن فوٽوگرافيءَ سان گڏ ڪجهه نوٽس به ورتا. اسان ريسٽورينٽ تي اچي ڪجهه دير ساهي پٽي ۽ پوءِ ميوزيم طرف هليا آياسين. ميوزيم ۾ هڪ هڪ شيءِ جو فوٽو ڪڍندي هوءَ حيران ٿيندي رهي، مان به ڪيس ڪجهه نه ڪجهه ٻڌائيندو رهيس.

"هيءَ اسان جي موهن شهر جي بادشاهه جو مجسمو آهي مئڊم ! هي ڏسو ٻارن لاءِ رانديڪا، هي ڏسو ڪارا ٿي ويل ڪڻڪ جا داڻا، هي ڏسو موهن جي دڙي جي سڀ کان وڌيڪ خوبصورت عورت جو مجسو."

"واهه" هن جي وات مان صرف اهو ئي نڪري سگهيو. مون چيو: "پنج هزار سال اڳ سنڌ تهذيب ۽ تمدن ۾ سڄي دنيا جي اڳواڻي ڪري رهي هئي، پر پوءِ اها تباهه ٿي وئي، جڏهن ڪلن موهن جو

ڏڍو تباھ ٿيو آهي، تنهن ڪان سنڌ ڪڏهن به سک نه ڏٺو آهي.“

”اوھ! تمام غمگين ڪهاڻي مان توهان کي ٻڌايان، سنڌ هميشه جو تباھ ٿيندي رهي آهي!؟“

”توهان ٻڌائينديون!؟“ مون حيرانيءَ مان چيو.

”ها چو ته مون هتي اچڻ کان اڳ سنڌ بابت ڪافي ڪجهه پڙهيو آهي. سنڌ جي تباهيءَ جو بنيادي ڪارڻ هتان جي ماڻهن جو امن پسند هجڻ آهي. جڏهن ڪنهن ڌرتيءَ جا ڌڻي امن پسند هجن ۽ اها ڌرتي بيشمار دولتن ۽ وسيلن سان مالا مال هجي ته سمجهو ان جي تباهي ويجهي آهي!“

”واھ توهان جو دليل وزندار آهي!“

مون هڪ گهرو ساھ ڪنيو. هن مرڪندي چيو: ”هلو ته ماني کائون“ چيومانس: ”توهان اسان جا مهمان آهيو، اڄ جي منجهند جي ماني منهنجي طرفان ٿيندي“

هن هلڪو ٽهڪ ڏيندي چيو: ”تاريخ ۾ هيٽرو لوڙيو اٿوَ- پوءِ به مهمان نوازي نٿا ڇڏيو!“

مون کي ڳالهه دل سان لڳي، مون به ٽهڪ ڏنو. چيومانس: ”جيڪڏهن مهمان تو جهڙو حسين ۽ خوبصورت هجي ته ڪهڙو ڪافر، ميزبان ٿيڻ کان انڪار ڪندو!“

ان تي هن زوردار ٽهڪ ڏنو. اهڙو ٽهڪ جو ميوزيم جي شوڪيس جا شيشا به لرزي پيا. مون مُڙي ڪيس چيو: ”ڏس اسان جو ڪنگ پريسٽ توکي ٽيڏي اک سان ڏسي رهيو آهي، ان کي تون وڻي وئي آهين!“

هُن مُرڪندي چيو: ”ڪنگ پريسٽ ته نه پر ڪو جيئرو جاڳندو شخص آهي جنهن جون چور نظرون لاڳيتو مون کي گهُوري ڪجهه چئي رهيون آهن....“

تنهن مون محسوس ڪيو ته هوءَ منهنجي اکين جي التجائن کي سمجهي وئي آهي. مون سندس هٿ ورتو، چيائين: ”هٿ وٺڻ جو مطلب؟“

چيومانس: ”توکي ڇهي پڪ ڪرڻ ٿو چاهيان ته تون واقعي ڪو مادي وجود آهين يا سچ پچ سمبارا جو روح! مون سمبارا جي روح کي ڪيترائي ڀيرا خوابن ۾ ڇهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ هوءَ هميشه فضائن ۾ وکري منهنجي اکين کان اوجهل ٿيندي رهي آهي.“

تنهن ٽهڪ ڏيندي چيائين: ”سيني مردن جي نفسيات هڪ جهڙي هوندي آهي، شل نه ڪو عورت ڏسن جيستائين ان کي نه ڇهندا، تيستائين سُک نه ايندن. توبهه ڪڏهن ڪڏهن ته عورت کي ڇهڻ لاءِ اهڙا عجيب وغريب بهانا ٺاهيندا آهن جو خدا ڏي پناھ!“

سندس طنز تي مان به کلي پيس. چيومانس: ”چڱو پلو تجربو آهي توهان کي مردن جو!“ جواب ڏنائين: ”ها ڇا ٿي پيو جي آثار قديمه جي ماهر آهيان! پر عورت ته آهيان نه!“

چيومانس: ”ها عورت کي هڪ دل به ٿيندي آهي. ان دل ۾ هوءَ ڪنهن نوجوان ۽ حسين شهزادي جا خواب به سجائيندي آهي. شايد توهان جو خواب اڃا تائين اڌورو آهي!“

منهن تي نقلي غصو سجائيندي چيائين: ”خبر نه اٿئي مان هڪ پرڻيل عورت آهيان، منهنجو هڪ مڙس به آهي. هاڻي خواب ڇا جا!؟“

تنهن اوچتو منهنجي وات مان نڪتو: ”مڙس يا مڙس جي نالي ۾ هڪ پوڙهو ڪڳُ!“

منهنجي ائين چوڻ تي هن جي چهري جو رنگ اوچتو اڏامي ويو. اداسيءَ ۾ نراشا جو هڪ ڏکيو ساھ ڪنيائين. مون کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو. يڪدم چئي ڇڏيم: ”آءِ ايم سو ساري!“

”اِٽس اوڪي!“ هن هلڪي جهيڻي آواز ۾ چيو.

تنهن چيومانس: ”ڊي ڊي! هي پهريون ڀيرو آهي جو آءٌ ڪنهن آمريڪي عورت سان بنهه مختصر عرصي ۾ ايترو ويجهو ٿيو آهيان. هن کان پهرين مون آمريڪي ماڻهن جي باري ۾ رڳو ڪتابن ۾ پڙهيو آهي، يا آمريڪي فلمون ڏٺيون آهن. مون ڪتابن ۾ پڙهيو آهي ته آمريڪي ماڻهو ڏاڍا ظالم ۽ انسانيت جا دشمن آهن، هُو سڄي دنيا تي پنهنجي

بيپناھ سائنسي، فني، اقتصادي ۽ فوجي طاقت جي ذريعي قبضو ڪرڻ چاهين ٿا. مون ڪٿين پيرا آمريڪا مرده باد جا نعرا هنيا آهن!"

منهنجي ائين چوڻ تي هوءَ حيرانيءَ مان مون کي ڏسندي رهي. پوءِ چيائين: "۽ فلمن ۾ آمريڪين کي ڪيئن ڏنو اٿئي؟"

چيومانس: "مون فلمن ۾ آمريڪي ماڻهن کي، ماڻهو نہ پر مشينون ڏٺو آهي. هنن ۾ ڪو انساني احساس ناهي، هنن کي ماڻرن بدران مشينون چئينديون آهن. هو مشينن جيان سوچيندا آهن ۽ مشينن جيان ڪم ڪندا آهن. رحم، قياس، پيار، محبت ۽ ٻيون انساني خصلتون هنن ۾ مشڪل سان هونديون. مون ائين محسوس ڪيو آهي تہ سڄي آمريڪا ۾ ٽرمينيٽر- ٻہ ۽ ٽرمينيٽر- هڪ جي نسل جا ماڻهو رهن ٿا!"

"اوھ!" هن وڏو ٺهڪ ڏنو. مان ڪجھ بہ ڪُجي نہ سگھيس. هوءَ بہ چپ هئي. ٿوري دير کان پوءِ چيائين: "هل تہ لنچ ڪريون، مون کي ڏاڍي بک لڳي آهي!"

اسان ريسٽورينٽ تي آياسين، مون مانيءَ جو آرڊر ڏنو. ماني کائڻ وارو سمورو وقت هوءَ چپ هئي. ڪنهن ڪنهن وقت رڳو ٿوري دير لاءِ مون کي ڏسي ڪنڌ جُهڪائي ٿي ڇڏيائين. تڏهن هن جي موبائل جي گهنٽي وڳي. هن ٿورو پري وڃي ڳالهايو ۽ جلدي فون بند ڪري، اطمينان جو گهرو ساھ کنيو. پوءِ مرڪندي چيائين: "مينڊروس جي فون هئي، هو ڪراچي پهچي ويو آهي ۽ اڌ ڪلاڪ کان پوءِ سينٽرل ايئر لائين جي جهاز ۾ سندس فلائيٽ آهي، ٻارهن ڪلاڪن کان پوءِ آمريڪا پهچي ويندو!"

"ويري گڊ!" منهنجي واتان اهي ئي لفظ نڪري سگهيا.

چيائين: "ڇا تون مون کي موهن جي دڙي جي ٻولي پڙهڻ ۾ مدد ڪري سگهندين!؟"

ان سوال تي مان پريشان ٿي ويس. سوچيم جتي وڏا وڏا ماهر موهن جي دڙي جي ٻولي پڙهي ۽ سمجهي نہ سگهيا آهن، اتي مون جهڙو ماڻهو جيڪو رڳو افساني ادب ۾ ٻہ چار اکر لکي سگهيو آهي، اهو موهن جي دڙي جي ٻولي ڪيئن ٿو پڙهي سگهي، پر مون "دي دي" کان پري بہ رهڻ نٿي چاهيو. هڪ حسين نازنين موهن جي دڙي جي لپي سمجهڻ ۽ پڙهڻ جي بهاني گهٽ ۾ گهٽ ڪجھ ڏينهن گڏ تہ هوندي. مون دل ئي دل ۾ انهن ماهرن جو شڪر ادا ڪيو جن اڄ تائين موهن جي دڙي جي ٻولي پڙهڻ ۽ سمجهڻ کان لاچاري ڏيکاري هئي. جيڪڏهن موهن جي دڙي جي ٻولي پڙهجي وڃي ها تہ پوءِ منهنجو ڇا ٿئي ها!!

مون سندس سوال تي هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو. هن هڪ خوبصورت مرڪ جو تحفو ڏيندي چيو: "اِٽس گريٽ!"

چيومانس: "موهن جي دڙي جي لکت ايتري سولي ناهي جو پڙهي سگهجي، پر جيڪو ڪم محبت سان ڪبو آهي، ان ۾ ڪاميابي يقيني ٿيندي آهي!"

تڏهن اوچتو ڪيس ڪجھ ياد آيو. هن پنهنجي ڊائري ۾ موهن جي دڙي جو نقشو ڪڍي مختلف جاين تي پين سان ڪجھ نشان لڳايا. پوءِ چيائين: "خبر اٿئي موهن جي دڙي جي ڪل عمر ڇا آهي؟"

چيومانس: "پندرهن هزار سال!"

هن کي حيراني وٺي وئي، پوءِ مرڪندي چيائين: "منهنجو اندازو ڏھ هزار سالن جو آهي. هي شهر گهٽ ۾ گهٽ ڏھ ڀيرا اسريو ۽ تباھ ٿيو آهي!"

"ٿي سگهي ٿو." مون حيرانيءَ مان چيو.

هن چيو: "ٽيڻ تہ ائين گهرجي ها تہ سڀ کان آخري ڀيرو هن شهر کي آباد ڪندڙ وڌيڪ ترقي يافتہ ۽ سٽريل هجڻ کپن ها، پر آخري ڀيرو شهر کي آباد ڪندڙ نهايت ئي السٽريل هئا، هنن پڪل جاين بدران ڪچيون جايون تعمير ڪيون، مسلسل ڪچيون جايون تعمير ڪرڻ سان پراڻو شهر مٽيءَ ۾ ئي دٻجي ويو ۽ پوءِ آخري ڀيرو تباھ ٿي مٽيءَ ۾ ڍڪجي ويو."

مون کي حيراني وٺي وئي، چيومانس: "ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟"

"ائين ٿي ٿيو آهي." هن ڊگهو ساھ کڻندي

چيو: ”نہ تہ هيترو مٽي لکين ٽن مٽيءَ جا خود بہ خود نہ ويا ۽ وچي شهر کي ڍڪي ڇڏيائون. اهو بہ ياد رکڻ گهرجي تہ مسلسل ڇهہ هزار سال برساتن سبب اها مٽي ڳرندي هيٺ لهندي آئي آهي پوءِ بہ اهو شهر ڍڪيل رهيو تہ پوءِ ڇهہ هزار سال اڳ ان تي ڪيتري مٽي چڙهيل هوندي.“

”هون! اها تہ تمام ڪم جي پوائنٽ آهي؛ پر اهو ڪيئن ٿو ممڪن ٿي سگهي تہ جن لوڪن سڀ کان آخر ۾ شهر کي آباد ڪيو، اهي سڀ کان وڌيڪ پٺتي پيل هئا!“

”اهو ممڪن آهي جن وحشي قومن موهن جي دڙي تي حملو ڪري، ان کي تباهہ ڪيو هو، اهي صرف ظلم ۽ بربريت ۾ اڳتي هيون. هو سُڌريل ڪونہ هئا. سو جڏهن موهن جي دڙي تي رهائش اختيار ڪيائون تہ اهو ئي غير مهذب انداز اختيار ڪيائون؟ مٽيءَ جا ڪچا ۽ سوڙها گهر!“

”هون... توهان جي ڳالهہ ۾ وزن آهي!“

ان وقت شام ٿي رهي هئي، چيومانس: ”ڇا پروگرام آهي؟ سائيٽ تي هلبو؟“

هن ڪلها لوڏي هاڪار ڪئي. اسان سائيٽ تي وياسين، سج اولهہ ڏانهن ويندي ويندي پنهنجي رفتار وڌائي ڇڏي، اسٽوپا وٽ بيهندي هن ڪجهہ نوٽس ورتا ۽ تصويرون ڪڍيون، پوءِ چيائين: ”موهن جو دڙو تباهہ ٿي وڃڻ مان پوءِ ان جي دڙي مٿان ماڻهن ٻيهر تعمير ڪئي، جنهن ۾ پڪين سرن بدران ڪچيون سرون ۽ اوڏڪيون پٿيون استعمال ٿيون آهن، عمارتن جو معيار انتهائي گهٽ درجي وارو آهي، هتي ڪافي ناجائز حد دخليون پڻ نظر اچن ٿيون. ٻهراڙيءَ ۾ اڻسڌريل ۽ گهٽ ترقي يافتہ ماڻهن بعد ۾ هن شهر جي شڪل ئي تبديل ڪري ڇڏي، لڳي ائين ٿو تہ بعد ۾ هي شهر ڪو ملڪ جي گاديءَ جو هنڌ نہ، پر عام ماڻهن جي رهڻ جي لاءِ هڪ بستي هئي!“

مون سندس ذهانت کي داد ڏيندي چيو: ”واهہ توهان تہ اڄ مون کي ان سوال جو جواب ڏئي ڇڏيو جيڪو مون کي هميشہ تنگ ڪندو رهندو آهي!“

هوءَ مرڪي پئي ۽ چيائين: ”اڄ مان رات موهن جي دڙي تي گذارڻ ٿي چاهيان!“

”ڇو؟“ مون کان حيرانيءَ ۾ رڳو ايترو ئي نڪري سگهيو.

”اڄ مان تہ تصورن جي دنيا ۾ وڃڻ چاهيان ٿي، پنج هزار سال اڳ جي موهن جي دڙي جي شهر ۾ وڃڻ چاهيان ٿي، هڪ زندهہ موهن جو دڙو ڏسڻ چاهيان ٿي، ان جي ماڻهن ۾ رلي ملي وڃڻ چاهيان ٿي، ان جي دڪانن مان خريداري ڪرڻ چاهيان ٿي، ان جي پوڄا گهرن ۾ پوڄا ڪرڻ چاهيان ٿي، نرتڪي ٿي ناچ نچڻ چاهيان ٿي، سمبارا ٿي وڃڻ چاهيان ٿي، اتان جي پانشالائن ۾ اها عظيم ٻولي پڙهڻ چاهيان ٿي، جيڪا دنيا جي آڏو هڪ راز آهي، هڪ ڳجهارت آهي!“ ائين چوندي هوءَ انتهائي جذباتي ٿي وئي. سندس اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. مون چاهيو تہ سندس ڳوڙها اگهان، پر ائين نہ ڪري سگهيس، ڪيس رڳو ايترو چئي سگهيس: ”جڏهن سائنس اڄا تائين ڪا بہ اهڙي شيءِ ايجاد ئي نہ ڪئي آهي جو انسان ان ذريعي هزارين سال ماضيءَ ۾ وڃي سگهي تہ پوءِ اها اڻٿيڻي ۽ اجائي خواهش ڇو؟“

هن هڪ حيرت ڀري نگاهہ مون تي وڌي، پوءِ چيائين: ”اها ڳالهہ سائنس سان واسطو نٿي رکي، اها ڳالهہ انساني سوچ، خواهش ۽ امنگ سان تعلق رکي ٿي. سائنس جي نظر ۾ گل هڪ سائنسي مظهر آهي، چنڊ، تارا، سج ۽ ڪهڪشائون بہ ان ئي نمري ۾ اچن ٿيون پر انساني احساس جي اک انهن کي ٻئي زاويي سان بہ ڏسي ٿي. موهن جو دڙو سائنس ۽ تاريخ جي ٺوس حقيقتن جي بنياد تي هڪ تباهہ ٿي ويل شهر آهي، ان ۾ حسن ۽ خوبصورتيءَ جهڙي ڪا بہ شيءِ ناهي، چوطرف کنڊرات آهن، پر انساني احساس انهن کي خوبصورت سمجهن ٿا ۽ انهن کنڊرات سان پيار ڪن ٿا. انساني احساس ڪن پل ۾ هزارين سالن جو سفر طئي ڪري وٺندا آهن. اهي ماضيءَ کي بہ ڏسي وٺندا آهن تہ مستقبل ڏانهن بہ ڏسندا آهن. مون بہ ائين ئي ڪيو آهي. مون کي نظر اچي رهيو آهي پنج هزار سال اڳ جو موهن جو دڙو!“

اهو چوندي هن جي عجيب حالت ٿي وئي،

سندس چهري جا تاثرات سچ پچ اهو ٻڌائي رهيا هئا ته هاڻي واقعي به هوءِ پنج هزار سال پوئتي هلي وئي هئي.

ان وقت رات جي ڪاري ڏائڻ پنهنجا پر ڦهلائي گگهه انڌيرو مچائي چڪي هئي. تڏهن هن هڪ خوفناڪ رڙ ڪندي چيو: ”نه نه هرگز نه مان سمبارا آهيان، موهن جي سمبارا، نرتڪي ضرور آهيان، پر پنهنجي مرضيءَ سان ناچ ڪندي آهيان. موهن منهنجو شهر آهي. توهان، ڌاريا، ڌاڙيل، ڌوتا هتان هليا وڃو، اسين موهن جي ستريل سڀيتا جا مالڪ، امن سپند انسان آهيون، اسان جنگ کان نفرت ڪريون ٿا، امن سان پيار ڪريون ٿا، توهان جاهل ۽ وحشي درندا ڇا ڄاڻو امن ۽ انسانيت مان! توهان کي ڪهڙي خبر ته تهذيب ڇا ٿيندي آهي، تمدن ڇا ٿيندو آهي؟ اسان موهن جا ماڻهو سڄي دنيا سان پيار ڪريون ٿا، سڄي دنيا کي اهڙي تهذيب سيکارڻ چاهيون ٿا، جنهن جا اسان مالڪ آهيون. ڏسو ڏسو! اسان پنهنجي رهائش لاءِ ڪيترا نه سهڻا گهر جوڙيا آهن، اسان جا دڪان ڏسو، دڪانن ۾ اعليٰ قسم جو سامان ڏسو، اسان جون ٻنيون ڏسو ۽ اناج جا ڀريل گودام ڏسو. هي پاٺشالائون ڏسو جتي گيان جا انبار آهن، اچو ته توهان کي گيان سيکاريون. اسان کان گيان وٺي وڃي سڄي دنيا کي روشن ڪريو ڇو ته موهن جو شهر گيان ۾ سڄي ڌرتيءَ تي سورج جيان تجلا ڏئي رهيو آهي، ڇڏي ڏيو اسان کي ڇڏي ڏيو، اسان کي ڇڏي ڏيو ته تهذيب ۽ تمدن جي آبياري ڪندي دنيا کي علم سان روشن ڪندا رهون، اسان کي ڇڏي ڏيو ته علم ۽ گيان جا نوان دڳ ڳولهي، دنيا کي ترقيءَ ۽ واڌاري جي معراج تي پهچائي ڇڏيون!“

هوءِ بيساخته جذباتي ٿي وئي، سندس ساهه جي ڌڪ ڌڪ جو آواز چٽو ٻڌي رهيو هوس. هن اوچتو ڳالهايو:

”جيڪڏهن توهان پنهنجي طاقت ۽ هٿيارن جي زور تي اسان کي غلام بڻائيندؤ، اسان کي ماري ڇڏيندؤ ته پوءِ ڌرتيءَ تي هڪ قيامت اچي ويندي. انسان ترقيءَ جي هن معراج تان ڪري پوندؤ، سوين سال بلڪ هزارين سال پٺتي هليو ويندو، توهان کي بک آهي ته اسان کان اناج وٺو، اسان جي اناج جا گودام ڀلي پاڻ سان کڻي وڃو، پر اسان کي ماريو نه، اسان جو شهر نه اجاڙيو، هليا وڃو هليا وڃو...... جيڪڏهن توهان کي پنهنجي اوگهڙ ڍڪڻ لاءِ ڪپڙي جي ضرورت آهي ته ڪپڙو کڻو، اسان توهان کي بيمارين کان بچڻ لاءِ دوائون به ڏينداسين، توهان جي اگهاڙن پيرن کي جتيون به ڏينداسين. توهان کي وحشيءَ مان انسان بڻائينداسين، بس رڳو اسان کي جيئڻ ڏيو. اسان موت کان نٿا ڊڄون، پر اسان کي پنهنجي سڀيتا جو فڪر آهي، اسان جي سڀيتا بچندي ته دنيا بچي پوندي!“

ائين چوندي هن ڪاروڙ مان آسمان کي ڏٺو جڻ الله پاڪ کي چوندي هجي، تون آسمانن تي ويهي ڇا جا تماشا ڏسي رهيو آهين ۽ سچ پچ هن ائين ئي چيو:

”اي آسمانن وارا ڇا تون ڏسي رهيو آهين ته اڄ ڌرتيءَ تي تاريخ جو سڀ کان وڏو انياءُ ٿي رهيو آهي ۽ تون چپ آهين!“

پوءِ هن ڪجهه ساهيءَ کان پوءِ وري چوڻ شروع ڪيو ته:

”ٺيڪ آهي مان هڪ ناچڻي سهي، مان نچنديس ضرور نچنديس، پنهنجي موهن شهر کي بچائڻ لاءِ ضرور نچنديس، پر شرط اهو آهي ته توهان منهنجو ناچ ڏسي هتان هليا ويندا، هميشه لاءِ هليا ويندا وري هتي ڪڏهن به نه ايندا.“

ائين چوندي هن مون ڏي ڏٺو، پوءِ چيائين: ”اڙي موهن تون ڇا ٿو ڏسين تنهنجي موهن نگر کي وديشي ڌاڙيل تاراج ڪرڻ آيا آهن ۽ تون چپ آهين! اڄ مون سان گڏ ناچ ڪر، ٿي سگهي ٿو هيءَ مصيبت ٽري وڃي.“ ائين چوندي هن مون کي ٻانهن کان اچي جهليو، تڏهن مون کي به محسوس ٿيو ته مان به پنج هزار سال پٺتي موهن جي عاليشان شهر ۾ پهچي ويو آهيان. هڪ عاليشان ڀڪرو شهر، خوبصورت عمارتون، صاف سٿرو ماحول، تڏهن اوچتو مون ڏٺو ته موهن جي دڙي جا ڪارا دراوڙ اتر

ڪان آيل سفيد وحشين جي قيد ۾ هئا. مان موهن شهر جي محل ۾ بادشاهن واري تخت تي ويٺو هوس ۽ سمبارا منهنجي سامهون هئي، ٻي ٻي هاٿي سانوري سمبارا بنجي چڪي هئي. خوفناڪ سفيد وحشي، دراوڙن کي رسن سان ٻڌي انهن کي مارڻ لاءِ تيار بيٺا هئا. تڏهن سمبارا مون کي چيو: "اڄ موهن اڄ، مون سان ناچ ڪر، هن شهر کي بچائڻو آهي ته پوءِ ناچ ڪرڻو پوندو."

چيومانس: "سمبارا! ڌارين جي سامهون صرف غلام ئي نچندا آهن. آزاد ڪڏهن به ناهي نچندو."

غصي مان چيائين: "موهن! هي تاريخ جو ڦيريون ڦيرو آهي جو هنن وديشي حملا آورن اسان جي شهر تي حملو ڪيو آهي. جيڪڏهن اڄ هي اسان کي تباهه ۽ تاراج ڪري اسان جي ڌرتيءَ تي قابض ٿي ويا ته پوءِ سنڌ ڪڏهن به سک جو ساهه نه کڻي سگهندي ۽ سنڌ حملا آورن جي نسلن هيٺان بار بار لتاڙجندي رهندي، تباهه ۽ برباد ٿيندي رهندي. پنهنجي تاريخ ۽ ايندڙ نسلن کي بچائڻ لاءِ اسان جيڪڏهن ٿورو نچيو ته ڪهڙي خرابي ٿيندي." تڏهن چيو مانس: "سمبارا ڇا هي حملا آور اسان جي نچڻ سان هتان موٽي ويندا!؟"

سمبارا منهنجو سوال ٻڌي وحشي حملا آورن ڏانهن نفرت ۽ ڪروڌ مان ڏٺو ۽ پوءِ چيو: "ٻڌايو توهان هتان هليا ويندا نه؟"

وحشي حملا آورن مان هڪ جيڪو انهن جو اڳواڻ پئي لڳو، مرڪندي ها ڪئي. تڏهن دربار جي سازندن سازن تي هٿ ڦيريا، سمبارا سازن جي ردم تي مست ٿي ويئي ۽ پنهنجي مخصوص انداز سان نرتڪاريءَ جا جوهر ڏيکارڻ لڳي. نچندي نچندي بار بار هوءَ منهنجي ٻانهن ۾ هلي ٿي آئي. جيئن جيئن سازن جو ردم تيز ٿيندو ٿي ويو، سمبارا جو جسم وڌيڪ مستيءَ سان ٿرڪڻ ٿي لڳو. مان به مست ٿي ويس ۽ اهو وساري ويٺس ته موهن شهر جو راجا آهيان. مون به سمبارا جو خوب ساٿ ڏنو. ڪيس پنهنجي ٻانهن تي کڻيو، چيلهه تي ٻانهون وجهي خوب ڦيرا پاتا، پوءِ سمبارا ٿڪجي زمين تي ڪري پئي...

مون ٻوڙي ڪيس اٿارڻ جي ڪوشش ڪئي ته ڪنهن منهنجي ڪلهي تي هٿ رکيو. ڏٺم ته حملا آورن جو اڳواڻ تمام زهريلي مرڪ سان مون کي ڏسي رهيو هو. هن چيو: "هاڻي مرڻ لاءِ تيار ٿي وڃو. اسان توهان جي موهن نگر کي تحس نحس ڪري ڇڏينداسين، هاڻي هن شهر جي سِرَ سان سِرَ نه ملندي، قتلِ عام ٿيندو. موهن نگر جون گهٽيون رت ۾ رڱجي وينديون!"

تڏهن مان جنبات مان اٿي بيٺس ۽ قهر مان چيومانس: "مڪار دوکيباز، ڪوڙا فريبي! تو اهو وعدو ڪيو هو ته سمبارا جي ناچ کان پوءِ موهن جي ماڻهن کي نه ماريندين، اسان تنهنجي وعدي تي اعتبار ڪيو ۽ تون وعدي تان ڦري وئين!"

ان تي مڪاريءَ وارو هن وڏو ٽهڪ ڏنو ۽ چيائين: "اسان توهان کي مارڻ کان اڳ سمبارا جو ناچ ڏسڻ ٿي چاهيو. سمبارا جي ناچ جا وڏا چرچا ٻڌا هئاسين، هاڻي اسان ان جو ناچ ڏٺو، اسان جي هاڻي مرضي، هونئن به آقا هميشه دوکي سان ماڻهن کي غلام بڻائيندا آهن!"

ان تي مون کي ڪاوڙ آئي، مون جهڙپ ڏئي هن کان ڀالو کسي سندس سيني تي رکيو، ڪن پل ۾ ويڙهه جي نوعيت بدلجي چڪي هئي. مون جڏهن ڀالو سندس سيني تي رکيو ته هُو خوف مان سرسام جي مريض جيان ڏڪڻ لڳو، هن جا ماڻهو مون ڏانهن وڌيا ته مون هٿ جي اشاري سان کين روڪيندي چيو: "ٿورو به اڳتي وڌندؤ ته توهان جي اڳواڻ جو سينو چيري ڇڏيندس. چپ چاپ هٿيار ڦٽا ڪريو ۽ منهنجي ماڻهن جا هٿ کوليو. هنن کي لاچار ائين ئي ڪرڻو پيو ۽ پوءِ دراوڙن پنهنجي جياپي جي ويڙهه وڙهڻ شروع ڪري ڏني، هو سفيد وحشين جا ڪنڌ ائين ڪپڻ لڳا ڄڻ فصل ۾ لابارو پيو هجي. ويڙهه هلندي رهي. اوچتو هڪ ڀالو خبر ناهي ڪيئن ۽ ڪٿان اڏامندو اچي سمبارا جي سيني ۾ لڳو. سمبارا ڪان هڪ دانهن نڪتي ۽ مون کان سڀ ڪجهه وسري ويو، مان ٻوڙي رت ۾ لت پت سمبارا کي سهارو ڏنو. سمبارا پنهنجا آخري پساهه کڻندي مون ڏانهن ڏٺو. هن

جي چهري تي اطمينان جي مرڪ هئي. هن آخري هٻڪي ڏيندي چيو: ”موهن! مون پنهنجي جان ڏئي پنهنجو شهر بچايو آهي. هاڻي پنهنجي شهر کي غلام ٿيڻ نه ڏجانءِ!“ مون اکين ۾ پاڻي آڻيندي ناڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو، تڏهن هڪ تير منهنجي سيني ۾ کپي ويو، مون دانهن ڪئي. ڏٺم ته سفيد وحشين جو اڳواڻ منهنجي رت ۾ ٻڏل تير کي مرڪي ڏسي رهيو آهي. هن مڪارانه ٽهڪ ڏيندي چيو: ”ٻڌاءِ! توکي ۽ تنهنجي دراوڙن کي موت ڏيان يا زندگي. ها زندگي صرف ان شرط تي ڏيندس ته اهي اڇوتا ٿي رهندا هميشه لاءِ... ها هاڻي مان تنهنجي شهر کي ڊاهي پٽ ڪري ڇڏيندس. سڀ سون، چاندي، هيرا جواهر، موتي ياقوت سڀ لٽي کڻي ويندس!“

ائين چوندي هن وڏو ٽهڪ ڏنو ۽ پنهنجو ڀالو منهنجي سيني ۾ ٻيهر کپائي ڇڏيو. مون هڪ خوفناڪ رڙ ڪئي. اهڙي رڙ جيڪا صرف ڪو ماڻهو موت کان اڳ ڪري سگهي ٿو...

تڏهن منهنجي اک کلي وئي، ڏٺم ته ڊي ڊي مون کي پنهنجي سيني تي سمهاري ويٺي آهي. سندس اکين ۾ ڳوڙها هئا. رات ڪافي اونداهين ٿي چڪي هئي. ڊي ڊي مون کي اکيون کوليندي ڏسي چيو: ”ڇا ٿيو؟“

چيومانس: ”ڊي ڊي اڄ مون سان موهن جي دڙي جي ماڻهن ڳالهايو آهي، اڄ خبر پئي ته موهن جو دڙو ڪيئن ۽ ڇو تباهه ٿيو هو. اڄ موهن جي دڙي جي روحن، ماڻهن جو روپ ڌاري مون کي اٿڏايل ڪهاڻي ٻڌائي آهي. مون کي اڄ اها به خبر پئي آهي ته مان موهن نگر جي راجا جو روح آهيان ۽ تون منهنجي سمبارا!“ تڏهن هوءَ منهنجي سيني سان لڳي وئي، مون کي پنهنجي ٻاڪرن ۾ ڀريندي چيائين مون به سڀ ڪجهه ائين ئي ڏٺو آهي، مان سمبارا آهيان ۽ تون سچ پچ منهنجو موهن، اڄ منهنجي پنج هزار سال پراڻي آس پوري ٿي، تون مون کي ملي وئين!“

تڏهن مون به هن سان خوب پيار ڪيو. پوءِ مون اوچتو هڪ ننڍڙي ٽارچ ٻرندي پاڻ ڏانهن ڪنهن کي ايندي ڏٺم. ان وقت ڊي ڊي منهنجي سيني تي سمهي اکيون پوري ڇڏيون هيون. مون کي پڪ هئي ته ٽارچ وارو رسولو هوندو. مون ڊي ڊي کي اٿاريو. چيومانس ”دير ٿي وئي آهي هل ته هلون.“

اسان آهستي آهستي واپس ٿياسين، رسولو مرڪندي معنيٰ خيز انداز ۾ مون کي ڏسندو اسان سان گڏ هلڻ لڳو. ڊي ڊي منهنجي چيلهه ۾ هٿ وجهي آهستي آهستي هلي رهي هئي. رسولي اشاري سان پڇيو: ڇا ٿيو اٿس. اشاري ۾ چيومانس- بيمار ٿي پئي آهي. اسان لاڙڪاڻي ۾ سمبارا اِن جي ڪمري نمبر ٽيرنهن ۾ آياسين. هوٽل وارو ڊنر کڻي آيو، ڊنر ڪرڻ کان پوءِ هن ٻه پيگ ٺاهيا. هڪ مون کي ڏنائين ٻيو پاڻ پيتائين. پوءِ چيائين: ”اڄ سمجهه ۾ آيو ته موهن جي دڙي جي مٽي مون کي ايترو پاڻ ڏانهن ڇو ڇڪي رهي آهي. مان ئي سمبارا جو نئون جنم آهيان ۽ تون منهنجو موهن آهين. ڇا ٿي پيو توکي گذريل جنم ۾ نه ماڻي سگهيس هاڻي ته ماڻي سگهان ٿي نه.“

پوري هڪ هفتي کان پوءِ هوءَ جڏهن واپس وڃي رهي هئي ته ايئر پورٽ تي سڏڪندي منهنجي سيني ۾ پنهنجو منهن لڪائيندي چيو: ”مان پنهنجي ڊاڪٽريٽ ڪري جلد واپس اينديس. هن پوڙهي کان طلاق به وٺنديس ۽ پوءِ پاڻ هميشه موهن جي دڙي تي رهنداسين. موهن جي دڙي جي زمين ۾ تو سان گڏ رهندي مون کي جيڪو پيار، سڪون ۽ آنند مليو آهي، اهو بيان نٿي ڪري سگهان!“

هن کان موڪلائيندي منهنجون اکيون به پرجي آيون، روئيندي چيم: ”جلدي ورڻ جي ڪجانءِ.“

هن هاڪار ۾ ڪنڌ لوڏيو ۽ پوءِ جهاز ۾ سوار ٿيڻ لاءِ اڳتي نڪري وئي، پري وڃي هن هٿ لوڏيو ۽ ماڻهن جي انبوهه ۾ گم ٿي وئي.

هوءَ واپس ڇا وئي مان ته ڄڻ ڀٽڪيل روح بڻجي ويس، زندگي بي مقصد محسوس ٿيڻ لڳي. جيئن جيئن وقت گذرندو ويو، تيئن تيئن منهنجو انتظار ۽ اوسيئڙو وڌندو ويو. ڊي ڊي جو ڪو به رابطو نه ٿيو. تڏهن مون کي محسوس ٿيو ته آمريڪي ماڻهو صرف ڪم ڪڍائو هوندا آهن، هو ڄڻ ته گوشت پوشت جون مشينون هونديون آهن جن جي اندر ۾ احساس

نالي ڪا بہ شيءِ نہ هوندي آهي، ڏينهون ڏينهن منهنجي خراب ٿيندڙ حالت تي هڪ دوست آٽت ڏيندي چيو: ”بيوقوف انسان، آمريڪي عورتون دنيا جون بيوفا ترين عورتون هونديون آهن، اهي مڙس ۽ عاشق ڪپڙن جي جوڙن جيان مٽائينديون آهن. تون هن کي وساري هتي جو ڪو سهڻو جيون ساٿي ڳول!، جيون ساٿي هوندو تہ هو ڏک سک ۾ توسان سهڪاري ٿي پوندو، وساري ڇڏ ان مڪار آمريڪي عورت کي، جنهن توکي ڪو خط نہ لکيو، پر فون بہ نہ ڪئي. مون ٻي ٻي کي وسارڻ جو ڪڏهن تصور بہ نہ ڪيو هو. سوچيو هوم تہ مان ٻي ٻي سان يڪ طرفي محبت ڪندو رهندس، سندس ياد ۾ پنهنجي اندر جي اونداهيءَ کي دور ڪندو رهندس.

...پوءِ جڏهن شاهده منهنجي زندگيءَ ۾ آئي تہ هن مون کي ايترو پيار ڏنو جو ٻي ٻي جي جدائيءَ جو عذاب جهڪو ٿيڻ لڳو. جڏهن کان موهن جي دڙي تان ٻي ٻي سان گڏ واپسي ٿي، مان ٻيهر موهن جي دڙي ڏانهن نہ ويس، مون کي موهن جو دڙو ٻي ٻي کان سواءِ کائڻ اچي ها. ڪنهن جي جدائي جڏهن عذاب بڻجي وڃي تہ پوءِ انسان ڪري بہ ڇا ٿو سگهي. هن پيري جڏهن شاهده موهن جو دڙو گهمڻ جو ضد ڪيو تہ مون بہ لاچار ها ڪئي. موهن جي دڙي جي چپي چپي تي ٻي ٻي جون يادون منهنجي آجيان لاءِ تيار بيٺيون هيون. دڙو گهمندي اچانڪ ڪراڙو چوڪيدار رسولو مليو. چيائين: ”ابا تنهنجي لاءِ اسان جي ايڊريس تي ڏاهڪو خط آيل آهن، آهين ڪٿي...؟ هل تہ خط ڏيان.“

مان هن سان گڏ ويس، هن مون کي خط ڏنا، سڀ خط ٻي ٻي جا هئا، مون ڏڪندڙ هٿن سان هڪ خط کوليو، لکيل هو:

”پيارا نديم!“

هيءُ منهنجو سٺون خط آهي. خط جو جواب نہ ڏيڻ تي توسان ڪا بہ شڪايت ناهي جو تہ جنهن موبائل فون ۾ تنهنجي ايڊريس ۽ فون نمبر رکيا هئم، اها ڪراچي ايئرپورٽ تي مون کان گم ٿي وئي. مجبوريءَ ۾ موهن جي دڙي واري ايڊريس تي هي خط ان اميد تي لکي رهي آهيان تہ هڪ ڏينهن تون موهن جي دڙي ضرور ويندين ۽ توکي منهنجا خط ملي ويندا.

تنهنجي لاءِ ٻہ خوشخبريون آهن، هڪ تہ مون ان پوڙهي ڪڳ مينڊروس کان طلاق وٺي ڇڏي آهي، جنهن سان هڪ مجبوريءَ ۾ شادي ڪئي هيم، ٻيو تہ مون کي پي ايچ.ڊي جي ڊگري ملي وئي آهي، سئن فرانسسڪو يونيورسٽيءَ مون کي پروفيسرشپ جي آفر بہ ڪئي آهي... ها اهم ڳالهہ ٻڌ! تنهنجي پيار جي نشاني نو مهينا منهنجي پيٽ ۾ پلجي جنم ورتو آهي. ساڳيو تو جهڙو پيارو آهي، هن جي پيشاني ساڳي سنڌين جهڙي آهي. موهن جي دڙي جو ماڻهو جو ٿيو! مون کي فخر آهي تہ مان هڪ سنڌي پٽ جي ماءُ آهيان. تنهنجي پٽ کي جلدي پاڻ سان وٺي ايندس ۽ پاڻ موهن جي دڙي تي ملي شادي ڪري ڇڏينداسين!

صرف تنهنجي ٻي ٻي“.

مان خط پڙهندو حيران ٿيندو رهيس شرمندگي ۽ ندامت جو احساس وڌي ويو تہ مون ٻي ٻي تي يقين ڇو نہ ڪيو، پر خوشي بہ ٿي...... مان خط هٿ ۾ ڪٿي حيران ٿي بيٺو هوس جو شاهده خط منهنجي هٿ مان وٺي پڙهڻ لڳي. تڏهن مون کي هڪ اڻڄاتل خوف وڪوڙي ويو تہ شاهده جو ري ايڪشن ڏاڍو خراب هوندو پر خط پڙهي هن مرڪندي رڳو ايترو چيو: ”اچي ٿي تہ ڀلي اچي، ٻئي گڏجي رهجو، هن تي پهريون ۽ آخري حق تنهنجو آهي!“

نوٽ: ناليواري اديب محترم احسان دانش جي ڪتاب ”موهن جو دڙو“ جيڪو سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو پاران 2012ع ۾ شايع ٿيل آهي، تان مدد ورتي وئي آهي. (ايوب عمراڻي)

ڊاڪٽر ممتاز ڀٽو

نمبر ون

جهڙو هن جو نالو، اهڙي ئي هوءَ خوبصورت هئي. سڪيلڌي ڌيءَ جو ماڻهن نالو رکيو هو- "قمر".

هن جي جنم تي هن جا ماءُ پيءُ ڏاڍا خوش هئا. هوءَ هنن جي شاديءَ جي اٺن سالن کان پوءِ دنيا ۾ آئي هئي. سندس ڏاڏي ۽ پيءُ ور ور ڪري هن کي خوشيءَ مان ڏسي رهيا هئا.

"مان هن جي پالنا ۽ تربيت اهڙي ڪنديس جو سڄو خاندان حيران ٿي ويندو." ماڻس هن کي هنج ۾ کڻندي چيو.

"هائو هائو ڀلي ڀلي..." ڏاڏيءَ ٽهڪ ڏيندي چيو.

مڊل ڪلاس جي هن ڇوڪريءَ جو جنم ان دور ۾ ٿيو جڏهن ڇوڪرين جي تعليم عام نہ هئي، خاص ڪري ڳوٺ ۾ رهندڙ ڇوڪرين جي البت شهرن ۾ رهندڙ پڙهيل لکيل ڇوڪرين جو ڪجهہ تعداد تعليم حاصل ڪندو هو.

قمر جي ماءُ هڪ فيصلو ڪيو، ڪجهہ بہ ٿئي پر مان پنهنجي ڌيءُ کي اعليٰ تعليم ڏيارينديس. هڪ ننڍڙي ڳوٺ ۾ رهندڙ عورت پنهنجي گهٽ وسيلن ۽ مشڪلاتن باوجود هڪ عهد ڪيو، هڪ واعدو ڪيو.

قمر جڏهن هوش سنڀاليو تہ هن پنهنجي لاءِ سيني گهرڀاتين جي محبت ۽ پيار محسوس ڪيو. هن جي ماءُ هن کي ڪپڙي مان گڏيون ٺاهي ڏيندي هئي ۽ موتين جا زيور ٺاهي هنن کي پهرائيندي هئي. قمر پنهنجي ساهيڙين سان گهر جي وڏي اڱڻ تي راند رهندي هئي. هوءَ هڪ پياري ۽ خيال رکڻ واري دوست هئي، جنهنڪري هوءَ ملڻن ۽ دوستن جو محور هئي، هر هڪ هن سان محبت ڪندو هو.

قمر جي ڏاڏي صبح سوير رڌڻي جي ٻاهران منجيءَ تي ويهي ڌڌ ولوڙيندي هئي، جنهن جو آواز هن کي سڪون ڏيندو هو. ماڻس هن جو هٿ منهن ڌوئاري ڪيس ڪڻ تي ويهاري نيرن ڪرائيندي هئي، ان کان پوءِ هر ڪو پنهنجي گهر جي ڪم ڪار ۾ لڳي ويندو هو. والد ٻني ۽ دڪان جي نظرداري ڪري هليو ويندو هو. سندن ٻڪي هلائڻ وارو چاچو "شمون" بس اسٽاپ تان سواري کڻڻ ويندو هو ۽ شام جو ڏاڏيءَ کي حساب ڪتاب اچي ڏيندو هو. زندگيءَ جو وهنوار ائين هلندو رهيو.

قمر کي ڀر واري ڳوٺ ۾ سرڪاري اسڪول ۾ داخل ڪيو ويو. سندس ڀين ماڻهن ان ڳالهہ کي ڪا اهميت نہ ڏني، سندن خيال هو تہ ٻہ چار درجا پڙهي گهر ويهي رهندي.

قمر جي ماءُ قمر کي اسڪول پهچائڻ ۽ آڻڻ جي ذميواري پنهنجي مٿان کنئي. صبح جو ڪيس نيرن ڪرائي ٽانگي ۾ هن سان گڏ اسڪول ويندي هئي. صبح سوير جڏهن رات جي اونداهہ ختم ٿيڻ لڳندي هئي، پکي پنهنجن آکيرن مان اڏامڻ شروع ڪندا هئا، مينهن جا واڙا ڪولي ڪين گاهہ چاري لاءِ تيار ڪيو ويندو هو. ماڪ ڀنل ٻوٽا، چوطرف بيٺل وڏا وڏا وڻ، ٻنين ۾ مختلف موسمن مطابق اناج جا سنگ، آخري گولائي تائين نظر ايندڙ ڌنڌ وارو آسمان هن کي قدرت جي ڪمال جو احساس ڏياريندو هو. هوءَ ماءُ کان ڪئين سوال ڪندي هئي:

امان هن وڻ جو نالو ڇا آهي؟
امان هن پکيءَ جو نالو ڇا آهي؟
امان سج ڪٿان ٿو نڪري؟
امان واهہ ۾ پاڻي ڪيئن ٿو اچي؟
امان سج لهي ڪيڏانهن ويندو آهي؟

ماءُ هن کي مطمئن ڪرڻ لاءِ مختلف جواب ڏيندي هئي، ٽانگو ڳوٺ جي سڌي تہ ڪچي ڪڙ ٻڙ رستي تان ور وڪڙ کائيندو هلندو هو، گهوڙو پنهنجو ڳاٽ مٿي ڪيو اچي اسڪول جي در تي پهچندو هو.

ڪلاس ۾ هوءَ پڙهڻ ويندي هئي تہ ماڻس

اسڪول جي اڳڻ ۾ ويٺل هوندي هئي ۽ چاچو شمون سواري ڪڻڻ لاءِ ٽانگو ڪٽي هليو ويندو هو. موڪل جي ٽائيم تي اسڪول پهچي ويندو هو. هوءَ ماءُ سان گڏ واپس گهر ورندي هئي. شام جو اڳڻ تي ٽپ ڏيندي اسڪول ۾ رٽيل بيت زور سان چوندي هئي.

جو ڪير پئي سو وير ٿئي.

•••

واهه ڙي تارا گول تارا.

•••

ڏس هيءَ منهنجي ٻلڙي.

وقت جو ڦيٿو ڦرندو رهيو، اونهاري پنيان سيارو، سياري پنيان اونهارو... هاڻي هوءَ چوٿين ڪلاس ۾ هئي. ڪلاس ۾ هميشه "پهريون نمبر" ايندڙ صاف ڪپڙا پهريندڙ چوٽي ٺيل ۽ وڏين اکين واري قمر. خوبصورت ۽ هوشيار هئڻ ڪري ماستريائين ۾ مقبول قمر.

تو سان گڏ ڪير آئي آهي.

تو سان گڏ ڪير آئي آهي.

"ڏاڏي" قمر ڪلاس فيلو جي پڇڻ تي ٻڌايو."

"خبر ناهي."

هن جي ماءُ اڄڪلهه هن سان گڏ اسڪول نه ايندي هئي ۽ اها ذميواري هن جي ڏاڏيءَ ڪئي هئي.

ڪلاس ۾ پڙهڻ دوران ٽيچر کيس چيو:

"قمر تنهنجي ڏاڏي توکي سڏي ٿي، تون گهر وڃ."

هن ڪتاب بيگ ۾ وڌا ۽ ڪلاس کان ٻاهر نڪري آئي.

"ڏاڏي ڇا ٿيو آهي؟"

"خير آ ٻچا گهر هلون ٿا."

"ڇو ڏاڏي؟" هن پريشانيءَ مان پڇيو.

"امان تنهنجي ماءُ جي طبيعت ٺيڪ ناهي."

"ڏاڏي، امان کي ڇا ٿيو آ؟"

"ٻچا گهر هلون ٿا نه، الله ڪندو خير هوندو." ڏاڏيءَ کيس تسلي ڏني. گهوڙو ڳوٺ جي ڀڪن ڪچن رستن تي چالون هڻندو، سندن گهر پهتو. ٽپ ڏئي هيءَ ٽانگي مان لٿي، ڏاڏي به پاڻ سنڀالي لٿي. گهر ۾ داخل ٿيندي ڏٺائون ڪجهه عورتون ۽ قمر جو پيءُ گهر ۾ ويٺل هئا، قمر جي ناني به آيل هئي ۽ ڪم ڪار ۾ مشغول هئي، هن ٻوڙي نانيءَ کي ڀاڪر پائي پڇيو:

"ناني، امان ڪٿي آهي؟ امان کي ڇا ٿيو آهي؟"

ناني، کلندي هن کي آٿت ڏني: "تنهنجي امان اتي ئي آهي ٺيڪ آهي، تون دعا ڪر." ٿوري دير کان پوءِ مبارڪ مبارڪ جا آواز ۽ ٺهڪ ٻڌڻ ۾ آيا ته قمر حيران ٿي هيڏانهن هوڏانهن ڏسڻ لڳي، سندس نانيءَ ڀاڪر ۾ جهلي کيس چيو:

"قمر مبارڪ هجئي توکي ڀاءُ ڄائو آهي."

"ڀاءُ! اهو ڪيئن؟"

"ها امان تنهنجي ماءُ کي پٽ ڄائو آهي ۽ پنهنجي هٿن سان پنهنجي منهن کي جهلي ٻارڙي کي حيرانگيءَ سان ڏسي رهي هئي، توکي ڀاءُ."

هوءَ حيرانگي ۽ خوشيءَ ۾ ناني کي ڏسي رهي هئي، آخر همت ڪري ماءُ جي ڪمري ۾ پهتي ڳلن جهڙو هڪ ٻارڙو هن جو همشڪل ماءُ سان گڏ بستري تي ليٽيل هو. خوشيءَ ۽ حيرت ۾ هيءَ پنهنجي هٿن سان ڇڻ ته پنهنجي ئي ڇهري کي ڏسي رهي هئي. سندس اکيون چمڪي رهيون هيون، هوءَ سوچڻ لڳي:

"مون کي ڀاءُ، صغريٰ وانگر، مون کي ڀاءُ، آمنا وانگر، مان به پنهنجي ڀاءُ جي ڀيڻ."

هينئر هن جي ڪائنات ئي بدلجي ويئي هئي، سندس ڀاءُ سان هڪ اهڙو رشتو جڙيو هو، جنهن جو ڪو انت نه هو. سندس ماءُ ٻار ۾ مشغول ۽ سندس ڏاڏي گهر جي ڪم ۽ نظرداري ۾ مصروف. هيءَ هاڻي چاچي شمونءَ سان اڪيلي اسڪول ويندي هئي. جيتوڻيڪ هيءَ پنهنجي ڪلاس ۾ هوشيار ۽ قابل، پر تي ٽنگيل گهڙيال ۾ ٽائيم ڏسندي هئي ۽ موڪل جو انتظار ڪندي هئي، گهر پهچندي ڀاءُ کي هنج ۾ کڻي ويهندي هئي.

زندگيءَ جو ساڳيو وهنوار هلندو رهيو، چند جهڙي ڇهري واري قمر ڪاري برقعي ۾ صبح جو سوير ماڪ پنل وڻن، ٻوٽن ۽ ٻنين جي وچ مان چاچي شمونءَ سان اسڪول ويندي هئي، واپسي ۾ ڀاءُ لاءِ گاڏي واري کان ڪڏهن ڪا ڪاڏي جي شيءِ ڪڏهن ڪو پلاسٽڪ جو رانديڪو وٺي ايندي هئي، گهر پهچڻ تي ڀائس ٻوڙي اچي چنبڙندو هو.

"ادي شيءِ، ادي رانديڪو."

قمر هينئر سنڌي فائنل پاس ڪئي. کيس ڳوٺ

پرسان هڪ ننڍي شهر جي اسڪول ۾ ماستري ملي. ننڍڙو پٽ به هينئر اسڪول ۾ داخل ٿيو هو. اسڪول ۾ ٽيچر هئڻ ڪري کيس ٽريننگ لاءِ حيدرآباد ٽريننگ اسڪول موڪليو ويو، جتي هن ٽريننگ حاصل ڪئي. جلد ئي هن اسڪول ٽيچر جي نوڪري ڇڏي وڌيڪ تعليم جو سلسلو جاري رکيو. ڪاليج کان پوءِ هوءَ يونيورسٽي پهتي. هميشه فرسٽ نمبر حاصل ڪرڻ واري قمر پوزيشن حاصل ڪئي. هينئر هوءَ تعليم کاتي ۾ اهم عهدي تي فائز هئي. هينئر وڏي شخصيت جي مالڪ هئي. ڳوٺ جي ڪلچر، قدرتي نظارن، غريبن جي ڳوناڻي زندگي ۽ گذران کان واقف هئڻ سان گڏ شهر ۽ شهري ماڻهن جي ڪلچر تعليمي ادارن جي معلومات، سياسي ۽ سماجي قدرن کان واقف... هر موضوع جي ڄاڻ هن جي اندر کي اجاري ڇڏيو هو. آفيس ۾ هن جي خوش مزاجي، اصولن جي پابنديءَ ماڻهن کي هن جو گرويده بڻائي ڇڏيو هو. هينئر هوءَ ماءُ سان گڏ شهر ۾ رهندي هئي، ڏاڏيءَ جي انتقال کان پوءِ سندس والد به اچي شهر ۾ رهيو ۽ زمين ۽ مال جي سنڀال لاءِ ڳوٺ ايندو ويندو هو.

جهڙي پاڻ پڙهائيءَ ۾ هوشيار هئي، سندس پٽ ان جي ابتڙ هو. هو مشڪل سان ڪجهه اسڪول جي تعليم حاصل ڪري سگهيو ۽ ڳوٺ جي زمين سنڀالڻ لاءِ اڪثر ڳوٺ ۾ رهندو هو. آفيس ۾ اڄ هڪ ميٽنگ ڪرڻ کانپوءِ هن جي دل جي عجيب ڪيفيت هئي. اڄ هن هڪ اهڙي شخص کي ڏٺو جهڙو هن جي ذهن ۾ ڪيتري وقت کان هو خوبصورت، سريلي آواز ۽ سوبر شخصيت جو مالڪ ان جو نالو عامر هو.

هو ٻئي شهر ۾ قمر جهڙي ئي پوسٽ تي هو، جنهن جو ٽرانسفر هن آفيس ۾ ٿيو هو، پر هوءَ پنهنجي ان خيال کي مٽائي آفيس جي ڪم ڪار ۾ لڳي وئي.

قمر جي وارن ۾ هينئر چاندي پئي چمڪي، هيڏانهن عامر به پنهنجي سمجهه، ڏاهپ ۽ ڄاڻ جي ڪري آفيس ۾ هڪ جاءِ والاري.

هو ڇانهه جي بهاني ڪڏهن قمر جي آفيس ۾ ويندو هو ۽ ڪڏهن قمر کي پنهنجي آفيس ۾ گهرائيندو هو، ايئن اهي ملاقاتون محبت ۾ تبديل ٿي ويون. قمر جي چاهت انمول هئي، هوءَ عامر جي بيحد عزت ڪندي هئي ۽ هن سان محبت.... عامر هن کي پروپوز ڪيو پر ڪيس اهو به ٻڌايو ته ننڍي عمر ۾ هن جي شادي ڪرائي وئي هئي ۽ ڪيس ٻه ٻار به آهن ۽ سندس گهر واري ڳوٺ ۾ رهندي آهي ۽ هو شهر ۾، هن قمر کي چيو ته هو ڪيس شهر ۾ ئي رهائيندو جتي ڪنهن جي به ڪا مداخلت نه هوندي. اهو سڀ ڪجهه ٻڌڻ کانپوءِ قمر جي ڪيفيت عجيب ٿي وئي. هن جي پيرن هيٺان ڄڻ زمين نڪري وئي، سندس مٿو ڦرڻ لڳو، سندس آواز نڙيءَ ۾ اٽڪي پيو.

”ڇا؟“ هن سڪل نڙي کي زور ڏيندي پنهنجي لوندڙين کي هٿن سان جهلي سيٽيءَ وانگر رڙ ڪئي.

”قمر تون گهٻرائين ڇو ٿي.“ عامر هن جا هٿ پنهنجي هٿن ۾ جهليا جيڪي برف جهڙا ٿڌا هئا.

قمر جو نينهن جتي اٽڪيو هو، هن طلسم وانگر ٽٽندي ڏٺو، خيالن جو طوفان هن جي من ۾ اٿيو.

عامر ٻي شادي ڪندو.....

مون سان نه نه.... مان هن جي ٻي زال ٿينديس! نمبر ٽو، نه نه...... هن هميشه نمبر ون تي اچڻ لاءِ جاکوڙيو هو. هوءَ ڄائي ڄم کان پهريون نمبر هئي. اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽي، آفيس ۾ اعليٰ عهدو. قمر معنيٰ نمبر ون..... هن جي طبعيت ۾ جيتوڻيڪ انڪساري ۽ ڪنهن جي حق تلفي ڪرڻ نه هو پر پنهنجي محنت ۽ جفاڪشي جي ڪري هوءَ پاڻ کي هميشه مٿڀرو رکندي هئي.

هن عامر سان محبت ڪئي پر هيءَ ڪڏهن به نمبر ٽو ٿيڻ لاءِ تيار نه هئي. هن سوچيو اهو ممڪن ئي ناهي ته هڪ اهڙي خاندان تي عذاب ٿي نازل ٿيان جنهن ۾ هنن جو ڪو ڏوهه ئي نه آهي.

هن ڪيترا نه سپنا ڏٺا هئا، هن عامر سان محبت ڪئي هئي، هن سوچيو، ڇا شادي ضروري آهي نه.... قمر فيصلو ڪري ورتو، ايتري قرباني ايتري بربادي نه.... قمر پنهنجي قرباني ڏني، پنهنجي محبت جي قرباني.

هن عامر کي انڪار ڪيو......

عامر جي محبت سيني ۾ سانڍي هن پنهنجو ٽرانسفر ڪرائي ڇڏيو.

والدين، پٽ ۽ پلجڻي هن سان گڏ رهندا هئا، هوءَ به زندگي جي بيساکين تي هلندي رهي. ملتن ڳوٺ ولرو

گهر ۽ ٻني ٻنهي ٻارن جي نالي ڪئي ۽ پاڻ راهه رباني ورتي. سندس پيءُ ۽ چاچائي ٻنيءَ جي سار سنڀال لاءِ وڃي ڳوٺ رهيا. فصلن مان ايندڙ آمدنيءَ جو اڌ حصو قمر جو هو، جنهن مان هوءَ وڌيڪ ٻني خريد ڪندي هئي ۽ ايئن ئي هن جي ٻنيءَ ۾ اضافو ٿيندو ويو. هوءَ اڪثر شهر ۾ به سستي اگهه تي پلاٽ خريد ڪندي هئي.

زندگي جو ڦيٿو ڦرندو رهيو، مهينن پٺيان سال، پروموشن، ترقي، پئسو، گهر، ملڪيت، ٻاهرين ملڪن جا آفيشل دورا، ٻين ملڪن جي اقدارن جو مشاهدو، قمر گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو. نوجوانيءَ جي عمر مان هيءَ هاڻي گذري چڪي هئي، جنهن جا اثر هن جي چهري ۽ صحت تي ظاهر ٿيڻ لڳا، پر اڄ به هوءَ اها ئي پروقار ۽ خوبصورت عورت هئي، سندس سونهن جو سرچاءُ هر هنڌ پکڙيل هو.

گهر ۾ هن سان گڏ هڪ پري جي مائٽياڻي زڪيه رهندي هئي. "چاچا شمونءَ" جو پٽ سندس ڊرائيور هو ۽ هڪ نوڪر جيڪو چوڪيداري پڻ ڪندو هو، اهو به هن جي ڳوٺ جو هو. گهر ۾ هوءَ سڄو ٽائيم لکڻ پڙهڻ ۾ گذاريندي هئي. هوءَ مختلف تنظيمن جي ميمبر پڻ هئي، سندس گهڻو وقت مصروفيت ۾ گذرندو هو.

پيءُ ۽ چاچائي جي بي وقت موت ڪري سندس ڀائٽيو اچي هن سان گڏ رهيو، ڳوٺن ۾ هاڻي تعليم جو اهو معيار نه هو. سڪيلڌي ڀائٽي کي مائٽن کارائي وڏو ڪيو ۽ زمين جي سار سنڀال تي لڳائي ڇڏيو، ڀائٽيو هن جي اکين جو ٺر نور هو. هوءَ هن سان ڏاڍي محبت ڪندي هئي ۽ گهڻو ڀائيندي هئي.

هي ٻنيءَ جي زمين جي به سار سنڀال ڪندو هو. هينئر دنيا ۾ هڪ عجيب انقلاب اچي چڪو هو، ايگريڪلچر زمين ۾ نوان ٻج، نوان ڀاڻ، زميندارن جي زمين ترقي ڪئي ۽ معاشي طور تي هو مستحڪم ٿيندا ويا. ٻنيءَ جي قيمت آسمان تي ته شهرن ۾ پلاٽن جي قيمت به آسمان تي. ايڏي دولت ڏسي قمر جو ڀائٽيو والڙو ٿي ويو ۽ آهستي آهستي پنهنجي حصي جي زمين کپائيندو ويو، پئسو ته پاڻي وانگر هن جي هٿن مان وهي ويو. زال جا زيور، دستن جا دستا هن وٽه باقي پئسي مان هن کي ڪجهه نه بچيو. هينئر هن وٽ صرف پڦيءَ جي زمين هئي، جنهن وچان ڪافي ڪجهه حصو پڦيءَ کي ڏيندو هو. حساب پڇڻ تي هو مختلف بهانا ڪري ڳالهه ٽاري ڇڏيندو هو.

اڄ قمر نوڪريءَ تان رٽائر ٿي رهي هئي. سڄي زندگي پڙهائي، نوڪريءَ ۾ گذاري، هن جو سڀ خواهشون پوريون ٿيون هيون، اڄ هن جي مان ۾ تقريبون رٿيون ويون، ڪيس عزت ڏني وئي. هن پنهنجي متعلق ٻين جي زباني پنهنجي ڏاڍي تعريف ٻڌي ڪيس شيلڊز پيش ڪيون ويون. اڄ هن وٽ محسوس ڪرڻ لاءِ ڪجهه به نه هو، نه خوشي هئي نه غم.

سندس پينشن مقرر ٿي ۽ ڪجهه فنڊ وغيره مليو. شهر ۾ هوءَ پنهنجي ذاتي بنگلي ۾ رهي. زڪيه، ڊرائيور، چوڪيدار ۽ سندس ڀائٽيو به گهر واري سان گڏ اچي رهيو.

آهستي آهستي سندس ڀائٽيو گهر جي وهنوار تي حاوي ٿيڻ لڳو. هيءَ به هن کي پنهنجو ٻچو سمجهي پرسڪون هوندي هئي. تعليم ۽ تربيت جي فقدان سبب ڳوٺن مان شريف ماڻهن جي شهرن ڏانهن لڏپلاڻ ڪري خراب ڪردار جي ماڻهو جو مڪو متل هو. ڳوٺ ۾ سندس ڀائٽي جي به اهڙن ماڻهن سان صحبت هئي جيڪي هر ناجائز ڪم لاءِ هڪبئي کي همٿائيندا هئا، هنن جڏهن هن جي پڦيءَ جي هيڏي وڏي ملڪيت شهر، ڳوٺ ۾ آباد ۽ زرخيز زمين جو ٻڌو ته هن کي گمراهه ڪرڻ لاءِ پنهنجي گهيري ۾ آندو.

"بدر، تنهنجي پڦي ته رٽائرڊ ٿي آهي نه؟"

"ها ها" هن وراڻيو.

"يار ايتري ملڪيت جو ڇا ڪندي؟"

دوستن پڇيس پر هن ڪو جواب نه ڏنو.

"قبر ۾ ڪٿي ويندي" هڪ ڄڻي وات ڇبو ڪندي چيو.

"بدر تو ۾ ته مردانگي ئي ڪانهي."

"چو ڇا ٿيو آهي" بدر ڪاڻڻ پڇيو.

"اڙي ضعيف عورت پٺيان پيو هلين، پنهنجي نالي ملڪيت ڪرائي سڀاڻي ڪنهن ڏٺو آهي" هڪ دوست ڪيس چيو.

بدر جو چهرو خوشيءَ ۾ ٻهڪڻ لڳو. هيڏي ملڪيت جو مالڪ ٿيڻ جي خيال ۾ ڪڇيون هڻڻ لڳو.

سندس دوستن دلاسو ڏيندي چيو: ”ڪاغذ سڀ تيار ڪرائي ڀريون سمجهائينس، جيڪڏهن سمجهه ۾ ڳالهه نہ اچيس، تہ سختي ڪري ڪيس ڏيڄار، عورت ذات آهي ڇا ڪندي، ٻڌائينس تہ گهر جو خرچ مان پاڻ هلائيندس، تنهنجي خدمت چاڪري ٿيندي، تون ڪنڊ ۾ ويهي الله الله ڪر.“

جهڙي هن جي سونهن هئي، تهڙو سندس نالو هو قمر. هوءَ پنهنجي ڪمري ۾ پلنگ تي ليٽيل هئي، ڪمري جي ڪليل دريءَ مان چوڏهينءَ جي چنڊ جي چانڊوڪي هن جي چهري تي ٻهڪي پئي، توڙي جو هوءَ جوانيءَ جي وهي گذاري چڪي هئي. پر اڄ بہ هوءَ اهڙي ئي خوبصورت ۽ پر وقار هئي.

هن جي ڪمري جي دروازي کي ڪنهن ڌڪو ڏيئي کوليو. هوءَ حيرانگيءَ ۾ اٿي ويٺي، سندس اڳيان ڀائيٽو بيٺو هو، هٿ ۾ اسٽامپ پيپر، چيلهہ سان پسٽل ٻڌل. هن سخت لهجي ۾ مخاطب ٿيندي کيس چيو:

”ڦڦي هن تي صحي ڪر.“

هوءَ هَڪي ٻهڪي ٿي وئي، سندس چپ خشڪ ٿي ويا ۽ اکين جا تارا ٻيهجي ويا.

غم ۽ غصي ۾ کانئس پڇيو:

”هي ڇا آهي؟“

هن بدتميزيءَ سان ورائيو: ”ملڪي هن ۾ تنهنجي ملڪيت، ٻني ۽ بنگلي جي مالڪي منهنجي حوالي ڪرڻي آهي، آخر مان ئي وارث آهيان، منهنجون ٻہ ضرورتون آهن، تون قبر ۾ پير لٽڪائي ويٺي آهين، نانگ وانگر ملڪيت تي قبضو ڪيو ويٺي آهين، ملڪ ڪري ڪاغذن تي صحي ڪر، تنهنجي گهر ۾ ساڳئي ئي خدمت چاڪري ٿيندي، ويهي ڪنڊ ۾ الله الله ڪر.“ سندس ڀائيٽي دل ۾ سوچيو، ٻڍي ويٺي آهي ڦڦي!

هن رڙ ڪندي چيو: ”ڦڦي جيڪڏهن انڪار ڪيئي تہ ڏاڍي خرابي ٿيندي.“

قمر سٽ ڏيئي پلنگ تان اٿي هن کي زوردار چماٽ وهائي ۽ کيس ڌڪو ڏنو ۽ ڌڪن جو وسڪارو ڪري ڏنو: ”بداخلاق، بد زبان بڪواس ٿو ڪرين نڪر ڪمري مان.“ هن زور سان ڪِڪَ ڪي سڏيو، زڪيہ دڪي ٻڪي ٿي وئي ”جي ادي“، هن وائڙن وانگر قمر کان پڇيو.

قمر رڙ ڪري کيس چيو: ”ڊرائيور ۽ چوڪيدار کي سڏ، بدر مان توکي پوليس حوالي ڪنديس.“ غم ۽ غصي ۾ هوءَ ڳاڙهي ٿي وئي.

بدر کي اهڙي رد عمل جو خواب خيال بہ نہ هو. ڊرائيور ۽ چوڪيدار هن کي ٻانهن مان اچي جهليو ۽ کيس ڪمري مان ڪڍيو.

قمر مسلسل ڳالهائي رهي هئي: ”ڪمبخت تون مون کي پنهنجو محتاج بڻائڻ ٿو چاهين؟ نڪري وڃ منهنجي گهر مان، هن کي منهنجي گهر مان ڪڍو.“ هن ڊرائيور ۽ چوڪيدار کي چيو: جن هن جي هٿن مان ڪاغذ وغيره کسيا جن کي قمر ڪاوڙ وچان ڦاڙي ٽڪرا ٽڪرا ڪري ڇڏيو.

قمر هڪ محنتي ۽ Self Made عورت هئي، جنهن ڪنهن جي بہ حق تلفي نہ ڪئي هئي، اها پاڻ سان ڪيئن ظلم ٿيڻ ڏئي سگهي. ڀائيٽو ڳوٺ روانو ٿي ويو. قمر پنهنجي زندگيءَ جو ٽائيم ٽيبل سيٽ ڪيو. هڪ اداري مان هن کي نوڪريءَ جي آفر آئي جيڪا هن جوائن ڪئي. صبح جو آفيس، شام جو گهر، مختلف فنڪشنز ۾ وڃڻ، پڙهڻ ۽ لکڻ هن جو معمول هو.

هيئنر هن جو ڀائيٽو ڳوٺ ۾ رهي ٿو. هيءَ بہ ڳوٺ اچي وڃي ٿي، پنهنجي ٻنيءَ جي رکواليءَ لاءِ ڀائيٽي کي مقرر ڪيل رقم ۽ اناج وغيره ڏئي ٿي، جيڪو هيئنر پنهنجي رويي تي پشيمان آهي.

قمر پنهنجي پلنگ تي ليٽيل هئي، چنڊ جي چانڊوڪي جيڪا سندس ڪمري جي دريءَ مان پئي آئي، هن جي چهري کي اڃان خوبصورت پئي ڪيو. هوءَ پنهنجي هر فيصلي تي مطمئن هئي. هن اکيون ٻوٽيون اکيون ٻنل هيون الائي ڇو؟ ڪنهن جي ياد اچي رهي هئي، اکين مان آب وهڻ لڳو، جنهن مان هڪ تصور ٿيو، ان تصور مان هڪ تصوير نڪتي هن ڏٺو ”عامر“ خوبرو عامر، هن جو پنهنجو عامر، توکي وسارڻ ڏکيو آهي. زارو زار روئندي رهي، انهيءَ لمحي هن پاڻ کي سنڀالي ورتو جهٽڪو ڏيئي پاسو ورايو ڪجهہ ڳوڙها وهائي ۾ جذب ٿيا. ڪجهہ پاڻي اکين ۾ رهجي ويو... نہ نہ مان جيڪي ڪجهہ ڪيو صحيح ڪيو. هن جي ظرف هن کي نمبر ون تان ڪڏهن بہ هٽڻ نہ ڏنو. ٿوري دير ۾ هوءَ اگهور ننڊ ۾ هلي وئي.

◙

بهادر ٽالپر

پـــاچـــا

اوچتو جڏهن ٻاهرئين دروازي جي گهنٽي وڳي ته آءٌ چرڪجي پيس ۽ سوچن ئي سوچن ۾ وک وک کڻندو اوڏانهن ويس ته ڏٺم هڪ شخص گلاب جي پنکڙيءَ جيان مسڪرائي جڻ مون کي ڪجهه چئي رهيو هو. جواب ۾ منهنجي مسڪراهٽ هن کي ڪيئن لڳي؟ ان سوال جي جواب جي کوج ۾ پوڻ بدران مون ٻاهوڙ مان ڪيس ڪيڪاريو!

اسان ائين ٻڪين پئجي وياسين جڻ سالن جي ڪا وٿي اسان وچ ۾ هئي....! جڻ اسان جي مڪا ميلي وارو سج هاڻ ئي طلوع پئي ٿيو.... جنهن ۾ رنگارنگي ڪرڻا هئا....! هونئن سج جا ڪرڻا هن کي ۾ وڻندا هئا.... ۽ مون کي به....! ان ڪري اڪثر ڪري سج جي تڙڪي تي ويهي اسان ٻئي هڪٻئي سان هم ڪلام ٿيندا هئاسون....! اها ئي ڳالهه هئي ته اسان ڪڏهن روشني ته ڪڏهن اونده تي به ڳالهائي وٺندا هئاسين....! جڏهن ڪنهن محبوب جي زلفن جي ڳالهه ٿيندي هئي ته انڌيري رات جو تذڪرو هوندو هو.... ۽ جڏهن محبوب جي ڏندن متعلق گفتگو هوندي هئي ته جڻ ڪير ڏارا جو تذڪرو هوندو هو. انهن ڳالهين جي سگنلن وچان الاءِ ته ڪيئن ڪيترين ٻين ڳالهين جا سگنل چمڪي اسان جو چاهه وڌائي ويندا هئا!

هڪڙي دفعي چيو هئائين: ”ڪاش! آءٌ عورت هجان ها.... ۽ منهنجي نڪ ۾ هڪ ٿلڙي هجي ها.... ۽ ٿلڙي چمڪي ها.... جيڏيون سرتيون منهنجي آسپاس هجن ها....!!“ ته مون هڪ وڏو ٽهڪ ڏنو هو ۽ هُو شرم ٻوٽي جيان سجو ڪومائجي ويو هو، جڻ هُو پنهنجي ان ڳالهه تي پشيمان ٿيندو هجي.... ڪيس ڏسي آءٌ به پوءِ پشيمانيءَ ۾ ورڙهجي ويو هوس....!! آءٌ ڪيس ”شخص“ چوندو هوس ڇاڪاڻ ته سندس ڳالهين ۾ سندس شخصي پٽو ڪنهن ستاري جيان جرڪندو هو. مون کي هن جي مسڪراهٽ وڻندي هئي ۾ منهنجا ٽهڪ ڪڏهن ڪڏهن هن لاءِ پريشانيءَ جو سبب بڻجي ويندا هئا.... ۽ هُو منهنجي مُنهن ۾ تڪي هڪ وڏو سوال بڻجي ويندو هو....!! ۽ آخر تائين هُو اهو سوال سلڻ بنا خاموش ئي رهندو هو....!!

اسان ٻئي هڪ ٻئي جي ٻڪن مان آجا ٿياسين ته مون کي ڪجهه ڪجهه ياد اچڻ لڳو ته هُو ڪهڙيون ڪهڙيون ڳالهيون مون سان ڪندو هو ۽ مون کان وعدا وٺندو هو ته اهي ڪيئن به ڪري عملي شڪل ۾ آڻيون آهن.

مثلاً هن پنهنجي رهائشي ڪمري اڳيان بهار- مند ۾ هڪ ٻوٽو لڳايو هو ۽ مون لاءِ سندس حڪم هو ته آءٌ ان کي پاڻي ڏيارڻ ۽ ان جي سار- سنڀال لاءِ ڪيس همٿائيندو رهان....!! هن جڏهن ٻوٽو لڳايو هو ته پاڻ ڏانهن ۽ مون ڏانهن ڪيترو وقت ڏسندو رهيو....!! ڪيس پنهنجو ننڍپڻ ياد اچي رهيو هو ۽ اها ماءُ ياد اچي رهي هئس، جنهن ڪيس پالي نپائي وڏو ڪيو ته هوءَ پنهنجي حياتيءَ کان وڏي ٿي وئي هئي ۽ آڪاش نوڙي سندس ماءُ کي مٽي ڪٽي ورتو هو تڏهن ڪيس لڳو هو، جنهن آڪاش ۾ اسان تارا ٽمڪندي ڏسون ٿا، اهي ته انسان آهن، جيڪي موت کان مٿاهان بڻجي مسڪرائي رهيا آهن....! هن تڏهن سوچيو هو ته ڪڏهن آڪاش نوڙي اسان ٻنهي کي مٽي ڪٽي وٺندو ۽ هي ٻوٽو نراس نراس تڪيندو

رهجي ويندو هو...!! مون ڪيس چيو هو پوڻن جا
نگهبان ڦرتيءَ وارا سپئي ته آڪاش نه ڪٽي وٺندو...!!
آڪاش کي نِوڙڻ ۾ وقت لڳندو آهي ۽ پيو ته آڪاش
هرهڪ لاءِ ته نه نِمندو آهي... ڪي ڪي شخصيتون
هونديون آهن، جن اڳيان آڪاش نمندو آهي ۽ ڦرتي
سجدا ڪندي آهي...!! منهنجو ردعمل ٻڌي هُو روئي
پيو هو... ۽ مون کي هيڪار لڳو هو ته هُو پنهنجي
نيڻن سان نه، پنهنجي ماءُ جي نيڻن سان روئي رهيو
آهي ۽ پنهنجي دل جي بارگاهه ۾ ڪا دعا گهري رهيو
آهي... دعا جنهن کي هٿ نه آهن... دعا جنهن کي
اکيون ناهن... دعا جنهن کي پير ناهن... پر ڪيترائي
رستا آهن... پر رستن جي دعا کي خبر ڪانهي... دعا
ڪٿان کان پنڌ ڪري ڪٿي پهچندي، ان جي سڌ ڪيس
به ڪانهي...!!

هن هڪ ڏينهن هڪ حادثي جي ڳالهه به
ٻڌائي هئي ۽ هڪ اسڪارف پاتل عورت جي باري ۾
ڳالهائيندي، ان کي هڪ وڏو حادثو قرار ڏنو هو ۽ چيو
هئائين: چنڊ آلاءِ چو ان کان پوءِ منهنجو دشمن بڻجي
ويو آهي...!!

هُو انهن ڏينهن هڪ رسالي ڪڍڻ لاءِ پڻ
سوچي رهيو هو پر الاءِ چو هُو پوءِ ان معاملي ۾ سُسُت
پئجي ويو. مون کي سهڪار لاءِ چيو هئائين ته مون
لاريب چيو هو. هُو ڳالهه اهڙي گنڀيرتا ۽ شد مد سان
ڪندو هو، جنهن ۾ ڪنهن شڪ شبهي جي گنجائش
محسوس نه ٿيندي هئي...! اهڙو شڪي طبيعت آئون به
نه هوس جو هروڀرو ڪيس ڪا ڳالهه ورائي ورائي
ڪرڻي پئي ها!

مون کي مخاطب ٿيندي چيائين: "آءٌ تو
ڏانهن ڪهاڻي لاءِ آيو آهيان...! رسالي لاءِ ڪهاڻي
کپي...!! پهريون تعارفي پرچو مارچ ۾ شيخ اياز جي
سالگرهه جي موقعي تي آڻي رهيو آهيان...!!" اهو ٻڌي
عادتاً مون کان ٺهڪ نڪري ويو ته هن جي چهري تي
شرمندگيءَ واري لالاڻ ڦهلجي وئي... پوءِ پڇتاءُ مون
کي به ٿيو، اهڙو هوائي توائي ٺهڪ ڏيڻ جي ضرورت
ئي ڪهڙي هئي...!؟ مون کي سنجيدگي ۽ گنڀيرتا
سان سندس ڳالهه جو ردعمل ڏيڻو هو، پر آلاءِ چو ڪي
ڪي ساعتون ماڻهوءَ جي شخصيت سان برميچجي نه
اينديون آهن ۽ ماڻهو پشيمان ٿي پوندو آهي...!!

ڪو زمانو هو جڏهن هُن اڳيان ئي ڪنهن
رسالي جي ايڊيٽر مون کان ڪهاڻي گهري هئي ته آءٌ
زبردست گنڀيرتا ۾ گهيرجي ڪيس ڪهاڻي ڏيڻ جا
دلاسا ڏئي رهيو هوس... ۽ هو مون ڏانهن حيرتناڪ
نگاهن سان تڪي رهيو هو... ۽ سندس اهو تڪڻ به
منهنجي فوڪس ۾ هو...!! ۽ ايڊيٽر کان اڻ پڇاڻان
هن پاڻ ئي پڇيو هو: "تون ڪيس ڪهاڻي
ڏيندين...؟" مون چيو هو: "اڄڪلهه موسم ئي اهڙي
آهي جو ڪهاڻي مون وٽ اچڻ لڳي آهي... شايد ايڊيٽر
کي به اها ڪُوڪ پئي آهي، پر آءٌ پڪ سان ته نه ٿو چئي
سگهان ته ڪيس ڪا نئين ڪهاڻي ڏيندس...!!" اهو ٻڌي
هن پٺي ٺپري منهنجو حوصلو وڌايو هو ۽ چيو
هو: "اديب، ٻوليءَ جي ٻنيءَ جا وارث هوندا آهن... تو
ان ٻنيءَ ۾ پنهنجي حصي سارو ٻج وڌو آهي... ضرور
ان مان سلا اپرندا... ۽ ساوڪ ٿيندي..."

مون تڏهن ڦرتي جي هڪ "ڪانڌيري" تي
ڪهاڻي لکي هئي. "ڪانڌيرو"، نج سنڌي نالو هو.
مخصوص ذهن جا ماڻهو، ان تي ڪاوڙجي پيا
هئا. "هي ڪهڙو اديب آهي...؟ هن ۾ ڪهڙو ادب آهي؟
ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار جو نالو ته سٺو رکي ها...!!" مون
کي اهي گفتا جڻ ٻرڇي جيان لڳا هئا... ۽ مون اهڙي
سوچ رکندڙن کي وڌيڪ چيڙائڻ لاءِ "ٻهر" جو ڪردار
تخليق ڪيو هو...! "ٻهر" به اسان جو نج سنڌي نالو
هو.

مون ڪيس چيو: "پيارا! تون ڏاڍو دير سان
پهتو آهين، جڏهن ڪهاڻيءَ جي وڻ وارا پن زرد ٿي
ڇڻڻ لڳا آهن... احساس تي به خزان جي موسم آهي...!
توکي سُڌ هوندي ته سوشل ميڊيا ڪيئن نه اسان جي

اصلوڪي سماجي سائنس تي چٽ ڪري رهي آهي...!
سوشل ميڊيا اسان جي پرنٽ ٽينڊڙ رسالن جا پنا پري پري وکيري ڇڏيا... انهن تي ڪيترين ئي ڪهاڻيون ڇپجنديون هيون...! شاعري ڇپجندي هئي...! ڪيڏو نه جوش ۽ ولولو هوندو آهي...!! ٻوليءَ جا لفظ پنن تي رقص ڪندا هئا... هڪڙي پرچي اچڻ پڇاڻان ٻي جو انتظار ڪنهن محبوبا جيان ٿيندو هو...! هاڻ ته صفا سُڃ لڳي پئي آهي... اهڙي سُڃ ۾ تون هڪ آواز ٻڌجي اپرڻ جي ڪوشش ۾ آهين...!؟ تون سوشل ميڊيا کي هارائي ڪيئن پنهنجو رسالو هلائي سگهندين...!!؟"

هُو اهو ٻڌي اکيون ڇنڀيندي ڪجهه دير مون کي ڏسندو رهيو...!!

هن جي اکين ۾ ڪيترائي اجنبي پاڇا هئا...!! مون پنهنجو پاڻ کان پڇيو: انهن پاڇن پويان هزارين پاڇا هوندا... پر ڪو به وجود نه هوندو... رڳو پاڇا ئي پاڇا هوندا... رات جو جيئن وڻ پوتن جيان ڏسبا آهن... پاڇا به ائين ئي هوندا آهن... ! مون ڏانهن جڻ هزارين پاڇا ڊوڙندا ٿي آيا... مون ڇرڪ ڀريو... ۽ آءٌ فقط اتي اڪيلو بيٺل هوس...!!!

نئون ڪتاب

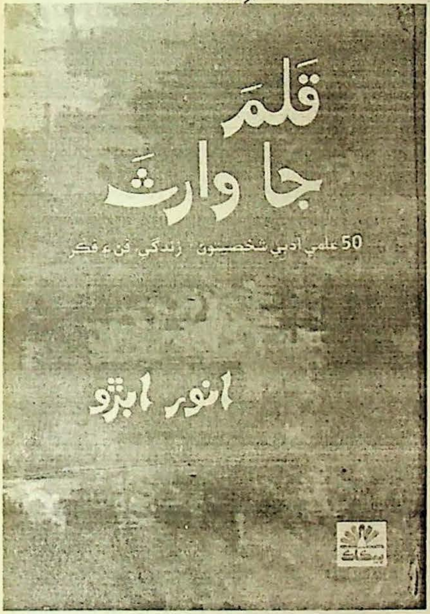

ڪتاب: قلم جا وارث
ليکڪ: انور ابڙو
موضوع: شخصيتي اڀياس، فن ۽ فڪر
ڇاپو: 2017ع
قيمت: -/400 رپيا
ڇپائيندڙ: پيڪاڪ پرنٽرس اينڊ پبلشرس، ڪراچي سنڌ

ثمينہ ميمڻ

ضربَ

اڄ سونل جي ننڍي ڀيڻ فاطمه جي شادي ٿي رهي هئي، ڪجهہ ڏينهن کان شاديءَ تي آيل سندن چاچيون، سوٽيون، ماسيون ۽ ماساتيون ٿڪيل هيون.

اڄ صبح کان گهر ۾ هُل هنگامو متل هو، هرڪو شاديءَ جي تيارين ۾ لڳو پيو هو، پر سونل جي ماءُ اُداس هئي ڇو تہ اها مِٽي سونل لاءِ آئي هئي، پر سونل شاديءَ کان انڪار ڪيو هو، ۽ ائين نہ چاهيندي بہ سندس ماءُ کي فاطمه جي شادي ڪرائڻي پئي.

هيءُ پهريون ڀيرو نہ هو، ائين ڪوڙ مِٽيون سونل لاءِ آيون، پر هُن ماءُ کي اهو چئي چپ ڪرايو هو تہ هُن کي في الحال نوڪري ڪرڻي آهي.

ڪڏهن ڪڏهن سونل چاهيندي هئي پنهنجي اندر ۾ پلجندڙ زهر کي اوڳاڇي ٻاهر ڪڍي، ڇو هن جي اندر ۾ مرد لاءِ نفرت ڀريل آهي؟ ڇو هوءَ ڪنهن تي اعتبار نہ ٿي ڪري سگهي؟ هزارين سوال هن جي اندر ۾ پلبا رهبا هئا، پر جواب هن کي ڪڏهن بہ نہ ٿي مليو.

جڏهن کان هوءَ ماسٽرس جي ڊگري وٺي موٽي هئي تڏهن کان اڌ رات جو ننڊ مان ڇرڪ ڀري اٿي پوندي هئي، ۽ پوءِ ڊپ ۾ اکيون بند بہ ڪري نہ سگهندي هئي.

ڪڏهن ڪڏهن چاهيندي هئي تہ هوءَ ماءُ سان ڳالهہ شيئر ڪري پنهنجي اندر جي درد کي گهٽائي، پر چاهيندي بہ پنهنجي وڙيل اندر کي پاڻ سان ڪٺي ٿي هَلي.

اڄ سڀ گهر جا ڀاتي اداس هئا، فاطمه هنن جي گهر مان وڃي رهي هئي، فاطمه منجهند جو ئي سونل سان گڏ پارلر تي تيار ٿيڻ وئي تہ ان مهل ئي سڄي گهر ۾ اُداسي ڇانئجي وئي، فاطمه جو اڄ هن گهر ۾ آخري ڏينهن هو. هوءَ بہ پنهنجي ڳوڙهن کي روڪي نہ سگهي. ٿوري دير کان پوءِ هرڪو رات جي شاديءَ جي تياريءَ ۾ لڳي ويو. ۽ ائين هال ۾ وڃڻ جو وقت بہ ٿي ويو. سونل جي ماءُ ۽ اُن جي وڏي ڀيڻ سڀاڳي بہ اڳ ۾ ئي تيار ٿي، مهمانن جي استقبال لاءِ هال ۾ ويون ۽ ائين ٿوري دير ۾ مهمان بہ اچڻ شروع ٿيندا ويا.

سونل بہ فاطمه کي پارلر تان وٺي هال جي ٻاهران گاڏيءَ مان سندس ساهيڙين ۽ ماساتين جي سٿ ۾ هال ۾ اندر داخل ٿي تہ موويءَ ۽ ڪئميرائون آن ٿيون ۽ ائين سڀني جون نظرون ڪنوار تي ڪِتجي ويون ۽ هوءَ سڀني سَٿ ۾ اسٽيج تي اچي ويٺي. ٿوري دير کان پوءِ گهوٽ بہ پنهنجي مائٽن ۽ دوستن سان گڏ دهل شرنائن جي استقبال ۾ ڳائڻ کان پوءِ اچي اسٽيج تي ڪنوار سان گڏ ويٺو.

اُتي هال ۾ ان مهل موقعو وٺي هڪ پاڙيسرڻ وڏي اچي سونل جي ماءُ کي ٽوڪيندي چيو: ”ڇو ڀلا تون وڏيءَ ڌيءُ کي ويهاري ننڍي ڌيءُ جي شادي پئي ڪرائين، سونل جي تہ عمر بہ آهي، مومل تہ ننڍي آ. اجا تہ هوءَ پڙهي پئي.“

سونل جي ماءُ وٽ تہ ڪو جواب نہ هو، ڳالهہ ٻڌندي ئي وسامجڻ لڳي، پر ڀر ۾ سندس ڀيڻ هُن جي مٺ کي ڏسندي مائيءَ کي وراڻي ڏيندي چيو تہ: ”ادي اهي تہ نصيبن جون ڳالهيون آهن، ٻيو تہ اڳيون دور نہ آهي جو هرويرو پهرين ڌيءَ جي شادي ڪرائڻي آهي، جيڪڏهن ننڍين نياڻين جون بہ مِٽيون جڙي ٿيون اچن تہ ڇو نہ ڪري ڇڏجن.“ مائي جواب ٻڌي لاجواب ٿي وئي ۽ اتان وڃڻ ئي غنيمت سمجهائين.

سونل جي ماءُ هونئن ئي اداس هئي ويتر اکين ۾ ڳوڙها اچي ويس ۽ پاڻ کي ويچاري سمجهڻ

لڳي. اها حالت ڏسندي هُن جي پيءُ سندس ڪلهي تي هٿ جو هلڪو آٿت ڏنو تہ هُن پنهنجي اکين کي رئي جي پلاند سان اُگهيو ۽ ايندڙ مهمانن سان ملڻ ۾ لڳي وئي ۽ ائين نڪاح جو بہ وقت ٿيو ۽ نڪاح جون هرڪو هڪٻئي کي مبارڪون ڏيڻ لڳو، پوءِ مانيءَ کائڻ جو وقت ٿيو. ڪجهہ مهمان اسٽيج تي وڃي ڪنوار ۽ گهوٽ سان ملڻ ۾، ۽ ڪي فوٽو ڪيرائڻ ۾، ڪي مووي پرائڻ ۾ لڳي ويا. ائين اڌ رات گذري وئي. پري پري جا مهمان سڀ روانا ٿي ويا، باقي پنهنجا مِٽ مائٽ لائين جي رسمن تائين ۽ ڪنوار گهوٽ جي موڪلائيءَ تائين ويٺل هئا ۽ ائين رسمون صبح جو وڃي ختم ٿيون.

فاطمه جي وڃڻ جي گهڙي آئي تہ سڀ گهر جا ڀاتي اداس ٿي ويا. فاطمه موڪلائڻ شروع ڪيو تہ سڀني جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا پاڻ سڀني سان موڪلائڻ مهل روئي پئي. سڄو ماحول ڏک ۾ ٻُڏي ويو، پر گهوٽيتن موڪلائيءَ مهل هال جي گيٽ تي دهل شرنايون شروع ڪرايون ۽ نچڻ ڳائڻ شروع ڪيو تہ ماحول ٿورو بهتر ٿيو ۽ ائين فاطمه پنهنجي گهوٽ سان گاڏيءَ ۾ رواني ٿي وئي ۽ هرڪو پنهنجي پنهنجي گاڏي ۾ چڙهي گهر روانو ٿيو.

جڏهن هيءُ سڀ گهر جا ڀاتي گهر آيا تہ ڄڻ هنن کي گهر خالي خالي لڳو، سونل جي ماءُ تہ ڄڻ اندر ۾ پُري پئي هئي، پر ڪنهن کي ٻڌائي. ڪجهہ ڏينهن ڪاوڙ ۾ هُن سونل سان ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو. جيڪو سونل بہ محسوس ڪيو، پر هوءَ ڇا ٻڌائي تہ هوءَ پاڻ اندر ۾ ڪيتري پُريل، ڪيتري ڏٺل آهي.

فاطمه جي شاديءَ کان ڪجهہ ڏينهن اڳ ۾ سونل پنهنجي نوڪريءَ لاءِ مختلف جاين تي پنهنجا ڪاغذ موڪليا هئا ۽ انٽرويو بہ ڏئي آئي هئي، ۽ اڄ جڏهن هن کي هڪ پرائيويٽ اسڪول طرفان نوڪريءَ جي آڇ جو ليٽر ٽي.سي.ايس ۾ مليو، هوءَ اڄ ڏاڍي خوش هئي ۽ پنهنجي پيءُ ۽ ماءُ کي اِهو ليٽر ڏيکاريو. سونل جو پيءُ تہ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مٿي تي هٿ رکي مبارڪون بہ ڏنيون، پر هُن جي ماءُ کي ڪا خوشي نہ ٿي. هوءَ ماءُ جي منهن ۾ نهاري نہ سگهي، ۽ پاڻ کي قصوروار بہ سمجهڻ لڳي، پر هن کي نوڪري ڪرڻي هئي ۽ ائين هُن اسڪول ۾ نوڪري جوائن ڪئي ۽ پاڻ کي مصروف ڪري ڇڏيو.

ڪجهہ ڏينهن کان سونل کي فاطمه ٿي ياد آئي. ڪمرو بہ خالي خالي ٿي لڳس ۽ هاڻي تہ ننڊ بہ ڦٽي ويندي هئس. خواب بہ عجيب عجيب ڏسندي هئي ۽ جهٽ ۾ اکيون کولڻ چاهيندي هئي، پر اکيون کولي نہ سگهندي هئي، اڄ هن چاهيو تہ ماءُ کي پنهنجي ڪمري ۾ سُمهاري، پر همت نہ ڪري سگهي. پهرين ئي سندس ماءُ هن سان ٿورو ڪاوڙيل بہ هئي.

سڄي رات گذرڻ تي هئي، پر هِن جو دماغ سجاڳ هو، هن ٿوري دير اکيون بند ڪيون ۽ هِن جي اک لڳي تہ ننڊ ۾ رڙيون ڪرڻ شروع ڪيائين. ”پليز مون کي ڇڏيو، پليز مون کي ڇڏيو.“ ائين چوندي چوندي هن جون اکيون کُليون تہ هوءَ پگهر ۾ سڄي شل ٿي وئي هئي، هوءَ بيڊ تي اٿي ويٺي ۽ وڏا وڏا ساهہ کڻڻ لڳي، ۽ سائيڊ ٽيبل تان پاڻي کڻڻ لاءِ گلاس کنيائين. اوندهہ جي ڪري، گلاس پٽ تي ڪِري پيس ۽ گلاس ٽٽڻ جو آواز ٿيو. برسان ڪمري ۾ سندس ماءُ جڏهن گلاس ٽٽڻ جو آواز ٻڌو تہ سندس ڪمري ڏانهن ڀوڳندي آئي، ڪمري جي لائيٽ ٻاريائين. جڏهن سونل کي هن حالت ۾ ڏٺائين تہ پريشان ٿي ويئي. سونل سڄي ڏڪي رهي هئي ۽ وڏا وڏا ساهہ کڻي رهي هئي. سندس ماءُ تڪڙ ۾ رڌڻي ڏانهن وئي ۽ گلاس کڻي آئي ۽ جڳ مان پاڻي ڀري هُن کي ڀاڪر ۾ پريندي پيارڻ لڳي. ڪجهہ دير تائين سونل ماءُ کي ننڍڙن ٻارڙن جيان چنبڙي پئي ۽ گوڏي تي ننڍڙن ٻارڙن جيان ليٽي پيئي. ٿوري دير سامت ۾ اچڻ کان پوءِ ماءُ جي گوڏي تان اُٿي پاڻ سنڀالڻ لڳي. سندس ماءُ هن کي ڏسي پريشان ٿي وئي ۽ هُن کان پڇڻ لڳي، ”ڌيءُ توکي ڇا ٿيو تون ٺيڪ تہ آهين نہ، لڳي ٿو تو ڪو ڀوائتو خواب ڏٺو آهي.“

هوءَ پنهنجي ماءُ جي ڳالهائڻ تي چڙ چڙڪجي پئي، پر همت ڪري جواب ڏنائين، ”ها امان لڳي ٿو مون کو خواب ئي ڏٺو آهي، هاڻي مان ٺيڪ آهيان، اوهان ڀلي وڃي آرام ڪيو، مان به ٿوري دير سمهان ٿي.“

سندس ماءُ ته هلي وئي، پر هوءَ اکيون بند ڪري نه پئي سگهي، سندس کي لڳو ته جيئن پاڻ اکيون بند ڪندي ته خواب وري هن کي پريشان ڪندو. ان لاءِ سڄي رات اکيون کولي ويهي رهي ۽ ائين صبح ٿي ويو.

ٻئي ڏينهن شام جو سونل جي ساهيڙي مُرڪ جي ننڍي ڀيڻ سپيءَ جي سالگره هئي، پنهنجي ماءُ کان اجازت وٺي پنهنجي پاءُ سان گڏ مُرڪ جي گهر وئي.

شام جو هُن جي ماءُ، ڪپڙا الماريءَ ۾ رکڻ لاءِ سندس ڪمري ۾ وئي، ان وقت سڄي الماريءَ جا ڪپڙا هيٺ مٿي لڳا پيا هئا.

’هِن ڇوڪريءَ کي ته هوش ئي نه آهي، جڏهن کان اسڪول ۾ نوڪري ڪرڻ لڳي آهي ته هن کان ته سڀ شيون ڇڏائجي ويون آهن، الماريءَ جي حالت ڇا ڪئي اٿس. هوءَ پنهنجو پاڻ سان ڳالهائڻ لڳي. الماريءَ مان سڀ ڪپڙا ڪڍي بيڊ تي رکندي وئي. ڪپڙا جيئن بيڊ تي رکڻ لڳي ته ڪجهه ڊائريون اچي پَٽ تي ڪِريون ۽ ان مان ٻه ٽي فوٽو به پٽ تي ڪِريا، ۽ ٻن ٽن اخبارن جون ڪٽنگس پڻ ان ڊائرين مان هيٺ ڪِريون. سندس ماءُ ڊائريون، فوٽو ۽ اخبارن جون ڪٽنگس پٽ تان کنيون، ۽ بيڊ تي ويهي رهي.

هيءُ فوٽو ته اُهي هئا جن ۾ سونل ۽ مُرڪ کي يونيورسٽيءَ مان ماسٽرس جي ڊگري ملي هئي، ۽ انهيءَ تصوير ۾ سونل ۽ مُرڪ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلر کان ڊگري وصول ڪري رهيون هيون ۽ پر ۾ هڪ فل سوٽ شخص بيٺل هو، ان جي ئي تصوير سڀني تصويرن ۾ ڦاٽل هئي ۽ وري اخبارن جي ڪٽنگس ۾ به ان جي ئي تصوير ڦٽنچي سان ڪٽيل هئي. هوءَ پريشان ٿي وئي ۽ دل ۾ عجيب وهم وسوسا وڪوڙجندا ويس، سوچڻ لڳي ته ڪٿي...... نه نه... ائين نه ٿو ٿي سگهي.

تصويرون ۽ اخبارن جون ڪٽنگس بيڊ تي رکيون، ۽ وري ڊائرين کي کولي پڙهڻ لڳي ته من ڪنهن ڊائريءَ ۾ سونل جي ڪا لکٽي لکيل هجي، جنهن مان ڪا حقيقت ظاهر ٿئي. ڇو ته هُن کي خبر هئي ته سونل کي روزاني ڊائري لکڻ جي عادت آهي.

هوءَ ٻن سالن کان اڳ واري ڊائري ڪڍي هڪ هڪ پني پني کي اڳيان پٺيان ورائڻ لڳي. ڏکي به رهي هئي ۽ آهستي آهستي پنا ورائيندي ٿي وئي ۽ ڊائري ۾ آخري پنا پڙهڻ شروع ڪيا، جتي هن کي هڪ صفحو ’ڪاري رات‘ جي عنوان سان لکيل مليو. جنهن ۾ لکيل هو.

منهنجي دوست مُرڪ کي سندس ڊپارٽمينٽ جي استاد آفيس ۾ سڏايو، مُرڪ مون کي به پاڻ سان گڏ وٺي هلي ۽ انهيءَ استاد، مُرڪ کي ۽ مون کي به مبارڪون ڏنيون، ۽ ائين ڳالهائيندي ڳالهائيندي هُو ڪرسيءَ تان اُٿيو ۽ مُرڪ جي ويجهو اچي هُن جي ڪلهي تي هٿ رکيو. مُرڪ سڄي پگهر ۾ شل ٿيندي وئي، هوءَ ڪجهه ڪُڇي نه سگهي ۽ ڊپ ۾ ونجي وئي، پر مون کي الائي ڪهڙي همت اچي وئي، جو اُن استاد کي چماٽ وهائي ڪڍي. انهيءَ وقت استاد پنهنجي بيعزتي محسوس ڪئي ۽ ڪجهه ڪُڇي نه سگهيو، پر هن آخر ۾ اهو چيو ته: ”اوهان کي ان جو جواب ضرور ملندو.“

”ها ها اوهان کي جيڪو ڪرڻو آهي اُهو ڪيو مان ڊڄڻ وارن مان نه آهيان، اوهان ڇا ٿا سمجهو ته اسان ڇوڪريون ڪمزور آهيون ۽ اها اوهان جي ڀُل آهي. آءٌ چاهيان ته اوهان تي حريسمينٽ جو ڪيس ڪرائي ٿي سگهان.“ مان جذباتي ٿيندي ويس ۽ مُرڪ منهنجو هٿ جهليندي مون کي ٻاهر وٺي وئي.

مُرڪ ته ڏاڍي ڊنل هئي ۽ ڪجهه ڏينهن مون کي جڏهن به اهو منظر ياد ايندو هو، ته دل چوندي هئي ته هُن استاد کي ڪا سيڪٽ ڏجي، پر مُرڪ جي منع ڪرڻ تي آءٌ خاموش رهيس، پر اها خبر

نہ هئي تہ اها خاموشي مون کي بہ هميشہ لاءِ خاموش ڪري ڇڏيندي، مان جيڪا ايڏي بولڊ هوندي، ٻپ ڪان ڪنهن سان بہ ڳالهہ شيئر نہ ڪري سگهيس، بس دل ئي دل ۾ لُڇندي ۽ ڦٿڪندي رهيس.

سندس ماءُ جڏهن ڊائري پڙهي بس ڪئي تہ هن جي اکين ۾ ڇڻ ترورا ايندا ويا، سڄي پگهر ۾ شل ٿي وئي هئي ۽ هن جا حواس ئي جواب ڏئي ويا. هوءَ ڏکي رهي هئي. هُن کي ڪيتري دير ڪان هوش نہ هو، ۽ هوءَ پنڊپهڻ ٿي اُن ڊائريءَ جي هڪ هڪ لفظ کي دل اندر ۾ وڏي ڪَرب مان لاهيندي ٿي وئي ۽ ڄڻ سڪتو طاري ٿي ويس.

هُن کي چار سال اڳ سونل جي يونيورسٽيءَ ۾ ايڊميشن ۾ سليڪشن وقت خوشيءَ جو منظر اکين اڳيان اچي ويو. ڪيئن نہ سيني کي ڀاڪر پائي فخر مان جهمريون هڻي رهي هئي ۽ اها ٻچڙي....... منهنجي .... ايتري وقت ڪان............هوءَ اندر ۾ ڇڇي پئي.

ڪجهہ دير تائين پاڻ ڪمري ۾ ڊائريون، فوٽو ۽ اخبارن جي ڪٽنگس کي هٿ ۾ رکي ويٺي، هن کي خبر ئي نہ پئي تہ سونل بہ هن جي مٿان اچي بيٺي ۽ جڏهن سونل، ماءُ جي هٿن ۾ ڊائريون، فوٽو ۽ اخبارن جون ڪٽنگس ڏٺيون تہ گهٻرائجي وئي. هوءَ ماءُ ڏانهن بہ نهاري نہ سگهي، پلنگ تي پرس رکي هوءَ ماءُ جي پير ۾ خاموشيءَ سان ويهي رهي.

ان وقت ٻنهي جي اکين ۾ لڳاتار ڳوڙها ڳڙي رهيا هئا ۽ ٻنهي اندر جي درد کي اورڻ لاءِ هڪٻئي کي ڀاڪر ۾ ڀريو.

نئون ڪتاب

ڪتاب: ماءُ منهنجو جندڙو

ليکڪ: جهان آرا سومرو

موضوع: ڪهاڻيون

ڇاپو: **2017**ع

قيمت: -/300 رپيا

ڇپائيندڙ: پيڪاڪ پرنٽرس ۽ پبلشرس. ڪراچي

نفيس احمد شيخ

عبدالقادر ڪوسو

ڊاڪٽر سنڌيا چندر ڪنڊناڻي

نظير ملڪاڻي

رڪيل موراڻي

الھوڙايو 'سليم' ڳاڙھوي_
ھڪ فقير صفت انسان ۽
سھڻو سخنور

اسد الله "عاجز" سومرو

سليم چنا

سنڌي ادب کي
شاھوڪار ڪندڙ
ڪتاب "قلم جا وارث"

رڪيل موراڻي

عبدالحئي پنو

سيد عادل عباس رضوي

متفرقه

عام طور تي اسان وٽ "نڪته چيني" کي "تنقيد" چيو ويندو آهي. پر حقيقت ۾ ائين ناهي، جيڪڏهن اوهان دنيا جي وڏن وڏن ليکڪن جي انٽرويوئن، ليڪچرن ۽ مضمونن کي پڙهندئو ته انهن مختلف لفظن ۾ "تخليقي ادب" جي هڪ ئي وصف (definition) بيان ڪئي آهي. اها ڪجهه هن ريت بيهي ٿي ته، "زندگيءَ جي هزارها مختلف پهلوئن کي ڳولي ائين پڌرو (Explore) ڪرڻ جو اها لڪٿي هڪڙي طرف پڙهندڙ جي حسن جمال (aesthetic Sense) کي ڇهي، ته ٻئي پاسي پڙهندڙن جي ذهن ۾ سوال جڳائي وجي. "جاڪاڻ ته زندگيءَ جا مسئلا پڙهندڙ کي حل ڪرڻا آهن ۽ ليکڪ ڪو مبلغ نه هوندو آهي، جيڪو پروپيگنڊا ڪندو وتي. اهڙي ئي طرح "تنقيد" جي اها ڊيفينيشن سامهون اچي ٿي، ته، "تنقيد اُنهيءَ کي چئبو آهي، جنهن جا تخليقي ادب جي مختلف پهلوئن کي کولي پڌرو ڪري."

عبدالقادر جوڻيجو

ڪتاب "قلم جا وارث" مهاڳ، ص ١٠ تان ڪنيل

نفيس احمد شيخ

ڊاڪٽر ايڇ.ٽي.سورلي_ سنڌ جو مُحسن

سنڌي ٻوليءَ جي سرتاج شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام کي انگريزي ٻوليءَ جي ذريعي "بين الاقوامي سطح" تي متعارف ڪرائڻ واري اولين تاريخي ڪامياب ڪوشش جي نيڪنام مُحرڪ، سنڌ سڄڻ مُحسن جو قابل صد احترام نالو آهي: "ڊاڪٽر هربرٽ ٽاور سورلي". نه فقط ايترو، پر عالمي شاعريءَ جي تقابلي مطالعي جي پس منظر ۾، ناقدانه اڀياس ڪندي، دنيا جي چند چوندن مشهور ترين شاعرن جي فڪر سان ڀٽائي صاحب جي حيات آفرين پيغام جي ڀيٽ ڪندي، صاف ثابت ڪيائين ته "شاهه عبداللطيف ئي دنيا جو وڏو شاعر آهي."

ڊاڪٽر سورلي جو تعلق برطانيه سان هو. سندس جنم جي تاريخ 12- اپريل 1892ع آهي. انگريزن جي راڄ ۾، 1915ع ۾، ننڍي کنڊ جي سِول سروس ۾ چونڊجڻ سان هُو اسسٽنٽ ڪمشنر مقرر ٿيو. سُتت ئي بامبي سرڪار سندس خدمتون سنڌ ڪمشنريءَ جي حوالي ڪيون، جتي هُن ٻين ڪيترن ئي اعليٰ انتظامي عهدن تي ڪم ڪرڻ سان گڏ جيڪب آباد، حيدرآباد، نوابشاهه، سکر ۽ ٿرپارڪر ۾ ڊپٽي ڪمشنر (ڪليڪٽر) جي حيثيت ۾ خدمتون بجا آنديون، بعد ۾ 1952ع تائين پاڪستان سرڪار جي سينٽرل بورڊ آف روينيو ۾ ميمبر جي حيثيت ۾ ڪم ڪيائين.

ڊاڪٽر سورلي سنڌ ۾ پنهنجي مصروف ملازمت جي دوران وقت ڪڍي، سنڌ جي متعدد بين علمي موضوعن سان گڏ خاص طور تي شاهه عبداللطيف جي ڪلام تي ڳوڙهي تحقيق ڪرڻ جو قصد ڪيو. وقت گذرڻ سان، شاهه صاحب جي

روح پرور پيغام جي پُربهار اثر سندس دل و دماغ تي ايترو ته پُرڪيف واڌارو ڪيو، جو انهيءَ موضوع تي، بلاناغه، باضابطه تحقيق ڪرڻ لاءِ هُن بامبي سرڪار کي استدعا ڪري پنهنجي بَدلي حيدرآباد ۾ ڪرائي، ته جيئن هُو ڀٽ شاهه جي ويجهي هجڻ سان پنهنجي محبوب شاعر تي وڌيڪ ۽ ڀرپور علمي ڪم، دلجمعيءَ ۽ خاطر خواهه انداز سان ڪري سگهي. 1926-1927ع ۾ جڏهن هُو حيدرآباد ۾ ڪليڪٽر هو، تڏهن هر جمعرات تي، پابنديءَ سان هُو ڀٽ شاهه تي پهچي سڄي رات لطيفي اڱڻ ۾ گذاريندو هو، جتي پرڀات تائين لطيفي راڳ ٻڌڻ ۽ اُن تي تحقيق

ڪرڻ سان گڏ، سگهڙن ۽ سالڪن کان شاهه صاحب بابت معلومات جمع ڪندو هو، جيڪا چندچاڻ کان پوءِ سندس مثالي تحقيق لاءِ مفيد ثابت ٿي.

37 کن سالن جي طويل عرصي جي دوران، گهڻي ڀاڱي سنڌ ۾ نوڪري ڪندي، سورلي صاحب، سنڌ جي ادب ۽ ڪلاسيڪي شاعري، تصوف ۽ تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت جي مختلف پهلوئن کان ود کان ود آگاهه ٿيڻ سان گڏ، سنڌي ٻوليءَ تي دسترس پڻ حاصل ڪري ورتي. ڪيس سنڌي لکڻ، پڙهڻ ۽ ڳالهائڻ تي عبور حاصل هو. سنڌ جي مختلف موضوعن تي سندس مضمون سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي جرنل ۽ ٻين رسالن ۾ شايع ٿيل آهن.

شاهه عبداللطيف جي شاعريءَ سان پنهنجي والهانه عشق جي بنياد تي، پنهنجي پي ايچ.ڊي لاءِ تحقيقي ٿيسز جو عنوان شاهه صاحب کي ئي، مقرر ڪيائين، جنهن تي آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ڪيس ڊاڪٽريٽ جي ڊگري ڏني. "شاهه عبداللطيف آف ڀٽ" نالي سندس اهو ڪتاب 1940ع ۾ لنڊن مان شايع ٿيو، جنهن جي اشاعت سان شاهه صاحب جي پيغام کي عالمي سطح تي، ڀرپور تعارف حاصل ٿيو. پنهنجي اٿاهه پيار جو اهو پُرخلوص پورهيو، سورلي صاحب "سنڌ جي ماڻهن" ڏانهن منسوب ڪيو آهي.

سنڌ جي حوالي سان، ڊاڪٽر سورلي جو هڪ ٻيو وڏو علمي ڪارنامو سندس تقابلي مطالعو ميوزا پرويگنس (Musa Pervagans) آهي. انهيءَ اڀياس ۾ ڊاڪٽر صاحب، مختلف ملڪن جي مختلف معروف ٻولين (يوناني، لاطيني، فرينچ، اطالوي، عربي، فارسي ۽ اردو) جي هاڪارن نمائنده شاعرن جو چونڊ ڪلام ترجمي سان ڏيئي، سنڌي ٻوليءَ جي سرتاج شاعر شاهه عبداللطيف جي شاعريءَ لاءِ افضيلت ثابت ڪري پنهنجي عالمانه راءِ ڏني ته "دنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر شاهه عبداللطيف ڀٽائي آهي." سندس اهو ڪتاب 1952ع ۾ ابردين يونيورسٽي پريس لنڊن مان شايع ٿيو.

1952-53ع ڌاري جڏهن هُو منصبي خدمتن کان فارغ ٿيو، تڏهن سنڌ جي اُن وقت جي دانشمند منسٽر، آنربل پير علي محمد راشديءَ جي تحرڪ تي، سنڌ سرڪار کيس "سنڌ گزيٽيئر" لکڻ جو ڪم سونپيو، جنهن تي هُن صاحب ورهين جا ورهيه جيڪا عرقريزي ڪئي، سا انهيءَ جامع جلد مان صاف ظاهر آهي. بعد ۾ هُو روڊيشيا (زمباوي) لڏي ويو، جتي سالسبري (حراري) ۾ ڊسمبر 1959ع ۾ مذڪوره تحقيق مڪمل ڪري، اولهه پاڪستان سرڪار جي حوالي ڪيائين. اهو ضخيم گزيٽيئر بعد ۾ 1968ع ۾ شايع ٿيو، جنهن کي سنڌ جي علمي اثاثي ۾ هڪ خاص اهميت حاصل آهي.

سنڌ جي مُحسن ڊاڪٽر سورلي پنهنجي پوئين حياتي آفريڪا جي ملڪ روڊيشيا ۾ گذاري، سندس وفات جي تاريخ 7- آگسٽ 1968ع آهي.

مارچ 1975ع ۾ ڪراچيءَ ۾ منعقد ڪيل بين الاقوامي "سنڌ صدين کان" سيمينار جي پڄاڻيءَ تي، بعد ۾ حيدرآباد ۾، سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان هڪ اسپيشل ڪانووڪيشن ۾ مشهور مستشرقه ڊاڪٽر انيمري شمل ۽ ڊاڪٽر سورلي کي ڊاڪٽريٽ جون اعزازي ڊگريون ڏنيون ويون. نيڪنام عالم جي ڊگري (بعد از مرگ) لنڊن مان آيل سندس نياڻيءَ ورتي.

◙

Copy of text of H.T.Sorley's letter dated 14th December, 1952.

---

3 Montgomery Road, Highlands,
Salisbury, Southern Rhodesia.
14th December, 1952.

To,

The Secretary,
Sindhi Adabi Board, Karachi.

Dear Sir,

I have received with thanks your letter No: 259 dated 8th December, 1952 with its accompaniment, for which I thank you. I did not agree to write the cultural Volume but to help with its writing and production. A volume like those in the "Legacy" series is essentially a compilation by scholars who are masters of their subjects and it would never be the work of one Writer alone. If it is acceptable to your Board, what I am willing to do is to suggest to your Board the scheme of the work and it will be the business of the Board to select the Scholars considered worthy to write the various monographs which together will comprise the volume. As for my own contribution I am willing to write the Introduction and one of the monographs. I find that I have with me a great amount of material which would enable me to contribute one monograph on "Travel in Sind" covering the experience of the many famous persons who at one time or another have travelled in Sind and recorded their impressions in various ages. Such a monograph would be quite within the scope of a "Legacy" volume. I could also write something on arts and crafts and Sind's place in the development of the Sufi philosophy. I shall be glad to hear the comments of your Board on the suggestions made by me in this letter. Should the Board desire it, I am willing to draw up a list of suitable subjects for inclusion in the volume and the Board can decide which of them are suitable and for which competent scholars can be found in Pakistan to deal with them. I must emphasise that the "Legacy" volumes are on a high level of scholarship and that the writers selected must be thoroughly competent scholars. Such a volume will do as much as anything I know to put Sind on the cultural map of the World. There is profound igorance outside Sind of its value and importance in history and this ignorance—to my dismay—I found to be widespread in the Punjab. The publication of the work which your Board proposes to effect is badly needed to dispel the ignorance that prevails everywhere. Please let me know at an early date what the reaction of your Board is to the suggestions herein made

With all good wishes,

I am,
Yours Sincerely,

Sd/- (H.T.Sorley)

سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري ڏانهن لکيل ايڇ.ٽي سورلي جي خط جو عڪس

The Shelter, Yeravda, Poona.

Dear Mr Jhamandas,

October 21st. 1936.

In fulfilment of mypromise to you some time ago I am sending you this letter. I am very interested in all you propose to do and hope you will continue your studies and bring out the books you propose. There is a great need for such work in Sind and I am glad that educated men are taking it up. Your little pamphlet "THe Pilgrim" strikes me as being very beautiful and very well expressed and the standard of English writing in it is high. I have not the privilge of knowing the originals and so cannot say to what extent you have caught the spirit of them. But the pamphlet reads very well as it is and seems imbued with a good deal of the spirit of transcendental mysticism of the kind common in India. It is typical of a good deal of the work being done and forms part of a distinct school of expression which differs considerably, of course, from mystical expression in other lands in cultures with a different historical background.

In the meantime I hope that I have been able to give some guidance which will help you in your further studies which you must pursue. It is just scholarship and study of this kind that modern Sind needs so much. Every good book published helps to make the ground easier for future scholars to go over and all scholarship is an everlasting service to the the whole world because nothing that is good is lost. It will be read by someone somewhere and improved upon. I hope that my own book when it is ready will be a perennial assistance to all future scholars in Sind.

I am,

yours sincerely,

جهامنداس ياتيا ڏانهن لکيل ايچ.ٽي سورلي جي خط جو عڪس

Copy of text of H.T.Sorley's letter dated 8th February, 1953.

8 Montgomery Road, Highlands,
Salisbury, Southern Rhodesia.
8th February, 1953.

To,

The Secretary,
The Sindhi Adabi Board, Karachi-1.

Dear Sir,

Kindly refer to your letters dated 6th and 30th January respectively. I had been thinking over the scheme of a "Legacy" of Sind " volume when your second letter arrived. After studying the makeup of several volumes of the legacy series I suggest as a preliminary proposal the following subjects for the monographs which should comprise the volume. These are only my suggestions. It is quite likely that your members may have some other ideas or may wish to modify my suggestions. I should like this to be done if the subjects are not considered in every way suitable or if competent authorities to write each particular monograph are difficult to find. I am quite willing to take over the duty of editing the production and setting the items chosen in order when they have been decided. I am also prepared to write the introduction and contribute one monograph to the volume as finally decided upon. I shall be glad to hear the comments of your Board on the suggestions I make in this letter as soon as your Board is in a position to come to a decision. There is one point that I ought to use the word "Legacy" in the title of the volume unless you get the consent of the Oxford University Press, who are the publishers of the "Legacy" series. If you do not wish to use the Oxford University Press, with their consent, to bring out another of the Legacy books, there would be no objection, as far as I know, in calling the book "The Heritage of Sind" instead of the "Legacy of Sind". But it is possible that if the position is explained to the Oxford University Press, they may have no objection to your using the "Legacy" title even if the Press itself is not bringing out the Volume. I ask your Board to consider this point carefully as it would be unfortunate if there was trouble over the matter after the volume was ready for issue.

2. With these remarks I submit my suggestions for the setup of the volume 1. The Indus River and its place in Sind's history and economy. 2. Irrigation in Sind (Sind has been one of the Pioneers in irrigation in the World and the subject is a fascinating one) 3. Sindhi calligraphy and styles of writing. 4. Some Remarkable Travellers in Sind (I am willing to write this monograph for the volume) 5. Hala and other Pottery designs in Sind. 6. Education in Sind, historically and administratively considered. 7. Sind's place in the development of Islamic Mysticism. 8. The history and Organisation of the Hurs. 9. Sind's contacts with the history of civilisation --This would have particular reference to Mohan-jo-Daro, Alor and other ancient sites of culture. There should also be some account of Buddhism in early Sind. 10. Sindhi Tribes and Castes and the organisation of tribal customs and laws. 10. Sindhi Folk Lore and Music and village entertainment. 11. Agricultural and Pastral Economy in present day Sind. 12. The relics of Feudal tenure still in Sind-- the system of batai and the relations between Zamindar and hari. 13. Sindhi village crafts like weaving, leather working, carpet and rug making, embroidery and metal work, lacquer and wood carving. This should be illustrate by good pictures. 14. Literature in Sind; religious and secular and divided into periods medieval, modern and present day, including the development of journalism in the Sindhi language by means of magazines and illustrated reviews. 15. Some military adventures in Sind, particularly Muhammad bin Qasim, Nadir Shah, General John Jacob and General Sir Charles Napier. (I would strongly recommend that Mr. Lambrick now a tutor in History at Oxford be invited to write on General John Jacob.). 16. The

-2-

two factories of the East India Company in Sind in the seventeenth and eighteenth centuries with some account of the importance of ~~xm~~ Thatta in its heyday. (I might be willing to consider writing the monograph on this subject if no one else can be found to do it.) As regards the monograph on Sindhi literature I would strongly advice that some one familiar with important manuscripts in Sind be chosen to deal with the subject and that he should also have a look at the Sindhi manuscripts in the Oriental room of the British Museum, and the Indian Institute at Oxford and he should see the Sindhi manuscripts that used to form part of the India office Library. I am not aware whether these are still in Whitehall or elsewhere; but doubtless your Board will be able to ascertain the facts. Please let me know if you want to consult me on any point before you come to a final descision.

I am yours faithfully,

Sd/- (H.T.Sorley).

سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽري ڏانهن لکيل ايڇ. ٽي سورلي جي خط جو عڪس

عبدالقادر ڪوسو

پندرهين صدي هجريءَ ۾ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي ۽ سوانح جو وڏو محقق ۽ شارح

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

سَتَرَسين سَگَ ڪري، پَرڪندين پياس،
نَہ تہ ڪير برهمڻ ڪن جي، ڪيرڇاٽي ڪِيٽاس،
هُوند نہ سِنڌ سُياس، پَر اِنَ پُرئين ڪيس پتري.

1917ع ۾ جنم وٺندڙ ”ڳوٺ جعفر خان لغاري“ جو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سنڌ جو اهو عالم، لوڪ ادب جو ماهر ۽ لطيف جو شارح آهي جنهن جو وڏو ڏاڏو جعفرخان لغاري ديس جو اهو ارڏو ۽ سُورهيہ ماڻهو هو، جنهن سَرچارلس نِيپيئر کي ڳتو جواب ڏياري موڪليو هو تہ مان ڌارئي جي دربار ۾ سَلامِي نہ ڀَرينڌُس.

سنڌ ڌرتيءَ جي ڪاڙڙي خان ڪوسي پڻ ننگر پارڪر جي نَٽ بچائي ۽ سَرچارلس نيپيئر جي دربار ۾ سَلامي ڀرڻ ڪان انڪار ڪيو.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لاءِ پڙهيم تہ پاڻ ٻليي خان لغاري پرائمري اسڪول ۾ ابتدائي تعليم نهايت غُربت واري عالم ۾ پاس ڪئي، ان ڪانپوءِ نوشهروفيروز مدرسي ۾ مئٽرڪ پڙهيو ۽ سنڌي مسلمان هجڻ جي ناتي، سنڌس مئٽرڪ ۾ ٻي پوزيشن آئي ۽ ڪيس ويهہ رپيا اسڪالرشپ ملي. ٻارهين جماعت جو امتحان ڊي جي ڪاليج ڪراچيءَ ۾ ڏنائين، سندس خرچ وڌي ويو ۽ مفت تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ جُهوناڳڙهہ ۾ ٻارهين جي داخلا ورتائين ۽ اُتان انٽر جو امتحان پاس ڪيائين. ان ڪانپوءِ عليڳڙهہ يونيورسٽيءَ مان ايم.اي عربيءَ ۾ پاس ڪيائين. عليڳڙهہ يونيورسٽيءَ ۾ خاڪسار تنظيم جو سرواڻ رهيو. جواهر لال نعرو ۽ قائداعظم محمد علي جناح سان بہ سندس ملاقات ٿي. سنڌ جو هيءُ برک اديب ۽ عالم عليڳڙهہ يونيورسٽي ڪانپوءِ آمريڪا جي ڪولمبيا يونيورسٽي مان ايڊيوڪيشن ۾ ڊاڪٽريٽ جي ڊگري حاصل ڪري علم جو ڊاڪٽر ٿيو.

سنڌ جي سدا حيات شاعر شاهہ سائين جي سوانح ۽ رسالي تي ڊاڪٽر بلوچ کان پهريائين جن مُحققن ۽ شارحن ڪم ڪيو آهي، انهن ۾ ايچ.ٽي سورلي، ميرعبدالحسين خان سانگي، ميرعلي شير قانع ٺٽوي، ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ، ليلارام وطڻ مل لالواڻي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، مولانا دين محمد وفائي، مرزا قليچ بيگ، جيٺمل پرسرام، پيرومل مهر چند آڏواڻي، علامہ ڊاڪٽر دائود پوٽو، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، محمد عثمان ڏيپلائي، علامہ آءِ.آءِ قاضي، غلام محمد شاهواڻي ۽ ڪلياڻ آڏواڻي، ٻانهون خان شيخ، سميت ٻيا بہ ڪوڙ سارا سنڌي عالم آهن جن شاهہ سائين جي سوانح ۽ رسالي تي سگهارو قلم کنيو آهي پر مُنهنجي خيال ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي اهو اعزاز حاصل آهي تہ هن محقق شاهہ سائين بابت جيڪا ڄاڻ ڏني آهي، اها پهريان وارا محقق ۽ شارح شايد ڏئي نہ سگهيا آهن.

مثال طور: شاهہ ڪٿي ڄائو؟ ننڍپڻ ڪٿي گذاريائين؟ شاهہ لطيف اڻپڙهيل هو يا پڙهيل؟ شاهہ جي جوانيءَ وارو وقت ڪٿي ۽ ڪيئن گذريو؟ شاهہ جي شادي ڪڏهن ۽ ڪيئن ٿي؟ شاهہ حبيب ڪڏهن ۽ ڪٿي وفات ڪئي؟ ڀٽ تي راڳ ڪڏهن شروع ٿيو؟ ڀٽائي جي وفات ڪانپوءِ گادي نشينيءَ جو مسئلو ڪيئن حل ٿيو؟

هن سيني سوالن جا جواب ڪنهن حد تائين تسلي بخش صرف ئي صرف جيڪڏهن ڏئي سگهيو آهي تہ اهو ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ئي آهي.

بلوچ صاحب جي تحقيق کان پهريائين ميرعلي شير قانع ٺٽوي پنهنجن ٽن ڪتابن- معيار سالڪانِ طريقت، تحفة‌الڪرام، مقالات الشعراء ۾ رقم طراز آهي تہ: شاهہ سائين تارڪ هو. پر ڊاڪٽر

بلوچ صاحب لکي ٿو ته، پٽائي جي زماني ۾ شاهه عبداللطيف جي نالي سان کم از کم پنج هئا. ٻه ٺٽي جا هئا ۽ هڪڙو نصرپور ہيو پٽ شاهه ۽ ٽيون هالا جو هو. ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو ته "تارڪ" اصل ۾ شاهه عبداللطيف نصرپور وارو هو، جنهن کي ميرعلي شير قانع ڀُل وچان سيد عبداللطيف پٽ وارو سڏيو آهي. هن لاءِ لکي ٿو ته برابر اهو سيد عبداللطيف نصرپوري، مخدوم نوح سرور جي مريدن مان هو ۽ هن سڀ ڪجهه ترڪ ڪري ڇڏيو هو ۽ هن ٺٽي جي حاڪم جي چانورن سان ڀريل ٻيڙي ٻه لُٽائي ڇڏي هئي.

ڊاڪٽر بلوچ کان پهريائين اسان سنڌين کي شاهه سائين جي ناناڻن بابت ٻه پوري خبر نه هئي ته اُهي ڪير هُئا ۽ شاهه سائينءَ جي سوانح مُبهم هئي، پر ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهو ثابت ڪيو ته قندر فقير ڏيرو جيڪو ستين صدي هجريءَ ۾ ٿي گذريو، سنڌ ۽ ملتان جي ولي غوث بهاءالدين زڪريا جو خليفو هو ۽ سندس گهر واري مائي سُئي يا سوئي جيڪا ذات جي هڪڙي هئي سا ٻه وڏي پهتل درويش هئي، ايتري قدر جو هن پارسا مائيءَ جو نالو پنهنجي خاوند کان اڳ ۾ اچڻ لڳو ۽ سندس مقام ٻه 'سُئي قندر' وارو مقام سڏجي ٿو. هنن درويشن جي ثابت پوٽا پاڙي مان مِيون عُرس فقير ڏيرو شاهه سائينءَ جو نانو هو، شاهه سائينءَ جي جنم جي هنڌ بابت ٻه مختلف روايتون قلمبند ٿيل هُيون جن ۾ ڀينءَ پور، ڪوٽڙي بيگ مغل ۽ هالا حويلي پڙهندا آيا آهيون. پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ اڌ صديءَ جو اُهو محقق ۽ شاهه جي رسالي جو شارح آهي جنهن پنجاهه سال جي تحقيق کان پوءِ اهو ثابت ڪيو ته شاهه سائين ديهه سُئي قندر سروي نمبر 134 (شاهه حبيب جا ڪندا) حويليءَ ۾ ڄائو.

شاهه سائين بابت اُمي هجڻ واري ڳالهه ٻه ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ خط ذريعي ڇٽي ۽ ثابت ڪري ويو آهي ته شاهه سائين نصابي تعليم ڪا نه ورتي، عالميت جي پڳ ڪانه ٻڌي، پر قرآن شريف ۽ ابتدائي فارسيءَ تائين استادن کان پڙهيا هئا. ان جو دليل ڏيندي چوي ٿو ته شاهه سائينءَ کي هميشه تي ڪتاب ساڻ هوندا هئا. قرآن شريف، شاهه ڪريم جو بيان العارفين، مولانا جلال الدين روميءَ جي مثنوي مِيوُن صلاح، شاهه سائينءَ وٽ اُهو عالم هو جيڪو پٽائيءَ جي مجلس ۾ مولانا روميءَ جي مثنويءَ مان بيت پڙهندو هو.

ڊاڪٽر بلوچ، مخدوم محمد معين ٺٽويءَ ڏانهن فارسي ٻوليءَ ۾ لکيل خط ۽ مخدوم محمد معين ٺٽويءَ جو جوابي لکيل فارسيءَ وارو خط هٿ ڪري پنهنجي ترتيب ڏنل رسالي ۾ لکي ويو آهي.

شاهه سائينءَ جي رسالي تي وقت بوقت پڙهڻين، بيتن جي تعداد، محاورن کي سمجهڻ ۽ لفظن جي معنائن بابت تحقيق ٿيندي رهي آهي ۽ اها تحقيق قيامت تائين ٿيندي رهندي، جو ته قرآن شريف جو تفسير، مولانا روميءَ جي مثنوي ۽ شاهه جو رسالو اهڙا ڪتاب آهن جن بابت بين الاقوامي سطح تي نت نئين تحقيق جاري آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ شاهه جو رسالو ترتيب ڏيڻ کان پهريائين لکي ٿو ته هُن شاهه سائينءَ جو رسالو ترتيب ڏيڻ کان پهريائين ٻاونجاهه رسالا پيٽيا آهن، جن ۾ چاليهه قلمي لکيا اٿس ۽ ٻارنهن ڇاپي لکيا اٿس.

پٽائيءَ جي رسالي بابت سيد ميران محمد شاهه 1950ع کان لطيف يادگار ڪاميٽيءَ جو بنياد وڌو ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب مرحوم انهن ڏينهن کان وٺي ورسيءَ جي ڪاروائيءَ جو نگران ۽ ميزبان ٿيو ۽ پاڻ لطيف يادگار ڪميٽيءَ جو اعزازي سيڪريٽري پڻ ٿيو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب پنهنجي عملي زندگيءَ جي شروعاتي ڏينهن کان وٺي سنڌي لُغات تي ڪم ڪرڻ ۽ ان بابت سوچ ۽ فِڪر ۾ رهندا هئا. سنڌ ۾ تحقيق جي معيار جي پيٽ ڪنداسين ته اسان کي وڏو فاصلو نظر ايندو، ان جا بنيادي سبب محققن ۽ اسڪالرن جي همت افزائي نه ڪرڻ، تحقيق جي تسلسل کي قائم نه رکڻ، تحقيق جي طريقه ڪار کي آسان نه بنائڻ، تحقيق جي ڪم ۾ رڪاوٽون ۽ رنڊڪون دور نه ڪرڻ ۽ عالمن جي ٽيم ذريعي

تحقيقي رٿائن جي نگراني نه ٿيڻ.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جن ڪيترن اهم موضوعن تي تحقيقاتي ڪارناما سرانجام ڏنا، پر مُنهنجي خيال ۾ سڀني کان وڌيڪ جيڪو سگهارو ڪارنامو آهي، اُهو آهي شاهه سائين جي رسالي تي تحقيقي ڪم، جيڪو هن اڌ صديءَ کان وڌيڪ محنت جاکوڙ ۽ جفاڪشي ڪري ڏهن جلدن ۾ شايع ڪيو ۽ شاهه سائينءَ جي رسالي جي الفاظن جي لغت ”روشني“ نالي لکي. هيءُ ڪم سندس زندگيءَ جو عظيم شاهڪار رهندو.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب 1980ع کان 1988ع تائين اهو مواد تقريباً ڇهه هزار صفحن تي لکيو جنهن ۾ لفظن، اصطلاحن ۽ شاهه جي ڪم آندل خاص محاورن جي تفصيلي سمجهاڻي ڏني آهي. ڊاڪٽر صاحب هڪ پورو جلد شاهه جي ڪلام جي لغت لاءِ لکيو آهي، جنهن ۾ اٽڪل ويهه هزار لفظن ۽ محاورن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي لکي آهي.

ڪنهن به محقق جي تحقيق تي نقاد بنجي تنقيد ڪرڻ يا ان جي تحقيق جي تعريف ڪرڻ لاءِ به علم جي ضرورت پوي ٿي ۽ پوءِ به ان محقق لاءِ ڪا راءِ ڏيڻ حتمي فيصلو نه آهي. مان ڪو شاهه جي ڪلام جو پارکو نه آهيان، پر پنجيتهن سالن سان وٺي شاهه سائينءَ جي ڪلام سان ايترو عشق رهيو جو غريب الغات، لغاتِ لطيفي، ڊاڪٽر گربخشاڻي جي شرح، نجف علي شاهه ڪمتر نقوي جي لُغت ”ٻاروچي بولي“ ۽ شاهه سائين جا اٽڪل ويهه عدد رسالا پڙهيا اٿم جن ۾ بمبئي ڇاپو ۽ هڪ عدد هٿ اکريءَ وارو رسالو به شامل آهي. ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو شاهه سائين بابت پروگرام ”پُڇَن سي پَسَن“ 1987ع کان ٻڌندو پيو اچان. حيدرآباد ريڊيو اسٽيشن جو اڳوڻو اِسٽيشن ڊائريڪٽر عنايت بلوچ، ”پروگرام پُڇَن سي پَسَن“ جو ڪمپيئر خادم حسين بلوچ، پروڊيوسر گل حسن قريشي، ڪوثر برڙو، علي نواز خاصخيلي، نصيرمرزا، پروگرام فتح خان جي ڪچهريءَ ۾ سيد صالح محمد شاهه جو آواز ۽ پروگرام ”يادون وِسرنديون ڪونه“ ۾ عبدالغفور ڪوسي ۽ امين ارباب جا آواز اڄ به مون کي چڱيءَ طرح ياد آهن ۽ انهن آوازن ۽ شخصيتن جو اثر قبول ڪري شاهه سائينءَ بابت لوچيندو رهيس.

شاهه سائينءَ جي ساليانو عرس ۾ ادبي ڪانفرنس جي نشستن ۾ ممتاز مرزا صاحب ۽ علڻ فقير کي اسٽيج تي تمام ويجهي کان ڏٺم ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ سائين مخدوم طالب المولىٰ کي پڻ شاهه سائين جي ادبي ڪانفرنس ۾ ڳالهائيندي ٻُڌم. مٿيان سڀئي شوق مون کي شاهه سائينءَ جي عقيدت ۾ جاڳيا.

مٿئين تفصيل لکڻ کان پوءِ ۽ شاهه سائينءَ جي عشق ۾ ڪجهه مواد لکڻ جي شوق ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان خط و ڪتابت ٿي.

مان هن مضمون ۾ اها ڳالهه ضرور لکندس ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جيڪو شاهه جو رسالو ترتيب ڏنو آهي، ان ۾ بيتن ۽ واين جو تعداد ڇاپي ۽ قلمي رسالن ۾ ڏنل مواد کان ڪافي گهٽ ضرور آهي، پر جيڪا ڇنڊڇاڻ ڪري وزنائتيون پڙهڻيون ۽ سِٽون ڊاڪٽر صاحب لکيون آهن، اُهي ڪمال جون آهن. اختلاف رکڻ جو هر ڪنهن کي حق حاصل آهي، ڪير به حرفِ آخر ٿي نه ٿو سگهي، هاڻي ڏسو ته هيٺئين بيت ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جيڪا سِٽ سمورن رسالن سان پيڻي لکي آهي، اُها ڪيتري نه وزندار ۽ فڪر جي لحاظ کان اڳلن رسالن ۾ آيل سٽ کان وڌيڪ عُمدي ۽ معنيٰ خيز آهي.

اکيُن لٽ اوتاريُون، ڪِنهِ ۾ ڪَرِيان پير،
لٽ لاٽيندو ڪير، مُون جيهِيءَ معذورکي.
(آبري)

ڊاڪٽر بلوچ کان اڳ وارن سڀني ڇاپي رسالن ۾ هيٺين سٽ هن طرح لکيل آهي:

لٽ لاهيندو ڪير، مون جيهيءَ معذور تان.
(آبري)

ڊاڪٽر بلوچ پنهنجي ترتيب ڏنل رسالي ۾ اهڙا سوين مثال لکيا آهن جيڪي ڏهن جلدن ۾ پڙهي سگهجن ٿا، ائين نٿو چئجي ته جيڪو ڪجهه ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ترتيب ڏني ويو آهي، اهو حرفِ

آخر آهي پر نئين انداز جي تحقيق ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو هيءُ اهو عظيم شاهڪار آهي، جنهن کي بنياد بنائي مون جهڙا سيڪڙاٽ محقق اڳتي شاهه سائينءَ جي ڪلام تي تحقيق ڪندا رهندا.

اها ميڻ جوڳي ڳالهه آهي ته شاهه سائينءَ تي تحقيقي ڪم جي شروعات مير عبدالحسين سانگي ڪئي ۽ پندرهين صدي هجري تائين ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ انهيءَ تحقيق کي وڌيڪ سنواريو ۽ سُڌاريو ۽ ايندڙ نسل لاءِ وڌيڪ تحقيق ڪرڻ لاءِ واٽون جوڙيُون، هاڻي اسان سڀني سنڌين تي اِهو فرض عائد ٿو ٿئي ته شاهه سائينءَ جي ٻوليءَ جا اکر سمجهڻ لاءِ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جهڙي تحقيق ڪري "روشني" جهڙي نئين لغت ٺاهيُون يا "شاهه جي رسالي جي سڄاڻي" ناليِ شاهه جي ٻوليءَ ۾ اکرن بابت نئون ڪتابُ ڇپرائيُون.

هتي پَرياڻ لفظ وارا ٻارهه بيت ڏجن ٿا، جيڪي شاهه سائين جي تمام گهڻن رسالن پڙهڻ ڪانپوءِ هٿ آيا آهن.

اها ڳالهه به پيش ڪجي ٿي ته خود ڊاڪٽر بلوچ صاحب پَرياڻ لفظ سان ڪي ٿورا بيت لکيا آهن، پر جيڪا معنيٰ لکي اٿس، اُها اڳلن شارحن ۽ مُحققن کان وڌيڪ وزندار ۽ پُختي آهي.

بيت1: پيُس اِيءُ پَرياڻ ، ته ڪَريان پاڻ پٽرو،
نڪو ڳولي ٺڪيو، نڪو ڳولي ڄاڻ،
(سُر سريراڳ)

بيت2: اونهي ۾ اوهِري، ڪَهِي ڪَچي ساڻ،
سُپڪ جو سيد چئي، پُڇي نه پَرياڻ،
عشق واريون عبداللطيف چئي، سَنڌ نه ڪٿن ساڻ،
جَني پاسي پاڻ، سي اوَ ٿڙان ٿِي اُڪتيُون.

بيت3: جي هُٿاسون سنگهرين، سي هِت نه پَسان هاڻ،
لونهي عبداللطيف چئي، ڪنهن پڪي ويا پَرياڻ،
سائو سَنجن ساڻ، ڪُن ورائي جَهليا.
(سريراڳ)

بيت 4: آترُ منجهه پَرياڻ، هو سَڀني جيڏنين،
مُون سباڳيءَ ساڻ، ڪير ڇُلندِي ڇَپرين.
(سسئي)

بيت5: ليلان پوري نه پئين، ڇَڏِي ڇَنيسر ساڻ،
توجو ڀانئيو پانهنجو، سو ريساٽو راڄاڻ،
پاٽان ڏار پَرياڻ، ڪانڌ ڪنهين جو نه وَٽي.
(ليلان)

بيت6: ڪونج نه لگيو ڀاڻ، جو ماريءَ سندي مَن ۾،
اوچتي پَرياڻ، وڳَرَ هَٽِي وِيڄُون ڪيا.
(ڏهر)

بيت7: ڪڏهن جهَلين ٻڪرا، ويئي منجهه وَٽاڻ،
اوچتا پَرياڻ، آهن ڏڻ ڏٽين جا.
(ڏهر)

بيت 8: سدا جن پَرياڻ، پانڌي پَکي لڏ جو،
ويا ڳُٽن ساڻ، مارو ٿر اُکرِي.
(مارئي)

بيت9: پَروَس ٿيم پَرياڻ، پرين وَس نه پانهنجي،
لڳي ڪينَ لطيف چئي، ڇَپَرُ ڇاتيءَ ساڻ،
پرين ڏيکاري پاڻ، خوش ڪري ويا خواب ۾.
(بروو سنڌي)

بيت10: پَروسَ ٿيم پَرياڻ، پرين وس نه پانهنجي،
جيڏيون جي مان وس هُئا، ته ڏاگهن وتم ڏاڻ،
هئي! منهنجي ڄاڻ!، ڪيچين مُونسين ڪِينَ ڪِيو،
(سسئي)

بيت11: گهاتو گهٽي ٿي هِنا، مَٽي ان مهراڻ،
تانگهه نه لڏي تارئين، سَندي سِير سِٽاڻ،
موڙي چاڙهئائون مڪڙا، ڄولي پنهنجا ڄاڻ،
ڪُنن جي ڪَشوڪَش ۾، جُنبيا ڪي جُواڻ،
لاڄو ڇنيا لهرئين، ٻِڳا سِڙهه سُڪاڻ،
سُبحن اِني عجز مِن محرفتل، ايڏاهين پَرياڻ،
وڃائي وڏاڻ، حيرت منجهه هلي ويا.
(سريراڳ)

بيت 12: دڳائيندِي دوُنهڙا، مُنڌ سيٽانِي وَڄُ،
پَرياڻو مَر پيچُ، ساٿ چڙهندو لڪئين.
(حُسيني)

بيت 13: وائي

ٿلهه: اڳهه ڪٽي اڳواڻ، وَرنئن وڻجارا،
وِير وَرندَئِي ويسرا.
سُڄي هيرَ سَمنڊ جي، ٿمر نه تو ساڻ،
اُتي مير محمد ڪارٽي، مُعلم ٿيندو مون ساڻ،

أنا احمد بلا ميم، اهو جالع جاڻ،
آهي عبداللطيف چئي، سچو اِيءُ پَرياڻ.
(سريراڳ)

بيت14: هوت تنهنجي هنج ۾، پُڇين ڪوهه پَرياڻ،
وَنحن اَقرب اِليه مِن حَبلِ الوَرِيد تُنهنجو توهي سلاڻ،
پنهنجو آهي پاڻ، آڏو عجيبن ڪي.
(آبري)

بيت15: هينئڙي هُجون ڇڏيون، پري ٿيا پَرياڻ،
مون تي موٽيو سپرين، سگهو پاڻ سُڃاڻ،
نهوڙيس نياڻ، پُرُ پليرا سُپرين.
(سهڻي)

بيت16: وِڏائين وٽڪار ۾، سَسئيءَ پاڻ سُڪاڻ،
پُڇي پَهه پکين ڪان، پئي مُنڌ پَرياڻ،
ڏِنس ڏيهه وٽن جا، تن الر لڳ اهڃاڻ،
ماڻ پرچي پاڻ، اچي آرياڻي وَري.
(معذوري)

بيت 17: هيڪليائي هاڻ، پُرنديس پنهونءَ ڏي،
ليڙن سين لطيف چئي، پَونديس پند پَرياڻ،
رُلي ڇُلي ڇپرين، ڪنهن ۾ لايان ڪاڻ،
ڪنديس ڪوهيارل سين، رَڇي رُوح رهاڻ،
آهيان گهڻو اڄاڻ، سُور پريان جا ساڻ مُون.
(معذوري)

بيت 18: پاڻهي وينا پاڻ ۾، پاڻهي ڪَن پَرياڻ،
اهڙا ڄڻ اهڃاڻ، آئون نه جيئندي ان ري.
(رامڪلي)

بيت19: پاڙيچيءَ پيهي، جان پَهه پروڙيو پَرياڻ،
اڳيان اچي سسئي جي، پَٽ هنيائين پاڻ،
نيندا سلجن تنهنجو ساڻ، ڄر سيج وڃائي سُمهين.
(حُسيني)

بيت 20: ڄاڃڪ ڄهو ناڳڙهه ۾، پَس پاٽ آيو پاڻ،
تنهن ڪامل ڪيي ڪِينرو، ويهي وڄايو وَڄاڻ،
راڻيون رونڻ رت ڦڙا، هيءُ چوري ساز سُڃاڻ،
ڪهڙو پَهه ڪندو پَرياڻ، ڄاڃڪ ڄهوناڳڙهه سين.
(سورٺ)

بيت21: پاڻهئي وينا پاڻ سين، پاڻهي پَرياڻين،
سامِي سَفرَ هليا، آسَڻ اُجهاڻين،
وَڃڻُ وِڃائين، آئون نه جيئندِي اُن ريءَ.
(رامڪلي)

بيت22: ڪُجي آس الله ۾، ٻيءَ نه وڃجي پاڻ،
سچو جَن پَرياڻ، لنگهي سَي پار پيا. (آسا)

بيت23: پُڇي پُڇي پيَرا، هيٺي ٿيس هاڻ،
پَسان شال پَرِ ڪَنهين، تِن ويڙهيچن وَٽاڻ،
پنهوارن جا پَرياڻ، اچي چڙهيم چتِ تي.
(مارئي)

مٿي ذڪر ڪيل ٽيويهه بيت ۾ هڪ واٺيءَ ۾ لفظ پَرياڻ جي معنيٰ توجهه طلب آهي. مرزا قليچ بيگ لغاتِ لطيفي، پيرومل مهر چند آڏواڻي جي غريب اللغات، ڊاڪٽر گربخشاڻي جي شرح ولرو رسالو، نجف علي شاهه ڪمتر نقوي جي لغات "ٻلروچي ٻولي" ۾ هِن "پَرياڻ" لفظ جون ٻه چار معنائون واهه واهه جون لکيل آهن پر ڊاڪٽر بلوچ صاحب هن لفظ جون ڏهه ٻارنهن معنائون ڏنيون، آيل بيتن ۾ لفظ پَرياڻ جو چٽو مفهوم بهترين نموني سان سمجهايو آهي.

سنڌ جي سڀني لطيف شناس ماڻهن، محققن، عالمن ۽ لطيف جي عقيد تمندن جي آڏو منهنجي هيءَ راءِ آهي جيڪا غلط به ٿي سگهي ٿي، حرفِ آخر ڪير به نٿو ٿي سگهي ۽ اختلاف رکڻ جو هر ڪنهن کي حق حاصل آهي، پر جنهن جو جيترو حق ۾ پورهيو هُجي، ان کي ان جو اُجورو ضرور ملڻ گهرجي. جيڪڏهن اڳيان سڀئي مُحقق، عالم ۽ شارح ۽ انهن جو ڪم، سونُ جهڙي حيثيت رکي ٿو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ ان جي لطيف تي ٿيل تحقيق کي چانڊِي ضرور سمجهڻ گهرجي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪيل شاهه سائين جي تحقيق مان اسان کي اهو سبق وٺڻ گهرجي ته جهڙيءَ طرح ڊاڪٽر صاحب سوچيو ۽ لوچيو آهي، اسان کي به اهڙيءَ طرح سوچڻ گهرجي جو ته علم ڪنهن جي ميراث نه آهي، جيڪو ان جي طلب رکندو، ان کي ٿي حاصل ٿيندو.

◙

ڊاڪٽر سنڌيا چندر ڪندناڻي

ڊاڪٽر پريم 'پرڪاش'

تجرباتي- ائبسرڊ ناٽڪ جو باني

قدرت جو نيم آهي بدلاءُ. ڪائنات جي هر چيز ۾ بدلاءُ ايندو آهي ۽ اهو ضروري بہ آهي. ساهت ۾ بہ بدلاءُ وقت بہ وقت ايندو رهي ٿو. جيئن ڪنهن ڳالهہ جو روزانو ورجاءُ بوريت آڻيندو آهي، ساڳيءَ طرح ڪلا جو ڪوبہ ماڌيم ساڳيو ساڳيو دهراءُ، هڪ ئي طرز- ڍنگ سان هلڻ ڪري درشڪن ڪي نراس- نااُميد، بور ڪندو آهي ۽ تڏائيءَ جو باعث بڻجندو آهي. ساڳي ڳالهہ، سنڌي ناٽڪ سان پڻ آهي، اُن ڪي جديد بڻائڻ ۽ تازگي بخشڻ جون ڪوششون ڪيون ويون آهن.

ناٽڪ کيتر ۾ پڻ هڪ نئين ڌارا جي شروعات ٿي، جنهن کي نئون ناٽڪ، ائبسرڊ ناٽڪ يا تجرباتي ناٽڪ سڏيو وڃي ٿو. سنڌي ناٽڪ کيتر ۾ نوان نوان تجربا ڪندڙ، سنڌي تجرباتي ناٽڪن جو پيڙهہ جو پٿر رکندڙ، محقق، تاريخي شخصيت، سنڌي تجرباتي- ائبسرڊ ناٽڪن جو باني، ڊاڪٽر پريم 'پرڪاش' تجرباتي- ائبسرڊ ناٽڪن جي نئين ڌارا جو آغاز سنڌي ڊراما ورڪشاپ احمدآباد مان ڪيو. ڪمرشيل روايتي، مذاقي ۽ اسٽاپٽ ڪيل. ليڪ کان هٽي هن گروپ الڳ نوع، ڍنگ ۽ شئليءَ وارا ناٽڪ شروع ڪيا. ائين تہ گوبند مالهيءَ جي ناٽڪ 'جهوءَ جي ڪناري' کي هن شروعات جو هڪ ننڍڙو تجربو سڏي سگهجي ٿو، پر سنڌي ڊراما ورڪشاپ امپرووائيزيشن ۽ مائيم کي آڌار بڻائي هن نئين ڌارا کي اڳتي وڌايو. امپرووائيزيشن، ڪنهن بہ وشيہ کي کٽي اُتي جو اُتي سوچي، حرڪتون، اشارا، ڪريائون ڪري، گفتگو پيش ڪري ڊراما خلقيا آهن. 'مائيم' ۾ بنا ڊائلاگ سارِيرڪ ڪريائون، هاو ڀاو پيش ڪيا ويندا آهن ۽ جڏهن رياض سان پختا بڻبا آهن، تڏهن هڪ ناٽڪي روپ اختيار ڪندا آهن.

هن سنسٿا طرفان پيش ڪيل ناٽڪ 'وڻ'، 'ڪوئي ڪڏهن ايندو'، 'ترقي'، 'موبائيل مسائا'، 'پردا'، 'ڪاٺ'، 'جڏهن زندهہ هوندا هئاسين'، 'هن جو ڊپ'، 'ديوار موٽي آهي'، 'ايڪانڪيون ۽ امپرووائيزيشن'، 'مورچابندي'، 'فرشتن جي دنيا'، سنڌي تجرباتي ڪيل ناٽڪ 'جلوس'، 'اسپارٽڪس'، هنديءَ مان سنڌيءَ ۾ اُلٿو ڪيل ناٽڪ، ناٽڪ جي جديد موضوعن ۽ پيشڪش جي نون تجربن ناٽڪ لاءِ نئين ڌارا اپنائيندي ناٽڪ ليکن ۽ منچن جي خيال کان ڪافي بدلاءُ آڻيندي سنڌي درشڪن اندر گنڀير ناٽڪ ڏسڻ جو لاڙو پيدا ڪيو.

نئين قسم جو بدلاءُ نہ فقط احمدآباد، پر سڄي ڀارت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڇانئجي ويو. ڪيترن ئي تعليمدانن، ماهرن ڊاڪٽر پريم پرڪاش کي دل کولي داد ڏنو تہ ڊراما ورڪشاپ جي آجيان ڪندي پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ 'سنگيتا' مخزن ۾ لکيو آهي تہ:

"بهرحال مان تہ هاڻي مذاقي ناٽڪن مان بيزار ٿي پيو آهيان، جو اصلوڪن گنڀير ناٽڪن لاءِ پيو واجهايان، شڪر آهي آخر منهنجي تمنا پوري ٿيڻ جا آثار ڏسڻ ۾ پيا اچن. تازو احمدآباد مان هڪ اُتساهي نوجوان پريم پرڪاش جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌي ڊراما ورڪشاپ برپا ٿيو آهي، جيڪو پنهنجا

تجربتي ناٽڪ پارٽ جي وڏن شهرن ۾ ڏيکاري رهيو آهي. مون سندس ڪي ناٽڪ ڪلڪتي ۾ ڏٺا آهن، مون کي پسند پيا آهن. ورڪشاپ جو مک متو آهي گنڀير ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ، مون کي خوشي آهي ته هُو سماج جا ننڍا وڏا پهلو ڏيکارڻ جي مقصد ۾ گهڻي قدر ڪامياب ويا آهن.(1).“

مان سنڌي ايڪانڪي ناٽڪ جي پتا منگهارام ملڪاڻي صاحب سان سهمت آهيان. ڊاڪٽر پريم پرڪاش هندستان جي اُها پهرين شخصيت آهي جنهن 1987ع ۾ ’سنڌي ناٽڪ جي اوسر‘ عنوان سان ٿيسز ڊاڪٽر ارجن ميرچنداڻي ’شاد‘ جي رهبريءَ ۾ ممبئي يونيورسٽي مان ڪندي، پي ايڇ.ڊي جي ڊگري حاصل ڪئي ۽ 1993ع ۾ اها ٿيسز سنڌالاجيءَ جي ڊائريڪٽر لکمي کلناڻيءَ جي سهڪار سان شايع ٿي، جنهن ٿيسز مان ڪيترن ئي ليکڪن، کوجناتمڪ ڪم لاءِ حوالا ڪم آندا. مون کي پڻ ڊاڪٽر صاحب جي ٿيسز مان پنهنجي پي ايڇ.ڊي مقالي جي عنوان ’سنڌي ايڪانڪي ناٽڪن جو جائزو‘ لکڻ لاءِ ڪافي حد تائين فيض رسيو.

ڊاڪٽر پريم پرڪاش سنڌي ناٽڪ ۽ رنگ منچ سان لاڳاپيل انيڪ ليک، مقالا، پومڪائون، سمپاديڪي، ريڊيو ليک، تقريرون، تنقيدي جائزا ۽ بين انيڪ شخصيتن جا انٽريو ڏنا ۽ ورتا آهن، جنهن ۾ ڊاڪٽر صاحب جو آزمودو، اڀياس، انڀو، سوچ سمجهه رُخ ۽ لاڳن سان گڏ رنگ منچ جي درشٽي نکري بيٺي آهي.

گوُرڌن تنواڻي، سنڌي ڊراما ورڪشاپ بابت رايو آهي: ”سنڌيءَ ۾ نئين ڪهاڻي، ڪوتا-اڪوتا، ڪهاڻيءَ کان پوءِ جو قدم نئين ناٽڪ ۽ ائبسرڊ ناٽڪ جو آهي جو آغاز هڪ ئي نوجوان احمدآباد مان بين ساٿين سان گڏجي، نئين ائبسرڊ نون ماپن ارٿن کي ڪي سهج سمجهڻ لاءِ ڪوششون ڪرڻ پريم پرڪاش 1974ع ۾ سنڌي ڊراما ورڪشاپ شروع ڪري هڪ ٽيم ناهي ۽ ڏسندي ڏسندي هريش ڪڪواڻي، هرڪشن وديارٿي، جينو لالواڻي، سريچندڪيسواڻي، طوطل شوناڻي وغيره، امپرووائيزيشن لکڻ به لڳا ته عملي طرح اسٽيج تي به ڪرڻ لڳا. سنڌي ادب کي هنن جي ڪري نئين سوچ ۽ ٻوڌ مليو. ادب ۾ ڪجهه گنڀيرتا سان سوچڻ جو سلسلو شروع ٿي ويو ۽ نوان ملهه ماڻ سمجهيا، ڏنا ويا. پريم پرڪاش انهن سڀني مان مک ۽ وڌيڪ گنڀير رهيو، جنهن پنهنجي زندگيءَ کان به وڌ، ناٽڪ خاص نئين ناٽڪ کي گنڀير ڪنيو(2).“

مان شري گوُرڌن تنواڻي جي راءِ سان سهمت آهيان. ڊاڪٽر جينولالواڻي ’سنڌي ناٽڪ‘ سنڌي ڊراما ورڪشاپ بابت رايو ڏنو آهي ته:

”ڊاڪٽر پريم پرڪاش احمدآباد جي نئين سوچ، طريقن کي احمدآباد جي گجراتي ناٽڪ سنسٿا اڪنٽ کان متاثر ٿي ساٿين ڊاڪٽر جينو لالواڻي، سريچند ڪيسواڻي، ناري پنجواڻي ۽ ٻين کي ڪٺي سنڌي ڊراما ورڪشاپ جي اسٿاپنا 1975ع ۾ ڪئي ۽ ڊاڪٽر پريم پرڪاش اڳ ۾ ئي نئين ڪهاڻي ۽ نئين ڪوتا ۾ اڳرو هو.“(3)

مان ڊاڪٽر جيني لالواڻي جي راءِ سان سهمت آهيان. ڊاڪٽر صاحب جا سڀ ناٽڪ تجربتي آهن. ورڪشاپ جي شروعات امپرووائيزيشن، مائيم سان ٿي، ڊاڪٽر صاحب جي ناٽڪن جو مجموعو ’پيڙهي جو عشق‘ اُن پرمپرا جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ 15 تجربتي ناٽڪ شامل آهن. ڊاڪٽر پريم پرڪاش جي تجربتي ناٽڪن جو مجموعو ’پيڙهي جو عشق‘ ڪتاب جا ناٽڪ، پيڙهي جو عشق، ڪاهي، فيصلو ۽ عمر جو پنجون ڏهاڪو، چار ئي ناٽڪ ڪجهه نواڻ ڪٺي آيا آهن. ايڪانڪي ناٽڪن ۾ نئين ناٽڪ جي اوسر ۾ اهم پارٽ ادا ڪن ٿا. هيءُ ناٽڪ زندگيءَ جي ذلت، نئين موڙ، بدلاءَ طرف اشارو ڪن ٿا ۽ تڪائپ، چٽائپ سان گڏ تکي طنز کي به اُڀارين ٿا.

انساني نقلي مکوٽن، ڀھروپي چھرن، انسان جي اندرئين ۽ ٻاھرئين وھنوار کي به چٽو ڪن ٿا.

'ڪاهي' ناٽڪ ۾ هڪ ماستر ڪيئن نه پنهنجي گهر ڪان پري اپ ڊائون ڪري زندگيءَ جون ذلتون ۽ عام لعنتون ڪٽي نوڪري ڪري ٿو ۽ جدا جدا انسانن پرنسيپال، مئنيجر، ليبر، آفيسر، انسپيڪٽر ۽ ٻين جهڙن اڳيان ڪيئن غلامن جيان رهي ٿو، ڊڄي ٿو ۽ هر وقت ديوٽي لاءِ وڃڻ ڊپاءِ هيٺ جيون بسر ڪري ٿو، جا چٽ چٽيل آهن ۽ هُو خفي ٿي، ڪاوڙ ۾ اهڙن انسانن ۽ ٽرسٽ جي ميمبرن کي بد شد ڳالهائي ٿو يا پليٽفارم- ويٽنگ روم ۾ ويهي ٽرين جي اچڻ جو انتظار ڪندي، ٻاٿ روم ۾ هر هر وڃڻ جون ڪريائون ڪري ڪندو رهي ٿو. ناٽڪ نويس اهو ڏيکارڻ چاهيو آهي ته اها 'ڪاهي' ٿي آهي جنهن ۾ ايماندار، صحيح انسان گر ٿيندو ۽ ڪرندو وڃي ٿو. هُو پنهنجي نجيپٽي، شناخت کي وڃائي ٿو. زندگيءَ جي معنيٰ هٿڻ، اجاين گهڙين پلن ۾ پنهنجو وقت برباد ڪندي، زندگي وڃائيندي، ڪاهيءَ ۾ ڪري پوي ٿو.

'پيڙهيءَ جو عشق' ۾ وڌندڙ عمر، ٻڍاپي جون باريڪيون، گنڀير طنز سان گفتگو رستي اڳتي وڪاس ڪنديون رهن ٿيون. هن ناٽڪ ۾ ڊاڪٽر پريم پرڪاش جو فن اعليٰ آهي. هن ناٽڪ ۾ زندگيءَ جي تمام بيهودگين کي شدت سان اُجاگر ڪيو ويو آهيءَ جدا جدا طرز ڪيُ چٽيو ويو آهي.

ناٽڪ نويس ناٽڪ ۾ ماحول جي عڪاسي، پلن گهڙين جي هر چُرپُر، هڪ چترڪار جيان جهڙي اُن جي تصوير پيش ڪئي آهي ۽ اُنهن گهڙين کي معنيٰ خيز بڻايو آهي.

'فيصلو' ٻال ناٽڪ آهي، اسڪول، اسڪول ٽرسٽون ٻاهران پل ڪيتريون به شاندار نظر اچن ٿيون، پر اُهي اندران ڪيتريون کوکليون آهن. ٽرسٽين جا چهرا ڪيترا ڀھروپي آهن. اُهو ٻارن جي مُک مان چوائڻ هڪ پنهنجو پاڻ ۾ نواڻ آهي جيڪا ٻارن ذريعي اهڙن ڀھروپين تي تکي طنز آهي.

'عمر جو پنجون ڏهاڪو' ۾ استري پرش جي مان اپمان جي من جي حالتن جا چٽ چٽيل آهن، وڌندڙ عمر يا جوانيءَ جي ڍلجڻ کان پوءِ عورت مرد جي رشتن ۾ جو غلط فهميون ۽ شنڪائون پيدا ٿين ٿيون ۽ اُنهن جا ڪهڙا ڪهڙا سبب آهن. عمر جي پنجين ڏهاڪي ۾ اُهو پيار، محبت، سِک، چِڪ نٿي رهي. اهو سڀ هن ناٽڪ ۾ ڏيکاريل آهي جيڪو پنهنجو پاڻ ۾ نواڻ آهي.

'ڪجهه ڪجهه'، 'آواز'، 'ڪجهه نه ڪجهه' ۽ 'لوچو' هڪ اداڪار امپرووائيزيشن آهي، جن کي ورڪشاپ جي ڪوشش سڏي سگهجي ٿو.

هن مجموعي جا باقي ناٽڪ ائبسرڊ پرمپرا جا آهن. سڀني ناٽڪن جي ڀاشا فيلسوفيءَ سان ڀرپور طنزيه آهي. حاضر جوابي گفتگوءَ کي اڳتي وڌائيندڙ جوابي تز وقتائتي ۽ ناٽڪ جي اوسر کي ضرورتن ۽ حالتن مطابق خود به خود اڳتي وڌائيندڙ آهي جا ناٽڪن جي هڪ خوبي ۽ ڊاڪٽر پريم پرڪاش جي لکٽيءَ جي ڏاهپ آهي. ڊاڪٽر صاحب وٽ زندگيءَ کي جيئڻ ۽ ماڻڻ جا انيڪ فلسفا آهن، جنهن جو اُپيوگ پنهنجي سوچ سمجهه سان جدا جدا ناٽڪن ۾ ڪيل آهي. ڊاڪٽر موتي پرڪاش، ڊاڪٽر صاحب جي باري ۾ رايو ڏنو آهي:

"پريم پرڪاش گهٽي ۾ گهڻا تجرباتي ناٽڪ لکيا ۽ پيش ڪيا آهن، ناٽڪن سان سندس لڳاءُ ٻي جوڙ آهي، هُو پنهنجو پاڻ ۾ هڪ ادارو آهي(4)."

مان ڊاڪٽر موتي پرڪاش جي راءِ سان سهمت آهيان. ڊاڪٽر صاحب کي ڀهڳتي شخصيت جو مالڪ سڏجي ته وڌاءُ نه ٿيندو ڇو جو، هُو ناٽڪ نويس سان گڏوگڏ هدايتڪار، اداڪار ۽ بهترين چترڪار ته آهي ئي، پر نئين ڪهاڻي ۽ نئين ڪوتا پڻ رچيندڙ آهي. ڊاڪٽر پريم پرڪاش جدا جدا ڪهاڻين جو ناٽڪ

روپانتر پڻ ڪيا آهن جيڪي منچ ۽ آڪاشوائيءَ تان پرسارت ٿي چڪا آهن خاص ناٽڪ آهن، هن جو ڏيپ، سخت ڇهري وارو ماڻهو، راجڪماريءَ جو ضد، پاڻ کان ڏاريا، گهنٽي، سڏ، عوام ۽ مشين ۽ ٻيا پڻ ڪيترائي.

ڊاڪٽر پريم پرڪاش سنڌي ادبي ڪيتر ۾ ڪهاڻي ڪلاس هلائڻ جو پڻ باني رهيو آهي. هن اکل ڀارت سطح جا چڱا ڪهاڻي ڪلاس هلايا آهن، جنهن ۾ ڀارت ڀر جي نون چاهي بزرگ، وڏي پيڙهيءَ جي ڪهاڻيڪارن شرڪت ڪري پنهنجون ڪهاڻيون پيش ڪيون. ڪهاڻي ڪلاس سنڌيءَ ۾ پنهنجي ليکي هڪ نئون ادبي تجربو ته آهي، پر سنڌي ڪهاڻي جي وڪاس ۾ پڻ هنن هڪ طرف ڏني آهي ته وري سنڌي ڪهاڻيءَ جو هر ڪنڊ کان تنقيدي جائزو وٺڻ ڇڪاس ڪرڻ ۾ اهم ٻٽيو آهي.

ڊاڪٽر پريم پرڪاش جا ڪيترائي طويل ايڪانڪي پڻ تجرباتي آهن.

'مورچابندي' ڪن ليکڪن هن مجموعي کي طويل ناٽڪ سڏيو آهي. موضوع ۽ فارم جي لحاظ کان هڪ نه پر انيڪ شخصن جي جيون ۾ انيڪ مورچابنديون ٿينديون رهن ٿيون جنهن جا چٽ هن مجموعي جي ناٽڪ ۾ پسڻ لاءِ ملن ٿا.

انسان جي جيون ۾ سياسي، قانوني، مالي بندوبست جتي هُو رهي ٿو، اُن جي چوگرد جو ماحول، شهرن، سوسائٽي، حالتن، وقت به وقت گهٽجندڙ واقعن، گهٽنائن ۽ ٻين پنهنجن ماڻهن طرفان گهيراءُ، مورچابنديون سڌي نموني يا اڻ سڌي نموني ٿينديون رهن ٿيون. ايڪانڪيءَ جو پلاٽ ۽ ڪمپوزيشن جيڪا نظر اچي ٿي، اها ڪجهه هن ريت آهي:

ناٽڪ ڏسندڙ چوڌاري اداڪارن جي، درشڪن جي منچ تي ناٽڪ ڪيڏيندڙ اداڪارن جي چوطرف مورچابندي، فارم اندر، اُن جي اندر فارم جي مورچابندي، ساڳي حالت موضوع سان به آهي، هڪ اندر ٻيو، ٻئي اندر ٽيون .... ان ريت سلسلو هلندي موضوع جون مورچابنديون ٿينديون رهن ٿيون اهي ڳالهيون بندوبست، اداڪارن، گفتگو ذريعي هن وڏي ايڪانڪيءَ ۾ جوڙيو آهي. هيءُ ايڪانڪي پنهنجو پاڻ ۾ هڪ تجربو آهي. هيءُ ناٽڪ سياسي طنز جو سنڌيءَ پهريون ناٽڪ آهي جنهن ۾ پلاٽ، نائڪ، نائڪا، واقعن، گهٽنائن جو ڪوبه سلسلو جڙيل نه آهي، هڪ علامتي ناٽڪ آهي. هي ايڪانڪي اديبن جي وچ ۾ وواد پڻ رهيو آهي.

هن ناٽڪ لاءِ هريش واسواڻي جو رايو آهي ته:

'مورچابندي' سنڌي ايڪانڪيءَ جي تواريخ ۾ جدا ٿي بيهي ٿو. اُن جيڪا نئين زمين ڳولهي آهي، اُن مان خود هڪ پرمپرا ڦٽي سگهي ٿي جنهن کي اسين جديد ناٽڪ ليکڪن جو مورچو سڏي سگهون ٿا، پر مان اُن تي زور ڪونه ڏيندس. مان هڪ ڳالهه گنڀيرتا سان چوڻ چاهيان ٿو ته پريم پرڪاش ۾ هڪ صادق ڊراما آرٽسٽ موجود آهي جو آزادي نموني ڪجهه طئي ڪيل ڪري ٿو(5)."

مان هريش واسواڻي جي راءِ سان سهمت آهيان. مورچابندي ناٽڪ جو تبصرو لکندي پريم ابيچنداڻيءَ جو رايو آهي ته:

"ڪيتري وقت کان پوءِ سنڌي ادبي ڪيتر ۾ وري هڪ رچنا تڪرار ۽ وادوواد جي باعث بڻي آهي... بهرحال مورچابندي سياسي طنز تي پهريون نئون ناٽڪ آهي. جنهن ۾ ڪو پلاٽ روايتي نائڪ نائڪا، واقعن جو سلسلو وغيره نه آهن. نئون ناٽڪ جنهن کي اسان جلت کان پوءِ جي ساهتڪ ڪال جي علامت ٿا سڏيون(6)."

مان پرم ابيچنداڻي جي راءِ سان سهمت آهيان. هيءُ ناٽڪ سنڌي ادب ۾ رنگ منچ جي لحاظ کان نئون ۽ ڪامياب ناٽڪ آهي.

ڊاڪٽر پريم پرڪاش جي ناٽڪن جو مجموعو 'مُڪتي' هن مجموعي تي ڪجهه لکان، اُن کان اول مان هتي ٻڌايان، ته ڊاڪٽر صاحب جا خاص هي چارئي ناٽڪ اُن مان خاص 'باهه' ۽ 'پڪارون' ناٽڪ پڙهڻ بعد مان پنهنجي قلم کي روڪي نه سگهيس ۽ دل ئي دل ۾ کين ڪوڙ ڪوڙ سارا سلام ڪندي، مون هن وشيه تي مقالو لکڻ جو پڪو ارادو ڪندي، لکڻ لاءِ بي صبريءَ سان منتظر ٿيس. لکمي کلناڻي جو رايو آهي ته:

"پريم پرڪاش جا اڌ ڊزن ناٽڪ پڪنڪ، مورچابندي، باهه، مڪتي، فرشتن جي دنيا، سيڙپ ۽ پڪارون جن جو منچن هدايتڪارن ۽ اداڪارن لاءِ وڏي چئلينجز کڻي ٿو اچي(7)."

منهنجا بزرگ ساهتڪار مون کي معاف ڪجو. لکمي کلناڻي جي راءِ ۾ هڪ لفظ جوڙيندي هڪ ٻي سچائي مان هت جوڙيان ٿي هدايتڪارن، اداڪارن ۽ ناٽڪ نويسن لاءِ پڻ وڏي چئلينجز کڻي ٿو اچي.

'مڪتي' مجموعي ۾ چار طويل ناٽڪ شامل آهن، باهه، سيڙپ، مڪتي ۽ پڪارون.

'باهه' هن طويل ناٽڪ ۾ ڏيکاريل آهي، هڪ نئين سوسائٽي جيڪا مسائٽي ايريا، سچ جي ايريا ۾ آهي. سوسائٽيءَ ۾ ڪيترائي بنگلا جنهن ۾ پنج گهر ئي مس رهيل آهن، هڪ گهر ڪردار ماسيءَ جو، ٻيو گهر ڪردار ديديءَ، ٽيون گهر ڪردار اديءَ، چوٿون گهر ڪردار 20 سالن جي نوجوان ڇوڪري شوڀا جو ۽ پنجون نئون گهر ڪردار اڪيلي جو ۽ جيڪا هن ناٽڪ ۾ ناٽڪ نويس ٻي پڻ نواڻ جوڙي آهي ته انسانن سان گڏ جانور هڪ ٻلو ٻلي جو پڻ خلقيا آهن.

ناٽڪ نج سنڌي اسٽائيل ۾ شروع ٿئي ٿو. ناٽڪ نويس ناٽڪ عابده پروين ۽ ماسٽر چندر جي ڪلامن سان شروع ڪندي ڏيکاريو آهي، نئين گهر جي گهر ۾ باهه لڳي آهي، پاڙي جون عورتون ماسي، ادي، ديدي، ۽ شوڀا نئين گهر ۾ لڳل باهه جي باري ۾ ڳالهائيندي. خبر پوي ٿي ته باهه اندر جي باهه، دل جي باهه، دماغ جي باهه، جسم جي باهه، آتما جي باهه، هر سبنڌ، هر رشتي، هر ارمانن، وشواس کي باهه هر ماڻهو ۾ باهه ئي باهه وڪوڙيل آهي، باهه ۾ هرڪو وڪوڙيل آهي، جنهن ۾ هرهڪ گهر جلي رهيو آهي، باهه ته هر گهر ۾ لڳل آهي، پر فرق اهو آهي ڪنهن کي خبر پوي ٿي ته ڪن کي خبر ئي نه پوي ٿي. ڪنهن جي گهر اندر باهه آهي ته ڪن جي گهر ٻاهر باهه آهي. باهه نه فقط انسانذات کي وڪوڙي ويئي آهي، پر ناٽڪ جا جانور ڪردار ٻلو ٻلي به باهه جي چپيٽ کان آجا نه آهن، حقيقت اها آهي ته سڄي دنيا باهه جي چپيٽ ۾ آيل آهي جنهن ۾ نيٺ هر ماڻهو ڀسم ٿي ويندو.

لکمي کلناڻي هن ناٽڪ جي مهاڳ ۾ لکيو آهي: "لڳي ٿو ناٽڪ ۾ باهه انسان جي اتريت ٻڌجي ماڻهو جو سڀ ڪجهه ڀسم ڪري سگهي ٿي. في الحال، هن ناٽڪ ۾ اندر جي سڀاويڪ باهه کي وٺي ڪردار پنهنجا هٿ سيڪيندي، پنهنجي هجڻ کي گرمائش ڏيئي پاڻکي زنده رکي رهيا آهن(8)."

لکمي کلناڻي صاحب جي راءِ سان مان سهمت آهيان. 'سيڙپ' هن ناٽڪ ۾ ڏيکاريل آهي ته انسان جيترو پئسي ۾ وڌي ٿو اوترو ئي انسانيت کان ڪڻ ڪري ٿو، هڪ اهڙي ڪردار جو چٽر چٽيندي ناٽڪ نويس ڏيکاريو آهي. هڪ انڪل جيترو پئسي ۾ وڌيل آهي اوترو ئي هُو انسانيت کان ڪِريل آهي انڪل کي ڌنتو وڌائڻ جو نشو ايترو حاوي آهي، جو پنهنجي گهر جا ڀاتي به هن لاءِ بزنس جي سيڙپ مثل آهن. پيءُ هوندي به هُو پيءُ کان ٻهرين بزنس مين آهي، هيءُ ايترو ڪِريل آهي جو بزنس وڌائڻ لاءِ نوجوان ناٽيءَ جو استعمال ڪرڻ کان ٽورو به نه ٿو ڇرڪي. جيڪو شخص زال ۾ ڌيءُ

جو نہ آهي، اُهو پلا گود ورتل ٻاٽتي، ٻاٽتيءَ جو ڪيئن ٿيندو؟

سندس ٻاٽتيو سنيل نہ چاچي جي ڪنپٽلي جيان هلي ٿو، جنهن جي ڏور انڪل وٽ آهي، سنيل هيسيل ۽ دپيل چڻ جيئري لاش جيان آهي، جنهن جي پيڻ ديپڪا خاص ڀاءُ لاءِ آمريڪا مان آيل آهي. سنيل جي پيڻ، زال ۽ چاچي سنيل جي جيئري لاش ۾ جان ڦوڪڻ جي جفاڪشي ڪندي ڪيترائي حيلا هلائين ٿيون، پر سڀ وئرٿ وڃي ٿو. پل پل سنيل کي هڪ نئي دک ستائي ٿو تہ مون کي اُن وقت ئي آپگهات ڪرڻ کپندو هو.

ناٽڪ نويس سهڻي اثردار ڍنگ سان سنيل جي پيڙا جو احساس هنن لفظن ۾ ٿو ڪرائي "مان پاڻ کان بدلو وٺي رهيو آهيان، شايد ان ڏينهن چپ چاپ انڪل سان هلي اچڻ جو، لڙائي نہ ڪري سگهڻ جو، پڇي نہ سگهڻ جو، پنهنجي وجود جو احساس نہ ڪري سگهڻ جو، پوري ساهس سان انڪار نہ ڪري سگهڻ جو، شايد اُن ڏينهن آپگهات نہ ڪري سگهڻ جو؟ مان اُن ڏينهن پڇي چونہ سگهيس؟

مان ان ڏينهن آپگهات چونہ ڪري سگهيس؟ مان اُن ڏينهن انڪار چونہ ڪري سگهيس؟"

ناٽڪ نويس سهڻي دلڪش اثردار ڏک سان سندس پيڻ ديپڪا، زال ڪويتا ۽ چاچي آنٽي، سنيل جي جيئري لاش کي شاعرائي انداز ۾ سنيل جي خوديءَ ۽ مردانگيءَ کي للڪارائيندي چون ٿيون:

"چئو تہ نالو توکي ياد ڏياريان
قدرت جنهن کي مرد ٺاهيو
چئو تہ اها جنس توکي ڏيکاريان
آتم هتيا آهي اندر کي مارڻ
پنهنجا سڏ توکي ياد ڏياريان
ساٿ منهنجو توسان هميشہ
تنهنجو پل مان پاڻ کي ٻڌايان
چئو تہ نالو توکي ياد ڏياريان
موٽ واپس تون موئين جي
ڍال بہ مان پاڻ کي ٺاهيان
هجڻ جو احساس توکي ٿئي
تلوار بہ مان پاڻ کي ٻڌايان
چئہ تہ نالو توکي ياد ڏياريان
غلام آهين، چپ رهي جي سهين ٿو
مڙده آهين تون،
وجود لاءِ هڪ وروڌن ڪرين ٿو
خون تنهنجي ۾ نہ جي باهہ مچايان
چئہ تہ توکي نالو توکي ياد ڏياريان
قيد ٽوڙي نرڪ کان ٻاهر اچ تون
پنهنجي سواس جو احساس ڪر تون
چو پنهنجي هستيءَ کي ڪفن ڏيئي
قبر جو رستو ڏيکاريان
قدرت جنهن کي مرد ٺاهيو
چئو تہ اها جنس توکي ياد ڏياريان(9)."

پر سنيل جي رٽ آخر تائين قائم آهي تہ مان اُن ڏينهن آپگهات چو نہ ڪري سگهيس؟

"مڪتي" ناٽڪ جي شروعات سچل جي ڪلام سان شروع ڪندي ناٽڪ نويس ڏيکاريو آهي تہ ڪپڙي جي مل جا چار ملازم مسٽر چاهڙيا، مسٽر نانڪاڻي، مسٽر راماڻي ۽ ساڌو رام لفٽ ۾.

آفيس ۾ ڪم وڌيڪ هئڻ سبب آرتوار موڪل جي ڏينهن تي بہ آفيس اچن ٿا ۽ ڪم پورو ڪندي گهر وڃڻ لاءِ چارئي لفٽ ۾ چڙهن ٿا. اُچانڪ لفٽ ٻن فلورن جي وچ ۾ اٽڪي پوي ٿي. ملازمن جو ڏيري ڏيري ساهہ مُنجهڻ لڳي ٿو ۽ لفٽ مان آزاد ٿيڻ لاءِ بچايو! بچايو! جا آواز ڪندي لفٽ مان ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. لفٽ جي پڃري ۾ قاتل وجود جي علامت اهي جنهن مان انسان نڪرندي مڪتي چاهن ٿا. ساڌورام لفٽ مين ڪين سنڀالي بيٺو آهي.

’پڪارون‘ 26- جنوري 2001ع تي گجرات ۾ آيل قدرتي ڪوپ زلزلي جي قدرت طرفان ۽ پنهنجي طرفان تباهيءَ ڪري انساني ڪشمڪش ۽ لڙائيءَ جو اتهاسڪ دستاويز آهي. ناٽڪ پڪارون ۾ ناٽڪ نويس ان ڪوپ جو خوفناڪ منظر اهڙو چٽيو آهي، جو ناٽڪ شروع ٿيڻ کان آخر تائين لِڱ ڪانڊراجن ٿا. ڊپ ۽ خوف، دل ۽ دماغ تي آخر تائين ڇانيل رهي ٿو، جو ان ڊپ جو احساس ناٽڪ پڙهي پورو ٿيڻ کان پوءِ بہ هڪ هڪ ڪردار جون دل ڏهلائيندڙ ڇيخون ڇرڪ پريندي احساس ٿئي ٿو جڻ هرهڪ ڪردار اسان جا پنهنجا ويجها مائٽ آهن.

ناٽڪ جي رچنا 22 سينن ۾ ٿيل آهي، هرهڪ سين ۾ بچايو بچايو، ٻارن جون ڇيخون، بزرگن جون ڇيخون، عورتن، مردن، جوانن جون ڇيخون ڪنن ۾ گونججن ٿيون، ڪاليج، ٽائون، هال، عمارتون، مڪان ڪرندا رهن ٿا، ڌرتيءَ ۾ ڌبجندا رهن ٿا. ڪنهن جي ٽنگ، ڪنهن جي ٻانهن، ڪٽ، هٿ، ڪٽي، مٿا، ٽنگون، ٻانهون، اگريون انهن انسانن جو ڪٽيل انگ، مدد لاءِ پڪارن ٿا، مدد لاءِ ڪي خدا کي ڪي الله سائين کي تہ درد ڀري آواز ۾ شاهہ جا ڪلام ڳائي رهيا آهن، سڄو گجرات زلزلي جي چپيٽ ۾ سورت، سريندر نگر، موربي، ڀاونگر، ڄامنگر، راجڪوٽ جي آسپاس بہ ڪافي تباهي ۽ نقصان تہ ٿيو ٿي آهي، پر هن جو مرڪز ڀڄ آهي، ڀڄ جي چئني طرف وناشڪاري تباهي ٿي آهي. ڀڄ سڄو ڍهي اچي پٽ پيو، مڪان، بنگلا، ماڙيون، سڀ ريتي ۽ پٿر جي ڍير ۾ بدلجي ويا آهن، جن مان ڏہيل جيون جي چرپر ۽ دردناڪ دانهون دل کي ڪمزور ڪن ٿيون.

ناٽڪ نويس ناٽڪ جي 22 سينن مان 21 سينن ۾ دل ڏهلائيندڙ، ڇرڪ پرائيندي اکين ۾ آب آڻيندڙ جملا استعمال ڪيا آهن تہ ناٽڪ جي 22 نمبر سين ۾ ناٽڪ نويس وحشي دردندن ۽ حيوانن جو منظر چٽيو آهي جيڪي لاشن تان زيور ۽ رقم چوري ڪري رهيا آهن ۽ ڊاڪٽر صاحب جي ’پڪارون‘ ناٽڪ جون شروعاتي سٽون مان هٽ لکان ٿي:

هِت هُت تباهہ پريوار منهنجا ئي تہ آهن!
هِت هُت بچيل پريوار بہ منهنجا ئي تہ آهن!!.

ناٽڪ نويس جي لکڻيءَ کي داد آهي جو هيءَ ناٽڪ پڙهڻ کان پوءِ واقعي منهنجي اکين ۾ بہ اهڙو خوفناڪ منظر ڇانيو جو ازخد منهنجي اکين مان ڳوڙها ائين وهڻ لڳا جڻ سچ پچ ناٽڪ جا اهي ڪردار پنهنجا ئي ويجها عزيز آهن.

مددي ڪتاب

1. سنڌي ناٽڪ، ورهاڱي بعد سنڌي ناٽڪ ۽ رنگ منچ جي جھلڪ، اوسر ۽ سمالوچنا، ليکڪ: ڊاڪٽر پريم پرڪاش، پبلشر: انڊس فائونڊيشن جي مالي مدد سان، مهاڳ لکمي کلناڻي، سال 2001ع
2. اسٽيج مخزن، ليکڪ: گورڌن تنواڻي، سمپادن ڊاڪٽر ڄيٺو لالواڻي، اسٽيج پبليڪيشن، سال 1986ع - ص 1
3. سنڌي ناٽڪ جي چونڊ تنقيد، سمپادڪ: ڊاڪٽر پريم پرڪاش، پبلشر ساهت اڪادمي- ص142
4. وقت ۽ ويچار، ليکڪ: ڊاڪٽر موتي پرڪاش، پبلشر ليکڪ پاڻ، سال 2010
5. مورچابندي، ليکڪ: ڊاڪٽر پريم پرڪاش، بہ اکر هريش واسواڻي، پبلشر سنڌي ڊراما ورڪشاپ
6. رچنا مخزن، ليکڪ: پريم ابيچنداڻي، پبلشر لکمي کلناڻي
7. مڪتي، ليکڪ: پريم پرڪاش، مهاڳ لکمي کلناڻي
8. ايضاً، ص 88

نظير ملڪاڻي

سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جو محسن

حميد سنڌي

پراڻن توڙي پنهنجن جا ڏنگ سهندي هن جو سَنڌ سَنڌ ساڻو ٿي پيو آهي، انهن جو ذڪر ڪندي هُو اڪثر ڏڪوئجي پوندو آهي، سندس زبان ۾ ڪڙاڻ اچي ويندي آهي پر وري ٽٽو ساهه پري چوندو آهي، ”شل سيني جو خير هجي!“ هُو پنهنجي ڌرتيءَ ۽ ڌرتي ڌڻين جي سورن جي ڳالهه ڪندي به ڏڪ ۾ پرجي ويندو آهي. اڪثر مهان ڏاهي محمد ابراهيم جويي جو هيءُ چوڻ ورجائيندو آهي ته، ”هر ماڻهوءَ کي پنهنجي حصي جو ڪم ڪرڻ گهرجي!“ جويي صاحب جي انهيءَ قول تي هن پاڻ به عمل ڪري ڏيکاريو آهي ۽ ٻين کي به عمل ڪرڻ جو چوندو آهي. هُو وڏن عهدن تي رهيو، پر پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب سان ناتو سدائين جوڙي رکيائين. ون يونٽ خلاف اديبن جي هلچل ۾ هن پنهنجي رسالي ”روح رهاڻ“ کي انهيءَ هلچل جو ترجمان بڻائي ڇڏيو. ”جشن روح رهاڻ“ ۾ جيجي زرينہ بلوچ جي ڳايل قومي گيت ”جيئي سنڌ، جيئي سنڌ، جامِ محبت پيئي سنڌ“ جو پڙاڏو اڄ به سندس ڪنن ۾ گونجندو رهي ٿو. اهي جشن، اهي آواز، اهو جوش ۽ جذبو ياد ڪري هن جي اکين ۾ هڪ عجيب چمڪ اچي وڃي ٿي. انهيءَ وقت جون سارُوٽيون ساريندي هُو ان دور ۾ وڃائجي ويندو آهي، نہ رڳو ٻين کان، پر پنهنجو پاڻ کان به وڃائجي وڃي ٿو. پوءِ هڪ سرد آهه ڀري هو موجوده وقت ۾ موٽي ايندو آهي. هُو هاڻ پيرسنيءَ ۾ آهي، پر سندس جذبا اڄ به جوان آهن. هن ڪڏهن به همت ناهي هاري. سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ کي گهڻو ڪجهه ڏيڻ کانپوءِ به هُو ماٺ ٿي ڪونهي ويٺو، سندس جاکوڙ اڄ به جاري آهي...

سندس حياتيءَ جو سفر عجيب لاهن ۽ چاڙهن جو سفر رهيو آهي. هُو نہ رڳو وڪيل بڻجي ڪورٽن سان لاڳاپيل رهيو، پر اصيل بڻجي به ڪورٽن جا سوين چڪر ڪاٽيائين. هن پورهيو ڪري نہ رڳو پنهنجو پيٽ پاليو، پر سنڌي ٻولي ۽ ادب جي آبياريءَ لاءِ به پورهيو ڪيائين. پاڻ ڪاٺ ۽ ڪوئلي

جي خريد ۽ فروخت جو ڪم به ڪيائين ته ريتي ۽ بجريءَ جو به ڪاروبار ڪيائين، هن ماڻهن تي پاڙڻ بدران پنهنجي پيرن تي بيهڻ چاهيو. 1961ع ۾ جڏهن سندس والد جي بدلي دادوءَ ٿي ته هن سندس ٻانهن خانصاحب عبدالله چنا ۽ بيگم زينت چنا حوالي ڪئي، انهن ٻنهي شخصيتن جو سندس زندگيءَ تي وڏو اثر آهي. کيس اڄ به چٽيءَ طرح ياد آهي ته ڪاٺ ۽ ڪوئلي جي خريداريءَ لاءِ بيگم زينت چنا هن کي اڍائي پنجاهه رپيا ڏنا هئا، جن سان هن پنهنجو ڪاروبار شروع ڪيو. ٽئين نمبر تلاءَ وٽان ڪاٺ ۽ ڪوئلي سان ڀريل بيل گاڏيون خريد ڪري گاڏي کاتي ۾ وڪڻندو هو. ان بعد هن وليج ايڊ ڊپارٽمينٽ ۾ نوڪري ورتي. انهيءَ ڊپارٽمينٽ جي هڪ پٽيوالي عبدالحميد بالاديءَ جي مشوري سان هن ڄامر شوري ۾ ريتي بجريءَ جو ڪاروبار شروع ڪيو. انهيءَ ڪم لاءِ کيس سياري جي سخت سيءَ ۾ به اڌ رات تائين

چار شوري ڦلٽ کان اتر طرف انڊس هاءِ وي لڳ هڪ جُهڳيءَ ۾ ويهڻو پوندو هو. رات جو ٻارهين وڳي ڦلٽ وٽان ايس. آر. ٽي.سي. جي بس ۾ چڙهي حيدرآباد پهچندو هو. انهن مزدوريءَ جهڙن ڪاروبارن ڪرڻ کان سواءِ هن هاري حقدار پريس ۾ به ڪم ڪيو ۽ پريس جي مشين هلائڻ سکيو. ان بعد بيگم زينت چنا جي مدد سان هن پنهنجي پريس خريد ڪئي جيڪا زينت پرنٽنگ پريس جي نالي سان حيدرآباد ۾ هلندي هئي. انهيءَ پريس ۾ به پاڻ مشين تي ڪم ڪندو هو ۽ اڌ رات تائين مشين هلائيندو هو.

انهيءَ دور جو پاڻ هڪ واقعو ٻڌايائين ته هڪ ڀيري سندس گهر واريءَ پنهنجي پيءُ سان شڪايت ڪئي ته منو (گهر ۾ سندس لاڏ جو نالو) رات جو ڏاڍي دير ڪري گهر اچي ٿو. ان تي سندس والد هڪ رات ڪيس پريس ڏانهن وٺي ويو ۽ وڃي انهي دريءَ وٽ بيهاريائين، جتي سندس گهر وارو پريس جي مشين هلائي رهيو هو. هوءَ اهو ڏسي حيران ٿي ويئي ته سندس ور پريس ۾ مزدور وانگر بيٺو مشين هلائي، اهڙيءَ ريت پورهيو ڪندي هڪ طرف "روح رهاڻ" کي جاري رکيائين ته ٻئي طرف پنهنجي تعليم به جاري رکيائين. انهيءَ محنت مزدوريءَ سان اڳتي وڌندي آخرڪار هن پاڻ کي هڪ ڪامياب ليکڪ، ڪامياب تعليمدان ۽ ڪامياب منتظم ثابت ڪيو.

جنم ۽ تعليم:

عبدالحميد ولد سيٺ محمد اسماعيل ميمڻ 12 آڪٽوبر 1939ع تي، سنڌ جي ساهتي پرڳڻي جي شهر نوشهروفيروز ۾، هڪ سکئي ستابي گهراڻي ۾ جنم ورتو. سندس والد روينيو کاتي ۾ ملازم هو، جتي ملازمت جي شروعات هن ڪلارڪيءَ سان ڪئي هئي، جنهن مان ترقي ڪندي هيڊ منشي، مختيار ڪار، ڊپٽي ڪليڪٽر ۽ ڊپٽي ڪمشنر جا عهدا ماڻڻ کان پوءِ آخر ۾ ايڊيشنل ڪمشنر بنجي رٽائر ٿيو. ڪيس ٻن پٽن ۽ پنجن نياڻين جو اولاد عطا ٿيو، وڏو پٽ عبدالحميد ۽ ننڍو شمس الحق.

عبدالحميد جي ابتدائي تعليم نوشهرو فيروز جي ملا مڪتب اسڪول کان شروع ٿي. سندس والد جي بدلي مختلف شهرن ڏانهن ٿيندي رهندي هئي، تنهنڪري ڪيس به پنهنجي تعليم جي سلسلي ۾ ڪيترن ئي شهرن جي اسڪولن ۾ پڙهڻو پيو. نوشهرو فيروز جي ملا مڪتب اسڪول کانپوءِ هن جوهي، ڳڙهي خيرو ۽ جيڪب آباد جي سرڪاري پرائمري اسڪولن ۾ تعليم جا ڏاڪا ٽپيندي نيٺ شڪارپور ۾ وڃي پنهنجي ابتدائي تعليم مڪمل ڪئي. ساڳيءَ ريت پنهنجي ثانوي تعليم کي به شڪارپور، دادو، لاڙڪاڻي، سکر ۽ نوشهرو فيروز مان ٿيندي اچي حيدرآباد پڄايائين، جتي هن گورنمينٽ هاءِ اسڪول (سوسائٽي) حيدرآباد مان 1956ع ۾ ميٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو.

اعليٰ ثانوي تعليم جا ٻه سال گورنمينٽ ڪاليج (ڪاري موري) حيدرآباد ۾ پڙهيو، جتان 1958ع ۾ انٽر آرٽس پاس ڪري نڪتو. ان بعد سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ داخل ٿيو، جتي 1960ع ۾ گريجوئيشن ۽ 1962ع ۾ پوسٽ گريجوئيشن ڪيائين. ان کانپوءِ هن قانون ۾ به گريجوئيشن (L.L.B) ڪئي. تنهن کانسواءِ 1975ع ۾ برطانيه جي مانچيسٽر يونيورسٽيءَ مان "هائر ايڊيوڪيشنل ائڊمنسٽريشن" جو ڪورس پڻ ڪري آيو.

ان طرح نوشهري فيروز جي ملا مڪتب اسڪول کان شروع ٿيل سندس تعليم جو سلسلو وڃي مانچيسٽر يونيورسٽيءَ ۾ پورو ٿيو.

حيدرآباد ۾ رهائش اختيار ڪرڻ:

سال 1955ع ۾ سيٺ محمد اسماعيل ميمڻ کي حيدرآباد ۾ 'اسسٽنٽ ٽو ڪمشنر' جي عهدي تي مقرر ڪيو ويو ۽ هو پنهنجي عيال سميت حيدرآباد لڏي آيو، پهريائين ڪيس روپ محل ۾ سرڪاري رهائش ملي، ان کانپوءِ ڪجهه عرصي لاءِ لوڪل بورڊ جي ڊاڪ بنگلي ۾ رهيو، بعد ۾ جڏهن G.O.R ڪالوني ٺهي ته ڪيس اتي بنگلو الاٽ ٿيو ۽ ان ۾ رهڻ لڳو. 1961ع ۾ سيٺ محمد اسماعيل دادو ضلعي جو ڊپٽي ڪمشنر مقرر ٿيو ۽ ٻارين ٻچين دادو هليو ويو، پر نوجوان عبدالحميد کي خانصاحب عبدالله چنا ۽ بيگم زينت چنا جي نگرانيءَ هيٺ حيدرآباد ۾ ڇڏي

ويو. پهريائين لطيف آباد ۾ سندس والد جي مسواڙ تي ڏنل بنگلي جي مٿينءَ منزل تي پيل خالي ڪمري ۾ رهائش پذير ٿيو. ان ڪانپوءِ هن روپ محل ۾ رهائش اختيار ڪئي. 1967ع ۾ شاديءَ ٿيڻ کان پوءِ هُو سندن لطيف آباد 6 واري بنگلي ۾ رهڻ لڳو.

1970ع ڌاري سيٺ محمد اسماعيل نوڪريءَ مان رٽائر ٿيو. رٽائرمينٽ ڪانپوءِ هن پنهنجي اصلوڪي شهر نوشهرو فيروز ۾ رهائش اختيار ڪئي، پر عبدالحميد صاحب مستقل طور حيدرآباد کي مسڪن بنائي ورتو. سال 1974ع ۾ سيٺ محمد اسماعيل وفات ڪئي. والد جي وفات ڪانپوءِ به عبدالحميد ميمڻ پندرهن سالن تائين لطيف آباد واري بنگلي ۾ رهيو. 1989ع واري دور جي دهشت ۽ وحشت سبب ڪيترن ئي سنڌي گهراڻن وانگر هن گهراڻي کي به، شاهه لطيف جي نالي سان قائم ٿيل لطيف آباد جي وسنديءَ کي ڇڏڻو پيو. عبدالحميد پنهنجو ملڪيتي بنگلو اوڻو پوڻو وڪڻي وڃي قاسم آباد ۾ گهر ٺهرايو ۽ اُتي سڪونت پذير ٿيو.

وڪالت ڪرڻ:

عبدالحميد ميمڻ 1966ع کان 1970ع تائين وڪالت ڪئي. پهريائين مشهور وڪيل آفتاب آخوند جو جونيئر بڻيو ۽ بعد ۾ پنهنجي سر قانون جي پريڪٽس جاري رکيائين. چئن سالن تائين وڪالت جي پيشي سان لاڳاپيل رهڻ ڪانپوءِ هو ٻيهر سرڪاري نوڪريءَ ۾ داخل ٿيو، جنهنڪري وڪالت ڇڏي ڏنائين.

سرڪاري نوڪري ڪرڻ:

سال 1960ع ۾ هن پنهنجي سرڪاري نوڪريءَ جي شروعات سنڌ حڪومت جي وليج ايڊ کاتي (Village Aid Department) ۾ پبلسٽي آفيسر بڻجڻ سان ڪئي. سال کن اها نوڪري ڪرڻ ڪانپوءِ وري سندس لاڙو بئنڪ جي نوڪريءَ ڏانهن ٿيو. 1963ع کان 1966ع تائين مختلف بئنڪن ۾ بئنڪ آفيسر، مئنيجر ۽ جنرل مئنيجر جي عهدن تي رهيو. ان بعد هن نوڪري ڇڏي ڏني ۽ جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي، چئن سالن تائين وڪالت ڪندو رهيو.

1970ع ۾ وڪالت ڇڏي سنڌ يونيورسٽيءَ جي ملازمت ۾ داخل ٿيو، اُتي پاڻ مختلف عهدن تي رهيو، جيئن ته: ائڊمنسٽريٽو آفيسر، اسسٽنٽ ڪنٽرولر آف ايگزامينيشن، ڊپٽي ڪنٽرولر آف ايگزامينيشن، ايڊيشنل ڪنٽرولر آف ايگزامينيشن، ايڊيشنل ڊائريڪٽر انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ۽ رجسٽرار. اٽڪل ڇهن سالن تائين سنڌ يونيورسٽيءَ جي ملازمت ۾ رهڻ ڪانپوءِ 1976ع ۾ کيس سنڌ حڪومت جي تعليم کاتي ۾ ڊائريڪٽر ڪاليج ايڊيوڪيشن، حيدرآباد ريجن مقرر ڪيو ويو. ٻه سال کن انهيءَ عهدي تي رهڻ ڪانپوءِ 1978ع ۾ پبلڪ اسڪول حيدرآباد جو پرنسيپال بڻيو ۽ لاڳيتو يارهن سالن تائين اتي خدمتون سرانجام ڏنائين. 1989ع ۾ کيس هڪ ڀيرو ٻيهر ڊائريڪٽر ڪاليج ايڊيوڪيشن، حيدرآباد ريجن مقرر ڪيو ويو. ٻن سالن کان پوءِ 1991ع ۾ مختصر عرصي لاءِ سنڌ زرعي يونيورسٽي ٽنڊوڄام جو وائيس چانسيلر بڻيو. ساڳئي سال، يعني 1991ع ۾ کيس شاهه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور جو وائيس چانسيلر مقرر ڪيو ويو. 1995ع تائين وائيس چانسيلر رهڻ ڪانپوءِ 1996ع ۾ بيورو آف ڪريڪيولر اينڊ ايڪسٽينشن، ڄام شوري جو ڊائريڪٽر مقرر ٿيو. 1997ع ۾ کيس سنڌي لينگئيج اٿارٽي حيدرآباد جو چيئرمين بڻايو ويو. 1998ع ۾ سنڌ ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ، ڄام شورو جو چيئرمين بڻيو، جتان آڪٽوبر 1999ع ۾ سٺ سالن جي ڄمار کي پهچي رٽائرمينٽ ورتائين.

عبدالحميد ميمڻ هيٺين ادارن جو اعزازي ميمبر به رهي چڪو آهي:

☼ سينيٽ (SENATE)، سنڌيونيورسٽي، ڄام شورو.

☼ فنانس ڪميٽي، سنڌيونيورسٽي، ڄام شورو.

☼ بورڊ آف انٽرميڊيئيٽ اينڊ سيڪنڊري ايڊيوڪيشن، حيدرآباد.

☼ بورڊ آف انٽرميڊيئيٽ اينڊ سيڪنڊري ايڊيوڪيشن، سکر.

☼ بورڊ آف گورنرز پبلڪ اسڪول سکر.

☼ ائڊوائزري بورڊ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو.

* سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو.
* ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز.
* سنڌ ڪائونسل آف اسڪائوٽس ائنڊ نيشنل ڪائونسل آف پاڪستان اسڪائوٽس.
* فيڊرل سوشل ايڪشن پروگرام (SAP)، ڪميٽي آف پلاننگ لئنڊ ڊولپمينٽ ڊويزن، گورنمينٽ آف پاڪستان.

ان کان سواءِ پاڻ هيٺين ادارن جو اعزازي چيئرمين پڻ رهي چڪو آهي:

* ائڊوائزري ڪميٽي سچل اڪيڊمي، خيرپورميرس.
* بورڊ آف گورنرز فار لا ڪاليجز اِن سنڌ.

غير ملڪي دورا:

عبدالحميد ميمڻ کي سرڪاري طور تي مختلف پروگرامن ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ ڪيترا ئي غير ملڪي دورا ڪرڻ جو موقعو مليو. ان سلسلي ۾ پهريون پيرو 1975ع ۾ هُو برطانيه ويو جتي مانچيسٽر يونيورسٽيءَ ۾ ”هائر ايڊيوڪيشنل ائڊمنسٽريشن“ جو ڪورس ڪيائين. ان بعد هڪ پاڪستاني وفد سان گڏ ميري لينڊ يونيورسٽي آمريڪا ۾ اعليٰ تعليمي ۽ يونيورسٽي منتظمين جي ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪيائين. وري هڪ پيرو ٻيهر يونيورسٽين ۽ ڪاليجن جي منتظمين جي هڪ ٽريننگ پروگرام ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ميري لينڊ يونيورسٽي آمريڪا ويو. ان کانپوءِ ”ايسوسيئيشن آف يونيورسٽيز آف ڪامن ويلٿ ڪنٽريز“ پاران دهليءَ ۾ منعقد ڪيل ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪيائين. ان بعد هڪ پيرو ايران حڪومت جي دعوت تي تهران ۾ رٿيل ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيو. هڪ دفعو وري، ”ايسوسيئيشن آف يونيورسٽيز آف ڪامن ويلٿ ڪنٽريز“ پاران منعقد ڪيل وائيس چانسيلرز ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪيائين. هن پيري اها ڪانفرنس برطانيه جي شهر سوان سي (Swan Sea) ۾ منعقد ٿي.

شادي ۽ اولاد:

عبدالحميد ميمڻ جي شادي 1967ع ۾ عبدالرحيم ميمڻ جيٰ نياڻيءَ سان ٿي. سندس سهريجا هالائيءَ جا رهاڪو آهن ۽ سيٺ محمد اسماعيل جن سان پري جي مائٽي هئن. 1968ع ۾ هن کي پٽ جو اولاد عطا ٿيو، جنهن جو نالو ارشد حميد رکيائين. ان بعد کيس ٻه نياڻيون ٿيون. اولاد جي تعليم ڏانهن هن خصوصي ڌيان ڏنو، جنهن جي نتيجي ۾ ٽيئي ٻار اعليٰ تعليم يافته بڻيا. ارشد حميد سنڌيونيورسٽيءَ جي ٽيليفون واري شعبي ۾ انجينئر آهي ۽ ننڍي نياڻي هڪ خانگي بئنڪ ۾ مئنيجر آهي، وڏي نياڻي ايم. بي. بي. ايس. ڊاڪٽر آهي.

ادبي سرگرميون:

عبدالحميد ميمڻ ۾ اسڪولي پڙهائيءَ وارن ڏينهن کان ئي ادبي جيوڙا داخل ٿي چڪا هئا. اهي جيوڙا وقت سان گڏ وڌندا ۽ ويجهندا رهيا، جن جي نتيجي ۾ هُو عبدالحميد ميمڻ منجهان حميد سنڌي بڻجي ويو. هن لکڻ جي شروعات ننڍپڻ کان ڪئي. اسڪول ۾ پڙهڻ واري دور ۾ هن اردوءَ ۾ ٻارن لاءِ ڪهاڻي لکي، جيڪا دهليءَ مان شايع ٿيندڙ ٻارن جي رسالي ”کلونا“ ۾ شايع ٿي. انهي ڪهاڻيءَ ۾ بطور ليکڪ هن پنهنجو نالو ”منونوشهرائي“ لکيو. 1958ع ۾، اٺويهن ورهين جي ڄمار ۾ هن سنڌي ادب جي دنيا ۾ پير پاتو ۽ ڪهاڻيون لکڻ شروع ڪيائين. سندس لکيل پهرين سنڌي ڪهاڻي ”سيمي“ آهي ۽ پهرئين شايع ٿيل ڪهاڻين جي مجموعي جو نالو به ”سيمي“ آهي، يعني ان مجموعي جي ٽائٽل ڪهاڻي ”سيمي“ آهي. اڳتي هلي حميد سنڌي صاحب جو شمار سنڌي ٻوليءَ جي سرموڙ ڪهاڻيڪارن ۾ ٿيڻ لڳو. سندس ڪهاڻين جا اٺ مجموعا شايع ٿي چڪا آهن، جن منجهان ڪي ته ٻه پيرا ۽ ٽي پيرا به ڇپيا آهن. ڪتابن جا نالا هن ريت آهن:

(1) سيمي
(2) اداس واديون
(3) ويريون
(4) راڻا جي رجپوت
(5) جاڳ به تنهنجي جيءَ سان
(6) درد ونديءَ جو ديس
(7) سو مون سپ ڄمار
(8) ڪڻ ڪڻ ريت ۾ ڪيئي ڪهاڻيون

ان کان سواءِ سندس اردو ڪهاڻين جو مجموعو ”سوڪي ترتي“ جي عنوان سان ۽ جپاني لوڪ ڪهاڻين جي سنڌي ترجمي جو مجموعي ”سوني

زنجير“ جي عنوان سان پڻ شايع ٿيل آهن. ان کان علاوه سچل سرمست تي لکيل تحقيقي مقالن کي سهيڙي مجموعو ترتيب ڏنائين، جيڪو ”آري اچين شال“ جي عنوان سان شايع ٿيو.

حميد سنڌي صاحب ڀٽائي سائينءَ جي عرس جي موقعي تي هر سال ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس ۾ مختلف سرن تي پڙهيل تحقيقي مقالن کي سهيڙي ۽ سنواري هر هڪ سر کي الڳ ڪتابي صورت ڏني. سنڌس مرتب ڪيل اهڙا يارنهن ڪتاب شايع ٿيل آهن. سرن جا نالا آهن:

(1) سُر ليلا چنيسر
(2) سُر گهاتو
(3) سُر ڪاموڏ
(4) سُر مارئي
(5) سُر ڪاپائتي
(6) سُر بلاول
(7) سُر رامڪلي
(8) سُر ڪاهوڙي
(9) سُر ڪارايل
(10) سُر بروو
(11) سُر سارنگ

صحافتي سرگرميون:

حميد سنڌي صاحب پنهنجي صحافتي سرگرمين جي شروعات مختلف اخبارن ۾ ڪم ڪرڻ ۽ لکڻ سان ڪئي، جن ۾ ان دور جي مشهور اخبار روزانہ ”هلال پاڪستان“ ۽ ڪي ٻيون اخبارون شامل آهن. 1960ع ۾ هن پنهنجو ماهوار رسالو ”روح رهاڻ“ پنهنجيءَ ادارت هيٺ جاري ڪيو. اهو دور سنڌ لاءِ ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ وارو دور هو. هڪ طرف مارشل لا هو ته ٻئي طرف ون يونٽ، اهڙي دور ۾ هن ”روح رهاڻ“ کي سنڌ جي مزاحمتي تحريڪ جو ترجمان بنائي ڇڏيو. 1961ع ۾ حڪومت سڀني ماهوار، پندرنهن روزه ۽ هفتيوار اخبارن ۽ رسالن (Periodicles) جا ڊڪليئريشن رد ڪري ڇڏيا، جنهن جي نتيجي ۾ ”روح رهاڻ“ بند ٿي ويو. ان جو نئون ڊڪليئريشن وٺڻ لاءِ درخواست ڏني وئي ۽ گهڻي جاکوڙ ڪانپوءِ 1963ع ۾ نئون ڊڪليئريشن جاري ٿيو. هڪ ڀيرو ٻيهر ”روح رهاڻ“ پنهنجي آب ۽ تاب سان سنڌي ادب ۽ صحافت جي افق تي چمڪڻ لڳو. ان دور جي ادبي لڏي ۾ ”روح رهاڻ“ کي وڏي مقبوليت حاصل ٿي ۽ هن جي ذريعي ڪيترائي نوان ليکڪ سنڌي اديبن جي صف ۾ شامل ٿيا، جن ۾ ناميارو ڪهاڻيڪار امرجليل، ناصر مورائي، شوڪت حسين شورو ۽ غلام نبي مغل شامل آهن. ”روح رهاڻ“ جي هڪ ٻي خاص ڳالهه هئي، ان جو ساليانو جشن ملهائجڻ. اهو جشن حيدرآباد جي مشهور عمارت ”بسنت هال“ ۾ ”جشن روح رهاڻ“ جي نالي سان ملهائبو هو، جنهن ۾ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ کان شاعر ۽ اديب اچي شريڪ ٿيندا هئا. شيخ اياز پڻ هن جشن ۾ اچي شريڪ ٿيندو هو.

1969ع ۾ مارشل لا حڪومت ٻيهر ”روح رهاڻ“ تي وار ڪيو، جنهن جي نتيجي ۾ نہ رڳو ان جو ڊڪليئريشن رد ٿيو پر ايڊيٽر کي پنجٽيهه هزار رپيا ڏنڊ ڀرڻ جو نوٽيس پڻ مليو. رسول بخش پليجي جي مشوري تي حميد سنڌي صاحب اهو نوٽيس کڻي شيخ اياز سان ملڻ لاءِ سکر پهتو. پنهنجي دوست وڪيل ۽ شاعر فتاح ملڪ کي ساڻ ڪري هو وڃي شيخ اياز سان مليو. شيخ صاحب نوٽيس پڙهڻ ڪانپوءِ چيو تہ ڀريائين ان جي تاريخ وڌائڻ لاءِ تار موڪلين، پر ان سان گڏ اهو بہ چيائين تہ تار سکر مان نہ موڪليو تہ جيئن ڪنهن کي مٿس شڪ نہ ٿئي. ان ڪانپوءِ حميد سنڌي ۽ فتاح ملڪ خيرپور ويا ۽ اُتان تاريخ وڌائڻ جي تار موڪلي سکر موٽيا. رات جو شيخ اياز انهيءَ نوٽيس جو نهايت معقول ۽ مدلل جواب لکي ڏنو. ٻئي ڏينهن تي حميد سنڌي حيدرآباد موٽيو ۽ اهو جواب ٽپال رستي لاڳاپيل اختيارين کي موڪلي ڏنائين. بعد ۾ انهيءَ ڏنڊ جي رقم کي هاءِ ڪورٽ (ون يونٽ دور جي هاءِ ڪورٽ) ۾ چئلينج ڪيو ويو. انهيءَ اهم نوعيت جي ڪيس ۾ حميد سنڌي جو وڪيل جناب عبدالحئي قريشي هو، جيڪو اڳتي هلي هاءِ ڪورٽ جو جج ۽ چيف جسٽس بڻيو.

ڪيس جي ٻڌڻي شوڪت حسين نالي پنجاب

ڪان آيل جج ڪئي. ڪيس جي هر ٻڌڻيءَ تي حميد سنڌي کي ڪراچي وڃڻو پوندو هو، جنهن ڪري ڀاڙي پٽي جو چڱو خرچ ٿيندو هو. حميد سنڌي ٻڌايو ته ڪيس جي سلسلي ۾ هڪ دفعو ڪراچيءَ وڃڻ لاءِ وٽس ڀاڙي جا پئسا به نه هجن. انهيءَ صورتحال کي منهن ڏيڻ لاءِ سحر بلوچ (جيڪا بعد ۾ سحرامداد بڻي) هڪ ٽين جو ننڍو دٻو ڪٽي ان جي مٿان سوراخ ڪرائي، ريڊيو اسٽيشن حيدرآباد جي اڳيان ويهي ماڻهن کان چندو گهرڻ لڳي. سحر کي انهيءَ چندي ۾ ٻُنو سو ڪن مليو، جيڪا رقم هن حميد سنڌي جي حوالي ڪئي ۽ هو ڪيس جي ٻڌڻيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ ڪراچيءَ روانو ٿيو.

آخرڪار ڪيس جو فيصلو حميد سنڌي جي حق ۾ ٿيو ۽ ڏنڊ ختم ٿيو. انهيءَ سان گڏ ”روح رهاڻ“ جو نئين سر ڊڪليئريشن جاري ڪرڻ لاءِ حيدرآباد جي ڊي.سي کي لکيو ويو. ان دور ۾ عبدالڪريم لوڌي حيدرآباد جو ڊي.سي هو، جنهن حميد سنڌي کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ ڪيس رسالي جو نئون ڊڪليئريشن جاري ڪري ڏنائين، پر ان وقت سنڌس مالي حالت ايتري تنگ هئي جو رسالو جاري نه ٿي سگهيو.

اٽڪل چاليهن سالن جي عرصي کانپوءِ سال 2009ع ۾ هڪ دفعو وري ”روح رهاڻ“ شايع ٿيڻ لڳو پر رڳو ست پرچا نڪري سگهيا ۽ پوءِ مٿي ڄاڻايل ساڳي مجبوريءَ سبب بند ٿي ويو.

”روح رهاڻ“ کان علاوه حميد سنڌي صاحب ماهوار ”ماروي“، هفتيوار ”ماروي“، ”لطيف ڊائجيسٽ“ ۽ ماهوار ”نئين زندگي“ جو ايسوسيئيٽ ايڊيٽر ۽ صلاحڪار رهي چڪو آهي.

مليل اوارڊ ۽ اعزاز:

حميد سنڌي صاحب کي سندس علمي ۽ ادبي خدمتن تي ڪيترائي اوارڊ ملي چڪا آهن. ان سلسلي ۾ مارچ 1990ع ۾ کيس حڪومت پاڪستان طرفان ”تمغهِ امتياز“ عطا ڪيو ويو. آگسٽ 1993ع ۾ هڪ ڀيرو ٻيهر پاڪستان حڪومت کيس ”اعزازِ فضيلت“ سان نوازيو. ان کان علاوه مختلف ادارن پاران پڻ حميد سنڌي کي ڪيترائي اوارڊ ڏنا ويا آهن، جن جو تفصيل هن ريت آهي:

- پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد پاران سندس ڪتاب ”ويريون“ تي شاهه عبداللطيف ڀٽائي اوارڊ
- انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پاران ڪتاب ”ويريون“ تي سنڌالاجي ادبي اوارڊ
- ”ويريون“ تي پاڪستان رائٽرس گلڊ طرفان اوارڊ
- لطيف ادبي سنگت، ڪراچي پاران تعليمي خدمتن تي گولڊ ميڊل.
- ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز طرفان ادبي خدمتن تي لطيف اوارڊ
- نيشنل بوڪ فائونڊيشن طرفان ڪتاب ”راڻا جي رجپوت“ تي اوارڊ ۽ انعام.
- سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ پاران لائيف ٽائيم اچيومينٽ اوارڊ

سنڌ ثقافت کاتي طرفان لائيف ٽائيم اچيومينٽ اوارڊ

جيل ياترا:

وڏا سرڪاري عهدا ۽ اوارڊ/ اعزاز ماڻيندڙ حميد سنڌي ڇهن مهينن لاءِ جيل به وڃي چڪو آهي. اهو 1972ع جي شروع وارو دور هو، جڏهن ملڪ تان اڃا مارشل لا نه لٿو هو. حميد سنڌي کي پنهنجي ڌرتي ۽ ڌرتيءَ ڌڻين سان پيار جي پاداش ۾ گرفتار ڪيو ويو. ساڻس گڏ ڊاڪٽر غلام علي الانا، پروفيسر عمر ميمڻ، پروفيسر ارجڻ لال، پروفيسر اشوڪ ڪمار، ڊاڪٽر نندلال ورياڻي، نواز ڀٽو، انور مري ۽ ڪي ٻيا به گرفتار ٿيا، کين سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ واڙيو ويو، جتي ان وقت جو شاگرد اڳواڻ ۽ هاڻوڪو ايم.اين.اي نواب يوسف ٽالپر اڳ ئي موجود هو. هنن تي ڪيس داخل ڪرائيندڙ عزيز نالي هڪ ٻيٽي

ڪليڪٽر هو. پهريان ٽي مهينا ته هو بي دريافتا پيا رهيا ۽ سندن ڪا به شنوائي نه ٿي. ان بعد مٿن ملتري ڪورٽ ۾ ڪيس هليو. ٽي مهينا ڪن ڪيس هلڻ ڪانپوءِ جڏهن هنن تي ڏوهه ثابت نه ٿي سگهيو ته کين باعزت بري ڪيو ويو.

بزم روح رهاڻ:

سال 2000ع کان حميد سنڌي پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب جي تحفظ ۽ واڌاري لاءِ "بزم روح رهاڻ" جي نالي سان پنهنجي گهر ۾ ٻونهين دڪايو ويٺو آهي ۽ سيني کي ويٺو سڏي ته، 'اچو پنهنجي ٻوليءَ کي سنواريون، اچو پنهنجي ادب کي اجاريون، اچو پنهنجي ثقافت جي رکوالي ڪريون!' ڪيترائي ادب جا اجارا هر آچر تي وٽس اچي پنهنجي اُڃ اُجهائيندا آهن ۽ ڪانئس اُتساهه وٺندا آهن. سندس در سيني لاءِ کليل هوندو آهي ۽ اتي اچڻ لاءِ ڪنهن به اجازتنامي جي گهرج نه آهي.

پاڻ ٻڌايائين ته "بزم روح رهاڻ" نالي تنظيم جو پهريون قيام 1960ع واري ڏهاڪي ۾، ٽنڊوڪي حيدرآباد ضلعي ۽ هاڻوڪي بدين ضلعي جي شهر تلهار ۾ عمل ۾ آيو هو. انهيءَ دور ۾ ان بزم جي ڪنهن فنڪشن ۾ حميد سنڌي پاڻ به تلهار وڃي شريڪ ٿيو هو. انهيءَ "بزم روح رهاڻ" ڪجهه عرصي تائين پنهنجون ادبي سرگرميون جاري رکيون ۽ پوءِ ڪن اڻڄاتل ۔ سببن ڪري غير فعال بنجي ويئي.

سال 2000ع ۾ "بزم روح رهاڻ" حميد سنڌي جي سرواڻيءَ هيٺ حيدرآباد ۾ نئون جنم ورتو. هن تنظيم جي قيام لاءِ پروانو پٽي، حميد جو ٻانهن ٻيلي بنيو. حميد سنڌي صاحب تنظيم جو تاحيات صدر ٿيو ۽ پروانو پٽي صاحب ان جو پهريون سيڪريٽري بنيو. اڳتي هلي اڻڄاتل اختلافن سبب پروانو پٽي بزم کان ڌار ٿي ويو ۽ سندس جاءِ تي الهداد جاويد ميراڻي سيڪريٽري ٿيو. ميراڻي صاحب جي وفات ڪانپوءِ مختصر عرصي لاءِ علي اڪبر "شائق" بزم جو سيڪريٽري بنيو. 2011ع کان اهو فرض راقم سر انجام ڏيئي رهيو آهي.

"بزم روح رهاڻ" ۾ نه رڳو گذري ويل اديبن، شاعرن ۽ سنڌ جي گهڻ گهرن کي ياد ڪيو وڃي ٿو، پر حال حيات اديبن ۽ شاعرن سان به رهاڻيون رچايون وڃن ٿيون. هن ۾ علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ جناب مراد علي مرزا سان سندن حياتيءَ ۾ ادبي رهاڻيون ٿي چڪيون آهن. انهن کان سواءِ ولي رام ولڀ، شاهنواز "مسافر"، نصير مرزا ۽ سليم چنا سان به ادبي رهاڻيون رچايون ويون آهن. ان کان علاوه هن بزم ۾ مختلف نون ڪتابن جي پڌرائيءَ جون تقريبون پڻ ٿينديون رهيون آهن. نامياري ليکڪ ڊاڪٽر قاضي خادم جي اٺ عدد ڪتابن جون پڌرايون هتي ٿي چڪيون آهن، جن ۾ ڊاڪٽر قاضي خادم جي يادگيرين تي مشتمل سندس پنج ڪتاب شامل آهن.

اهڙيءَ ريت حميد سنڌي جي ٻاريل هيءَ علمي، ادبي ۽ ثقافتي شمع، هڪ اڪيڊميءَ طور لاڳيتو ٻرندي رهي ٿي ۽ پروانا ان جي چوڌاري مڙندا رهن ٿا.

لکت جي پڇاڙي:

حميد سنڌي گذريل ڳچ عرصي کان ٻين مختلف بيمارين سان گڏ دل جي عارضي سان به جهيڙيندو ٿو اچي. سندس دل جو بائِ پاس آپريشن ۽ ان ڪانپوءِ هڪ پيرو اينجيوگرافي به ٿي چڪي آهي. پاڻ ٻڌايائين ته اڃا به ڪيس دل جي هڪ ميجر آپريشن جي ضرورت آهي، پر وسائل نه هئڻ سبب هُو اِهو آپريشن ڪرائڻ کان لاچار آهي.

دعا آهي ته شل هو صحت ۽ وڏي ڄمار ماڻي ۽ پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب جي گهڻگهرن جي سرواڻي ڪندو رهي.

◙

رڪيل مورائي

سنڌيءَ جو بيمثال شاعر ’مشتاق ٻاگاڻي‘

هيءُ اهو دور هو جڏهن مذهب جي مقدس نالي تي جرنيل هن ملڪ جي بادشاهي مسند تي، پاڻمرادو ويٺل، اميرالمومنين، جنرل ضياء ويٺل هو، هن جي آمريت جيتري خوفناڪ هُئي، سنڌي ماڻهن سميت سنڌي اديبن جو ايترو ئي حوصلو بلند هو. هُو پنهنجي آبرودار جياپي جي جنگ وڙهي رهيا هئا.

اسين ٻارڙا هُئاسين، سياسي ڪارڪن ٻڻجڻ جي شوق ۾ هئاسين، پر ان ڪان وڌيڪ شاعر ٻڻجڻ جو جنون طاري هو، ڪتاب فقط سياسي پڙهبا هئا، اهي اسان لاءِ سڀ ڪجهه هئا، ان ڪانپوءِ سنڌي ادبي سنگت جون گڏجاڻيون هيون جيڪي ان وقت اسان جي استاد شاعر سائين راشد مورائي جي درس روڊ واري اوطاق تي ٿينديون هيون.

سائين راشد جي هيءَ ننڍڙي اوطاق موري جو علمي ۽ ادبي مرڪز هوندي هئي، شايد اڄ تائين آخري مرڪز بہ اهو ئي هو، بهرحال سنگت جون گڏجاڻيون اتي ٿينديون هيون ۽ اسان ڪنهن بہ هفتي گسائڻ کان سواءِ انهن ۾ شريڪ ٿيندا هئاسون.

ڪڏهن ايئن ٿيندو هو تہ گڏجاڻي شروع ٿيڻ کان اول يا گڏجاڻي هلندي، ان وقت جي اعليٰ ذوق ۽ گهڻي ڀاڳي خوشحاليءَ جي علامت ٻڌيل، ٻبل سائلنسر موٽر سائيڪل زوڪاٽ ڪري اچي سائين راشد جي اوطاق آڏو بيهندي هئي، ان مان هڪ شخص لهي اوطاق ۾ هليو ايندو هو، هن شخص جو حُليو ڪجهه هن طرح جو هوندو هو:

اڪثر اڇا ڪپڙا يا بوسڪي ڪلر وڳي ۾، مٽي تي خالي نراڙ ڪان پوئتي ٿيندڙ وارن ڪانپوءِ گهاٽا ٿيندڙ ڪارا نيور وار، بوڇڻ ڪلهي تي، سنا سلائي ٿيل، ۽ بنهہ اڻنگهي نموني پاتل ڪپڙا، پيرن ۾ ڪارو سليپر، رنگ اڇاڻ ڏانهن مائل، گول،

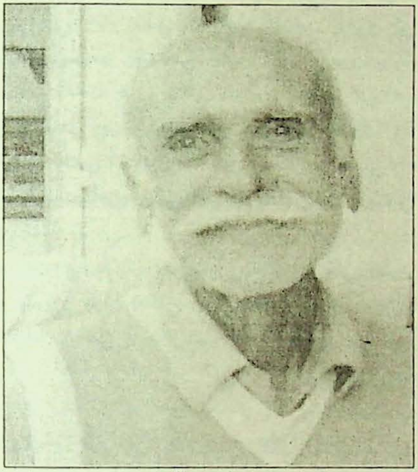

معصوم ۽ مرڪندڙ شرارتي اکيون، چپن تي منڙي مرڪ ۽ انهن مٿان ڪاريون نيور مٿئين چپ کي ڍڪي ڇڏيندڙ سڌ ۾ ڪٽيل مڇون. هُو جيڏو تڪڙو ايندو هو، اوترو تڪڙو راشد سان ڪچهري ڪري هليو ويندو هو، وري مهينو ڪن هُو ڏسڻ ۾ نہ ايندو هو. غالباً ان وقت سندس نوڪري لاڙ واري پاسي هوندي هئي. اهو سڀ سندس ڪتاب ”لاڙ جا ڏينهن، لاڙ جون راتيون“ پڙهائي ٿو. ٻيءَ طرح مشتاق جي شاعريءَ تي لاڙ پٽ جي تهذيب، ثقافت، ٻوليءَ ۽ ماحول جو ايترو ئي اثر ڏسي سگهبو جيترو ساهتي

پرکڻي جي تهذيب، ثقافت، ٻوليءَ ۽ ماحول جو، جنهن ڪري ئي هن جي دوستيءَ جو حلقو لاڙ طرف وڌيڪ رهيو آهي. هونئن مشتاق سڄي سنڌ گهميل آهي، خاص طور درياهه جا ٻئي ڪپر، ڪڇو ۽ سنڌ جا ٻيلا سندس گهر جيان ئي رهيا آهن. ممڪن آهي ته هن گهر ۾ ايترا ڏينهن نه گهاريا هجن جيترا هن ڪڇي ۽ ٻيلن ۾ شڪار ڪندي گذاريا هجن.

هُو اڪثر ڳالهائيندو پاڻ ئي هو، ٻئي کي گهٽ ٻڌندو هو، هڪ سادو ٻُڪ اڪثر سندس هٿ ۾ هوندو هو، اڪثر ٿهڪ ڏيڻ سان گڏ پنهنجي همعمر ۽ همعصر دوستن سان تازي ملائي ڳالهائيندو هو، پر اسان نوجوانن تي هُن ڪڏهن به فلڪ نه آندي، جنهنڪري اسان سندس ويجهو ڪو نه وڃي سگهياسين، پر هڪ ڳالهه شدت سان محسوس ٿيندي هئي ته هُو هڪ غير روايتي شخص ضرور آهي، جيتوڻيڪ هُو شاعر به آهي، اهو پتو سندس حُليي مان اڄ به پرکي نه سگهبو.

مون کي ياد آهي ته هن جي اکين جي گهُور اهڙي غضبناڪ هوندي هئي (۽ اڄ به آهي) جو هُو جڏهن اک ٽيٽ ڪري ڏسندو هو ته مون کي محسوس ٿيندو هو، سندس گهور منهنجي آرپار وڃي رهي آهي. هُن جي مزاج جي خبر، گهڻو اڳتي هلي مون کي تڏهن پئي جڏهن مون آسڪر وائلڊ جو ڪتاب "پڪچر آف ڊورين گري" ۽ ان تي لکيل سندس تعارف پڙهيو، ڪيئن به هجي، پر هن جو ان ئي سال هڪ ڪتاب ڇپيو "هو جي ٻول ٻُريا"، شاعر طور سندس ڪتاب تي نالو لکيل هو- مشتاق ٻاگاڻي.

ائين هيءُ غير روايتي شخص، منهنجي اکين اڳيان مشتاق ٻاگاڻي ٿي ظاهر ٿيو. ان بعد به هُو سنگت ۾ ڪڏهن ڪڏهن ايندو هو، پر اڪثر هُن تنقيدي ويهڪ ۾ ڪڏهن به پنهنجو شعر نه پڙهيو .گهٽ ۾ گهٽ مون کي ياد ڪونهي. هُو شاعريءَ تي ڳالهائيندو ضرور هو ۽ اسان کيس فقط ڏسندا ئي رهندا هئاسين.

ها! سنگت جي گڏجاڻيءَ کان سواءِ هُو ڪيترن موقعن تي سائين راشد سان پنهنجي شعرن تي ڏگها ڏگها بحث ڪندو هو، ڪي صلاحون وٺندو هو ۽ وري ڇڱو عرصو اسان کيس ڏسڻ لاءِ سڪندا هئاسون.

"هو جي ٻول ٻريا" مشتاق ٻاگاڻيءَ جو پهريون شاعراڻو ڪتاب هو، جنهن ۾ وايون هيون، ائين هُو منهنجي لاءِ هڪ دل گهُريو شاعر ٿي سامهون آيو جاڪاڻ ته ان وقت مان فقط وايون ئي لکندو هئس، منهنجي اڄ جي وقت تائين پسند جي صنف وائي آهي.

هن ڪتاب مشتاق ٻاگاڻيءَ کي ڪٿي ورتو ۽ هو اهڙو شاعر ٿي اُڀريو، جنهن ان وقت لکندڙن جي هڪ پوري نسل کي بيحد متاثر ڪيو. سندس هن ڪتاب جو اندازو ان مان به لڳائي سگهجي ٿو ته، هن جي هڪ وائي مها ڪوي شيخ اياز پنهنجي هڪ ڪورٽ ڪيس ۾ پڻ حوالي طور استعمال ڪئي هُئي.

ريدارن جو رٿ،
تو جو پانيو پٿ،
ٿاري ٿاري ڪٽجان.

هن جهڙو وائيءَ جو لهجو، مشتاق ئي متعارف ڪرايو، سندس هڪ مشهور وائي جنهن تائين سندس ڪتاب جو نالو " هو جي ٻول ٻُريا" ڪنيل هو، اها خود بيحد خوبصورت وائي آهي.

هو جي ٻول ٻريا،
هو جي ڦٽ فراق جا،
ڪيڏو ڪالهه ڪريا،
هو جي ٻول ٻريا.
ناتر تنهنجي نينهن جا،
ڇٽل جهير جهريا،
هو جي ٻول ٻريا.

مشتاق جي هن واين جي ڪتاب جي ٻولي اهڙي هئي جيڪا ڪلاسيڪل ۽ اڄ جي دور جي وچ وارو رستو وٺي هلي رهي هئي. هُو جڏهن پنهنجون وايون پڙهندو آهي تہ سنڌ جي سونهن اکين اڳيان ڦرڻ لڳندي آهي. ساڳئي وقت سندس چهري جا لاها چاڙها هڪ ڪامل اداڪار جي ساک ڀريندا آهن. تڪڙي منهن تي مرڪ، تڪڙي سنجيدگي ۽ تڪڙي غصي ڳاڙ دهمان، هُو سدائين پاڻ وٽ رکندو هو. تڪڙ هن جي هر عمل مان ظاهر ٿيندي هئي، شايد سندس مزاج جي اها تڪڙ ئي هئي، جنهنڪري هو تڪڙو ادب کان پري گهڻو پري هليو ويو.

مون کي سندس هڪ ٻي خوبصورت وائي پڻ وڻندي آهي، جنهن جو ذڪر منهنجي هڪ کان وڌيڪ لکڻين ۾ ورجائجي ويو آهي.

سج لٿي کان پوءِ،
جرڪيو جوٽا لوءِ،
ميڙا ٿيا مچ تي.

ائين مان پانيان ٿو تہ، ان وقت جيڪا وائي مشتاق لکي ۽ سنڌي شاعريءَ کي ڏني، اها پنهنجو مٽ پاڻ ئي هئي، جڏهن تہ سندس همعصرن جو چڱو ئي تعداد ان وقت وائي لکندڙ هو پر سندس وائي گهڻي حد تائين نرالي هئي يا مون کي ائين ڀاسندو آهي.

ڪيئن بہ هجي سندس ان دور ۾ ڪتاب جنهن تيزيءَ سان ڇپيا، اهو ڏهاڪو گذرندي، هُو ايترو ئي تيزيءَ سان ادب کان پري ٿيندو ويو جو پتو ئي نہ پيو. ايئن هو پنهنجا ڪتاب لکڻ ۽ دنيا جهان جو ادب پڙهڻ ۾ تہ مصروف رهيو، پر سندس ڪو بہ ڪتاب منظر تي نہ آيو ۽ هُو پڪ سان نئين پڙهندڙ جي اکين کان اوجهل ٿي ويو ۽ اڄ تائين اوجهل آهي. سندس اها غير موجودگي سنڌي شاعرائي ادب لاءِ سٺو سنوڻ نہ هئي ۽ نہ آهي.

هونئن سندس ڇپيل ڪتاب ڪجهہ هن طرح آهن:

1. اڃهاڻل آس (ڪهاڻيون) 1973ع
2. هو جي ٻول ٻُريا (شاعري) 1982ع
3. لڙهندڙ ونجهہ، اُڀريون لهرون (شاعري) 1982ع
4. هُو جي پهڻ پپ جا (شاعري) 1982ع
5. لاڙ جا ڏينهن، لاڙ جون راتيون (يادگيريون) 1983ع

ياد رهي تہ مٿين سڀني ڪتابن کي پاڪستان رائٽرس گلڊ، سنڌ گريجوئيٽس ايسوسيئيشن، پريس ڪلب ٺٽي ۽ سنڌالاجي پاران انعام مليا آهن. ڪنهن بہ تخليقي ليکڪ لاءِ ايترا اعزاز گهڻا آهن ۽ هونئن بہ تخليقي ليکڪُ انعام يا اوارڊ جو محتاج چو هجڻ گهرجي.

سندس اڻڇپيل ڪتابن ۾ اهو شاعرائو ڪتاب بہ آهي، جنهن تي اياز جي خواهش هئي تہ هو مهاڳ لکي، ان جو نالو آهي، ”ڪاري رات اتر ۾ ڪانيو“ جيڪا سِٽ مها ڪوي شيخ اياز جي هڪ مشهور گيت تان کنيل آهي، جنهن جي ئي هڪ پد کي کڻي اياز پنهنجي چئن جلدن ۾ بيمثال آتم ڪٿا لکي هئي، جنهن جو نالو آهي ” ڪٿي نہ پيچبو ٿڪ مسافر“.

اهو گيت جو هڪ بند هيٺين آهي:

ڪاري راتہ اتر ۾ ڪانيو،
اڳيان چوهر، لڪ مسافر،
ڪٿي نہ پيچبو ٿڪ مسافر.

مشتاق جي هن ڪتاب جي وڏي حصي ۾ ڪاڇي ۽ ڪوهستان جو محاڪاتي پسمنظر آهي ۽ اتان جي ئي ٻولي ۽ ماحول جو گهڻو استعمال ٿيل آهي.

هيءُ ڪتاب اياز جي مهاڳ سميت ڇپجڻ جي اوسيئڙي ۾ آهي، هونئن تہ مشتاق ٻاگاڻيءَ جا ڪيترائي ڪتاب اڻ ڇپيا پيا آهن، جيڪي سندس آزاد طبعيت جي ور چڙهيل آهن، سندس آزاد پکيءَ جهڙي طبعيت آهي، جنهن کي ادب ۾ انارڪسٽ ڪوٺيو

وينلو آهي. هن جو ملڻ جلڻ به محدود آهي، هونئن هُو ادبي تقريبن کان ته وونءُ ويندڙ اديب شاعر آهي.

گل حسن خان لغاري، جي گهر ۾ 12- اپريل 1949ع ۾ ڳوٺ حاجي علي بخش لغاري تعلقي موري ۽ ضلعي نوشهروفيروز ۾ ڄاول مشتاق احمد لغاري پرائمري تعليم ڳوٺ خان محمد احمداڻي جي پرائمري اسڪول مان حاصل ڪئي.

ميٽرڪ: هاءِ اسڪول دولتپور مان 1965ع ۾ ڪئي.
انٽر: مورو ڪاليج مان 1967ع ۾ ڪئي.
بي.اي: سچل ڪاليج حيدرآباد مان 1969ع ۾ ڪئي.
ايل.ايل.بي: سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو مان 1971ع ۾ ڪئي.
ايم.اي: سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو مان 1972ع ۾ ڪئي.
پبلڪ سروس ڪميشن جو امتحان 1974ع ۾ ڏنو.

ائين هُو سنڌ گورنمينٽ جي ليبر ڊپارٽمينٽ ۾ ليبر آفيسر بڻيو، شايد سنڌ ۾ پهريون اديب/شخص هجي، جنهن پنهنجي نوڪريءَ تان رٽائر ٿيڻ کان پوءِ ڪراچي يونيورسٽيءَ مان 2012ع ۾ سوشيالاجيءَ ۾ پي ايچ.ڊي ڪري، پنهنجي ادبي نالي مشتاق ٻاگاڻي اڳيان ڊاڪٽر لکڻ جو اعزاز ماڻيو آهي.

جڏهن ته اڄ اهي سڀ شخص جيڪي علم ۽ ادب کان ئي نوي سيڪڙو وانجهيل آهن، اهي پي ايچ.ڊي ڪري سَنَدَ وٺي هر خالي ٿيندڙ يا خالي ٿيل ڪرسيءَ جي اميدوار طور اپا بيٺل نظر ايندا، پيو نائڻو هُو انهن ڏهن هزار روپين جو به موقعو نٿا وڃائين جيڪي سرڪار سندن محنتاڻي طور منظور ڪيا آهن.

ٻئي پاسي اسان جو ڊاڪٽر مشتاق لغاري. آهي، جنهن لاءِ فخر اڄ به ان ڳالهه ۾ آهي ته ادب ۾ ڪيس مشتاق ٻاگاڻيءَ جي نالي سان ياد ڪيو وڃي، سندس شاندار پي ايچ.ڊيءَ جو گائيڊ سنڌ يونيورسٽيءَ جو موجوده وي.سي محترم فتح محمد برفت هو.

ڪنهن به فلسطيني عرب جهڙو چهرو رکندڙ ۽ امريڪي اداڪار انٿوني ڪوئين جهڙيون اکيون رکندڙ مشتاق ٻاگاڻي جو نثر جنهن به پڙهيو آهي، ان کان ڪڏهن به نه وسرندو، جيتوڻيڪ ائين به آهي ته اسيءَ جي ڏهاڪي گذرڻ کان پوءِ جن نوجوانن لکڻ شروع ڪيو آهي، انهن کي شايد مشتاق ٻاگاڻي نالو پڌل نه لڳي.

انڪري مون کي مجبور ٿي لکڻو پيو آهي، ته هڪ ڏهاڪي ۾ قيد رهجي ويل اسان جو هيءُ بيمثال شاعر ۽ نثر نويس وري ڪڏهن ادب ڏانهن موٽ ڪائيندو، اهو انتظار ته رهندو ئي، ڇو ته اڄ هو پنهنجي شڪار جي دنيا ۾ مگن آهي، جيڪا شايد سندس ٿورن دوستن کي سُڌ آهي ته هو جيترو ڪمال جو شاعر آهي، اوترو ئي بيمثال نثر نويس ته اهڙو ئي پنهنجو مٽ پاڻ شڪاري به آهي، جنهن بابت پڻ سندس لکيل ڪتاب ڇپجڻ جي اوسيڙي ۾ آهي.

پر سڀ کان اول سندس ڪتاب "ڪاري رات اُتر ۾ ڪانيو" اچڻ ڪپي، جنهن تي مها ڪوي شيخ اياز جو مهاڳ لکيل آهي، جيڪو اياز ڏاڍي پيار مان لکيو هو. اميد آهي ته مشتاق جي ايندڙ جنم ڏينهن کان اڳ سندس اهو اهم شاعرائو، ڪتاب ايندو ۽ سندس ايندڙ جنم ڏينهن تي ان ڪتاب جو مک درشن ٿيندو، تيستائين ڪيس جنم ڏينهن جون اڳڪيون مبارڪون، ڪتاب جون مبارڪون ان کان پوءِ.

اسدالله "عاجز" سومرو ڳاڙهوي

الهورايو 'سليم' ڳاڙهوي - هڪ فقير صفت انسان ۽ سهڻو سخنور

سونهاري سنڌ جي پاڪ ۽ پوتر ڌرتيءَ صدين کان درويش صفت، عالم ۽ سخن فهم، سخن سنج سگهڙ، شاعر پيدا ڪيا آهن، جن هميشه سنڌي ٻوليءَ جي، سنڌ ۽ سنڌ وارن جي خدمت ڪئي آهي. انهن نيڪ انسانن، پلن مان هڪ مٿين مان سليم ڳاڙهوي ٻه هڪ ٿي گذريو آهي.

ولادت- 15- مارچ 1925ع تي فقير الهڏني مهر جي گهر هڪ ٻالڪ پيدا ٿيو، جنهن جو نالو الهورايو رکيو ويو، جنهن اڳتي هلي "سليم ڳاڙهويءَ" جي تخلص سان گوشه نشين هئڻ جي باوجود شاعريءَ جي دنيا ۾ ڈاڪو ويهاريو "سليم ڳاڙهوي" ڳوٺ ڳاڙهيءَ ۾ ڄائو. ڳوٺ ڳاڙهي، سکر- پير ڳوٺ روڊ تي 8 ڪلوميٽرن جي فاصلي تي آهي. ڳوٺ ڳاڙهي سنڌو درياهه جي ڪاهي پاسي صدين کان آباد آهي. هيءُ ڳوٺ، خيرپور ميرس ضلعي ۾ آهي. 1783ع ۾ خيرپور جي ناليِ سان مير سهراب خان پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. سندس دور ۾ گوله شاهه وڏو سپهه سالار هو، جنهن جي جوڙايل مسجد خيرپور شهر جي ٻاهران ميرعلي بازار ۾ ٽن قبن واري مسجد آهي، جنهن تي 1224 هجري اُڪريل آهي، جيڪا مسجد گول شاهه ٺهرائي هئي. هن وقت پراڻن نشانن مان صرف اها مسجد بچي آهي. منڪوره گوله شاهه مير سهراب خان جي وقت ۾ جتي هن وقت ڳوٺ ڳاڙهي اڏيل آهي، اُتي ٻاڻيءَ جي ڳاڙهي ڊوري پرسان، شڪار جي ڪري مانهو رهايا، اڳتي هلي ان ڳوٺ، ڳاڙهي جي شڪل اختيار ڪئي، بعد ۾ مٿس 'ڳاڙهي' ڳوٺ جو نالو پيو.

هڪ دفعي فقير "سليم ڳاڙهوي" مرحوم ٻڌايو ته اسان وڏن کان ٻڌو هو ته: فقير منگتا جيڪي گهر مان سين هٿي خير وٺندا هئا، انهن کان اِهي لفظ ٻڌم ته عاليپور الله جي، يعني ان جي اڏيندڙ جو نالو گمنام آهي، ٻلڪي ڳاڙهي گوله شاهه جي، يعني ڳاڙهي ڳوٺ گول شاهه اڏايو هو.

سليم ڳاڙهوي جو گهراڻو فقيرن جو گهراڻو سڏبو آهي. جيئن ته فقير الهورايو سليم ڳاڙهوي، بن فقير حاجي الهڏنو بن فقير محمد الياس بن فقير ڪبير منڪوره ٽيئي افراد حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي درگاهه جا فقير هئا، انهن مٿهن ۾ شرافت، سادگي، ماٺيپي واري مٺيا اُثر موجود هئي. سليم ڳاڙهوي به انهن صفتن سان موصوف رهيو. سليم ڳاڙهويءَ جو خاندان پوٽن ٻن صدين کان ڳوٺ ڳاڙهيءَ ۾ سڪونت پذير آهي. ان کان اڳ ۾ سندن خاندان شڪارپور ضلعي جي حبيب ڪوٽ ڳوٺ جو رهاڪو هو. ڳوٺ ڳاڙهي ۾ سندس خاندان ڪي ڪافي باغات ۽ زرعي زمين آهي.

تعليم: ڳاڙهوي مرحوم ڇهن سالن جي عمر

۾ تعليم جو آغاز قرآن پاڪ ناظره پڙهڻ سان ڪيو، بعد ۾ ڳاڙهي اسڪول مان چار درجا پاس ڪيائين. ڳاڙهيءَ ۾ پرائمري اسڪول 1928ع ۾ کليو هو، ان بعد فائينل ست درجا پريالوءَ اسڪول مان پاس ڪيائين. فائينل جو امتحان پاس ڪرڻ ڪانپوءِ کيس نوڪريءَ جو آربر مليو. پاڻ پنهنجي طبعيت موجب ان کان انڪار ڪيائين ۽ پنهنجي زرعي زمين ۽ باغات سنڀالڻ لڳو. سليم پڙهيل ته ست درجا هو، پر سندس مطالعو تمام اونهو هو. الله تعاليٰ کيس غضب جو حافظو عطا ڪيو هو. کيس تاريخي حوالا صفحن سوڌا ياد هوندا هئا. اردو ۽ سنڌي شعراء جا اشعار ياد هوندا هئس. سنڌي اردو لغت تي کيس ڪامل دسترس هئي. ڳوٺ ڳاڙهي موري جا استاد ڪرام ڪنهن لفظ جي معنيٰ ۾ مُنجهي پوندا هئا، ته سليم ڳاڙهوي مرحوم کان ان جي معنيٰ پڇندا هئا، مرحوم کين ان لفظ جي ڌاتوءَ کان ۽ اهو لفظ ڪهڙي ڀاشا جو آهي، ان جي معنيٰ واقف ڪندو هو. مرحوم 1984ع بعد اکين جو نور ڪمزور هئڻ سبب پڙهڻ ڇڏي ڏنو، پر سندس علم ادب سان ايڏو ته اُتساهه هو جو ڪو پڙهيل وٽس اچي ويهندو هو ته ڳاڙهوي مرحوم اُن کي ڪتاب ڏئي هر تن گوش ٿي، ان کي ٻڌندو هو. 1985ع ۾ يحيٰ اسپتال (سکر) مان 1986ع ۾ شجاع آباد (پنجاب) مان اکين جو آپريشن ڪرايائين. ان بعد زندگي باغ ۽ مسجد تائين محدود ڪري ڇڏيائين.

شاعريءَ جو آغاز: هيءَ حقيقت آهي ته خوشي ۽ غم جا جذبات شاعر جي ذهن ۾ تحرڪ پيدا ڪن ٿا. اهي جذبات موزون لفظن ۽ جملن جو روپ ڌارين ٿا، جن کي اشعار چيو وڃي ٿو. "سليم ڳاڙهويءَ" جي شاعريءَ جي ابتدا به هڪ اهڙي معمولي واقعي بعد ٿي، اهو هيئن ته سليم ڳاڙهوي قرآن پاڪ، حاجي محمد يوسف جي گهر واريءَ وٽ پورو ڪيو. اُن مائي صاحبه ٻڌايو ته ننڍڙي الهوراڻي کي لوٽي پرڻ لاءِ ڏني وئي، لوٽي پري موٽيو ته واٽ تي ٿابڙجڻ سبب لوٽي ڪري پئي. لوٽيءَ جو ٽڪريون به ميڙيندو رهيو، ته بي ساخته سندس زبان مان موزون سٽون به نڪتيون ته "ڏڪڙي مَن مَڪڻي."

اهڙي طرح سندس شاعريءَ جو آغاز ٿيو. اسڪول واري زندگيءَ ۾ سندس استاد شعر گوئي کان حيرت ۾ پئجي ويندا هئا. سندس باقاعده موزون شاعريءَ جو دور 1947ع ۾ شروع ٿيو. هن ڏس ۾ سندس مشهور معروف سنڌي ادبي رسالي "اديب سنڌ" سندس رهنمائي ڪئي. سندس ادبي استاد محمود خادم لاڙڪاڻوي هو. رسالن ۽ ڪتابن ۾ استاد شاعرن جو ڪلام پڙهي هيئنئن ۾ هنڊائيندو هو، اڳتي هلي سنڌي زبان جي هڪ برک ۽ مجيل شاعر جو مقام حاصل ڪيائين. سليم ڳاڙهوي، شاعريءَ جي سڀني صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي. سندس ٻلجهارو ڪلام، 'مهراڻ' رسالي، 'نئين زندگي'، 'پيغام'، مطلب ته سنڌ هند جي سڀني سنڌي رسالن جي زينت بڻيل آهي. ڳوٺ راميجن (لڳ ڳاڙهي) جو رهاڪو ڪلومل 1978ع ۾ هندستان پنهنجي مائٽن ڏي گهمڻ ويو، ان اچي مرحوم کي ٻڌايو ته (پوني) ۾ هڪ هنڌ پٽ تي شعر لکيل هو، اتي ڪجهه ماڻهو اهو پڙهي رهيا هئا ته مان انهن کان پڇيو ته اهو ڇا ٿا پڙهو. هُو چوڻ لڳا ته سنڌ جي شاعر سليم ڳاڙهويءَ جو شعر پڙهون پيا. مان انهن کي چيو ته اُهو ته اسان جي ڳوٺ جو آهي، هي اُن جو شعر آهي. ان تي هُو ڏاڍا خوش ٿيڻ لڳا.

"سليم" صاحب جي شاعرانه فن تي تبصرو ڪندي مولانا غلام محمد گرامي "مهراڻ شاعر نمبر" ۾ لکي ٿو ته: "محترم سليم ڳاڙهوي پنهنجي دلنشين ۽ شيرين ڪلام جي حيثيت سان ادبي دنيا ۾ وڏو مقام حاصل ڪري چڪو آهي. سندس شاعري ۾ پختگي ۽ عمدگيءَ جو هڪ سهڻو مثال آهي." سليم ڳاڙهوي مشهوري شهرت کان پري هو. شروعاتي زندگيءَ کان گوشه نشين رهيو ۽ سڄي زندگي، نهٺائي، ڪم گوئي ۽ پرهيزگاريءَ سان بسر ڪيائين. سليم صاحب هڪ سچاڻ باغبان به هو. هڪ رونقدار

باغ جي سنڀال، ڪتابن جو مطالعو ۽ شعر وشاعري سندس مشغلا هئا. صوم صلوات جو پابند، نهايت متقي انسان هو، ورد وظيفا به ورتائين، ڪافي الله لوڪ انسانن جي صُحبت ۾ به ويٺو. انهن ۾ حضرت حماد اللهؒ، حضرت مولانا احمد علي لاهوري، حضرت مولانا احمد الدين ڪيهرؒ وغيره شامل آهن. آخري وقت ۾ حضرت مولانا محمد عثمان عباسي سانگن واري بزرگ سان سندس روحاني رهاڻيون ٿينديون هيون، جڏهن سليم جي وفات ٿي ته سانگن واري بزرگ کي خبر پئي ته سندس باغ ۾ آيو، اتي ڪجهه وقت ويهي اسان کي چيائين ته فقير صاحب جي قبر ۾ ته جنت جي دري کلي پئي آهي.

بزمِ سليم: 1956ع ڌاران موريءَ ۾ ”بزم سليم“ نالي سندس دوستن ۽ شاگردن هڪ علمي مجلس قائم ڪئي. جنهن وسيلي فقير صاحب ڪيترن نُون شاعرن جي تربيت ڪئي ۽ علمي مجلسن جي آبياري ڪئي. سندس ساٿين ۽ شاگردن ۾ ولي محمد نذير انصاري (وفات: 1990ع ۾) ريڊيو پاڪستان خيرپور وٽ ايڪسيڊنٽ ٿي ويو هو. حليم سنڌي (وفات: 1988ع)، حباب انصاري (وفات: 1975ع)، غلام عباس خنجر مياڻوي (وفات: 1961ع)، منير سولنگي (وفات: 2016ع) عزيز ڳاڙهوي (وفات: 2014ع) مهيسر خادم رفيقوي ۽ هي ناچيز عاجز سومرو، مون کي سندس خدمت ۾ 12 سال رهڻ جو شرف حاصل ٿيو. هي به چار لفظ لکڻ جهڙو ٿيو آهيان سي مرحوم جي شفقت ۽ رفاقت جو نتيجو آهي. مذڪوره شخصيتون پنهنجي دور جون سٺيون علمي ۽ ادبي شخصيتون هيون.

خوبيون: انسان خوبين ۽ خامين جو مجسمو آهي، پر ڳاڙهوي مرحوم جون خوبيون خامين تي ڇانيل هيون. فقير سليم ڳاڙهوي ڪم گو، صاف گو، خاموش طبع، گوشه نشين، خوش طبع، همدرد، دلنشين ڳالهائيندڙ هو. ادب جو گوهر، علم جو جوهر ۽ معلومات جو ڀنڊار هو. سندس ذهن تاريخ ساز واقعن سان لبريز هو. جڏهن گفتگو ڪندو هو ته معلومات جا واهڙ وهائي ڇڏيندو هو. اهڙو ته سنڀالي سنڀالي ڳالهائيندو هو جو ڄڻ موتين جي ورکا پيو ڪري، سمجهي سوچي هر لفظ کي مناسب وقت تي استعمال ڪرڻ جي کيس خدائي ڏات مليل هئي. مرحوم سادگي پسند، غريبن ۽ پاڙي وارن جو وقت ۾ ڪم اچڻ وارو، انتهائي پاڪيزه زندگي گذارڻ وارو انسان هو. مرحوم انتها درجي جو حساس طبع، ڪنهن به انسان، يا جانور جي تڪليف تي تڙپي پوندو هو.

هڪ دفعي مان سندس باغ جي بينڪ ۾ ويٺو هوس، گرميءَ جا ڏينهن هئا، هڪ ڪڙمي پنهنجي ٻنيءَ تي وڃي رهيو هو، سندس پويان ننڍڙو پٽ پيرن اگهاڙو پيءُ جي پوئتان وڃي رهيو هو. فقير صاحب پيرن اگهاڙو تڪڙ ۾ اٿي ان کي وڃي کنيو، مان وٽس پهتس، مون کي چيائين ته يار! هن کي کڻ پنهنجي گهر ڇڏي اچ، هن کي هيٺ نه لاهجانءِ پير سڙي ويندس. پاڻ ان وقت تائين ويٺو رهيو هو، جيستائين مان ان ٻار کي گهر وارن جي حوالي ڪري نه آيس. سندس باغ ۾ ڪٿان ڪو ڪتو اچي رهيو، ان کي اڳ ۾ ماني کارائي پوءِ پاڻ ماني کائيندو هو. مرحوم جي پنهنجي ديس ۽ ديس وارن سان ۽ سنڌي زبان سان انتهائي عقيدت هئي، جيڪا سندس شعرن ۾ نمايان آهي.

اولاد: مرحوم جي شريڪ حيات شادي بعد 2- 3 سال زنده رهي جنهن مان کيس اشرف نالي هڪ پٽ ڄائو هو جو ڇهن سالن ۾ وفات ڪري ويو هو، شريڪ حيات جي لاڏاڻي کان پوءِ ٻي شادي نه ڪيائين ۽ باقي مجرد زندگي ٿي گذاريائين.

سليم ڳاڙهوي جي ڀائٽي منظور احمد وٽ سليم صاحب جو اڻڇپيل ديوان ۽ ٻه ٽي شاعريءَ جا مجموعا (غير مطبوع) آهن.

وفات: سنڌي زبان جو هيءُ ممتاز نادرالڪلام ۽ ڪهنه مشق شاعر ۽ فقير صفت انسان 4 سيپٽمبر 1987ع مطابق 10 محرم الحرام 1408هه تي حرڪتِ قلب بند ٿيڻ سبب ڪراچيءَ ۾ وفات ڪئي جتي علاج لاءِ ويل هو. مرحوم کي (سنڌن جي سور) جو موروثي مرض هو. سندس تربت باغ ۾ آهي جيڪا پاڻ وصيت ڪئي هئائين. سندس شاگرد حليم سنڌيءَ جو هيءُ شعر حقيقت جي عڪاسي ڪري ٿو.

سنڌ ساريءَ ۾ سندس خال جو پرجڻ مشڪل،
اهڙو شاعر ۽ سخن بلر هو استاد سليم،
رحمتون روح انهيءَ جي تي رهن شال حليم،
مرد مومن ۽ مٺيادار هو استاد سليم.

سليم ڳاڙهويءَ اردو ۽ سنڌي زبان ۾ شاعري ڪئي. منهنجي موجودگيءَ ۾ سليم ڳاڙهوي وٽ جن اديبن ۽ شاعرن جا خط ايندا هئا. جن سان سندس محبت جو رشتو هو، انهن ۾ رئيس امروهوي محمد ابراهيم، "خليل"، نثار بزمي، طالب المولي رح، پروفيسر اسدالله ڀٽو مرحوم، عطامحمد حامي وغيره عطا محمد حامي ته ڪيترا دفعا سندس زيارت ڪرڻ آيو هو. افسوس ته مذڪوره بالا شاعرن جا ڪجهه خط مون وٽ به هئا، پر هن وقت ڳوٺ ڳاڙهيءَ کان خيرپور شفٽ ٿيڻ سبب گم ٿي ويا آهن. 10 محرم شام جو سندس جنازي نماز ٿي. اڪثر ڪري ان ڏينهن تي سواري بند هوندي آهي، پر ڳاڙهي ننڍڙي ڳوٺ ۾ وڏي جنازي نماز تي خلق جو اچڻ هر ماڻهوءَ کي اچرج ۾ وجهي ڇڏيو هو. هرهڪ اهو پئي چيو ته هيڏي وڏي جنازي نماز اسان هن ڳوٺ ۾ پنهنجي زندگيءَ ۾ نه ڏٺي آهي.

نعت سنڌي

تنهنجي نالي سان بني، هر قلب ٿو الفت رکي
تنهنجي درجي خاڪ سان هرچشم ٿو رغبت رکي
تنهنجي قلمن ئي آبخشي چنڊ تارن کي ضيا،
تنهنجي هستي ئي ٻن جهانن لاءِ ٿي زينت رکي،
حسن تنهنجي کان مليو هر غنچه گل کي جمال.
تنهنجو گفتگو بلبلن جي روح کي راحت رکي،
تنهنجي ڪوچي جي گدائي بادشاهيءَ کان ڀلي،
چانوَ درجي ۾ رهڻ جي ٿو هما حسرت رکي،
عرش ايندو ڏسي الله ملڪن کي چيو،
هي اهو احمد اٿوَ جو ٿو غم امت رکي،
هي اهو ئي رحمت العالمين محبوب آهه،
زخم سيني تي سهي جو منهن مٺان شفقت رکي،
زندگيءَ ۾ هيو عمل سهڻو نه ٿيو مون کان سليم،
صرف سرور جي ثنا جي ٿي زبان عادت رکي.

نعت اردو

میر مدنی ہے اتم خاص نبوت ان کی،
خوب سے خوب ہے دنیا میں حقیقت ان کی،
راہبر ایسا کہ منزل بھی سلامی جسکی،
آج بھی راہ کی مشعل ہے ہدایت ان کی،
شاہدی آج بھی دیتی ہے حرم کی دھرتی،
بے مثالی ہے زمانے میں امانت ان کی،
میری چھوٹی سی زبان چھوٹا سا کاغذ اور قلم،
کس طرح ہوگی ادا مجھ سے حکایت ان کی،
میر مدنی کا ہے قوال شاگر تو سلیم،
میرے حصے میں رہے کیوں نہ شفاعت ان کی۔

سليم چنا

محسن ڪڪڙائي

سيد نياز علي شاهه ولد سيد احمد شاهه "تراب" لڪياري ولد حافظ ابراهيم شاهه 4 جولاءِ 1937ع تي ڪڪڙ- دادو ۾ جنم ورتو، سنڌ ۽ هند ۾ شاعر 'محسن ڪڪڙائي' جي نالي سان سڃاڻپ ۽ مشهوري ماڻي.

پاڻ پرائمري تعليم کان پوءِ اديب سنڌي، اديب عالم- اديب فاضل، بي.ايڊ ۽ ايم.ايڊ جا امتحان پاس ڪيائون ۽ 40 سال تعليم کاتي ۾ هڪ اُستاد ۽ منتظم جي حيثيت سان خدمتون سرانجام ڏنائين.

ادبي ۽ فني سفر ۾ ڪيترين ئي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن ۾ ڇپجڻ، ريڊيو ۽ ٽي.وي تي شاعري پڙهڻ، کان پوءِ به پاڻ اِهو اعتراف ڪيائين تہ:

اڌ صدي کان لکي پيو محسن،

ڪجهه اڃا پي سکي پيو محسن.

ادبي سفر ۾ ڪيترائي اعزاز ۽ اوارڊ ماڻڻ سان گڏ پاڻ "اداره فلاح وبهبود" جو باني هو ۽ ڪيترين ئي ادبي ۽ سماجي تنظيمن جو عهديدار بہ رهيو.

"امنگون" نالي ڪتاب سندن شاعري جو ڇپيل آهي. سندس اڻڇپيل ڪتابن جو تفصيل هن ريت آهي.

1. تذڪره اولياء سنڌ، حافظ احسن چنا سان گڏ لکيل. 2. روحاني رهبر، حافظ احسن چنا سان گڏ لکيل، 3. زينتِ ادب- آصف مصرائيءَ سان گڏ لکيل، 4. شاهه نجف- ڪلياتِ محسن.

محسن ڪڪڙائي جو والد صاحب پوليس ۾ سپاهي هو، چار درجا سنڌي جا پڙهيل هو، چار ٻارا زمين جا بہ هئس پر عشق ۾ نوڪري بہ ويس تہ چوڪري بہ. محسن جو ڏاڏو "اهل الله" بزرگ هو. پر نہ پيري مريدي جو پاڻ قائل رهيو نہ ٻين کي اِها صلاح ڏنائين. مريد ٺيٺ لاءِ ڪو ايندو هوس تہ ان کي چوندو هو:

"ابا دل صاف رکو ۽ چڱا ڪم ڪريو."

سندس پيءُ نوجوانيءَ ۾ عشق جي چوٽ کائڻ کانپوءِ راڳي ۽ ويراڳي ٿي دنيا وسائي، پر سڪ جا سُور سٽائي دل کي مليل ڏڪ پچائي درزڪو ڪم سکي، ماهر درزي ٿي ويو ۽ جنهن دور ۾ مرزا قليچ بيگ ڪڪڙ جو هيڊ منشي هو، ان دور ۾ ڪيس مرزا صاحب جا ڪپڙا سبڻ جو اعزاز بہ حاصل هو، محسن جو پيءُ دنيا جا ڏکا ڏوٿا ڪائي 'تراب' جي تخلص سان شاعري بہ ڪندو هو. تراب کي پهريون پٽ محسن ڄائو. بقول خود محسن جي تہ: "بابا هڪ فقير منش هو... نهايت ئي صابرين شخص هو، امان اوڏي ئي طبعيت جي تيز ۽ تکي هئي." محسن 1952ع کان شاعري شروع ڪئي. سندس پهرئين لکتي غزل جي صورت ۾ هئي، جنهن جو هڪ بند آهي:

"نہ آهي ڪو غريبن جو، غم خوار اي مولا،
غريبن کان رهي هر ڪوئي ٿو، بيزار اي مولا..."

سندس اِهو غزل دادو مان نڪرندڙ رسالي "اسان جي منزل" ۾ ڇپيو هو، غزل لکڻ وقت محسن جي عمر 14 يا 15 سال هئي. محسن 1952ع ۾ سنڌي فائنل پاس ڪئي ۽ 1954ع ۾ اِن ڪري اُستادي پيشي سان اچي سلهاڙيو جو سنڌي چوٿون درجو پڙهندي پاڻ پنهنجي اُستاد خوبچند جي شخصيت ۽ علميت کان متاثر ٿي سوچيو هو تہ پاڻ بہ استاد ٿيندو.

محسن کي شاعري ۽ موسيقيءَ سان ننڍي لاڪون ئي لڳاءُ هو جو تہ سندس پيءُ بہ ڪلام جهونگاريندو رهندو هو. محسن ڪڪڙائي سٺ ۽ ستر واري ڏهاڪي ۾ تمام گهڻو ڇپيو ۽ ڪيس وڏي شهرت ۽ داد مليو.

محسن 1974ع ۾ ڪيڊر تبديل ڪرائي انگريزيءَ جو استاد ٿيو ۽ 13 ڊسمبر 1993ع ۾ گريڊ 17

۾ اچي رٽائرڊ ٿيو. شروعاتي دور ۾ ڪيس 53- 1952ع ڌاري رئيس محمد صالح ٽنگي جي دوستيءَ ۾ ڪتاب پڙهڻ لڳو، ۾ سندس مطالعي هيٺ گهڻي ڀاڱي ابن صفي جا جاسوسي ناول آيا جيڪي سندس دوست محمد صالح ٽنگو پڙهندو هو. اُتان ئي ڪيس به پڙهڻ جي لوڻ لڳي وئي. ننڍي هوندي پاڙي جي هندن جي ٽڪاڻي ۾ صبح ساجهر گهنڊ وڄائڻ ٿيندو هو ته هي به ننڊ مان جاڳي ٽڪاڻي ۾ وڃي، ڀڳوان جي مورتي آڏو هندن سان گڏ ڳائيندو هو. انهن ئي ڏينهن جي هڪ ڪافي هِن کي ڏاڍو متاثر ڪيو هو.

"غافل بندا! ڪيئن ٿو گذارين؟
هِي اٿئي گذاري جو مڪان!"

اڳتي هلي محسن پنهنجي ڳوٺ جي رازي بخشل کان موسيقيءَ جي ڄاڻ حاصل ڪئي. انهيءَ بخشل وري خان صاحب ببيا خان ۽ اُستاد امير علي خان جي صحبتن مان موسيقيءَ جا سبق حاصل ڪيا هئا. محسن جڏهن 1963ع ۾ محترم م.ن محزون سان مليو ته سندس دوستي اُستادي ۽ شاگرديءَ ۾ اچي وئي. اهڙي ريت سندس فڪري اوسر ۾ جيڪو واڌارو آيو، ان ۾ ڊاڪٽر عندليب شاداني جو شاعري جي فن تي ڪتاب ۽ ساحر لڌيانوي جي شاعريءَ جو مطالعو به شامل آهي.

محسن وقت به وقت پنهنجي مطالعي کي وسيع ڪندو رهيو. هُن برٽرينڊ رسل، ول ڊيورنٽ، رابسن کي انگريزيءَ ۾ پڙهيو. خوشونت سنگهه، عصمت چغتائي، قرت العين حيدر، قدرت الله شهاب، بانو قدسيه، اشفاق احمد سندس وڻندڙ ليکڪ هئا. شاعريءَ ۾ هُن غالب، مير، ساحر، فيض احمد فيض، احمد نديم قاسمي، احمد فراز کي پڙهيو، پروين شاڪر به سندس پسند جي شاعره هئي.

محسن سنڌي ڪتابن ۾ محمد ابراهيم جويو جو ڪتاب "فڪر جي آزادي"، غلام محمد گراميءَ جو "مشرقي شاعري جا فني قدر ۽ رجحانات" پير علي محمد راشدي جو "اهي ڏينهن اهي شينهن"، اهم ۽ مَن پسند سمجهندو هو. رسول بخش پليجو، غلام رباني آگرو، جمال ابڙو، امر جليل، نسيم کرل، حميد سنڌي عبدالقادر جوڻيجو، عبدالواحد آريسر، انعام شيخ، جامي چانڊيو جو نثر به هُن کي موهي وجهندو هو. حمل فقير، ميرعبدالحسين سانگي، عبدالڪريم پلي، طالب المولي، وفا ناٿن شاهي، آثم ناٿن شاهي، وفا پلي، طالب لغاري (سرائڪي شاعري وارو) نوجوان شاعرن مان هُن کي ملرو جملي، ابل اداس ٻپر، گلزار، ساحر ٿهيم، ذوالفقار گلاهي، منگش سومرو جي شاعري پسند هئي.

محسن جنهن شاعريءَ جي هر صنف تي ڀرپور انداز سان لکيو، سندس هيٺيان پابند نظم سندس فني ۽ خيلي پختگيءَ جي گواهي ڏين ٿا. جهڙوڪ: الزام، حسين دڪاندار، ثقافت، ٽيڪسي، سمجهه جو ڦيرو، فيصلو، مرڪو ته سهي، ٻچڙو، ڪارخاني جي زندگي، ڪالڃي ۾ انتظار، جاڳرتا ۽ گونگي، سندس مشهور آزاد نظم هِنن عنوانن سان آهن: امن جي نالي، سيخ، درس، سوال، چري، فرض، نلسور، جواب ۽ ٻيا سندس غزل رنگ منج مان ڪي دِل ڇهندڙ بند:

ڪيڏي چوري چني لڳي ٿي دِل،
مون اهو هُن کان پوءِ ڄاتو هو.

••

اڄ ته ڪپڙن سميت وهنجون پئي،
گهر ۾ هيڏو تلاءُ پنهنجو آ.

••

پارسي پاڻ پل نه سمجهون پر،
اک جي ٻولي ضرور سمجهون ٿا.

••

محسن، غالب جي هِن مشهور سِٽ:

"کہتے ہیں جسے عشق خلل ہے دماغ کا"

کي رد ڪندي لکيو ته:

عشق بي سود سهي، عشق خلل ئي ليڪن،
اڄ به انسان محبت جو متوالو آهي.

محسن ڪڪڙائي خوددار ۽ باهمت شاعر هو. هُو چئي ويو آهي ۽ لکي ويو آهي:

"جي مستحق هجان ته پلاين جو شڪريو،
همدردين جي بيک سڄڻ ڪا نه ٿي کپي."

محسن پنهنجي زندگيءَ ۾ قديم ۽ جديد روايتن کي پنهنجي شاعريءَ ۾ خوبصورت انداز سان پيش ڪري ويو آهي.

ڪيترو نوس ۽ ڪيڏو نه نرالو آهي.
حُسن مون لاءِ پٽائي جو رسالو آهي.

كوئي منهنجي دنيا ۾ ڪچڪول ڪٽي آيو،
جنت جو سڄو اُن ۾ ماحول ڪٽي آيو.

اهڙي طرح محسن جمالياتي شاعريءَ ۾ انڊلٺ رنگ پريا آهن.

ڪُلين ڪي مسڪراهٽون، گلن ڪي ٽهڪڙا ڏيون،
اڄ تہ ڪائنات ڪي ڪا سونهن سوڀيا ڏيون.

سندس هڪ شعر ۾ عالمي انساني جذبو هِن ريت سمايل آهي.

مون کي پنهنجو ئي غم هجي تہ نهيو،
مون کي هر ڪنهن جي غم جو غم آهي.

سندس غزل جي دنيا جا چند چونڊ بند هِتي پيش ڪريان ٿو:

حُسن کي پٽ ڏئي هلي "محسن"،
هن جي مذهب جي برخلاف هيو.

••

اوڙو پاڙو بہ واسجي ويندو،
پيار پنهنجو تہ مَن ڪٿوري آ.

••

هُنَ جي ڪمري ۾ ايتري خوشبو،
هن جي گهر عطر جي هوا ٿي لڳي.

••

سندس تجرباتي ۽ مشاهداتي اڪ زماني ساز ماڻهن کي هِن ريت بہ پرکي ورتو هو.

زندگيءَ جي حمام خاني ۾،
جنهن کي جنهن کي ڏٺم اگهاڙو هو.

هاڻي وري اچون ٿا محسن جي حُسن مجازي تي.

اُف قيامت وري ڪٿان آئي،
جهنگ ۾ هيءَ پري ڪٿان آئي،
هوءَ تہ راڻي ٽيڙ جي لائق هئي،
هُن جي سِر تي پَري ڪٿان آئي.

••

نانگ هو- نانگ جو ولوٽو هو،
چيلهہ تائين جو هُن جو چوٽو هو.

هتي سندس بيتن مان بہ ڪي مثال پيش ڪريان ٿو:

ڪنهن کي مِليو ڪيترو، ڏاتر! تنهنجو ڏانءُ،
آدم ۽ انسان، آهي ساڳيو سور ۾.

••

اڄي ذات ڪُذات اڙي آ انسان ۾،
سمجهي سگهيا ڪينڪي پورا ڪنهن جي بلتہ
ڏاتر! تنهنجي ذاتہ ڏکي آهي ڏيهہ ۾.

••

مون ۾ آئي "مون" تہ "مون" ئي مون کي ماريو،
مون جو"مون"کي ماريو تہ"مون"مان ٿي پئين "تون".
تون ئي آهين تون، محسن ناهي ڪو بيو.

سندس نظم "مرڪو تہ سهي!" مان هڪ بند عرض آهي:

"مُرڪو تہ اُٿن جُلهہ ڪري تدبيرون،
مرڪو تہ اسان سان ٿهن تقديرون،
مُرڪو تہ ستمگر جون اَڏايون ڏچيون،
مُرڪو تہ وطن لاءِ ڪٽون شمشيرون،
مرڪو تہ سهي....

آخر ۾ هيءُ سندس "نّي شعر" هِن ريت مٺيادار محبت جي عڪاسي ڪن ٿا:

آءٌ تہ جيءَ ۾ جاءِ ڏيانءِ،
اڻ ڳالهايل ڳالهين وانگي،
ماڻهو، خواهہ مرون، سيني لئي،
چانوَ ڏنيسين ٽالهين وانگي،
خوشبو پنهنجي پوکيل آهي،
"محسن" پارن مالهين وانگي.

سندس آزاد نظم "فرض" جون آخري چار سٽون:

ڪجهہ مِلي يا نہ مِلي، اُن سان نہ آهي مطلب،
منهنجو فرض آهي تہ هوريان ڏاڍيان،
وقت جي اهم بُتن کي بہ جهنجهوڙي ڇڏيان،
جي جهنجهوڙي. نہ سگهان ٿو تہ پوءِ ٽوڙي ڇڏيان.

سندس رباعين مان هڪ مثال هيءُ آهي:

ڪمزور ۽ مجبور ڏسي مُرڪين ٿو،
مظلوم جي زخمن تي نمڪ ٻُرڪين ٿو،
جنهن وقت ٿو مظلوم گهُري حق پنهنجو،
اُن وقت چو سرڪار! ڀلا ڪُرڪين ٿو!؟

رکيل موريائي

سنڌي ادب کي شاهوڪار ڪندڙ ڪتاب "قلم جا وارث"

منهنجي بيحد پياري دوست انور ابڙي جو خاڪن نما ليکن تي ٻڌل، وري وري پڙهڻ ۽ سانڍڻ، جهڙو ڪتاب " قلم جا وارث" جي نالي سان تازو ئي ڇپجي مارڪيٽ ۾ آيو آهي ۽ تيزيءَ سان پڙهيو پيو وڃي، خاص طور انهن حلقن ۾ جيڪي تخليقي ادب سان جڙيل آهن، هُو پڙهندڙ به آهن ته لکندڙ به آهن. جيتوڻيڪ خاڪا نگاري، افسانوي / تخليقي صنف نه آهي، پر ڇاڪاڻ ته انور بنيادي طور تخليقي ليکڪ آهي انڪري سندس لکيل خاڪا، ادبي به آهن، سوانحي به آهن، اپيلسي به آهن ته ساڳي وقت تخليقي به آهن، منجهن تخليقي حصو وڌيڪ خاڪن ۾ آيل آهي، جنهن سبب اهي وڌيڪ احساساتي ٿي پيئا آهن ۽ اهو احساس انور جي تخليقي ٻوليءَ جي نکار سبب ئي آهي.

سنڌي ادب ۾ خاڪن / پروفائيلن جا چڱا ئي ڪتاب اڄ موجود آهن، جنهن سلسلي ۾منهنجي مطالعي هيٺ آيل پهريون ڪتابڙ "جنب گذاريم جن سين" آهي، جيڪو سائين جي.ايم.سيد جو آهي ۽ ساڳي نوعيت جو ڪتاب "اهي ڏينهن اهي شينهن" علي محمد راشدي صاحب جو آهي، جنهن سلسلي جي آخري ڪڙي ۽ تخليقي ادب جي ويجهو رچيل ڪتاب آهي، غلام رباني آگري صاحب جو "جهڙا گل گلاب جا" ۽ پوءِ "ماٺهو شهر ڀنڀور جا".

سنڌي تخليقڪارن ۾ ميڊم ماهتاب محبوب ۽ عبدالقادر جوڻيجو ۽ ٻين ڪيترن ئي ليکڪن خاڪا لکيا آهن، ائين انور جو ڪتاب ان ئي سلسلي جي هڪ واڌو ۽ لاجواب ڪڙي آهي، پر اهو وسارڻ نه گهرجي ته هن ڪتاب جو دائرو وڌيڪ ويڪرو آهي، جنهن جي ٻاهران ڪا به حد لڪير ڏيئي نه ٿي سگهجي ڪنهن به خاص ادبي صنف جي. 'انور ان وقت ۾ سنڌي ادب ۾ موجود هوندڙن ۽ رهندڙن، قلم جي وارثن جي وارثي ڪئي آهي، جنهن وقت اسان جو نوجوان لکندڙ فقط پنهنجي وارثي ڪرڻ جي سوداءُ ۾ ورتل آهي. ان ڪان ٻاهر هُو جڏهن پنهنجي همعصرن ۽ پاڻ ڪان سينئرن تي ڪجهه به لکي ٿو ان وٽ فقط ٻه ويچار ظاهر ٿي بيهن ٿا. هن وٽ يا ته دوستي آهي يا دشمني آهي، اها شخصي به آهي ته علائقائي به، ان ۾ ادب جو اپيلس گهٽ آهي پرک اڻپوري آهي ۽ ٻولي يا ته خوشامندي آهي يا ڏنڀ ڏيندڙ، ائين اڄ تخليقي سنڌي ادب جو وڏو حصو تخليق ۽ تخليقي روايتن ٽوٽي سنڌي ادبي روايتن ڪان ڪوهين ڏور وڃي رهيو آهي.

۽ سچ پچ ته انور جي هن ڪتاب پڙهڻ ڪانپوءِ ان اهو احساس ڏياري ورتو آهي ته ڄڻ هُو انهن سنڌي ادب جي تخليقي روايتن جي ۽ ساڻ ساڻ پنهنجي ادبي ۽ شخصي روايتن جي پاسداري ڪندي انهن کي نه رڳو بچائڻ جي ڪوشش ۾ آهي، پر انهن کي هڪ شفاف علمي، ادبي ۽ تخليقي رستي ڏانهن آڻڻ جي شعوري ڪوشش ۾ هجي ڇاڪاڻ ته شعوري/نظرياتي طور انور انهن سڀني قدرن جو پاسدار رهيو آهي، جن ۾سڄي سنڌ پنهنجي سمورن ادبي، علمي، سماجي ۽ ثقافتي قدرن سميت موجود هجي، ان ڪان اڳتي جيڪڏهن ڪي نوان قدر جڙن ٿا ته هُو انهن جي پاسداري ڪرڻ وارو ۽ انهن جي آبرودار آجيان ڪرڻ وارو آهي، جيڪڏهن انهن ۾ نئين تخليقي ادب لاءِ ڪي نوان رستا موجود آهن ته.

"قلم جا وارث" نالي ڪتاب ۾ آيل پنجاهه علمي ۽ ادبي شخصيتون پنهنجن پنهنجن نظرين/ويچارن ۽ ادبي ڌارائن جي ٻوليءَ سميت

جيئن جو تيئن موجود آهن، انهن جو آس پاس ۽ آر پار، جيئن آهي تيئن هن برقرار رکيو آهي، اهڙي عمل لاءِ وڏي دل گهرجي. جيڪا انور وٽ موجود آهي.

انور جي هنن لکڻين جي اهم خوبي اها آهي ته اُهي جن به شخصن/اديبن/شاعرن ۽ عالمن بابت آهن. انهن ۾ انور ڪين سندن ئي دائري ۾ قلمبند ڪيو آهي. هن پنهنجو ڪو به دائرو نه جوڙيو آهي ۽ نه ئي ان پنهنجي دائري ۾ قلمبند ڪيو آهي ۽ ادب ۾ اهو رويو هڪ ايماندار ليکڪ جي سڃاڻپ هوندو آهي ٻيءَ طرح، ڪوبه ليکڪ پنهنجي ليکن ۾ آيل سمورن شخصن/ اديبن سان، سندن سموريت ۾ سهمت هوندو ائين بنهه ٺيڪ نه آهي، دنيا جي ڪنهن به ادب ۾!

انور جن شخصن/اديبن تي لکيو آهي، انهن سيني سان نه، ته ڪجهه حصي سان اسان جي به ويڇوڙائي رهي آهي ۽ ڪجهه حصي سان اڄ جي لکندڙن جي ويڇوڙائي هوندي، اُهي سڀ جا سڀ پنهنجا نجي ويچار رکندڙ آهن، پر جڏهن وارثي ڪرڻ جو ويچار اچي ٿو يا گهُرج محسوس ٿئي ته اتي ڪوبه لکندڙ اهميت ان شخص کي ڏيڻ جو پابند آهي، جنهن تي هُو ڪجهه به لکي رهيو آهي. اتي هن کي پنهنجي سوچڻ ۽ ويچارڻ کان گهڻو الڳ رهڻو پوي ٿو. ڇاڪاڻ ته انهن لکڻين ۾ اهميت ان شخص/اديب جي ويچارن کي آهي، جنهن بابت ڪجهه به لکيو پيو وڃي ۽ انور حيرت جي حد تائين ان اڻ سهيون ويندڙ گهڙين ۾ انهن سيني شخصن کي، انهن جي تخليقي/شخصي/نظرياتي ويچارن کي ماڻ ڏنو آهي يا مان ڏيڻ جي ضمانت جي حامي ڀري آهي، مثال ماڻ سندس لکڻ مان نه ڪٽي ڪيس جي ڪتاب تي لکيل مان ڪٽان ٿو. جيڪو اسان جي ملڪ جي ناميلاري ليکڪ عبدالقادر جوڻيجي جو لکيل آهي.

” انور ابڙي جي شخصيت به باوقار آهي ته لکڻ ۾ باوقار نظر اچي ٿو، هن ڪتاب ۾ ڪابه ڪج بحثي ڪو نه ڏيکاري آهي، جنهن ليکڪ جي جيتري عزت آهي، اوتري عزت هن ڪتاب ۾ به پلئي وجهي ٿي. هي ڪتاب هڪ معياري تنقيد آهي.“

ان کان اڳتي مون کي اهو چوڻو آهي ته هن ڪتاب ۾ انور هڪ ئي وقت ٽي ڪردار ادا ڪيا آهن. هڪ گهڻ پاسائين ليکڪ طور. هڪ اهو ته هن، جن به سينئر ليکڪن / ليکڪائن تي لکيو آهي. انهن ليکن ۾ سندس پنهنجي وڏن لاءِ احترام جو ڇيهه ئي ڪونهي. انهن ۾ هن ٻوليءَ کان احترام ڏياريندڙ اظهار جو ڪم ورتو آهي، ان رويي هن کي پيار حاصل ڪرڻ واري جڳهه تي ويهاريو آهي ۽ مون کي يقين آهي ته اسان جي سڀني سينئرن، جن هيءُ ڪتاب پڙهيو هوندو يا پڙهندا ته انهن جي دل ۾، اظهار ڪرڻ يا نه ڪرڻ جي باوجود انور لاءِ پيار جو جذبو ڦٽو هوندو ائين اُوس ٺيڪ آهي.

ٻيو اهو ته هن جن به پنهنجي همعمر ۽ همعصرن تي لکيو آهي، انهن ليکن ۾ هن جيڪو ٻوليءَ کان پيار وارن لفظن جو اظهار ورتو آهي اهو هن کي پيار ڪرڻ کان وڌيڪ احترام ڏياري ٿو خاص طور انهن جي دلين ۾ جن تي هن ڪجهه به لکيو آهي، اتي هُو احترام لهڻي ٿو، اسان سڀني کان جيڪو ڪيس ادب جي دائري ۾ ضرور ڏيڻ ڪپي ۽ اميد آهي ته اهو ڪيس ملي رهيو آهي.

ٽيون ۽ آخري ٽوٽي اهم سندس ڪردار آهي، هڪ سعادتمند ليکڪ وارو. هن ڪتاب جي پهرئين حصي ۾ ڪجهه مضمون اهڙا آهن، جن ۾ انور سنڌي ٻوليءَ کان عقيدتمندي ۽ سعادت منديءَ وارن لفظن جو اظهار ورتو آهي. هيءَ عقيدتمندي مذهبي نه آهي، عقلي، شعوري ۽ علمي آهي، مثال طور پٺاڻي سائين، شيخ اياز، محمد ابراهيم جوئي، حيدر بخش جتوئيءَ، ڪامريڊ سوڀي گيانچندائيءَ، جمال ابڙي صاحب ۽ اياز قادري صاحب تائين سندس لهجو/اظهار عقيدتمنديءَ وارو آهي، سبب اهو نه آهي ته اُهي هن دنيا ۾ نه رهيا آهن، سبب اهو آهي ته انهن جي ادب ۾ ڪيل خدمتن جي اعتراف لاءِ انهيءَ ٻوليءَ جي گهُرج هئي، ٻئي پاسي انور جي ساڳي احترام ۽ عقيدتمنديءَ واري ٻولي، انور پيرزادي، بدر ابڙي، تاج بلوچ ۽ ٻين ڪيترن لاءِ به آهي ۽ اهو اسان سڀني، اڄ جي لکندڙن

لاءِ مثال به آهي ته اسان جيڪڏهن پنهنجي بزرگن جو احترام نه ڪنداسين ته ايندڙ نسل مان پنهنجي لاءِ احترام ڪرڻ واري خواهش ڪهڙي جذبي هيٺ ڪنداسين.؟

شخصي طور انور جي اُن لهجي / اظهار / ٻوليءَ مون کي وڌيڪ موهيو آهي، جنهن ۾ اسان جي همعصرن جو ذڪر آهي، ان ئي حصي ۾ عبدالقادر جوڻيجي صاحب کي انور جي اندر وارو نقاد نظر آيو آهي ۽ اهو نقاد- مروج نقاد لفظ وارو نقاد نه آهي، اهو ليکڪ توڙي سندس پورهيئي سان پيار ڪرڻ ۽ سندس " ڍلايون ڍڪڻ" وارو نقاد آهي، پر سندس پرک ڪندڙ شعور ان ۾ جيئن جو تيئن موجود آهي، هيءُ ليک جيئن ته تنقيدي ادب واري شاخ ۾ ايندڙ نه آهن، انڪري مان انهن کي تنقيدي پاسي کان پري رکندي انهن جي تخليقي پاسي ڏانهن وڌيڪ توجهه ڏيان ٿو.

انور جيئن ته اول شاعر آهي، پوءِ ڪهاڻيڪار آهي ۽ آخر ۾ ناول نگار آهي. هيءُ سڀ ادب جون تخليقي صنفون آهن ۽ انهن جي گهُرج اول نفيس ٻولي ۽ نفيس ويچار آهن. انور ان ساڳي تخليقي نفاست کي ساڳي وقت پنهنجي ادبي قدرن کي به اڏو رکي هي ليک لکيا آهن.

ڪتاب ۾ علمي ادبي شخصيتون، سندن زندگي، فن ۽ فڪر تي ليک آهن، انڪري ڪي اپياسي ليک آهن، ڪي سوانحي ليک آهن، ڪي تعزيتي ليک آهن ۽ ڪي تاثراتي ليک آهن، پر سندن مجموعي سڃاڻپ اها آهي ته اهي سڀ پنهنجي موضوعاتي بيهڪ ۾ هوندي به تخليقي طور گهڻو اڀري بيٺا آهن، سبب جيئن مون مٿي ڄاڻايو آهي ته انور بنيادي طور تخليقي ليکڪ آهي.

سندس جيئڻ جي حوالي ۾ يا پروفيشنل حوالي ۾ هڪ سٺي مترجم، هڪ سُچيت مرتب ۽ هڪ ذهين صحافيءَ جون مجتائون به ڄڙيل آهن، هن عملي طور سياست جي پونلڳيءَ ۾ به گذاريو آهي ۽ اهي سڀ ڪم سچ پچ ته هن نقط ڪم سمجهي نه ڪيا آهن، اهي سڀ پنهنجا تخليقي ڪم سمجهي ڪيا آهن. اهي جتي به نظر تي چڙهندا ته انهن تي انور جي تخليقي صلاحيتن جي مهر لڳل نظر ايندي. ان ۾ ٻه رايا ٿي نٿا سگهن. اڄ تائين سندس آخري حوالو ڪتاب " قلم جا وارث" آهي. جنهن ۾ پڻ سندس تخليقي صلاحيتون بلڪل ظاهر ٿي بيٺيون آهن ۽ سندس نظرياتي اظهار اهي عنوان به آهن جيڪي هڪ پاسي تخليقي اظهار ڏين ٿا ته ٻئي پاسي انور جي ادبي ۽ نظرياتي ويچارن کي ظاهر به ڪن ٿا. جنهن سبب ڪري ذهن ۾ هڪ ويچار اهو پيدا ٿيو ته، هن ڪتاب تي مون پاران ڪجهه به لکڻ کان هزار ڀيرا وڌيڪ اهو بهتر آهي ته اپياس طور سندس پنجاهه عنوان ئي لڳائي ڇڏجن. جيڪي انور پنهنجي ليکن کي ڏنا آهن ، پڙهندڙن لاءِ اها تخليقي ڄاڻ ئي گهڻي آهي ڪجهه به اجايو لکڻ کان.

ڪيئن به انور جو هيءُ ڪتاب موجوده لکيو ويندڙ ادب جي ڀرپور حصي ۾ شامل آهي ۽ سنڌي ادب جي آبروءَ ۾ سچ پچ هڪ اهڙو واڌارو آهي جيڪو نمايان رهندو ۽ وري وري پڙهيو ويندو. ڪنهن به ٻوليءَ ۾ جيڪڏهن انور ابڙي جي هن ڪتاب جهڙو ادب سرجي رهيو آهي ته پڪ سان ان ٻوليءَ کي ادبي طور شاهوڪار ئي سمجهڻ گهرجي. انور هيءُ ڪتاب لکي سنڌي ٻوليءَ کي شاهوڪار ڪيو آهي اها ڳالهه ياد رکڻ جهڙي آهي جيڪڏهن وساري ويندي تڏهن به هلي ويندو ۽ بس.

عبدالحئي پيٽو

اڄو ڪي ذات جا ڏيئا جلايون
(شاعر امير بخاريءَ جي شاعريءَ تي تبصرو)

اڄو ڪي ذات جا ڏيئا جلايون،
اڄو انياءَ جي اونده پڄايون،
پکيڙي روشني آس ۽ امن جي،
سڄي عالم کي جنت گهر بڻايون.
(امير بخاري)

سنڌ جي ڌرتي وڏي مانائتي آهي، جيڪا هر پهر پنهنجي ڪُک مان اديبن، دانشورن محققن، شاعرن ۽ صحافين کي جنم ڏيندي رهي ٿي. انهن مان سيد امير علي شاهه بخاري عرف امير بخاري به هڪ آهي. جنهن ماڙيلو مومل جي ماڙي لڳ ٻيرڙي ۾ سيد جعفرعلي شاهه بخاري جي گهر ۾ 1- ڊسمبر 1941ع تي اک کولي.

امير بخاري شروعاتي تعليم سنڌ جي تاريخي گورنمينٽ پرائمري اسڪول ماڙيلو مومل جي ماڙي ۾ حاصل ڪئي، بعد ۾ هن فائينل سنڌي 1956ع ۾ فرسٽ، اديب سنڌي 1960ع ۾ فرسٽ، اديب عالم 1961ع ۾ سيڪنڊ، اديب فاضل سنڌي 1962ع ۾ فرسٽ، انٽر ڊرائنگ 1962ع ۾ فرسٽ، مئٽرڪ 1964ع ۾ فرسٽ، بي.اي 1970ع ۾ فرسٽ، اديب فاضل اردو 1972ع ۾ فرسٽ ۽ ايم.اي (سياست) 1973ع ۾ فرسٽ ڪلاس ۾ ڪيائين.

امير بخاري 1960ع ۾ پرائمري استاد مقرر ٿيو. هن نظم جي شروعات چوٿين درجي سنڌي کان ڪئي، مناجاتون، ڪافيون ۽ دوهيڙا چيائين، اڳتي هلي 1965ع ۾ جنگي ملي نغمن کان متاثر ٿي، سنڌي ۽ سرائيڪي ۾ نغما لکيا ۽ هن شاعري جي تقريباً سمورن صنفن ۾ طبع آزمائي ڪئي. نظم ۽ غزل سندس خاص سڃاڻپ بڻيا. امير بخاري نثر جي شروعات ڪهاڻين ۽ مزاحيه طنزيه ڪالمن سان 1960ع واري ڏهاڪي کان ڪئي. ٻولي جي سلاست، رواني ۽ بي ساخته سچائي امير بخاريءَ جي نثر جي خاص سڃاڻپ آهي.

سنڌي ادب جو امير، امير بخاري پنهنجي حياتيءَ ۾ تقريباً سمورن سنڌي اخبارن ۽ سنڌي رسالن ۾، مضمون، ڪهاڻيون، ڪالم ۽ شاعري لکي پاڻ ملهايو. انهيءَ سنڌي اخبارن ۽ رسالن سميت اردو اخبارن ۽ رسالن ۾ به گهڻو ڪجهه لکيو. امير بخاري جي ڇپيل ڪتابن ۾ خالد الله جي تلوار (ٻارن لاءِ)، طارق بن زياد (ٻارن لاءِ)، غازي صلاح الدين (ٻارن لاءِ)، اسان جو قائد اعظم (ٻارن لاءِ)، اشتراڪيت جو آئينو (ترجمو) ،سنڌ ۽ سنڌين جي ڀلائي جي وات (مضمون)، اڪ چنب جو ڦلاءُ (ڪهاڻيون) شامل آهن. سندس اڻڇپيل ڪتاب سچيون ڳالهيون (مضمون)، سنڌي سنڌ لاءِ جاڪوڙ

(مضمون)، استاد بخاري جي شاعري ۽ شخصيت (تنقيدي مطالعو)، آجون اڏامون (تجريدي شاعري)، دل دهڪو ڳوليان ٿو (شاعري)، جيئي جيئي سنڌڙي (انقلابي شاعري)، سنڌو ماٿر جي سپيتا (تاريخ)، دلِ نادان ڪي باتين (اردو شاعري) ڪالم، ڪالم (اخباري ڪالمن جو مجموعو) سنڌي نعتن ۽ مولودن جو منظوم (اردو ترجمو)، سنڌي وائين ۽ ڪافين جو منظوم (اردو ترجمو) بخاريات (اردو مضمونن ۽ ڪالمن جو مجموعو) غلامي جا زنجير ڪڏهن ٽٽندا (انقلابي ليک) جيڪي ڏيهه ۾ ڏينهن گذاريم (آتم ڪٿا، انٽرويو، خط، تبصرا)، امير بخاري جا مضمون (علمي، ادبي ۽ تنقيدي مضمون)، سوچون سڪارتيون (جديد شاعرن جو مطالعو)ان ڪان علاوه ٻيا ڪافي ڪتاب اٿس. پر! افسوس اميربخاري جي وڇوڙي کي سال گذري ويا آهن، پر هن وقت تائين سنڌ جي علمي، ادبي يا سرڪاري ادبي اداري امير بخاري جي اڻڇپيل ڪتابن مان هڪ به ڪتاب نه ڇپايو آهي ۽ اهي ڪتاب ڇپائيءَ ۾ پيل آهن.

هتي آءُ سنڌ جي سرڪاري علمي، ادبي ادارن کي اپيل ڪريان ٿو ته امير بخاري جا اڻڇپيل ڪتاب ڇپايا وڃن. امير بخاري کي زندگيءَ ۾ گهوٽڪي جو بهترين صحافي اوارڊ، رهبر ڊائجسٽ طرفان ليکڪ اوارڊ، ٻالڪ ادبي فورم سنڌ پاران سنڌي ٻارائتي ادب جي خدمتن عيوض اوارڊ سنڌي ساهت گهر حيدرآباد پاران ڪينجهر اوارڊ، استاد بخاري اڪيڊمي دادو پاران بهترين محقق اوارڊ مليا.

اميربخاري هڪ سچو پچو ۽ صاف سٿرو صوفي هجڻ سان گڏ دل جو صاف ماڻهو هو. هن پنهنجي حياتيءَ ۾ ڏاڍ ۽ انياءَ خلاف عملي جدوجهد ڪئي. هُو انسان دوست ۽ امن پسند شاعر هو. هُو سنڌي ٻولي ۽ ادب جو سونهن ۽ سينگار هو. هُن پنهنجي خوبصورت تخليقن ۽ تحريرن ذريعي سنڌي قوم جي راهنمائي ڪئي. اميربخاري سنڌي ٻولي کي زنده رکڻ لاءِ پاڻ گهڻو پتوڙيو ۽ هڪ هنڌ لکي ٿو ته:

پٽ ڏٺي، استاد بخاري، يار امير جي سنڌي ٻولي،
جيڪا اِهڙي آهي جهڙي پنهنجي امڙ جي لولي.
(امير بخاري)

امير بخاري پنهنجي زندگيءَ ۾ سنڌ جي تاريخي ماڳ ماٿيلو مومل جي ماڙي تي گهڻائي تحقيقي مضمون لکيا ۽ هن ماڳ کي بچائڻ لاءِ آواز اٿاريو ۽ مومل جي ماڙي بچايو ڪاميٽي جو بنياد رکيو. انهيءَ علائقي ڪان علاوه گهوٽڪيءَ جي ماڻهن ۾ علمي، ادبي، صحافتي ۽ سياسي ماحول جوڙيو ۽ هو صحافتي دنيا ۾ تمام گهڻو اڳتي هو. هُن هميشه ظلم خلاف مزاحمتي ڪالم ۽ مضمون لکي هڪ سچي صحافي هجڻ جو عملي ثبوت ڏنو. اميربخاري کي اڄ به ادبي لڏي جا ساٿي ياد ڪن ٿا. اميربخاري سنڌ جو بهادر، خوددار ۽ روشن صحافي، اديب ۽ دانشور هو. هُن جي ادبي ۽ صحافتي خدمتن کي سنڌ ڪڏهن به وساري نه سگهندي. هن سچي زندگي قوم کي ڏنو ئي ڏنو، پر قوم ڪان ڪجهه به نه ورتو.

حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته امير بخاري هڪ عظيم انسان، وطن دوست ۽ اٻوجهه ماروئڙن سان محبت ڪندڙ هو. هُو هن وقت به سنڌي ماڻهن سان گڏ علائقي جي ماڻهن جي دلين ۾ زنده آهي. امير بخاري اسان ڪان 25- جنوري 2007ع تي وڇوڙي ويو. پر هن وقت به اميربخاريءَ کي ساٿي ۽ شاگرد بيحد پيار سان ياد ڪن ٿا:

هيءَ پاڻ کي پُختي پَڪ آهي،
هر حال ۾ فتح ٿينداسين.
(اميربخاري)

سيد عادل عباس رضوي

سنڌي زبان جو پهريون سفرنامو عرف زيارت نامو

زندگي خود اهڙو پُرپيچ ۽ اڙانگو سفر آهي، جنهن ۾ انسان کي هر موڙ تي ڪنهن نہ ڪنهن راهبر ۽ راهنما جي ضرورت شدت سان محسوس ٿيندي رهي ٿي جو جو ان جي راهنمائيءَ کان سواءِ زندگيءَ جي سفر وارين پيچيدگين ۾ اضافو ۽ مونجهارو پيدا ٿيڻ هڪ فطري عمل آهي. اهوئي سبب آهي جو ادبي صنفن مان انسان جي عام زندگيءَ ۾ سفرنامي جي اهميت ۽ افاديت ٻين ادبي صنفن جي ڀيٽ ۾ ڪجهہ وڌيڪ اهم رهي ٿي جو تہ سفرنامن مان هڪ تہ نت نئين معلومات حاصل ٿئي ٿي تہ ٻئي طرف سفرناما هڪ راهبر ۽ راهنما جي حيثيت پڻ رکن ٿا ۽ اهي ئي سفرناما وري منظوم شاعري واري انداز ۾ لکيل هجن تہ انهن جي اهميت اجا بہ وڌي وڃي ٿي، ان ڪري جو شاعري انساني روح ۽ دلين کي ڇهندڙ صنف آهي ۽ مٿان وري اهو سفر اگر ديار مقدس جو هجي تہ ان جي حيثيت سيني کان مٿانهين بڻجي وڃي ٿي.

باقاعده سنڌي مرثين جي باني سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائي رح جي شخصيت ڪنهن بہ تعارف جي محتاج نہ آهي. مرثيي کان علاوه پاڻ شاعريءَ جي سمورين صنفن تي ڀرپور طبع آزمائي ڪئي اٿس. سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائي رحہ پاران منظوم شاعريءَ ۾ "زيارت نامو" جي عنوان سان لکيل سنڌي ٻوليءَ جو پهريون منظوم سفرنامو 1208ھ بمطابق 1793ع جو لکيل آهي، جڏهن پاڻ شاهہ بندر کان سامونڊي سفر ذريعي ڪربلا معليٰ ۽ عراق جي ٻين مقدس جاين جي زيارتن جو شرف حاصل ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو. سندس هيءُ مقدس سفر 14 شعبان 1208ھ بمطابق 1793ع تي شروع ٿي، 1209ھ بطابق 1794ع تي

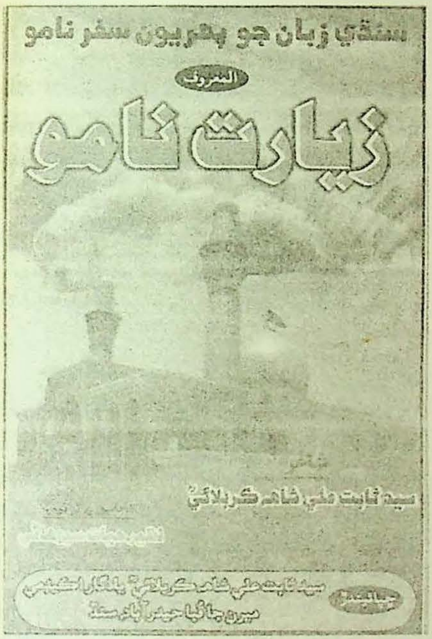

پنهنجي وطن پهچي ختم ٿيو. سيد ثابت علي شاهہ ڪربلائي رح پنهنجي سفر جي روئداد کي پيرائتي نموني منظوم شاعريءَ ۾ قلمبند ڪري، ان کي "زيارت نامي" جو نالو ڏنو. ان ۾ ڪو بہ شڪ نہ آهي تہ سنڌي زبان ۾ ديار مقدس جي سفر بابت سيد ثابت علي شاهہ جو منظوم سفرنامو نثر کان بہ اڳ

لکيل سنڌي زبان جي سفرنامن ۾ هيءُ پهريون سفرنامو آهي، جنهن جي باري ۾ ناميارو اديب نصيرمرزا روزانه ڪاوش اخبار جي هڪ ڪالم ۾ لکي ٿو ته: ”سنڌي ٻوليءَ ۾ سڀ کان پهرئين نثر ۾ لکيل ڪربلا مُعليٰ جي ڪنهن سفرنامي ڪان خير آئون اڃا تائين ته آگاهه ڪو نه ٿيو آهيان ها البته اهو اعتماد سان چئي سگهان ٿو ته ”نظم“ جي صورت ۾ ڪربلا مُعليٰ جو پهريون ”زيارت نامو“ سيد ثابت علي شاهه ڪربلائي 1794ع ۾ اتان جي زيارتن دوران قلمبند ڪيو هو جيڪو سنڌس ڪُليات ۾ ٻئي ڪلام سان گڏ شايع ٿيل آهي. ”ڪليات سيد ثابت علي شاهه ڪربلائي رحہ“ ته تمام پوءِ شايع ٿيو آهي. ان کان گهڻو اڳ ”زيارت نامو“ جي نالي سان هيءُ سفر نامو 1942ع ۾ مرحوم ميوه خان ڪيريو جوائنٽ سيڪريٽري انجمن اماميه سنڌ، سيٺ حاجي امام بخش صدر جماعت اثنا عشريه ميرپور ٻٺورو پاران ڇپائي پڌرو ڪيو هو جيڪو 126 صفحن تي مشتمل هو. هن وقت وري نظير حيات سيوهاڻي صاحب ان سفرنامي کي نئين سر مرتب ڪري ان ۾ سيوهڻ ۾ قديم بياضن مان ڪجهه ڪُٽل بند پڻ ڳولهي، ان ۾ شامل ڪيا اٿس جيڪي اڳ ۾ شايع ٿيل سفرنامي ۾ موجود نه هئا. نظير حيات سيوهاڻي صاحب هن ”زيارت نامو“ جي ترتيب ۾ گهڻي محنت، تحقيق ۽ جستجو ڪئي آهي.

هيءُ ڪتاب سيد ثابت شاهه ڪربلائي اڪيڊمي حيدرآباد پاران پروفيسر سيد اعجاز علي شاهه رضوي صاحب نئين سر ڇپرائي پڌرو ڪيو آهي جيڪو سنڌ جي سمورن وڏن بُڪ اسٽالن تي موجود آهي.

نئون ڪتاب

ڪتاب: پيڙا جو پڙلاءُ

مرتب: نصير مرزا

موضوع: اينٿالاجي

ڇاپو: 2017ع

قيمت: -/450 رپيا

ڇپائيندڙ: روشني پبليڪيشن. ڪنڊيارو. سنڌ

مهربان لکندڙن لاءِ ڪجهه گذارشون

1. ”مهراڻ“ جي مواد ۾ ڇپيل راين، تجزين، نتيجن ۽ علمي فڪري زاوين جي سموري ذميواري مانوارن ليکڪن جي هوندي. سندن راين کي ”سنڌي ادبي بورڊ“ جي راءِ نه سمجهڻ کپي.
2. پنهنجون تخليقون موڪلڻ وقت ”مهراڻ“ جي معيار ۽ روايتن کي خيال ۾ رکڻ کپي ۽ اِها خاطري ڪرائڻ لازمي آهي ته اُهي اڻڇپيل آهن ۽ ڇپجڻ جي لاءِ ڪنهن به رسالي يا اخبار کي نه موڪليل آهن.
3. ترجمي جي صورت ۾، جتان مواد ترجمو ڪيو وڃي، اُن اصل لکت جي صاف فوٽو ڪاپي ساڻ موڪلڻ بيحد ضروري آهي. ان طرح واضح حوالو پڻ ڏبو، جتان اهو مواد ترجمو ڪيو ويو آهي.
4. ڪتاب تي تبصري ڇپائڻ لاءِ اُن ڪتاب جون ٻه عدد ڪاپيون ايڊيٽر ’مهراڻ‘ کي موڪليون وڃن، ٻي صورت ۾ مواد ڇاپڻ کان معذرت ڪئي ويندي.
5. فوٽو اسٽيٽ صورت ۾ پهتل مواد ڪنهن به صورت ۾ قبول ڪونه ڪيو ويندو. ان طرح ڪاغذ جي ٻنهي پاسن تي لکت پسند ڪانه ڪئي ويندي.
6. مانوارن شاعرن کي خاص استدعا آهي ته هڪ ئي صفحي تي هڪ کان وڌيڪ ڪلام لکي موڪلڻ به کان پرهيز ڪندي، هر ڪلام لاءِ الڳ ڪاغذ استعمال ڪرڻ واري مهرباني کي هميشه قائم رکن.
7. مواد سمجهه ۾ ايندڙ صاف ۽ سُٺن اکرن ۾، مس سان، A-4 سائيز ڪاغذ تي لکيل هئڻ گهرجي. آخر ۾ پنهنجي ائڊريس ڄاڻائڻ نه وسارجي. فون نمبر، موبائيل نمبر يا اي ميل هجي ته اُهو به لکجي. (نئون نڪور فوٽو موڪلڻ نه وسارجي).
8. پنهنجي مواد جو نقل پاڻ وٽ ضرور رکڻ کپي، ادارو آيل مواد موٽائڻ لاءِ ٻڌل نه رهندو.
9. ايڊيٽر کي مواد ۾ ضروري درستين ۽ گهربل ڦيرڦار ڪرڻ جو پورو اختيار آهي. البت ان ڳالهه جو خيال رکيو ويندو ته جيئن ليکڪ جو مخصوص اُسلوب ۽ مواد جو اصل مفهوم قائم رهي.
10. نظرثاني کان سواءِ ۽ ٽڙ تڪڙ ۾ رَهڙي موڪليل مواد جي ڪري هڪ طرف غلطين جو امڪان رهي ٿو ته ٻئي طرف درستين لاءِ ٻنهه گهڻو وقت سيڙائڻو پوي ٿو. جيتري قدر ٿي سگهي، پنهنجي طرفان آخري طرح پورو اطمينان ڪجي ته مواد صاف ۽ واضح، مڪمل ۽ صحيح آهي.
11. اهو ضروري ڪونهي ته ڪوبه مواد بروقت شايع ٿي وڃي يا ضرور ڇپجي. چوندا ۽ اشاعت جي باري ۾ ايڊيٽر جو فيصلو آخري سمجهيو ويندو. نه ڇپجڻ جي حالت ۾، سبب ڄاڻائڻ لاءِ ايڊيٽر ٻڌل نه رهندو.

■

سنڌ ثقافت کاتي ۽ سگا جي سهڪار سان تاريخ 12 آگسٽ 2017ع تي ڪوٺايل شمشير الحيدريءَ جي ملهايل 5 هين ورسيءَ جي تقريب

ساڄي کان: صوبائي وزير سيد سردار علي شاهه، ايوب شيخ، رفيق احمد جعفري، نسيم حيدري، فتح علي حيدري ۽ جمال حيدر خطاب ڪري رهيا آهن

پروگرام ۾ شرڪت ڪندڙ مهمان

"MEHRAN" (Regd. No: NS-20)Quarterly